

ЊЕГОШЕВ ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ
Покренут 2007.

Главни уредници

Академик Александар МЈАДЕНОВИЋ (2009–2010)

Академик Миро ВУКСАНОВИЋ (2012–)

Штампање овог зборника омогућио је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије

ЊЕГОШЕВ ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ

5

Уредничтво

Академик Миро ВУКСАНОВИЋ, главни и одговорни уредник
Проф. др Горан МАКСИМОВИЋ
Проф. др Радмило МАРОЈЕВИЋ

НОВИ САД
2024

САДРЖАЈ

Дан Горској вијенца

посвећен митрополиту црногорско-приморском Амфилохију

Високопреосвећени митрополит црногорско-приморски Јоаникије (Мићковић), <i>Поздравна реч</i>	9
Академик Матија Бећковић, <i>Поздравна реч</i>	13
Академик Миро Вуксановић, <i>Црној Гори врайшо ѓролеће</i>	15
Иван Негришорац, <i>Завейни ковчеј мийтројолийа Амфилохија Радовића</i> . . .	17

*

Проф. др Горан М. Максимовић, <i>Креативна сусрећања историје и поезије: 175 година Горској вијенца и 1847. година у српској књижевности и кул- тури</i>	25
Академик Јасмина Грковић-Мејдор, <i>Језик Њећошевих дела као нејресуцино надахнуће</i>	39

Његошев дан у Матици српској

Научни скуп Издања Горској вијенца

Академик Миро Вуксановић, <i>Око Горској вијенца</i>	45
Проф. др Радмило Маројевић, <i>Издања и ѿумачења Горској вијенца (1847–2022)</i> .	49
Проф. др Горан М. Максимовић, <i>Издања Горској вијенца у 19. веку</i>	193
Проф. др Радослав Јб. Ераковић, <i>Издања Горској вијенца од 1901. до 1950. године</i>	213
Проф. др Душко Певуља, <i>Издања Горској вијенца од 1951. до 2000. године</i> . .	231
Др Душко Бабић, <i>Издања Горској вијенца у 21. веку</i>	241
Проф. др Зорица Несторовић, <i>Преводи Горској вијенца</i>	251
Слађана Субашић, <i>Пољед библиографа на Њећошев Горски вијенац</i>	287

Библиографија

Слађана Субашић, <i>Библиографија Горској вијенца (1847–2022)</i>	295
---	-----

ДАН *ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА* ПОСВЕЋЕН МИТРОПОЛИТУ
ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКОМ АМФИЛОХИЈУ
Матица српска, 2. новембар 2022. године

*Високоїреосвећени митрополиї
црногорско-їриморски Јоаникије (Мићовић)*

ПОЗДРАВНА РЕЧ

Наша преосвештенства, поштовани господине предсједниче Матице српске, часни скупе,

Част ми је да се обратим на овом данашњем скупу, који је организован поводом *Горскої вијенца*, а посвећен уваженопочившем митрополиту црногорско-приморском Амфилохију, досадашњем предсједнику Његошевог одбора Матице српске. Захваљујем члановима одбора који су ме изабрали за новог предсједника, иако су могли изабрати много бољег и прикладнијег за ту узвишену дужност, а ја ћу се потрудити колико год будем могао да њој, на достојан начин, одговорим. О блаженопочившем митрополиту Амфилохију може се говорити и лако, али није баш лако. Лако је зато што се и заиста има шта рећи о њему, а тешко је, нарочито у једном краћем говору, објединити све оно што би требало рећи јер је човјек био великих, васељенских размјера духа, великих дарова, великог образовања, талента и великог дјела. Почећу од неких основних ствари, а мислим да је данас, у овом нашем времену, важно нагласити да митрополит потиче из једне класичне, српске, патријархалне породице. Његова мајка родила је преко десеторо, а десеторо је остало живих до њеног упокојења. Дакле, из такве заједнице, из таквог великог породичног грмена, израстао је такав лав као што је био митрополит Амфилохије. Онда, Бог је дао тако, што је био човјек великих дарова, велике енергије, великог прегнућа и све је некако ишло природним редом. Прво је све дао да се добро образује. Школовао се на београдској богословији, па на београдском Богословском факултету, па на постдипломским студијама теологије од Берна до Рима, до Атине, где је и докторирао. Упознао западни свијет, упознао братску Грчку и грчко православље, грчку културу, добро савладао грчки језик, иначе студирао је класичне науке. Прву службу обављао је у Грчкој као свештеник, касније је дошао за професора Богословског факултета у Београду. Велико образовање, велики таленат одмах су привукли пажњу и студената, а и шире – интелектуалну јавност у Београду. Он је био једно велико освјежење

тада за Богословски факултет, не само због свог великог образовања него и због свог, рекао бих, светоотачког приступа богословљу. Он је припадао том слоју наших теолога који су радили на неоплатонистичкој синтези у двадесетом вијеку. Са професорским даром, одмах се појавио и његов пастирски дар. Он је просто, прије свега као педагог, имао велики дар да пренесе знање, да заинтересује студенте и све оне који га слушају за предмет који предаје и уопште за богословље. Његова професура није била само академска, она је била нешто много више од тога. Он је имао ту способност да одушеви слушаоце и зато су многи, под његовим утицајем, уписивали Теолошки факултет, одређивали се за свештеничку службу, за монашку службу и тако се његов таленат, и као пастира духовнога, појавио у Београду већ крајем седамдесетих и осамдесетих година. Онда је био изабран за епископа банатског гдје је служио пуних пет година и, наравно, и тамо је оставио дубоки траг. Међутим, ипак ћу дати нагласак на његову службу у Црној Гори. Велико је дело учинио, прије свега што је сабрао народ у цркву на свето богослужење, те је народ привео Христу. За њега је богослужење било центар, жила куцавица црквенога живота. Учинио је велики подвиг на том плану. Он је сам редовно служио свету службу божију, скоро свакодневно. Није наравно могао свакодневно служити, али је служио сваке недеље и празника, а онда колико је имао манастира које је обнављао, и да стигне свуда. У већини манастира је био и духовник и мушког и женског монаштва, тако да је он непрестајно био у том интензивном богослужбеном ритму. Обновио је, као што се то увијек помиње, много храмова запустелих, пропалих, заборављених и саградио велика два Саборна храма у Подгорици и Бару. Обновио је из темеља манастире који до тада нису припадали Цркви. Прво их је морао вратити некако Цркви, па је онда обновио манастире које је, ето таквим случајем, Његош предао Аустроугарској монархији, манастир Стањевиће и манастир Подмаине. Не само да је обновио зидове него је обновио и монаштво и та два манастира су пропојала и данас су можда чак у броју најугледнијих манастира у Митрополији црногорско-приморској. Међутим, поред тог огромног његовог труда и рада и видљивих резултата има нешто и што је невидљиво, што се не може видети на први поглед. Он је обновио вјеру, он је обновио дух, он је вратио Црну Гору самој себи. Била се поприлично отуђила у вријеме комунизма, скоро да се била одрекла себе, кренула неким неизвијесним и неприродним путем, нарочито се то догађало од рушења ловћенске капеле. То је био један знак, апокалиптични, за Црну Гору, чини ми се и за цио српски народ јер Ловћен је, са Његошевим гробом и са Његошевом капелом, био светионик не само Црној Гори него, како је Свети владика Николај говорио, и цијелом Српству. Приликом рушења ловћенске капеле дошло је, то понављам последњих дана често, али морам мало и да објасним зашто то понављам, дошло је до неприродног, незаконитог споја између нацизма и комунизма. Зашто то кажем? Зато што је основну аргументацију за рушење ловћенске капеле дао један нациста, једна опскурна личност, слуга Анте Паве-

лића, нажалост поријеклом из Црне Горе, из Пипера, Савић Марковић Штеди-млија. Тај текст је објављен под непотпуним именом тог усташе у загребачком *Вјеснику*, па се онда касније уредник, тобож, извињавао јер није знао, пошто они његују слободу јавне ријечи, није знао о којој се личности ради. Било како било, те аргументе су прихватили комунисти. Морам поменути нашег Херцеговца, Владимира Дедијера, који је сву ту аргументацију једног нацисте, Савића Марковића Штедимлије, прихватио и још шире разрадио, а онда наравно, и одборници цетињске општине, али ништа то не би било нит би могло бити да није то била воља и Јосипа Броза Тита. То се тако све одвијало, просто, Црногорци су у том времену, тај владајући слој, били се одрекли себе и слободе и слободног мишљења. Хвала Богу, био је велики број оних који су се супротставили томе зломе чину, понајвише интелектуалци, писци, умјетници. Међу њима је, и дан-данас овде живи академик Матија Бећковић, тада млади пјесник који је написао једну сјајну пјесму о гробу Његошевом. Зашто ово помињем? Митрополит Амфилохије, када је дошао у Црну Гору као архијереј, надлежни, доживио је невероватну и организовану опструкцију. Одмах су му направили инциденте пред цетињским манастиром, дошло је до сукоба који су били произведени познатим удбашким методама, да се њему направи што више проблема на самом почетку његове службе. Да је био неко други, вероватно да у таквој једној ужасној ситуацији ништа не би могао да уради. Мени се чини да је то изазвало сву његову енергију, то је просто њему био изазов, и он је у таквој једној ситуацији са много противљења, али Слава Богу, и уз огромну подршку вјерујућег народа који има савест и част и поштења. Сав је тај народ стао на страну Амфилохијеву и дошло је до једне борбе на духовном плану која је трајала цијелог његовог живота, до последњег његовог издисаја. Митрополит Амфилохије је будио народ, подизао га, сабирао га, обједињавао га и онда наравно, кад је дошло стани-пани, тај је народ устао да одбрани своју цркву, не само храмове, зграде, здања, имовину, него то је била борба да се одбране памћење, част и образ, и садашњост, и прошлост, и будућност Црне Горе. Зато је та борба била тако значајна и, хвала Богу, имала је своје изузетно велике резултате и на црквеном, а и на свенародном, односно политичком плану. Овдје је можда мјесто да кажем и неколико ријечи о карактеру митрополита Амфилохија. Он је био пјесник у души, надахнута личност, пророчка личност. Није био он пророк у том смислу што ће рећи нешто што ће се остварити за мјесец дана или за годину или за не знам ни ја колико година, не у том смислу; можда јесте и у том, али не говорим о томе. Он је, једноставно, реаговао увијек на вријеме на све девијантне појаве у друштву. Изобличавао те девијантне појаве, да би многим од оних којима није јасно шта се догађа то постало јасно, да би постало откривено, и ту је наравно говорио пророчким језиком. Поменућу само неколико његових препознатљивих ријечи. Он је говорио о брозомори као о појави, као о феномену. Наравно, свима је јасно шта би то све значило, то су све оне негативне последице које је комунизам, код нас на ширем плану, а

посебно у Црној Гори, оставио. Он је говорио о тој тешкој болести која се зове *бронхитис*. То је било у првим годинама његове службе у Црној Гори. Касније је говорио о муљој памети код појединих надобудних људи који хоће да воде народ и да кроје његову судбину, а нису укорјењени ни у чему вриједном, немају никакву вриједност, имају само способност да слушају и да прате и да извршавају задатке и да у неком јату буду гласни. Он је ту говорио о муљој памети. Имао је још оштрих, јаких, израза које сад не бих помињао, који се не могу разумјети без одређеног контекста, а овдје можда то није прилика, немамо ни времена за то. Био је рођени борац, наследио је то од својих предака. Често је говорио да није баш лако носити ту природу, динамичну, еруптивну. Он је говорио о тој еруптивној природи, вулканској природи код неких других људи, а он је управо био то. Међутим, када говоримо о његовој храбрости, издржљивости, непобједивости у неком смислу ријечи, не ради се само о тој његовој ратничкој природи, о његовом борбеном карактеру. Ја мислим да је важан тај његов борбени карактер, али је још много важније нешто што је поприлично остало скривено од људи. Он је био човјек вјере, човјек дубоке, тихе молитве. Знамо, када је имао највеће проблеме, највеће сукобе са противницима, имао је огромну подршку и од свештенства, и од народа вјерујућег и од честитих људи који можда и нису вјерујући, али су се доста лако одређивали у тој борби и стајали на страну управо нашега архипастира. Када је он доживљавао ужасне клевете и пријетње и кад је, рецимо, данима стварана атмосфера линча, то се догађало више пута, посебно 2005. године, три-четири недеље сви медији су брујали да је митрополит Амфилохије највеће зло за Црну Гору, да је он подијелио Црну Гору, да је он враћа у средњи вијек, да он завађа народ, да он завађа вјере; то је било поводом оне црквике на Румији. Он је у таквим ситуацијама знао да се повуче по један, два дана, никоме ништа не одговара, моли се Богу и видимо да се враћа обновљен, да је свима опростио и никоме ништа не узима за зло, да се духовно обновио, да се подмладио, односно да се спремио да настави своју борбу. У том смислу је он био непобједиви борац, просто Бог му је давао те махове. Такав је то био човјек. Ја не бих више дужио, пошто има још говорника и, наравно, они ће много више и боље рећи о њему као мислиоцу и посебно као његошологу. Он се, то треба овде нагласити, последњих година свога живота много бавио Његошем и открио у његовом дјелу теологију предајску, библијску, светоотачку, саопштеноу пјесничким језиком. Открио код Његоша поезију свјетлости, којом се он, митрополит Амфилохије, бавио и раније, али тек је крајем свога живота, да све оно што је нашао код Светих отаца, да то имамо и код Његоша, саопштено не академском него поетским језиком и није чудо што је Његош, његов *Горски вијенац*, назван народном библијом, из које се људи могу учити прије свега вјери а и части, поштењу и изграђивању карактера и врлина.

ПОЗДРАВНА РЕЧ

Даме и господо, поштоваоци почившег митрополита Амфилохија, Фјодор Достојевски каже: „Људи воле пад праведника и његову срамоту”, али Бог не воли. Тако је та борба коју је водио митрополит Амфилохије завршена његовом славном победом. Највеће признање које је он добио десило се у часу његове смрти. Небо и Свети Лука одлучили су да га позову у лучинске дане, кад и Светог Петра Цетињског и Петра II Ловћенског Тајновидца. Тако су састављена три монаха, три Христова војника у три јерарха. Светог Луку славе сви Ровчани, сви Жупљани и топоними тамо се зову Лукавица, Луково, Лукање чело, а мало-мало неки заледак зове се лука. Ја мислим да то није довољно уочено и испитано и да није случајно и најзнаменитија икона у манастиру Морачи, икона Светог Луке. То је она икона на којој су три иконе, где Свети Лука по живоме моделу слика Богородицу, па су на тој слици Богородица и Свети Лука и сви заједно, са његовим житијем. А та икона се баш нашла у манастиру Морачи, недалеко од места рођења митрополита Амфилохија. Ту икону, када је 1971. године организована једна велика југословенска изложба наше средњовековне уметности, комесар те изложбе је био Мирослав Крлежа, узели су за плакат те изложбе, која се приказивала и у Скендерији, и у Сарајеву, мислим и у Паризу, и још гдегде. Тако је њој одато признање, мимо сваке друге, из тог нашега, славнога, великога фрескописа. Ко је то могао да слути да ће, пратећи све оно што је митрополит радио, Свети Лука и небо одлучити да потврде његов живот и да му одају највеће признање од свих које је он добио на земљи и од људи. Ово није могло бити признање некога жирија и неке протекције и неког кључа. То је стигло са небеса митрополиту Амфилохију, који је одједном рекао да ће он бити на Цетињу жив или мртав, у те дане када је отишао на онај свет у друштву које није ни сањао. А тог трећег су ова два Петра чекали, ко ће бити тај трећи, кога ће им Свети Лука придружити. Јер то, да се Његош упокоји на Светог Луку, да то буде исто и са Светим Петром и да Светога Петра ископају годину дана након његове смрти на Светога Луку,

и да се то све понови у наше дане на митрополиту Амфилохију, то је она незалазна, незаобилазна слава да ћемо ми увек, док је света и века, славити њега са овом двојцом, као Свету Тројицу. Јуче смо били на дан Светога Петра Цетињскога у Цетињу и они се више не могу раздвојити. Митрополит Јоаникије у Саборном храму, у Подгорици, уредио је његов гроб, онако како је одредио Свети Лука. Да се изнад њега наслика та икона из Мораче, да се поред њега појаве два Петра и сви остали, и да његов гроб постане ћивот, поред онога Светога Петра, поред онога острошкога чудотворца, и да нико неће више ићи под Острог, а да прво не сврати у Подгорицу. И неће ићи у Цетиње да се поклони Светом Петру, а да прво не прође поред оног параклиса у Саборном храму у Подгорици, где почива, већ другу годину, митрополит Амфилохије. И тамо је већ сваки дан непрекинута колона, и то су четири темеља, четири нескршива стуба на којима почиње да постоји Црна Гора.

Хвала Вам!

ЦРНОЈ ГОРИ ВРАТИО ПРОЛЕЋЕ

Врховном српском песнику, свом претходнику на престолу Светог Петра Цетињског, по примеру руке која је у четири недеље часног поста, у пролеће, саставила *Лучу микрокозма*, митрополит Амфилохије написао је житије и тропар, дао му име Ловћенског тајновидца, јер је тачније од других знао да је само света и никако друкчија мисао могла на српском језику сплести и *Лучу* и *Вијенац*.

У свих тридесет година колико је био на узвишеном месту, на Цетињу, у одајама где су уснули у Господу Петар Први, 30. октобра, и Петар Други, 31. октобра, где је упокојен дошао, 30. октобра, и затворио лучинданско тројство, откад је монашки чин примио до потоње своје речи, као Његош за Лесендром, горео је митрополит Амфилохије за обурданом капелом и довијао се како ће је на њено место вратити, како ће затрављени камен оживети са гомиле на Ивановим коритима.

Успео је, што није нико могао поверовати, да на црногорској атеистичкој тврђи, нигде таквој и нигде толикој, с мачем у речима и с молитвом од љубави, двостран као што је двозначно име Амфилохије које је себи одабрао да би видео на обе стране, да би се ослонио на обе руке, посеченик у говору и лековит у намерама, успео је да обнови, подигне и освешта више од шест стотина светих места, капела, цркава и манастира, и два храма каквих православље нема, онај у доморју и онај у подгоричкој равници, свима за сусрет с Богом, себи за вечни починак.

Стигао је где други нису, јер када би они дошли на метохијску и грачаничку земљу, у светогорски забран, грчку, римску, париску, московску, америчку, аргентинску, аустралијску и било коју лавру и школу, рачунајући и васељенску, он је већ тамо био и тамо их је питао на којем од неколико језика желе да их поздрави. Пред њим су се исповедали најчувенији српски заточеници, хашки и спушки, и они чија су имена мала а грехови велики. Читао је опело сиротнима и тајкунима, Данилу Кишу и Миодрагу Булатовићу, Јованки Броз и четничком војводи Бојовићу, Момиру Војводићу и Ранку Јововићу, ученима и неписменима, у селима где су док служба траје галамили и празнили пивске флаше и у црквама док се чује гробна тишина. Беседио

је на весељима и на сахрани гораждевске деце, и у свим приликама што вам на памет падају док овакву истину слушате.

Двадесет и пет година је био богословски професор, два пута декан са два доктората, теолошки писац и мислилац, тумач јеванђељских и осталих светих књига, преводилац и песник, човек који има шта да каже, који не мари коме ће се допасти, који живу београдску владу јавно оплакује, подгоричке главаре прима или проклиње, даје надимке, пева уз гусле, са децом игра фудбал, смишља изреке, брани цамије и катедрале, грди кад треба и штити кога треба.

Светигорски назив белог водопада који испод манастира низ стрмину силази у Морачу, крај моста опеваног калуђера Димитрија Радојевића, дао је да се тако зову радио-станица, часопис и богата издавачка делатност коју је у Митрополији покренуо. Његови гости заједно су били васељенски, руски и српски патријарх и сви поглавари православних цркава, сви одједном, у дан када је освећена његова подгоричка задужбина.

Ко се не би у оваквом набрајању похвалио да су му три књиге објављене са одштампаним Митрополитовим благословом, да је о њима на више места и скупова говорио, да му је на Тргу од Ћирилице награду са својим потписом уручио, да смо заједно, нас двадесетак, са њим радили у Његошевом одбору Матице српске, чији је председник од оснивања био.

А летос, у коронском времену, нашем сроднику по заједничком претку војводи Божићу, у Врујцима, у Доњој Морачи, близу нове цркве крај куће у којој је рођен, близу задужбине синовца Светог Саве где је крштен, започео је да зида капелу, исту као што је била ловћенска, на гробу родитеља српског патријарха Гаврила Дожића. Знао је митрополит Амфилохије Радовић да Гаврило Дожић, његов претходник на цетињском трону док је Његошева капела обнављана, најуглашенији глас на ујединитељској Подгоричкој скупштини 1918, чије су мошти у Саборној цркви код Патријаршије, знао је, сигурни смо, да на бољем свету морачки сродник кога је прогласио за светог исповедника чека да му каже да ли је и сад капела на свом месту, онамо где је Његош обележио, на ловћенском врху.

Због тога, и свега што није казано, архиепископ цетињски Амфилохије с великом раном на души је отишао, нама поручио да је то једини свети посао који није завршио, јер су стамен отпор давали потомци оних што су Његошеву капелу разминали, тунел на врху планине направили, Ловћен скратили и песника светлости у свој мрак спустили.

У предсмртној беседи, са болесничког кревета, рекао је да маузолеј треба оставити као знак времена у коме је сазидан, али да Његошеву капелу треба што пре на Ловћен вратити.

Када опоруку митрополита Амфилохија испунимо, сами ће се огласити стихови из *Горској вијенца*:

„Душа би му тада мирна била
како мирно јутро у пролеће”.

Такав мир је заслужио човек који је Црној Гори вратио пролеће.¹

¹ (Написано на вест о смрти митрополита Амфилохија, 30. октобар 2020)

Иван Неїришорац

ЗАВЕТНИ КОВЧЕГ МИТРОПОЛИТА АМФИЛОХИЈА РАДОВИЋА

Отишао је Господу Богу на коначну исповест један од највећих архијереја које је Српска православна црква уопште имала. Много шта на целом српском духовном и културном простору не би било онако како јесте да није његове личности и дела, те да није Божјег благослова којег је и на нас преносио. Поготово би Црна Гора била другачија да није било његове руке која је умно водила наш народ и крепила га у духовно најтежим временима у историји Црне Горе. Тугујемо што на овом свету високопреосвећени митрополит није више са нама, али поуздано верујемо да му припада високо место у духовном поретку на оном свету. Нека Господ прими нашег митрополита Амфилохија тамо где бораве највећи праведници и Господови посвећеници!

Дани жалосѝи

На вест о смрти митрополита Амфилохија у мени две се побихе силе: прво пожелех да се одмах запутим у Црну Гору да овог духовног великана додиром руку испратим на онај свет, а онда помислих да би најбоље било да се повучем у тишину и мир, па да у тиховању учиним оно што би и њему било најмилије – да се молитвеним додиром опростим с његовом душом! У одлуци помогла ми је грозница која ме је два-три дана пре тога обузела, па је помисао да ме можда тресе вирус короне била довољан разлог да од пута у Црну Гору одустанем. Због тога сам се онога дана кад је вест стигла, окончавши неке дневне обавезе које нисам могао избећи, запутио у Фрушку гору, у своју Чортановачку келију, да тиховањем, те мисаоном и молитвеном сабраношћу смирим сопствену тугу и да на вечни починак испратим доброг митрополита. Да испратим онога којег сви ми, који смо га познавали, волели и поштовали, заборавити никако не можемо, све и кад би неко међу нама то хтео да учини. Тако сам два дана остао у мировању, на Фрушкој, а онда сам се вратио у Нови Сад. Господ је хтео да ми пошаље поменућу телесну слабост због које сам морао да се повучем из разних дневних обавеза, а само

сам подлегао двама изазовима: да дам изјаву за телевизију о митрополиту Амфилохију и да одржим студентима часове преко интернета. Наредних седам дана провео сам у осамљености и тиховању, а то су за мене били дани жалости који су, како је молитвено време одмицало, све више постајали дани богочовечанског, вазнесењског посвећења обележеног Христовом духовном победом физичке смрти. Тако је свест о смртном губитку све више била превладавана свешћу о великој Христовој победи над демонима и над смрћу.

Када је тог црног петка 30. октобра 2020. стигла тужна вест, таквом објавом је порекнута медијска информација од претходне вечери, када је речено да је митрополит Амфилохије добро, да је негативан у односу на корону и да није на респиратору. Зачудо, испоставило се да је и једно и друго тачно, али да су компликације и последице коронарног вирусног напада постале неподношљиве и смртоносне. Стицајем околности Лучиндан је одређен као дан када најзначајнији духовници у Црној Гори одлазе Господу на последњу исповест, па су тих дана отишли и Свети Петар Цетињски и Ловћенски Тајновидац Петар Петровић Његош, а уочи Лучиндана и душа митрополита Амфилохија вратила се Господу! Вратила се, али је за собом, на овом свету, нама, оставила много тога што је његовом овоземаљском животу служило на част. Све то његовим саучесницима и следбеницима данас постаје заветна обавеза, а неким новим генерацијама нека сутра буде разлог за темељно духовно преиспитивање и за изградњу најмоћнијих богочовечанских оријентира без којих се читава племена и народи расипају у прах праха. Због свега тога поуздано знамо да нам реч, мисао и дело митрополита Амфилохија остају за вечита времена, као заветни ковчег у којем је похрањена духовна снага која нас води ка пуној људској зрелости и божанском спасењу.

О залудности изградње Црне Горе без ње

Кад смо се у Никшићу сабрали оног лепог пролећног дана 2012. године, уочи Светог Василија Острошког Чудотворца, слава му и милост, било је савршено јасно како нам ваља јавно изрећи оцену да митрополиту Амфилохију, чувару владичанског трона из Цетињског манастира, припада највиша мера духовне посвећености и његошевске светости. Том приликом желели смо да искажемо високо, највише поштовање за све што је митрополит Амфилохије чинио, и чини, а и чиниће да би се очувала духовна, његошевска вертикала како целог српског народа тако и културно самосвесних Црногораца. У својој историји Црногорци никада никоме нису дозвољавали да им оспори њихово српство и чињеницу да су се на овај напаћени црногорски крш испели како би сачували лучу свете слободе и заветну реч утврђену на Косову. О томе је митрополит Амфилохије не само мишљу и речима сведочио него их је још више делима тако утврђивао да око његовог послања никаквих дилема нема и не може их ни бити. Нико од архијереја у Црној Гори није тако одлучно, посвећено и стваралачки моћно ишао управо тим његошевским путевима којима трајнијих препрека није могло бити, а

којима Господ штедро даје колико благослова толико и мучних искушења и голготских претрајавања. Митрополит Амфилохије је сам по себи једна велика и моћна Извиискра Његошева!

Од када се Црна Гора назива Црном Гором, од времена Црнојевића, када је подигнут Цетињски манастир и Цетиње постало владарско и владичанско седиште, сваки Црногорац добро осећа, или може да осећа, колико митско-историјски, културни образац Косовског завета у њему делује. Стога је узалудно, непотребно и штетно нагонити Црногорце да забораве ко су и шта су, да забораве шта је говорила цела светородна лоза Петровића, од владике Данила, преко владике Саве, Василија, Светог Петра I Цетињског, Петра II Петровића Његоша, па до кнеза Данила, кнеза и краља Николе Петровића, узалудно је Црногорце нагонити да забораве шта су говорили сви они који су изнутра, из духа Црне Горе и Црногораца тумачили историју овог тла и целог српског народа.

Идеја о томе да Црна Гора и Црногорци треба да постоје пре свега у антагонизму са осталим делом српског народа, та идеја није ни црногорска ни српска. Она се однекуд споља намеће и, нажалост, у једном делу нашег народа, нарочито код оних који би да буду већи Црногорци од саме светородне лозе Петровића, те стране идеје пустиле су некаквог корена. Тај корен је слаб, он не може издржати ни најблаже, хигијенско проветравање овог простора, али се захваљујући лажима и мистификацијама, медијским манипулацијама и, наравно, прикривеном или отвореном насиљу може стећи утисак да је настала нека нова Црна Гора, која није ни српска ни његошевска.

Та Црна Гора темеља нема, она је зиданица на песку, јер прави, стабилни темељ једино може бити оно што је у Црној Гори чињено још од Светог Јована Владимира, преко Светог Симеона, Светог Саве и свих Немањића, преко Балшића, Црнојевића и, коначно, Петровића, који су утврдили дух Црногораца и Црне Горе. Градити неку другу Црну Гору, изван оне која дубински, у свом темељу јесте, потпуно је залудан посао који може нанети огромне штете како Црногорцима тако и целом српском народу.

Песничка сујетанца бојословске мисли

На све то својим постојањем на овом месту тешких искушења, сваком својом речју, изговореном и написаном, упозорава нас митрополит Амфилохије као истински следбеник Косовског завета и трајни носилац „Извиискре Његошеве”. Архиепископ цетињски и митрополит црногорско-приморски Амфилохије Радовић није књижевник у ужем, цеховском смислу речи. Он је православни духовник и богослов који се књижевним начином говора користи да би исказао искуство које би могло остати недовољно убедљиво, па чак и сасвим неизречено, уколико се књижевни стил не појави као посредник. Постоје ситуације које морају књижевно бити исказане, иначе се у свести читаочевој или слушаочевој неће моћи конституисати у пуној смисаоној снази и драматици. Зато је Библија морала бити не само велико духовно

откриће Божјег постојања и Његовог испољавања на овоме свету него је морала бити и врхунско песничко дело.

У српској богословској мисли ова блискост са песничким доживљајем била је, и још увек јесте, на високој цени. Кључни српски богослови увек су, помало или повише, били и песници: од Светога Саве, Теодосија, Доментијана, преко Гаврила Стефановића Венцловића, Јована Рајића, па до Николаја Велимировића. У српској богословској мисли Бог никада није разумеван као превасходно интелектуална чињеница о којој се може нешто поуздано знати него је, пре свега, схватан као метафизички феномен, појам и доживљај који у потпуности превазилази саму моћ људског поимања. Отуда је у стварима богословским велика надлежност песничкога духа и самих песника.

Митрополит Амфилохије је дубоко свестан сложености и дубинских слојева стварности, оних онтичких распона које модерна наука не може ни изблиза да осветли, док религија, философија и поезија чувају свест о њиховом постојању. У тексту „Тајна језика” (1986) аутор је изложио такав концепт језика у којем постоје различити слојеви: језик се испољава у распону од свог „природног стања” заснованог на могућности представљања, преко свог „сложеног или демонског стања” које се испољава у људској историји, па до „анђелског стања” насталог из „истинског односа заједништва са стварима и са дубљом стварношћу на којој ствари почивају”. Ако један писац има тако слојевит и рафиниран однос према језику, онда се природно намећу вероватноћа и нужност да и његово разумевање саме стварности буде исто тако слојевито и рафинирано.

Текстови митрополита Амфилохија о томе недвосмислено сведоче. Мноштво је тих слојева који се отварају у његовом опусу, а тако нешто се нужно успоставља јер је он целокупном својом мишљу и својим животом упућен на најсавршенију идеју икада смишљену, на Бога Творца, Сведржитеља и Спаситеља. Његове текстове пак можемо разумети и као облик доследног есејистичког опуса, у чијем средишту јесу Бог и могућност обожења човековог света. Та тема је, сама по себи, таква да заслужује да буде задржана у средишту наше пажње, упркос ничеанској објави смрти Бога, или можда баш због такве идеје. И зато је изузетно важно да секуларна, грађанска култура уме да ослухне глас који долази из црквене, духовне културе. Ова два облика културног дискурса итекако имају шта да кажу један другом.

Хришћански универзализам и национални партикуларизам

У вези са укупним списатељским радом митрополита Амфилохија вреди истаћи још једну важну димензију: ону која се тиче међусобног односа нечега што бисмо могли назвати његовим хришћанским универзализмом и националним партикуларизмом. Чињеница је да је митрополит успешно довео у равнотежу ова два опредељења: објашњавајући универзалну суштинску хришћанства, он није запостављао неопходност објашњења етноса у којем хришћанство бива примљено. Отуда је читав низ његових радова посвећен

не само историји хришћанства и православља код Срба него и разумевању моћних трагова које је та историја оставила на укупној слици света и на менталитету Срба. У митрополитовом начину мишљења ваља препознати нешто веома поучно: када би некритички заговорници данашњег процеса глобализације извукли поуке из ових расправа, наш данашњи јавни живот био би лишен многих непотребних недоумица и лажних дилема.

У драгоценим доприносима дефинисању природе и специфичности српске културе, посебно ваља истаћи митрополитово сагледавање домета и значаја исихастичког покрета. Просто је трагична чињеница колико код нас нема довољно развијене свести о значају исихазма за српску културу и за менталитет српског човека. Митрополит Амфилохије је, међутим, довољно тога написао и показао нам оно што бисмо морали знати: његова докторска дисертација односи се на учења Григорија Паламе, а и касније он је у више наврата, у различитим текстовима, описивао исихазам и његове следбенике на српском духовном простору.

Српска култура је у оваквој врсти молитвеног искуства стекла изузетно моћну духовну основу о којој често није имала довољно развијену свест, а понекад је и систематски радила на њеном поништавању. Без обзира на те успоне и падове, српска културна историја на различите начине показује колико је та компонента у њој била делотворна. Молитвена традиција српског исихазма била је одржавана превасходно захваљујући усменом наслеђу и непосредном преношењу искустава, што је и најподеснији облик њеног чувања. Није ни до данас та основна поставка измењена, јер молитви, созерцању и тиховању човек се може научити превасходно у непосредном контакту са људима од таквога искуства.

О том драгоценом искуству највише су сведочили монаси, али су и пенсници дали своје доприносе. О томе је, без сумње, требало писати да би се неупућени лакше могли оријентисати и да бисмо знали где се скрива духовна снага колектива којем припадамо. У нашој култури нисмо имали баш много људи који су о томе умели писати. Имали смо сјајне духовнике, али су они често само усмено саопштавали о ономе што су духовнога у себи стицали и стрпљиво изграђивали. Има јасних сведочанстава о духовницима од Светог Саве и Петра Коришког до патријарха Павла и оца Тадеја Витовничког, такви су и многи хиландарци, али писаних сведочења о томе нема баш много. Разлоге, вероватно, треба пронаћи у чињеници да кад неки човек стекне искуство тиховања, созерцања и молитве, он ће заједно са развојем и профињавањем своје свести све мање имати истинске жеље да о томе некога другога посебно убеђује. Он с разлогом стиче уверење да је већ његово молитвено делање и евидентан успон његове свести довољан разлог, сам по себи, коме не треба додавати никаква писана сведочанства. О томе су, међутим, бриљантно сведочили владика Николај и авва Јустин, а у нашем времену је то најубедљивије чинио управо митрополит Амфилохије. Зато њему хвала, а нама опомена да не заборавимо оно што морамо препознати као нај-

виши домет духовне културе, која нам проговара из дубоке старине, али и дан-данас показује своју драгоцену и спасоносну делотворност. Православна, исихастичка посвећеност припада најплеменитој врсти духовног искуства коју је религијска пракса уопште, на кугли земаљској икада створила.

Књижевне и културолошке импликације митрополитове духовне делатности, његовог начина мишљења, казивања и писања такве су да пред њима треба застати с поштовањем. И, још више, са обавезом да се његови текстови пажљиво прочитају и темељно изуче. Митрополиту Амфилохију као монаху и високом архијереју наше Цркве уопште није потребно да га званично проглашавамо носиоцем „Извиискре Његошеве”, као и носиоцем било које друге мирске награде. Њему то није неопходно јер он има неке више, много моћније инстанце пред којима је одговоран и којима полаже рачуне. Награда коју смо 2012. године уручили митрополиту Амфилохију потребна је пре свега нама; потребна је да бисмо, заједно са њим и његовим делом, јасно и гласно рекли који су то оријентир према којима ваља да се одређујемо на своме овоземаљском путу. Само тако стећи ћемо право на наду да нећемо залутати у вавилонској тмуши савременог света и да ћемо пронаћи уску стазу која једино води тамо где вреди отићи кад све на овом свету заувек прође.

Завешта мисао

Сада, кад је митрополит Амфилохије завојитим стазама отишао са овога света и кад се његова душа вратила Господу, остаје јасна свест о томе да га је, у једном тешком и мучном времену, Господ послао на велике задатке и притом га милостиво обдарио духовном снагом спремном за велике подвиге. Реч је о подвигу велике обнове Српске православне цркве у целини, а поготово у Црној Гори. Ипак, у митрополитовој души остала је бар једна непреболна рана, као што је и Његошева туга била за Лесендром који никад није успео освојити. Једном приликом, кад сам био митрополитов гост и кад сам имао прилику да преспавам у том чудесном амбијенту Цетињског манастира, стекао сам привилегију да непосредно чујем како о тој својој рани на души сам митрополит говори. Неколицини присутних рекао је како се Господу моли, а мисли да се с Господом чак договорио, да га остави у животу док не врати капелу на врх Ловћена. Бог Вас у том намеренију благословио, високо преосвећени! Није се, ипак, дало да тако буде, али ја нешто рачунам да мора бити да онај утисак о договору није митрополита варао! Биће само да је Господ неком од ближњих митрополитових сабораца и будућих наследника наменио да овај задатак оствари и да тиме само додатно покаже како је митрополит Амфилохије још увек, и после физичке смрти, духовно живо присутан и делатан на овоме свету. Ово велико дело поновног успостављања Његошеве капеле на Ловћену и одбране Његошевог тестаментарног завета моћи ће да обави само онај Господњи слуга који ће у духу бити један те исти са митрополитом Амфилохијем! Томе, између осталог,

служи и Господњи знак везан за датум митрополитове смрти, а тај знак је – по красним речима владике Иринеја бачког – утврдио Света Три јерарха у Црној Гори: Светог Петра Цетињског, Ловћенског тајновидца Његоша и митрополита Амфилохија. Свој је налог митрополит Амфилохије оставио у заветном ковчегу који не сме бити заборављен!

Испуњеност митрополитовог овоземаљског живота, прожетог оностраним обасјањем Господовим, одиста је импресивна, а она обухвата више различитих аспеката његовог бића и његове делатности. Амфилохије Радовић је монах ретке молитвене и аскетске посвећености, духовне храбрости, честитости и заноса, радозналости и доследности, оштрине и блакости, а све то сведочи о моћном боготражитељском и богоследбеничком путу какав ће заувек остати запамћен. Амфилохије Радовић је богослов ретких духовних и мисаоних увида који су допирали до саме сржи православног, исихастичког искуства у којем се обликовала специфичност српског разумевања хришћанства и превасходно молитвена пракса која је оставила највећег трага на менталитету читавог народа. Амфилохије Радовић је косовски заветник који заслужује епитет Божјег посвећеника и страдалника какав припада само народним просветитељима и светитељима израслим на историјско-митским искушењима који подсећају на голготску борбу у којој чин живљења зарад Богочовечанског трагалаштва представља највишу вредност у човековим лутањима овим светом. Амфилохије Радовић је пастир који је водио своје стадо тако да је свако своје чедо подсећао да је биће слободе и да је за слободу у Богу рођен, али та слобода подразумева не искључиво право да се његов корисник одупире позитивним системима вредности него пре свега право да, одбијајући разна искушења која сматра недостојним, пригрли страшно оно у шта верује и у шта се Духом светим осведочио. Митрополит Амфилохије је пастир који је, са својим верним стадом и својом духовно моћном десницом, градио и изградио дијецезу Цетињско-приморску каква је васкрсла и каква данас служи за узор многима. Митрополит Амфилохије је неимар који је обновио и подигао чудесно мноштво манастира и цркава, а међу њима и Саборни храм Спаса Христовог у Подгорици као бисер не само православне и хришћанске архитектуре него и црквене архитектуре у најширем смислу речи. Митрополит Амфилохије је, свакако, један од најупечатљивијих и најзначајнијих архијереја Српске православне цркве током њеног многовековног трајања, а тај архијереј остаје као блистави оријентир драгоцен за нека будућа лутања. Било је привилегија живети у времену његовог овоземаљског послања! Шта је митрополит Амфилохије мислио, говорио и чинио, шта је иза себе оставио и у шта се душом својом уградио, имао је рашта и родити се! Нека му је слава, и људски помен, а пре свега Божја милост тамо где ће душом својом боравити, на вјеки вјекова!

Проф. др Горан М. Максимовић

КРЕАТИВНА СУСРЕТАЊА ИСТОРИЈЕ И ПОЕЗИЈЕ

(175 ГОДИНА ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА И 1847. ГОДИНА
У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ И КУЛТУРИ)

У огледу је указано на значај године 1847. за историју српске књижевности и културе. Приказане су неке од најважнијих књига које су објављене те године: Вуков превод *Нової завјейѣа*, филолошка расправа Ђуре Даничића *Раїѣ за срїпски језик и ѣравойис*, као и два магистрална пјесничка дјела: *Песме* Бранка Радичевића и *Горски вијенац* Петра II Петровића Његоша. Посебна аналитичка пажња посвећена је Његошевом драмском спјеву *Горски вијенац*. Указано је на различите жанровске карактеристике овога дјела, на креативну синтезу драмског, лирског и епског, као и умјетничку симбиозу историје и поезије, кроз које је сагледа-на историјска судбина српског народа са простора Црне Горе.

Кључне ријечи: српска књижевност, историја, поезија, култура, језик, жанрови, лирско, епско, драмско.

1.0. Текуће 2022. године свједоци смо сусретања неколико драгоцених јубилеја у историји српске књижевности и културе. Напуњено је 175 година од издања Његошевог драмског спјева *Горски вијенац*, а навршило се исто толико година откако је 1847. године, поред поменутог Његошевог дјела, „изашло на свијет” још неколико важних књига на народном српском језику: превод *Нової завјейѣа ѣосїѣѣа нащеї Исуса Хрисїѣа* Вука Стеф. Караѣића (1787–1864), *Раїѣ за срїпски језик и ѣравойис* Ђуре Даничића (1825–1882), као и *Песме* Бранка Радичевића (1824–1853). Већина поменутих књига објављена је у Бечу, у штампарији јерменских свештеника мекхитариста, док је Даничићева књига изашла у Будиму, у штампарији Пештанског универзитета. Неопходно је овом приликом напоменути да је исте године на народном српском језику и Вуковим правописом објављен и спјев данас готово заборављеног пјесника Јоксима Новића Оточанина (1806–1868) *Лазарица или Бој на Косову између Срба и Турака на Вигѣв дан 1389*. У суштини се може гово-

рити да се радило о дјелима која је у историјском смислу пратио својеврсни парадокс. Већина савременика их није прихватала у тренутку настанка, а током времена су добијала на угледу и понијела епитет незаобилазних и предводничких дјела српске културе. „Радило се о књижевним и научним делима за која се у каснијем времену испоставило да су од епохалног значаја за српску културу, а код савременика су махом наишла на отпор и оспоравање.”¹ Била је то година и била су то дјела који су означили дефинитивну побједу Вукове језичке реформе у књижевној пракси. Прије тога су протекле читаве три деценије борбе за остварење те реформе, а након тога ће проћи још готово двије деценије све док та језичка реформа није и званично прихваћена у Србији, одлуком кнеза Михаила Обреновића од 12. марта 1868. године, када су укинута сва ограничења и званично уведен Вуков правопис.

1.1. Вуков превод *Новой завјейџа* на народни српски језик урађен је са јасним циљем да покаже како су народни српски говори били кадри да истражу и најсложеније философске и духовне садржаје и њихова комплексна значења. Упркос бројним отпорима и негативним ставовима противника Вукове реформе, било је доста Вукових савременика који су високо цијенили тај преводилачки посао и његов значај за српски језик и културу. Међу њима посебно вриједи издвојити имена двојице страних угледних филолога, Исмаила Срезњевског (1812–1880) и Франца Миклошића (1813–1891), као и име нашег тада младог а касније угледног филолога и најбољег Вуковог језичког сљедбеника, Ђорђа Поповића, познатијег под књижевним именом Ђуре Даничића. Даничић је управо у Вуковом преводу *Новой завјейџа* видио „куну” цјелокупне његове „књижевне радње”.²

Основне одлике свога превода Вук је представио у предговору за издање *Новой завјейџа* који је датиран на Видовдан 1847. године. Одмах у уводним реченицама наглашава значај „вјерности” сваког превода, те да се на то посебно мора пазити приликом превођења *Свейџој њисма*. Вук наглашава да је поред оригинала за разјашњење значења и смисла појединих ријечи „тражио помоћ у десет пријевода”, а најпослије је консултовао Копитара и Миклошића. Поред свега труда „око вјерности и око језика”, Вук не искључује и могуће погрешке, управо да би нагласио сложеност урађеног посла, али је у једно сигуран: „да ће и највећи наши богослови, који су се до сад само на словенски пријевод ослањали, те с помоћу овога пријевода моћи *управо* разумјети многа мјеста у *Новом завјейџу*”.³

¹ Васо Милинчевић, „Значај 1847. године за српску књижевност и културу”, 1847. у *српској култури*, изложба поводом века и по нове српске културе 1847/1997, Народна библиотека Србије, 1997, стр. 7.

² *Књига Ђуре Даничића*, прир. Војислав Ђурић, коло LXIX, књига 460, Српска књижевна задруга, Београд, 1976, стр. 75.

³ Вук Стефановић Караџић, „Нови завјет – Предговор”, *Срби сви и свуда*, прир. Душан Иванић, Андрићев институт, Вишеград, 2014, стр. 142.

Вук се осврће и на бројне недоумице које су пратиле његов рад, а које могу бити предмет критика. Указује на чињеницу да су „гдјекоје ријечи из оригинала на различнијем мјестима различно преведене”. Углавном се радило о грчким ријечима, попут глагола ἐγείρειν (у значењу „подићи”), који је понекад превођен са *воскресити*, други пут са *воздвигнути*, па са *воспитаи*, а понекад и са *вокресвити*. Вук потврђује присуство 30 ријечи из турског језика, попут аждаха, амајлија, ацуван, бадава, басамак, долама, кеса, кула, чалма, чаршија и сл. Наглашава да је задржао 49 „словенскијех ријечи” које се „у нашем народном језику не говоре, али се јасно могу разумјети и с народнијем ријечима помијешати”.⁴ Као примјере наводи ријечи гонитељ, наказатељ, ревнитељ, проповједник, сребрник, хулник, пророчица, првородство, жртвовати, облагодатити и сл. Вук наглашава и присуство 47 ријечи „које су од словенскијех посрбљене”. Међу њима издваја поједине карактеристичне примјере: богоборац, богомрзац, среброљубац, пријатан, сујетан, сведржитељ, братољубље, човјекољубље, среброљубље, обрезаше, невјерство, пророштво, отачаство, новокрштени, новорођени и сл. Посебно је указано на 84 ријечи које се могу подвести под неологизме или кованице, тј. које се не говоре у народу, него их је Вук сам „начинио”. Издвајамо поједине примјере: викач, гудач, карач, мјењач, ругач, сијач, виноградар, вратарица, зборница, незнабоштво, светост, гостољубивост, извршење, пропадљивост, непропадљив, свадљив и сл.

На крају предговора Вук наглашава да ће му „свака штампана критика на овај пријевод бити врло мила”, те да ће све радо поправити уколико се у тим критикама докаже да је погријешао. Вук вјерује да сваки онај списатељ који се „боји критике”, или није спреман да је уважи, „очевидно доказује да сам у себи признаје да су дјела његова рђава или зла, али би опет рад да их свијет за најбоље прими и држи”.⁵ На крају предговора Вук шаље и карактеристичну етичку поруку: „Залуду се оваки списатељи ријечима хвале да љубе истину и корист народну, јер дјелом сами показују да им је милија њихова *лажна слава* него истина и све што је с њом скопчано”.⁶

Из данашње перспективе је сасвим јасно да је Вуков превод *Новой зајети* утемељен на схватању књижевног језика као креативне синтезе српских народних говора са домаћом и страном језичком и књижевном традицијом, те да је тиме дефинитивно ријешено „питање којим ће путем поћи српска књижевност”,⁷ у каснијим својим умјетничким остварењима, али и свакодневној службеној употреби.

⁴ Исто, стр. 144.

⁵ Исто, стр. 147.

⁶ Исто, стр. 146–147.

⁷ Миодраг Поповић, *Историја српске књижевности – Романџизам I–II*, књига прва, Завод за уџбенике, Београд, 1985, стр. 74.

1.2. Полемичка књига *Раџ за српски језик и ѿравоѿис* Ђуре Даничића настала је у раним стваралачким годинама свога аутора. Није имао тада ни пуне 22 године, али се као један од најбољих Вукових слѣдбеника без дилеме укључио у полемику са Јованом Хацићем (који се потписивао на књижевним радовима као Милош Светић) да би показао исправност реформаторских идеја. Књига је умјесто у Бечу, објављена у Будиму послѣ читавог низа препрека, под измијењеним насловом *Раџ за српски језик и ѿравоѿис*, као и под псеудонимом „Ђура Даничић”, што ће постати трајно касније научно име овога истакнутог српског филолога. Посебна вриједност овога дјела садржана је у чињеници да је представио Вука као изузетног познаваоца живог говора српског народа. Захваљујући присутним тврдњама и оцјенама, „ово Даничићево дело из студентских дана његових постало је један од камена темељаца српске научне филологије у 19. веку и учинило је значајан преокрет у историји српске научне мисли.”⁸

На шездесетак страница поменуте књиге Даничић указује Светићу на неразумијевање неких основних језичких чињеница. Најприје се то односи на дистинкцију између језика и правописа: „Језик човјечиј јест огледало духа човјечијега, или ти онога у човјеку што чини човјека да је човјек, али не правопис; правопис је само огледало језика. Језик је дао Бог човјеку да њиме казује шта мисли и осјећа, а писмо су људи измислили, за невољу, да њиме биљеже што језиком казују. Писмо није ништа друго до сурогат језика или ти бесједе човјечије, какав ориђинал онаки му и сурогат: какав језик онако и писмо.”⁹ Иза тога Даничић указује на неопходност фонетске употребе писма (у духу Аделунгове максиме „пиши као што говориш, читај како је написано”), а затим се посебно осврће на погрешно расуђивање у погледу губљења и једначења сугласника: „Ја мислим да у свакоме правопису најприје ваља знати свако слово за се, које је слово за који глас, било оно самогласно било сугласно, па тек онда како се слова слажу једно с другим или (што је овдје у нас најглавније) како се једно у друго претвара.”¹⁰

Даничић показује да су ненаучне и произвољене Светићеве тврдње о неопходности употребе *дебелој јер* у писању. Указује на предности које доноси употреба чистог народног језика као књижевног, а затим мирно и самоувјерено закључује: „Овдје није мјесто да се цијене дјела Вукова, историја ће српске књижевности њих оцијенити, а ја сам хтио само за некоја казати колико их ја цијеним. Ако Светић за све ово неће да зна, па ни Срезњевскоме ни Шафарику, који обојица и њега врло добро познају, неће да вјерује, онда ја не могу друго мислити него да је Светићу жао што ови људи и њега не хвале.”¹¹

⁸ Васо Милинчевић, нав. дјело, стр. 11.

⁹ Ђура Даничић, „Рат за српски језик и правопис”, *Књига Ђуре Даничића*, прир. Војислав Ђурић, коло LXIX, књига 460, Српска књижевна задруга, Београд, 1976, стр. 9.

¹⁰ Исто, стр. 11.

¹¹ Исто, стр. 67.

Појава *Раџа за српски језик и њравојис* била је својеврсна сензација у научним круговима око Вука и његових противника. Томе би разлоге требало тражити у мирном и објективном тону којим је ова књига написана, а који је толико различит од тона полемика које су водили Вук и Хаџић. Затим у научној аналитичности и аргументацији којом су оповргнуте поједине ненаучне и дилетантске тезе Јована Хаџића, као и у чињеници да је поменуто дјело написао младић који је тек улазио у свијет филолошке науке. Посљедице које је изазвала појава овога дјела биле су за Вука и његове сљедбенике вишестрано позитивне. „*Раџом за српски језик и њравојис* не само да је задат судбоносни ударац Вуковим противницима, већ је Вук добио и поузданог сарадника, тако да је на велика враџа у српску филологију ушло име Ђуре Даничића.”¹²

1.3. Посебно мјесто у разумијевању године 1847. у српској књижевности и култури заузима пјесничка књига Бранка Радичевића која је под насловом *Песме* објављена у Бечу, а одштампана је у поменутој књигопечатњи јерменских мехитариста. Књига је посвећена „српској омладини”, а карактеришу је вуковски фонетски правопис и снажна осјећајност, јампска метрика, иновативна версификација, нови лирски мотиви, динамичан пјеснички ритам, звук и мелодија, веома близак народној поезији, али и савременом европском романтичарском пјесништву. „Његово певање је у толикој мери било ново и друкчије од песника који су му претходили да су књижевни историчари, с правом, поделили српску поезију на ону пре и на ону после Бранка.”¹³ Радичевићев однос према Вуку и његовој реформи најпотпуније је исказан у сатиричном спјеву *Пуџ* који је објављен у наведеној збирци и представља отворену критику противника.

Поред тога, умјетничку вриједност и разноврсност овога магистралног ствараоца чине три репрезентативна тематско-мотивска и жанровска круга овога пјесништва. Издвајамо лирске минијатуре, у којима доминирају љубавне пјесме: „Девојка на студенцу”, „Враголије”, „Путник на уранку”, „Рибарчета сан”, „Укор” и „Клетва”. Важно мјесто припада елегичним пјесмама: „Кад млидијих умрети”, „Јадна драга”, „Болесников уздисај”. Најпознатији су и најпопуларнији у лирско-епским спјевовима: „Ђачки растанак”, „Туга и опомена”, „?” или „Непознатој”. Романтичарски је најразвијенији у „Ђачком растанку”, а мисаоно најдубљи у дјелу „Туга и опомена”, у коме кроз снажно надахнуће дочарава мотив „мртве драге”, међу првима у цјелокупној српској књижевности.

Радичевићево романтичарско пјесништво је било магнет за публику, али и снажни извор надахнућа за друге романтичарске пјеснике тога времена. Зато се читав један период епохе романтизма у српској књижевности

¹² Горан Максимовић, „Вук Стефановић Караџић и Ђура Даничић – контактне везе и стваралачке аналогије”, *Српске књижевне џеме*, Слободна књига, Београд, 2022, стр. 14.

¹³ Васо Милинчевић, нав. дјело, стр. 12.

из четрдесетих година 19. вијека назива „Бранково доба”. Истовремено је био инспирација за сликаре и музичаре. Указујемо овом приликом на знаменито уље на платну „Девојка на студенцу”, академског реалистичког сликара Уроша Предића, које је настајало у раздобљу од 1918. до 1936. године. Радичевићеве пјесме су доживјеле више музичких обрада. Издвајамо пјесму „Укор”, која је надахнула бројне композиторе, од староградских композиција (Даворин Јенко, Исидор Бајић, Јосиф Маринковић), до обрада у форми популарне музике (Корнелије Ковач), које је на магистралан начин интерпретирао Здравко Чолић.

2.0. У овој години изузетних јубилеја, коју обиљежавамо у Његошевом одбору Матице српске, посебно мјесто припада издању *Горској вијенци* Петра II Петровића Његоша (1813–1851). Ради се о дјелу које је написао на чистом народном српском језику један високи великодостојник Српске православне цркве, зато је вјероватно било и одштампано „старим правописом”. Наведена посебност поготово је зато изражена што је то дјело које је у међувремену израсло у једну од умјетнички најбоље написаних књига српске књижевности. Највише захваљујући *Горском вијенцу*, цјелокупно Његошево дјело, за стољеће и седам деценија након пјесниковог упокојења, „преобразило се у својеврсну народну свету књигу, попут *Библије*”.¹⁴

У разговору са Матијом Баном, приликом првог њиховог сусрета на Цетињу, у прољеће 1848. године, говорећи са великим поштовањем о личности и дјелу свога учитеља Симе Милутиновића Сарајлије (1791–1847), који је управо недавно био преминуо, Његош износи увјерење да ће његов „најбољи састав” бити *Горски вијенац*: „Он ће се допасти мојим Црногорцима, и зато што сам у њему изнио њихове обичаје, њихов начин мишљења и говора, њихов карактер; те се виде као у огледалу; али се неће допасти образованом свијету, који ће ми замјерити да оно није права драма, да владика Данило, који је главна особа, увек мудрија а скоро ништа не ради, па ипак дјело које смишља испада му срећно више неким случајем него његовим напором. Ја сам опадам те мане, и мада радо не поправљам што сам једном написао, наумио сам да их исправим при другом издању”.¹⁵ Три године касније, у разговору са Љубомиром Ненадовићем (1826–1895), у прољеће 1851. године у Напуљу, Његош изнова наглашава да је *Горски вијенац* најбоље његово дјело. Тај разговор је био непосредно подстакнут изласком из штампе *Лажној цара Шћейана Малој*. Његош је питао Ненадовића: „Је ли бољи *Мали Шћейан* од *Горској вијенца*?”, а затим је сам одговорио: „Није, није! *Горски вијенац* писао сам под другим околностима”.¹⁶

¹⁴ Исто, стр. 13.

¹⁵ Матија Бан, *Сусрети са Његошем (1848–1851)*, прир. Горан Максимовић, Бесједа, Бања Лука, 2019, стр. 14–15.

¹⁶ Љубомир Ненадовић, *Одбрана* дела, књига 24, прир. Живојин Бошков, Матица српска, Нови Сад, 1959, стр. 90.

2.1. Иако је то у једном тренутку оставио као могућност, што видимо из свједочења Матије Бана (1818–1903), Његош није дирао у прву објављену верзију *Горској вијенца*. Мислимо да је то свакако и најбоље, те да би свака потоња интервенција учинила *Горски вијенац* ако не слабијим, а оно свакако мање умјетнички аутентичним. Ради се о драмском спјеву, заснованом на типичном романтичарском жанровском синкретизму, у којем се на равноправан начин стапају драмски, лирски и епски поглед на свијет српског народа у Црној Гори, сагледан кроз казивање о „историческом собитију при свршетку 17. вијека”. Радило се о једној од „истрага потурица” у Црној Гори, које су покренуте за првих година духовне и свјетовне управе младог владике Данила Петровића (око 1670–1735), који је био митрополит цетињски од 1697. до 1735. године. У досадашњим тумачењима је истакнуто постојање тематске везе овога дјела са српским народним пјесмама које су настале на тлу Црне Горе: „Његош опева у *Горском вијенцу* догађај који пре њега опева и црногорска народна песма Српски Бадње вече около 1702. год.”¹⁷ Као што је познато, у рукописној верзији дјело је носило наслов *Извита искра* (у значењу „извита слобода”), али је непосредно пред штампање дјела, Његош промијенио наслов у *Горски вијенац*, који је свакако метафорички комплекснији и можемо га разумјети као вијенац горских пјесама за слободу. Као што је борба за слободу вјечна, тако је и вијенац пјесама за слободу непрекидан и трајаће све дотле док траје идеја слободе у српском народу.

Композиција *Горској вијенца* у формалном смислу јесте изворно драмска, јер је заплет дјела заснован на „драмској сумњи” владике Данила да ли је истрага потурица оправдана, зато што се ради о једнокрвној браћи, које је подијелила вјера, „Но се бојим од зла домаћега, // Бијесна се братства истурчила”. Наведена сумња је заснована и на големој бризи владара који стоји „на брду” и више види од оних „испод брда”, а самим тим и на сумњи да истрага може изазвати сукоб међу племенима толико снажан да посљедице могу бити несагледиве и да због њих може бити доведен у питање опстанак саме државе: „тек домаће нападнемо Турке, // свој својега никад пуштат неће, // разлучи се земља на племена, // крвава се исклати племена, // враг ђаволу доћи у сватове, // те свијећу српску угасити”.

У жанровском смислу је та композиција заснована на јединству дијелова и цјелине, на укрштању ставова драмских и епских јунака, на сучељавању индивидуалних и колективних судбина, на спајању лирског, епског и драмског начела, а у крајњем случају и на непомирљивом судару православља и ислама, као и српског наспрам турског идентитета. У појединим тумачењима такав композициони концепт посматран је кроз неколико узастопних кругова, у којима се из различитих перспектива сагледава иста тема: „*Горски вијенац* почиње као поетска визија, наставља се као политичко-

¹⁷ Миодраг Поповић, *Историја српске књижевности – Романтизам I–II*, књига прва, нав. дјело, стр. 206.

-историјска драма, прелази затим у венац епских слика из народног живота, а завршава се призорима који почивају на пуном јединству мисли и акције.”¹⁸ Извори *Горској вијенца* дубоко су укоријењени у усменој народној традицији, у локалној историји, језику и духу епске поезије, у пословичким и другим говорним исказима, али и у бројним домаћим пјесничким узорима (Филип Вишњић, Лукијан Мушицки, Сима Милутиновић Сарајлија), на српској драми (*Дика Црнојорска* Симе Милутиновића Сарајлије), као и европској драми (античке трагедије, европски романтичари: Гете, Пушкин, Бајрон, Шели, Мицкјевич и сл.).

Уводна пјесма *Горској вијенца* „Посвета праху Србије”, представља истовремено и лирску оду, вјечну похвалу Карађорђевој јунаштво, и драмски пролог, који нас уводи у каснији заплет. Међу „осам близанаца” које је „из колијевке Белонине” људској историји подарио 19. вијек (Наполеон, Карло, Блихер, кнез Велингтон, Суворов, Карађорђе, Шварценберг и Кутузов), Карађорђево јунаштво је било највеће јер је потекао из малог и поробљеног народа, а поготово зато што је изнова подарио слободу српском народу и удахнуо нови „живот српској души”: „Ал’ хероју тополскоме, Карађорђу бесмртноме, // све препреке на пут бјеху, к циљу доспје великоме: // диже народ, крсти земљу, а варварске ланце сруши, // из мртвијех Срба дозва, дуну живот српској души”. У завршним стиховима снажно је поентирана завјетна Карађорђева улога у историји српског народа, јер је скинуо „грдну клетву” са српског рода и испунио идеал слободе. Учињено је то поступком лирске градиције у којој је Карађорђево дјело упоређено са значајем цара Душана и херојским подвигом Милоша Обилића: „Зна Душана родит Српка, зна дојити Обилиће: // ал хероје кâ Пожарске, дивотнике и племиће, // гле, Српкиње сада рађу! Благородством Српство дише! // Бјежи грдна клетво, с рода – завјет Срби испунише!”

Након каталога јунака, што јесте формална упута у драмску концепцију дјела, у коме се појављују владика Данило и игуман Стефан, бројни главари (кнез Раде, кнез Бајко, кнез Роган, кнез Јанко, кнез Никола, сердар Радоња, сердар Јанко Ђурашковић, сердар Вукота, војвода Драшко, војвода Милија, Вук Мићуновић и Вук Мандушић и сл.), а затим и турске поглавице, те јунакиње, попут сестре Батрићеве и бабе вјештице, па све до кола као колективног јунака који својим пјесмама проговара „из главе цијелога народа”, Његош нас уводи у двије скупштине црногорских главара, које можемо посматрати и као два чина једне велике народне драме. Прва скупштина одиграва се на Тројичин дан на Језерском врху на Ловћену, а друга на Малу Госпојину на Цетињу. На тој другој скупштини, која је прожета низом епизода и драмских перипетија, као у једној врсти драмске кулминације, која је додатно мотивисана појавом старог и мудрог игумана Стефана, као

¹⁸ Јован Деретић, *Горски вијенац Петра Пејровића Његоша*, Завод за уџбенике, Београд, 1997, стр. 93–94.

носиоца драмског оптимизма и дубоке вјере стечене на основу наталоженог искуства у вјечну побједу правде над неправдом и слободе над ропством, владика и главари доносе одлуку да крену у истрагу потурица. У свему томе Његош кроз исказе игумана Стефана наглашава посебну, завјетну дужност владике Данила и читаве његове генерације: „Крст носити вама је суђено// страшне борбе с својим и с туђином!// Тежак в’јенац, ал’ је воће слатко!// Воскрсења не бива без смрти...// Слатко мрите, кад мријет морате!”

Владика Данило је на изузетан начин свјестан историјске тежине тренутка у коме се налазио српски народ, а самим тим и сопствене владарске одговорности. Отуда су његова осјећања и мисли помијешани и често супротстављени једни другима. Са болним вапајем пита свој народ: „Страшно племе, доклен ћеш спавати?“, а одмах иза тога упечатљиво исказује трагичну истину: „Вражја сила одевуд оклопила;// да је игђе брата у свијету// да пожали, ка да би помогâ“. Најпотпуније је тешка одлука покретања „истраге потурица“ исказана у истом монологу кроз страшне стихове владике Данила у којима је драмска сумња доведена до кулминативне тачке: „Нека буде борба непрестана,// нека буде што бити не може,// нек ад прождре, покоси сатана!“ У свему томе, у мотивационом и идејном смислу, одлучујућу превагу у доношењу ове тешке одлуке допринијела је управо појава игумана Стефана: „Као философ *Горскої вијенца* он је Минервина сова, вечерња птица мудрости, чији се глас чује тек пошто су сви дневни послови обављени, кад је требало дати завршни смисао свему што се догодило”.¹⁹

Драмску основу *Горскої вијенца* чине и поједине упечатљиве епизоде, важне са аспекта мотивације заплета, попут појаве на сцени сестре Батрићеве, коју можемо посматрати и као „трагедију у малом”,²⁰ али и попут појаве епизоде о „попу Мићу и баби вјештици”, која представља „реалистичку комедију из народног живота”.²¹ Посебну катарзичку улогу има појава на сцени сестре Батрићеве, која изворним гласом народне тужилице, оплакује смрт брата Батрића Перовића. Размјере њеног бола утолико су веће и снажније што јој брат није погинуо у боју, како је таквом јунаку пристајало, него га Турци убијају на превару, пошто су га позвали на преговоре, а након погажене „вјере” да му гарантују сигурност. Сестрински бол према брату је неизмјеран, што је одлика патријархалног живота српског народа на простору Његошеве Црне Горе, тако да се као финале тог разорног бола појављује сцена самоубиства. Ојађена и неутјешна дјевојка узима нож иза појаса ђеда Бајка и ритуално се убија, што ће оставити запањујући утисак на све присутне, вјерујући да тиме достојно оплакује брата, али и да ће тим чином огромне жртве подстаћи неодлучног владика Данила и главаре да крену у чин истраге.

¹⁹ Исто, стр. 63.

²⁰ Исто, стр. 103.

²¹ Исто, стр. 103.

Сличну драмску основу има и приказивање односа између владике Данила и црногорских главара према турским завојевачима и домаћим потурицама. Успјешно је то исказано кроз бројне епизоде (учествовање Озрињића у размјени робља с Турцима из Никшића, кашњење Мартиновића јер су им Турци отели Ружу Касанову, преписка Селима везира и владике Данила, пролазак турских сватова и сл.). Писмо Селима везира и одговор владике Данила можемо посматрати као „политичку драму”,²² која на изузетан начин показује посебност опозиције између православља и ислама. Бруталну завојевачку логику, Селим везир исказује кроз манифестацију надмоћи и застрашивања, а затим позива владика и сердаре да се „приклоне” османском господару. „Ко изиде испод дивне сјенке// пророкова страшнога барјака,// сунце ће га спржит као муња.// Песницом се нада не растеже!// Миш у тикви – што је него сужањ?” Одговор владике Данила је одлучан и филозофски симболичан, а исказује дубоку вјеру да је слобода божанског поријекла, а поробљавање слободољубивих народа сатански гријех који мора бити кажњен: „Веља крушка у грло западне.// Крв је људска рана наопака,// на нос вам је почела скакати;// препунисте мјешину гријеха!”

Опозицији између источног и западног хришћанства, доприноси и приказивање епизоде о боравку војводе Драшка Поповића у Млецима, које је исказано у форми „сатиричног дијалога” и сл.²³ Између бројних критичких запажања о декадентном свијету западне цивилизације, посебно упечатљиво звуче стихови у којима је приказан неугледни изглед „дужда млетачког”. Кроз форму фигуре литоте посебно је појачан казивачев иронијски став: „да не бјеше под оним именом,// не шћаше се бојат од урока”. Тиме су „у *Горском вијенцу*, у његових 2819 стихова (десетерца, изузев једне уметнуте песме у деветерцима и једне тужбалице у дванаестерцима), нашла место три света, три цивилизације, које су се додиривале и преплитале на нашем тлу: наша херојско-патријархална цивилизација чији је највиши израз класична Црна Гора, турска оријентално-исламска цивилизација и западноевропска цивилизација коју оличавају Млечани”.²⁴

Сама истрага потурица не одиграва се непосредно на сцени и пред очима читалаца, већ о њеним резултатима сазнајемо на основу казивања гласника који долазе на Цетиње на Божић и доносе радосне вијести владики Данилу. Управо зато, тај трећи дио *Горског вијенца*, који се одвија на Цетињу на Бадње вече и Ново љето, можемо посматрати као трећу драмску цјелину, као расплет и епилог *Горског вијенца*, који се завршава непоновљивом сценом доласка Вука Мандушића код владике Данила са молбом да му прекује цефердар који му је турски куршум „престригао” док га је држао „пред очима”. Претходно је наговјештај тог срећног расплета изложен у магистрал-

²² Исто, стр. 103.

²³ Исто, стр. 103.

²⁴ Исто, стр. 52–53.

ним исказима игумана Стефана, у којима је дата визија животног искуства са апотеозом слободе, али и бескрајне његове среће што је слобода закуцала на врата српског народа на најсветији празник какав је Божић. Зато старац и узима гусле у руке да „пропоје” љепоту тог изузетног тренутка.

Епску свијест *Горскої вијенца* превасходно носе црногорски главари (можда најизразитије је то постигнуто кроз портрете Вука Мићуновића и Вука Мандушића), својим бескомпромисним заступањем борбених идеала и визијом слободе која се нужно рађа из жртве читавог народа. Епску основу *Горскої вијенца* садржи и присуство „кола”, као колективног јунака, које се оглашава шест пута и кроз шест епских пјесама „проговара из главе цијелога народа”. Прву епску пјесму коло исказује на почетку друге скупштине и у њој проклиње српске великаше због неслоге и братоубилачких и династичких сукоба. У другој пјесми, која започиње гласовитим стиховима „Чашу меда јошт нико не попи, // што је чашом жучи не загрчи; // чаша жучи иште чашу меда, // смијешане најлакше се пију!”, коло казује о јунаштву Иванбега Црнојевића и његовим борбама против Турака. У једном од тих бојева изгубио је и брата Уроша, али га је достојно осветио у Боју код Црмнице када је поразио петнаест хиљада Турака. У трећој пјесми коло пјева о Иванбеговом сину Станиши, којег је отац послао као таоца у Цариград, а он се тамо потурчио и постао Скендербег, па је са турском војском дошао у Зету и поробио је очевину. У четвртој пјесми коло пјева о јунаштву Баја Пивљанина, који је у Боју на Вртијељци 1665. године са тристо другова дочекао Шенђера везира са многоструко бројнијом војском. Баја је тада са својом дружином погинуо, али се није хтио као Бранковић „уклонити са бојишта”, зато коло слави његово јунаштво. У петој пјесми коло пјева о Новом Граду у Боки которској и о боју са Турцима 1687. године, када су Црногорци уз помоћ Млечана поразили херцеговачког Топал-пашу и ослободили Херцег Нови. Шести пут се коло оглашава на Божић, испред Цетињског манастира, када пјесмом прославља побједу српске војске у истрази потурица и слави Црну Гору и њену слободу: „Бјеше облак небо ухватио, // бјеше гору тама притиснула, // пред олтаром плакаше канђело, // на гусле се струне покидале, // сакриле се виле у пештере, // бејаху се сунца и мјесеца; // бјеху мушка прса охладњела, // а у њима умрла слобода, // кâ кад зраке умру на планину // кад утоне сунце у пучину”. Управо се у тој епској основи *Горскої вијенца* најснажније исказује укрштање и смјењивање два историјска плана која су присутна у овоме дјелу, а представљају их Црна Гора из доба владике Данила и цијелокупна српска историја од Немањића и Црнојевића, до Карађорђа и српских устаника.

Лирску основу *Горскої вијенца* чине поменути монолози владике Данила и игумана Стефана, који су како смо претходно нагласили важни и за разумијевање драмског заплета у дјелу, монолог Мустаје кадије, тужбалица сестре Батрићеве и сл. Лирску основу имају и знамења која уочавају главари

на првој скупштини на Тројичин дан на Ловћену (појава јата јаребица, укрштене муње на небу и сл.), сватовска пјесма о дилбер-Фатими, сновиђења Вука Мандушића који је очаран љепотом снахе Милоњића Бана и сл. У богатству поменутих лирских мотива у *Горском вијенцу* можда најузвишеније емоције проналазимо у љубавним доживљајима Вука Мандушића, у којима се на равноправан начин укрштају романтичарски патос и етос: „Ал’ је ђаво, али су мађије// али нешто теже од обоје:// кад је виђу ђе се смије млада,// свијет ми се око главе врти”. Мандушићеве скривене и снажне емоције према овој младој жени посебну димензију добијају у мистичном ноћном амбијенту и њеном тужењу за погинулим младићем, дјевером Андријом. Изашла је пред зору поред ватре на сјенокосу, расплела вијенац косе и почела нарицати танким гласом „како славља са дубове гране”. Тако је снажно тужила да је потпуно опчинила јунаково срце: „Тужи млада, за срце уједа,// очи горе живје од пламена, // чело јој је љепше од мјесеца –// и ја плачем кâ мало дијете.// Благо Андри ђе је погинуо// дивне ли га очи оплакаше//, дивна ли га уста ожалише!” Поводом наведених стихова *Горској вијенца*, који су свакако упечатљив примјер изузетне љубавне лирике читавог српског романтизма, истакнуте су сљедеће тачне ријечи: „Мандушићево казивање није само усхит женској љепоти. Песма има и другу лирску димензију. Као херој који сваког часа може да погине, Мандушић потајно жели да остане жив и после смрти у тузи жене која ће и њега оплакивати као снаха Милоњића девера Андрију”.²⁵

2.2. На крају се укратко осврћемо и на значај који су бројни издавачи за ових 175 година посветили издањима *Горској вијенца*. Поред већ помињаног првог издања *Горској вијенца* (Беч, 1847), указујемо овом приликом на још нека репрезентативна издања: на латинично издање *Горској вијенца* с коментаром Стефана Митрова Љубише (Задар, 1868), на више издања *Горској вијенца* с коментаром и рјечником Милана Решетара (Загреб, 1890; Београд, 1900–1949), на издање и коментар *Горској вијенца* Божидара Ковачевића (Београд, 1940), на ратна издања *Горској вијенца* с коментаром и рјечником Трифуна Ђукића (1941, 1944), на три послеријатна издања *Горској вијенца*: прво београдско са коментаром Ђузе Радовића (Београд, 1947), друго сарајевско издање *Горској вијенца* с коментаром Салка Назечића (Сарајево, 1947), треће загребачко издање са коментаром Антуна Барца (Загреб, 1947). Вриједна пажње су издања *Горској вијенца* Радосава Бошковића и Вида Латковића са збирним коментаром Вида Латковића (Београд, 1952). Указујемо на издање *Горској вијенца* с коментаром Николе Банашевића (Београд, 1973), на издања и коментаре *Горској вијенца* Александра Младеновића (1996, 2005), на критичко издање *Горској вијенца* Радмила Маројевића (2005) с „Текстологијом Горског вијенца” у прилогу и сл.

²⁵ Миодраг Поповић, *Историја српске књижевности – Романтизам I–II*, књига прва, нав. дјело, стр. 189.

3.0. Закључујемо на крају овога размишљања о значају године 1847. у српској књижевности и култури. Сви важни датуми наше националне прошлости и културе одигравали су се неким чудним и благородним сусретањем историје и поезије, тј. крупних догађаја из историјске судбине српског народа, као и снажног пјесничког надахнућа које је оставило трајно свједочење о тим догађајима. Година 1847. утолико је значајнија што је објединила, поред историје и поезије, многа важна достигнућа српске филолошке науке. У равни поезије подарила нам је два репрезентативна дјела: Његошев *Горски вијенац* и Радичевићеве *Песме*, а у области филологије Вуков превод *Новой заветѣи* на народни српски језик, као и полемичку расправу Ђуре Даничића *Раѣи за срѣски језик и ѣравоѣис*. То је више него довољно да трајно остане записана као један од најсвјетлијих датума у историји културе српског народа.

Goran M. Maksimović

CREATIVE MEETINGS HISTORIES AND POETRY
(175 YEARS OF GORSKI VIJENAC AND 1847 YEAR
IN SERBIAN LITERATURE AND CULTURE)

S u m m a r y

The essay pointed out the importance of the 1847 for the history of Serbian literature and culture. Some of the most important books published that year were shown: Vuk's translation of the New Testament, Đura Daničić's philological treatise *The War for the Serbian Language and Spelling*, as well as two magisterial poetic works: *Poems* by Branko Radičević and *Gorski vijenac* by Petar II Petrović Njegoš. Special analytical attention is devoted to Njegoš's dramatic song *Gorski vijenac*. The different genre characteristics of this work, the creative synthesis of the dramatic, lyrical and epic, as well as the artistic symbiosis of history and poetry, through which the historical fate of the Serbian people from the territory of Montenegro is viewed, are pointed out.

Keywords: Serbian literature, history, poetry, culture, language, genres, lyrical, epic, dramatic.

Академик Јасмина Грковић-Мејџор

ЈЕЗИК ЊЕГОШЕВИХ ДЕЛА КАО НЕПРЕСУШНО НАДАХНУЋЕ

(Њеџоцев зборник Матице српске 4)

Нови, четврти број *Њеџоцеве* зборника *Матице српске*, објављен 2020. године, сабира главнином радове изложене на научном скупу *Језик у Њеџошевим делима*, одржаном 14. новембра 2019. године у оквиру Његошевог дана у Матици српској.

Уводну реч „Његошев дан у Матици српској” (стр. 7–8) потписује академик Миро Вуксановић, потпредседник Његошевог одбора Матице српске и главни уредник *Њеџоцеве* зборника *Матице српске*. У њој наглашава да је овај зборник „продужетак претходних и доказ да се зборници складно уједињују, да имају исту концепцију а различите тематске кругове, да садашњи научници одају признање претходницима и тако удружени хоће да буду што ближи његошевском завету”.

Први тематски блок насловљен је *О Речнику Њеџоцева језика*. У прилогу „Треба нам свака Његошева реч (За ново издање *Речника Њеџоцева језика*)” (стр. 11–13) академик Вуксановић пише о *Речнику Њеџоцева језика* Михаила Стевановића и сарадника, објављеном 1983. Наглашавајући да је у питању „капитална књига за српску књижевност, науку, просвећеност, културу и духовност”, он даље истиче потребу израде другог, допуњеног и редигованог издања овог речника. Потреба новог издања се намеће будући да постојећим речником нису обухваћена сва Његошева дела, нити је сва грађа тачно пренета и протумачена, а, с обзиром на одабране изворе, недостају сва значења. Да би се читаоци подробније упознали с принципима израде овог двотомног речника, у наставку је пренет обиман предговор Михаила Стевановића постојећем речнику, „Сврха и начин израде овога дела” (стр. 15–41).

Језик у Њеџошевим делима, друга, обимом највећа целина, представља осам научних радова посвећених Његошевом језику, аутора̑ из Новог Сада, Београда и Никшића. Први рад, писца ових редова, насловљен је „Језик

обичајнога права у Његошевим делима” (стр. 45–56). У њему се анализирају терминологија и формулаични искази обичајнога права у Његошевим делима: *вјера, гаџи / чиниџи / ухваџиџи / држџи / разруџиџи / сломџиџи / разбиџи вјеру / мир*, затим специфично значење прилога *свеџо*, те лексеме *вражда, суд, дуџ, наказа, наказџи* и за Црну Гору специфични термин – *умир*. У контексту прасловенског обичајног права и старосрпских извора показано је да се у већини случајева ради о древним, наслеђеним терминима и формулама и, сасвим ретко, о дијалекатским иновацијама у овом домену. Истраживање показује да је проучавање Његошеве лексике у дијахроној перспективи, у светлу прасловенског наслеђа и старосрпског језика, неопходно за ваљано дефинисање и раздвајање одговарајућих лексичких слојева (српског, црквенословенског и руског) а такође и семантичких (претхришћанског и хришћанског) у Његошевим делима.

Јелица Стојановић у прилогу „Употреба конструкције *к+гаџив* у Његошевом дјелу” (стр. 57–68) представља употребу наведене предлошко-падежне везе у Његошевом језику на корпусу одабраних дела. Полазећи од стања у прасловенском језику, она даље прати процесе у историји српског језика, дијалекатску ситуацију у овом погледу и пореди је са Његошевим језиком. Ауторка закључује да је, како је грађа показала, конструкција *к+гаџив* код Његоша веома фреквентна, те да се употребљава уз глаголе кретања, потом и као допуна различитим врстама речи.

Потписник следећег рада је Радмило Маројевић, а његов наслов је „Текстолошки аспекти проучавања Његошевих дјела (критичка, акценатска и основна издања)” (стр. 69–89). Студија се углавном базира на Његошевој епској трилогији (*Луча микрокозма, Горски вијенац, Шћејан Мали*), песмама из *Билежнице, Духовном завјеџијању*, те песми *Ноћ скуџља вијека*. Описани су типови издања Његошевих дела, типови текстолошких напомена, садржај монографских студија о текстологији конкретног дела и природа речника и лексикона појединачних Његошевих текстова. Аутор се посебно бави и питањима ономастичке, фонетско-фонолошке, граматичке, лексичке, фразеолошке реконструкције те реконструкције текста. Износи се и замисао о будућим издањима Његошевих дела, као и о серији „Лексикони Његошевих дјела”, која би обухватала лингвистички речник с елементима енциклопедијског речника. На крају, Радмило Маројевић истиче да „круна лексикографског рада могло би бити ново, прерађено и допуњено издање *Рјечника Њеџошева језика*”, у духу онога што је истакао и академик Миро Вуксановић.

„Његош и славеносрпска традиција” (стр. 91–102) рад је Александра Милановића. Док су, како аутор истиче, рускословенизми, српкословенизми, црквенословенизми и русизми Његошу свакако могли стићи и преко црквене лектире, лексички славеносрбизми, као хибриди настали мешањем особина црквенословенског језика са српским народним, потврђују директне српске књижевне утицаје у Његошевом језику. Александар Милановић претпоставља

да је на понародњавање црквенословенске лексике у Његошевом песничком језику морао утицати израз Његошевих савременика, Симе Милутиновића Сарајлије и Лукијана Мушицког пре свих. Питање одабира лексике смештено је у контекст очекивања читалачке публике, као и однос књижевнोजезичког и културног центра и периферије. На крају рада анализира се и утицај Његошевог језичког израза на друге писце доситејевске славеносрпске епохе.

Истој тематици, али на другом корпусу Његошевих текстова, посвећен је и прилог Исидоре Бјелаковић „Елементи славеносрпског у језику Његошевих писама” (стр. 103–126). У раду се значајки анализирају славеносрпске књижевнोजезичке црте у Његошевим писмима насталим у периоду 1830–1841. Након представљања књишких одлика на фонолошком, фонетском и морфолошком нивоу, зависности употребе ових средстава од социолингвистичких фактора и тематско-структурне устројености текста, Исидора Бјелаковић прати и ступањ њихове заступљености на хронолошкој оси, те закључује „да у језику Његошевих писама може бити уочен развој *од славеносрпској ка доситејевској* типу језика”. Она даље показује да Његошева писма имају униформну структуру, али да је она иновативна у односу на писма његовог претходника Петра I Петровића, те да се налази на размеђи традиционалних, средњовековних и модерних епистоларних модела.

У раду „Његошев идиолект са аспекта фразеологије” (стр. 127–159) Ане Пејановић сагледава се из више углова фразеологија Његошевог језика. Истражује се Његошева фразеологија – као фразеологија писца, као сведочанство о слици света и етнокултурним концептима и као предмет транслатологије, те однос Његошеве фразеологије према фолклорној и дијалекатској фразеологији. Ауторка открива да међу његовим фразеологизмима, с аспекта савременог језичког система, има значајан број архаизама и историзама. Ана Пејановић анализира фразеологију и са функционално-стилског аспекта, показујући да се код Његоша јављају фразеологизми из различитих функционалних стилова. Истраживање се посебно бави и пословицама, као и слојем који ауторка назива „Његошево фразеотворство”, будући да у његовим делима срећемо немали број ауторских околионационалних израза насталих, на пример, трансформацијом устаљеног израза. На крају, истиче се да би темељно истраживање свих аспеката Његошеве фразеологије за циљ имало састављање *Фразеолошкој рјечника Његошевих дјела*.

Мато Пижурица у прилогу „Како говорити Његоша?” (стр. 161–169) отвара једно надасве важно питање. Започећу илустративним цитатом рада: „Његош се текстолошки, лексикографски и версолошки обрађује и коментарише, као што се и говори и, углавном, игра на сцени вуковским новоштокавским говорним типом, који је превладао локални, регионални и национални карактер”. Потом се у раду износи и образлаже идеја да се Његошева књижевна дела, она најзначајнија писана народним језиком, односно зетским дијалектом (староцрногорским), припреме и штампају акцентовано у складу са изворним

његушким односно староцрногорским прозодијским системом, за потребе говорења на позорници, у филму, рециталима и сл. Замисао о изворно акцен-тованом издању *Горској вијенца* је, како сведочи Мато Пижурица, својевре-мено постојала у оквиру Одбора за језик и књижевност Црногорске академи-је наука и умјетности али, нажалост, није остварена. Услов за реализацију оваквог подухвата је, пре свега, шира сагласност струке и културне јавности и, у случају да се ова идеја усвоји – квалификована припрема.

Научни прилог „Неке морфолошке и синтаксичке особине *Горској ви-јенца* у поређењу са староцрногорским говорима” (стр. 171–186) Миодрага Јовановића прати одређене морфолошке и синтаксичке црте језика *Горској вијенца* (непроменљиве речи, глаголску рекцију, употребу допуне инфинитив / *da* + презент итд.) и пореди их са говором пишчевог завичаја, с циљем да се утврди колики је степен сагласности језика овог свева са месним цетињ-ско-његушким говорним типом, с једне стране, и са Вуковим и Даничићевим моделом српског књижевног језика, с друге. Такође се истражује да ли су и у којој мери одређене дијалекатске карактеристике Његошева језика одлике и других црногорских говора, као и ширих дијалекатских области.

У последњој целини, *Прилози*, налазимо текст Горана Максимовића „Пред репрезентативним књигама написаним о Његошевом дјелу” (стр. 189–195) – приказ претходног, трећег *Њеџошевој зборника Мајшнице српске*, објављеног 2018. године, у којем су сабрана саопштења с научног скупа *Књије о Њеџошу*, одржаног 2017. године. *Прилози* обухватају и пригодне илустрације и фотографије (стр. 197–207).

Сви научни радови у овом зналачки склопљеном зборнику утемељени су и у теоријском и у методолошком погледу, а истраживана питања богато су документована примерима из Његошевих дела. Испитивана грађа, како претходно речено сведочи, обухвата како Његошева књижевна дела тако и богат корпус текстова епистоларног жанра, а језик којим су писани сагледан је у контексту не само времена у којем је живео и стварао већ и у контексту језичког наслеђа и израза које је баштинио, фолклорне традиције, његовог родног говора, књижевнојезичког израза његових савременика, те вишеслој-них књишких језичких утицаја којима је био изложен. Језик у Његошевим делима приказан је не као статичко, затворено устројство, већ као жив, ди-намични систем вишеслојне структуре који се у функционалностиском погледу мењао, варирао, прилагођавао у зависности од жанра, теме и адре-сата. И који тиме на изванредан начин одражава и спој црквеног великодостој-ника, владара и књижевника у Његошу.

Иако је Његошевом језику до сада посвећен велики број научних сту-дија, радови сабрани у овом зборнику несумњиво бацају ново светло на његове бројне аспекте, али истовремено отварају нова питања и нуде нове истраживачке путоказе, недвосмислено сведочећи да је Његошево дело не-пресушни извор надахнућа.

ЊЕГОШЕВ ДАН У МАТИЦИ СРПСКОЈ
НАУЧНИ СКУП *ИЗДАЊА ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА*
Матица српска, 13. новембар 2023. године

Академик Миро Вуксановић

ОКО ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА

1.

Нисмо случајно одлучили у Његошевом одбору Матице српске да данас, у датум Песниковог рођења, после три тематска скупа и четири Његошева зборника, као наставак и најаву, дужни још више, припремимо научни саста-нак посвећен издањима *Горској вијенца*. Основна наша намера је да у хроно-лошком прегледу, у три века, и по местима издавања те знамените књиге назначимо њен општи замах, одјек, утицај и значај, да се види, и тако и у библиографском попису, да немамо на српском језику још једну такву књигу.

2.

Вијенац је славни завршетак уметничке употребе народног десетерца, његова звучна, ритмична и мисаона висина над којом нема ништа осим ве-дрине.

Вијенац је српски песнички тестамент који каже како се тумаче и опи-сују векови.

Вијенац је Његошев национални, државни, друштвени, верски, фило-зофски, поетички, слободарски и људски програм који је одједном састављен гладне 1846. и почетком наредне године штампан у Бечу.

Вијенац је Његош дорађивао до последњег дана пред објављивање, уз бригу и помоћ својих сарадника и Вука Караџића.

Вијенац је у својој Црној Гори први пут објављен шездесет и шест го-дина касније, тек 1913, на стогодишњицу Његошеву.

Вијенац није могао раније да се на штампање врати у место где је на-писан, јер Његошев наследник није марио за верске и песничке послове, имао је друге склоности, а његов наследник, Књаз и Краљ, песник племен-ских кола и других пригодница, занет владарском самољубивошћу, човек чија се није порицала, нашао је начин да свог поданика Лазу Костића напути

да у Бечу објави да је *Балканска царица* бољи спев од *Вијенца*, све то Никола Први који је Његошу великодушно давао титулу *Мој велики сѝриц*.

Вијенац је облетао Црну Гору, дуго, али је тамо та књига стизала из других српских крајева, чувана као молитвеник, певана уз гусле и казивана толико пута да су стихове из *Вијенца* и неписмени напамет знали.

Вијенац је „из главе цијела народа” чија је глава Његош.

Вијенац је једина српска књига којој је на више начина тумачен сваки стих, свака реч у стиху, свака именица, тако да би неко неук могао помислити да је катунски говор некад био језик, као да није свака народна реч у *Вијенцу* истовремено и у Вуковом *Срѝском рјечнику* иако Вук није у своју главну књигу уносио речи из других књига.

Вијенац је, дакле, толико у детаљима тумачен као да није написан на српском језику, да се не може као врхунска поезија читати, па су тражили стиховима једно једино значење што песму своди на обичан извештај.

Вијенац је српска књига у којој су реч Србин замењивали речју Црногорац, тврдили да водећи српски песник није знао да је одједном и Црногорац и Србин и Словен, како је самог себе на степен подизао.

Вијенац садржи најлепше стихове о исламу и Стамболу, где сват Турчин натпевава свата Црногорца, али је оптужен и за геноцид од оних који докажу да је Мустај-кадија са почетка осамнаестог века исто што неки наш Алија с почетка двадесет и првог века, да се у толико година ништа није променило, да је ово време исто што и оно време, што бити не може.

Вијенац је српска успомена која се посветила и горска луча која обасјава Његошеву земљу.

3.

Све тако јесте, и више од тога, јесте о *Горском вијенцу* објављена читава библиотека коју су саставили водећи историчари српске књижевности и многи још који су писање о таквом спеву доживљавали као велику част. Али, у припреми данашњег скупа дознали смо да се на катедрама за српску књижевност којих имамо све више Његош и његов *Вијенац* предају све мање. Можда таква чињеница потврђује тужну истину да се на студије књижевности само понеко уписује, и то када неће ништа друго или када га нико други неће. Књижевност више није отмена делатност. Склонили су је неначитани и брзоплети који су на себе заборавили. Но, то је тема за социологе, историчаре и друге стручњаке различитих склоности.

4.

Стотинама досадашњих издања додао сам једно своје, у Антологијској едицији *Десет векова срѝске књижевности*, у првом колу, када смо сви у

Уредништву приређивали по једну књигу. Пре тога сам у *Лейойису* пренео Његошеву скривену приповетку. Нашао сам је тако што сам од прве реченице „Скупштина уочи Тројчина дне на Ловћену” до последње реченице „Владика устаде и даде Мандушићу из одаје своје један добар цефердар”, из *Горској вијенца* редом узимао сваки исказ који није обележен као стих, свако објашњење, напомену и опис, а на крају видео да се то држи као прозна целина, најбоља коју је Његош написао, и да се такво приповедање може читати независно од спева и да ће притом „радња” бити јасна и онима што нису читали *Горски вијенац*. Коначан облик такве епске основе Његошевог спева дао сам у поменутој књизи. У њој сам се највише бавио управо *Горским вијенцем*, као великим изазовом, у чудној врућици да понешто, макар у детаљима, буде друкчије.

Осамљивао сам стихове, јер су деловали, и јесу, као изреке каквих Андрић није нашао у светској литератури, за које је Црњански рекао да су обичне црногорске пословице. Иза таквих стихова сам стављао тачке или ускличнике, друкчије од свих приређивача написао стих „А ја што ћу? Али, са киме ћу?”, допунио окрњени стих, поштовао приређивачке послове Милана Решетара, Риста Драгићевића, Радосава Бошковића, Вида Латковића, нарочито Николе Банашевића, као и критичка издања Александра Младеновића и Радмила Маројевића, који тридесетак година доследно ради као једини његошолог који је приредио и критичка издања *Луче*, *Шћейана Малол*, *Биљежнице* и песме „Ноћ скупља вијека”, који такав посао наставља и који ће на нашем скупу дати преглед главних издања *Горској вијенца* и коментара, од првог издања и Љубишиних објашњења за латиничаре до Младеновића и себе. Маројевић је коментарисао и мој поступак, похвалио свако место које сам од њега, први и једини, преузео (а има их неколико откривачких, са разјашњеним „тамним местима”) и дао оштре примедбе, што је његов редовни обичај. Увек је у праву и кад није у праву.

5.

Али, нисам могао разумети, као што не разумем ни данас, зашто је Радмило Маројевић оштетио свој подухват који има хиљаду страница и зашто је променио *Горски вијенац*. Добро, није дао факсимил рукописа, оног дела који је сачуван, и првог (бечког) издања (што ће поправити у издањима *Луче* и *Шћейана*), то је било кад је велики посао започео, али...

Али, као нико пре њега, а ни касније, списак лица *Горској вијенца* дао је у прилогу, иза спева, с напоменом да то није Његошев попис ликова. У прилогу је, иза спева, дао и „Посвету праху оца Србије”, коју назива одом и мења јој наслов, коју не чита као посвету у *Лучи* и коју даје у изломљеним стиховима, у осмерцима уместо шеснаестерца. Професор Маројевић зна добро какав је однос Његош имао према Карађорђу и зашто је непотребна

повремена расправа да се двоумио коме ће посветити *Вијенац*. Маројевић у Његошевим стиховима пише Српкиња и Србство, са Б, и каже да тако поштује изворник, али тако не ради када Његош меша велика и мала слова, пише више речи као једну и тако редом. Ни то му није било довољно па је у савремени текст *Горскої вијенца*, испод којег објашњава, умесно и детаљно, сваки стих, готово сваки, на неким местима уноси чувено *jaīī* и још понеко предвуковско слово.

У свом скромном послу, док сам приређивао *Горски вијенац*, нисам прихватио оваква решења професора Маројевића, јер мислим да то нису решења за другу употребу. То је само његово. Али, он је за Његошево дело учинио, и чини, доиста више од свих савременика, па и претходника. Зато има право да понекад зажмури или трепне од умора. То је ситница у поређењу са онима који су *Горски вијенац* узалудно гледали.

Завршни део уводног обраћања, овај део о Маројевићу, написан је по његовом начину, али блаже, а он ће о свему и боље и шире, тихо, као да шапуће, а мало ко као он истовремено око себе ствара велику живост.

(Уводно обраћање, Матица српска, Скуп о издањима *Горскої вијенца*, 13. новембар 2023)

Проф. др Радмило Маројевић

ИЗДАЊА И ТУМАЧЕЊА ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА (1847–2022)

У овом раду се, у првом реду, описују издања *Горског вијенца* Петра II Петровића-Његоша која су представљала етапе у критичком преиспитивању текста спјева и тумачењу његових „тамних мјеста” и представљају приређивачи тих издања са становишта доприноса његошологији као науци на грађи анализираних спјева. У раду су, такође, представљени и они коментатори чије коментаре, објављене као посебне публикације, нису пратила издања *Горског вијенца*, тј. који нису били истовремено и приређивачи и коментатори спјева.

Кључне ријечи: Петар II Петровић-Његош, издања *Горског вијенца*, приређивачи *Горског вијенца*, коментари *Горског вијенца*, критичко издање текста.

0. ПОЛАЗИШТЕ

0.1. Ова студија је монографског типа и спада у ширу проблематику историје његошологије као науке. Указаћемо на њен предмет и основне карактеристике.

1° У студији се излаже селективна историја издавања Његошевог спјева *Горски вијенац*, а селекција је заснована на доприносу појединих издања, приређивача и коментатора утврђивању критичког текста спјева и тумачењу његове лексике, граматике и културолошких јединица.

2° Поред појединачних издања која су значила етапе у тумачењу и презентирању текста *Горског вијенца* пажњу поклањамо и њиховим приређивачима, који су по правилу и коментатори, у том смислу што узимамо у обзир и њихове радове прије и после објављивања њиховог издања *Горског вијенца*. У центру пажње су прва издања приређивача, док се важнија каснија издања тих приређивача наводе у библиографији.

3° Припремајући критичко издање *Горскої вијенца*, ми смо сва релевантна издања простудирали мање „уздуж” а више „попријеко”. Овдје се она разматрају више „уздуж”. У том циљу смо поново интегрално прегледали и упоредили главна издања, али смо ипак нека морали интерпретирати само прегледно, скоро узгред. То смо учинили због обима излагања: испоставило се да је ова тема више за монографију него за реферат и студију у зборнику.

0.2. Аналитички дио рада слиједи елаборацију у монографији „Текстологија Горског вијенца”, која је интегрално објављена у критичком издању *Горскої вијенца* [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 5–34, 227–1000], а у њој су издања, приређивачи и коментатори представљени у цјелини. Претходно је основни дио рада објављен у Црногораској академији наука и умјетности у серији „Бесједе” [МАРОЈЕВИЋ 2017^б]; овдје је студија употпуњена и проширена коментарима које нису пратила издања и издањима са селектираним коментарима.

Издања, приређивачи и коментатори *Горскої вијенца* сврстани су у шест хронолошких кругова, који нису само хронолошки.

1° Први круг обухвата издања из XIX вијека, од којих су два коментарисана (Стефана Митрова Љубише и Милана Решетара). У суштини, овај период се протеже до краја Првог свјетског рата јер Решетарева издања из прве двије деценије XX вијека нису суштински мијењана.

2° Други хронолошки круг обухвата издања настала уочи Другог свјетског рата и у рату. Ту се поново појављује Милан Решетар са својим десетим издањем с принципијелно друкчијом текстолошком основом. Овај круг је, у суштини, отпочео након претходног рата и обухвата нова Решетарева издања и полемичке приказе тих издања, а у тим полемикама стасавали су нови коментатори, прије свега Трифун Ђукић и Данило Вушовић, али и Никола Банашевић и Видо Латковић.

3° Трећи хронолошки круг чине четири јубиларна издања из 1947. године.

4° Четврти хронолошки круг обухава трећу четврт XX вијека, а граничници су му коментар Вида Латковића из 1952. и коментар Николе Банашевића из 1973. године. У међувремену је Ристо Драгићевић кориговао нека Решетарева текстолошка рјешења, док је Владимир Поповић на основу десетог Решетарева издања покушао да подведе *Горски вијенац* под загребачки сепаратни ортографски узус.

5° Пети хронолошки круг обухава четврту четврт XX вијека и у њој необична издања – коментаре без текста спјева, издање без пагинације и нумерације стихова те издање у коме је промовисан жанр антикоментара (и

антитекстологије). Овај период прелази и у прву половину прве деценије XXI вијека.

Размеђе вјекова карактеришу и два-три куриозитета. Драго Ћупић је приредио за подгорички ЦИД Његошева *Дјела* у једном тому [Ћупић 1995] означивши у загради на насловној страни којим се издањем служио као протографом: Приређено према издању „Просвете” Београд и „Обод” Цетиње, 1974. Приређивач и издавач у наредним издањима [Ћупић 1998, 2001] изостављају ту напомену јер се судски побунио издавач са Цетиња. Цетињски „Обод” не може да полаже ауторска права на то издање јер га је припремала „Просвета” сама (прво издање); суиздавачи (у другом издању то је била и сарајевска „Свјетлост”) могу да дијеле одговорност само за нове штампарске грешке које су се у међувремену акумулирале. Већ у новом вијеку појавило се на Цетињу прекомпоновано пиратско издање *Цјелокућних дјела* с три спјева у другом тому [Бошковић и др. 2005].

Појавило се у Подгорици ново издање *Сабраних дјела* у седам књига, с *Горским вијенцем* у четвртој књизи [Божовић 2001], која је приредио Гојко Божовић: у њему је укинута нумерација стихова, а означена нумерација напомена!

6° Ш е с т и хронолошки круг је у току: у новом вијеку појавило се диференцирање трију типова издања Његошевих дјела, па је објављено критичко издање *Горског вијенца* с монографијом „Текстологија Горског вијенца” у прилогу (2005) и основно издање спјева (2018, нова редакција 2021), док је акценатско (прозодијско-версолошко) издање у рукопису, а реконструисана је, на основу прозних сегмената спјева, Његошева скривена приповијетка (2010).

0.3. У студији су примијењене неке специфичности у погледу технике научног рада.

1° Послије двије тачке а прије парентезе (скраћенице извора и литературе) у цитирању се не наводе знаци навода и извода (остају само они знаци који су користили цитирани аутори).

2° Знаком | указујемо на прелазак на нову страну у тексту који се цитира, а знаком / обиљежавамо нови пасус или прелазак у нови стих.

3° Звјездицом на крају фрагмента текста указујемо на текстолошка рјешења која се понављају у два издања (претходно издање служило је као протограф).

I Први круг – XIX вијек

1. Издање Милорада Медаковића

1.0. Прво издање *Горској вијенца*, иако то нигдје не пише, приредио је Милорад Медаковић у сарадњи с аутором [Медаковић 1847]. Да је Медаковић активно учествовао у приређивању и коректури првог издања види се по штампарским и редакторским грешкама, које није могао учинити аутор, а на то упућује чињеница да је Медаковић преписао начисто Посвету како би је могао прегледати цензор и сложити штампари у Јерменској штампарији мехитариста, па се основано мора претпоставити да је он преписао и сам *Горски вијенац*, и да је саставио Лица.

1.1. Двије штампарске грешке премјештања прозних текстова најкрупније су (и најдалекосежније) грешке првог издања.

1° Милан Решетар је констатовао да је само друго коло пренесено са својим прозним контекстом, „*док код осћалих кола мијењају своје мјесѿо само сѿихови а ријечи ѿред колом и за колом осћају на својему мјесѿу*” [РЕШЕТАР 1926: 351], али није схватио да је управо то – штампарска грешка. Неоправданост дуплирања прозног контекста истиче Миодраг С. Лалевић, али га нетачно објашњава: „Занимљиво је да је у штампи узета напомена о ноћи, седењу око огњева итд. на два места: испред кола Чашу меда... и испред кола Нови граде..., чему, рекао бих, нема оправдања. Његош је ово задржао у вези са стиховима о боју петлова” [ЛАЛЕВИЋ 1952: 220].

Ову, прву штампарску грешку премјештања прозног текста са једног мјеста на друго, исправио је Ристо Ј. Драгићевић [ДРАГИЋЕВИЋ 1959: 27–28, 50], уз следећи коментар: *Ова ѿреѿка насћала је, дакле, само корекћорском неѿажњом, а у вези са ѿознаѿом Њеѿошевом замјеном колâ. Њеѿоѿ је, на-име, у ориѿиналном ѿексѿу ѿврх кола „Чашу меда...” меѿинуу број 2, ѿе је овом замјеном доѿло иза сѿиха 562, док се у ориѿиналу налазило иза сѿиха 1209. Корекћор (Медаковић?) је неѿажњом ѿренио не само ѿексѿи кола, но и ѿрозни ѿексѿи који се у ориѿиналу налази исѿред њеѿа („Ноћ је мјесечна...”), а ѿакође је иза кола ѿренио и ријеч „Полијеѿаше”, ѿе је она доѿшла између 602 и 603 сѿиха, мјесѿо да осћане иза 1226 сѿиха, ѿђе сам је ја сада унио. Она је ѿу и у ориѿиналу, а ѿу јој је и мјесѿо, јер одмах иза ње сѿиоји за Вука Мићуновића: „Лежи заједно | са сердаром Јанком”. Оваквим корекћоровим ѿосћуѿком доѿао је на два мјесѿа исѿи ѿексѿи: „Ноћ је мјесечна; сједе око оѿневаш и коло на веље ѿвну ѿоје” (и иза 562 и иза 1209 сѿиха), ѿа је корекћор ѿренесени ѿрозни ѿексѿи чак и „ѿоѿрави”, јер је иза 562 сѿиха најисао „...коло на веље м ѿвну ѿоје”, док је иза сѿиха 1209 осћало, као ѿѿио је Њеѿоѿ најисао, „...коло на веље ѿвну ѿоје”. Пажљивом анализом ѿѿиамѿаноѿ*

шекста ово се моло одавно увидјети и доиста је чудо, да се кроз њуних 112 година њровлачила ова коректорска грешка [ДРАГИЋЕВИЋ 1959: XXIV–XXV].

У другом издању *Горској вијенца* у Библиотеци „Луча” Драгићевић је додао три напомене: 1° уз прозу **Сви муче. Нико ни у нос.** послје 560. стиха: У I издању (стр. 21–22): / „Сви муче нико ни у нос / Ноћ је мјесечна сједе око огњевах, и коло на вељем гувну поје” [ДРАГИЋЕВИЋ 1966: 74]; 2° уз бјелину послје 602. стиха: У I издању (стр. 23): „Полијегаше” [ДРАГИЋЕВИЋ 1966: 76]; 3° уз уметнуту ријеч послје 1226. стиха: У I издању је ријеч „Полијегаше” између ст. 602 и 603 (стр. 23), коју сам овдје пренио [ДРАГИЋЕВИЋ 1966: 106].

Драгићевићеву аргументацију о најкрупнијој штампарској грешци у првом издању *Горској вијенца* ми у критичком издању, наравно, прихватамо, осим једног аспекта: ми не мислимо да је коректор неовлашћено пренесени прозни текст „поправио” и да је иза 562. стиха без пјесниковог знања написао „...коло на вељем гувну поје”. То значи да ми пренесене прозне текстове и испред 563. и иза 602. стиха враћамо на њихово мјесто (означено у рукопису): првим (редигованим) замјењујемо (нередиговани) текст који је одштампан послје 1209. стиха, а други умећемо на бјелину послје 1226. стиха. У напомени уз прозу испред стиха 1210 указујемо да је у рукопису акузатив **на велѣ гувно** (л. 13 об.) умјесто локатива и да је штампарском грешком „премјештен, заједно са колом које је промијенило мјесто, и прозни текст испред ст. 563”. У напомени уз прозу испред стиха 563 указујемо да је у првом издању „премјештен прозни текст који је у рук. испред ст. 1210”. Унакрсном напоменом снабдијевамо и прозу испред стихова 603 („премјештен прозни текст који је у рук. испред ст. 1227”) и 1227 („премјештен, заједно са колом које је промијенило мјесто, и текст у угластој загради испред ст. 603”) уз скраћеницу изд. шт. (= штампарска грешка првог издања).

Ову исправку су касније прихватили Никола Банашевић и Александар Младеновић. Овај посљедњи полази од тога да је Медаковић грешку направио приликом преписивања текста [Младеновић 1996: 26]. По свему судећи, за промјену распореда кола Његош се одлучио пошто је текст већ био сложен, али исправку није учинио у препису који је био код штампара него у свом рукопису, па су штампари по коректорском упутству пренијели прозу испред и иза петог кола које је послје прекомпозиције постало друго.

2° Први је и другу штампарску грешку премјештања прозног текста са једног мјеста на друго исправио Ристо Ј. Драгићевић [ДРАГИЋЕВИЋ 1959: 98–99], уз сљедећи коментар: *Извршио сам још једну измјену у шексти, иако за њу нијесам могао наћи њошврду у оријиналном Њевошевом рукопису [...]. Наиме, ја мислим да је иакође штампарском или коректорском грешком дошао прозни шекст иза 2360 стиха, мјесто иза 2379 стиха. Нејприродно је да одмах послије дугога монолога и љумана Стефана „сви њоси аще” и да*

иџуман „сву ноћ чиџа молиџве међу њима”, џа да му џек ујуџро, када усџају и „чуде (се) џледајући сџароџа иџумана џе сједи уз ваџру, броји бројанице и неџџо у себи чиџа”, џрисиџуџају и џубе џа у руку „из уваженија раџџа лијеџо и мудро збори”. Јоџ мање има лоџике, да му у џаквој џрилицы џриђе сердар Иван и каже му: „Ти нијеси слијеџ иџумане / кад си џако мудар и џамеџан...” [ДРАГИЋЕВИЋ 1959: XXV (исправили смо штампарску грешку: старог игумана, која је и у тексту *Горскоџ вијенца* на с. 99)]. У другом издању *Горскоџ вијенца* у Библиотеци „Луча” приређивач је додао напомену уз бјелину послџје 2360. стиха: У I издању (стр. 96) овдје је прозни текст, који сам пренио иза ст. 2379 [ДРАГИЋЕВИЋ 1966: 171].

Ми мислимо да је Драгићевићева текстолошка интерпретација и у овом случају оправдана. Њу, додуше, рукопис не потврђује, али је и не оспорава: она је из оног дијела сјјева чији аутограф није сачуван. На непосредност и на (временски) континуитет игумановог говора и реплике сердара Ивана указује језички моменат, тј. прилог *џако* у 2362. стиху (кад тако мудро, као што си сад, говориш, а не *кад онако мудро, као што си синоћ, говориш):

Ти нијеси слијеџ игумане
кад си тако мудар и паметан;
[ГВ 2361–2362].

Психолошки моменат такође иде у прилог Драгићевићевог текстолошког поступка: дуги и тешки монолог игумана Стефана успавао је скоро све главаре, остали су будни до његовог краја сердар Иван Петровић (чија се реплика надовезује на игуманову бесједу) и сердар Вукота (чија се реплика надовезује на ријечи сердара Ивана), а онда су и они заспали.

Прихватајући ову исправку, ми смо у критичком издању у текстолошкој напомени уз прозу испред стиха 2361 указали на штампарску грешку првог издања: „премјештен прозни текст који треба да буде иза ст. 2379”, а у напомени уз прозу испред стиха 2380 подсјетили смо на ту штампарску грешку: „премјештен прозни текст у угластој загради иза ст. 2360”.

1.2. Као приређивач првог издања *Горскоџ вијенца* Медаковић је скривио неколико ономастичких штампарских грешака – у једном топониму, у четири етронима и у два антропонима.

1° Ојконим (име насељеног мјеста) *Никџић* има само јединину, етроним (име становника насељеног мјеста) *Никџићи* пјесник користи само у множини и у значењу ’никџићи Турци’. Етроним има двије потврде, једна је у номинативу: Што збораше Хамза и Никџићи: [ГВ 343], друга у генитиву: па ни дође књига од Никџићах [ГВ 337], наравно: множине. И ту није ништа спорно: и у рукопису пише: одџ Никџићахџ (л. 4 об.), а наставак *-ах* указује

на генитив множине. Не би било ништа спорно ни у ојкониму, који такође има двије потврде, да је Медаковић оставио облик из рукописа, с наставком *-a*, који једнозначно указује на једину: дочекали карван од Никшића: [ГВ 332]; да ли не знаш Турке од Никшића: [ГВ 353]. Али он је „уједначио” облике ојконима и етнонима у генитиву множине у корист етнонима, па умјесто рукописног: одъ Никшића (л. 4 об. /x 2/) код њега стоји и у ова два стиха: **одъ Никшићахъ** (с. 13, 14) умјесто: одъ Никшића. Први је и ове двије грешке исправио Ристо Ј. Драгићевић у својим издањима.

2° У мушком етнониму (ак.) *Србина* слоготворно *p* у рукопису је написано по новом, Вуковом правопису: србина (л. 7), а у издању – на стари, славеносрпски начин: **Сербина** (с. 40) [ГВ 105]. То значи да се ни Медаковић није ослободио старих правописних навика. Уосталом, он ће и своју књигу о Његошу 1882. објавити старом ортографијом. И у женском етнониму приређивач је скривио штампарску грешку. У рукопису је правилно: србкinyaхъ (л. 11), у издању контаминирано с придјевом (адјектонимом): **Србскиnyaхъ** (с. 37) [ГВ 972].

3° Једно од лица која се самоназивају Турци, а тако их називају и православни Црногорци, зове се Фѣрѣт. Зашто се он не зове *Ферхат кад се у Црној Гори и Његошева времена сугласник *x* етимолошки правилно употребљавао? Свакако зато што се оно у западним српским крајевима било изгубило гдје је била матица исламизираниог становништва (на примјер у Имотској крајини, гдје је живио *Асан-аја* и несрећна *Асан-ајиница*). У рукопису Фер(х)атов етноним (име становника мјеста) написан је скраћено: **зачир**. (л. 11 об. /= с. 22/). Да је то скраћеница, Медаковић није схватио, па је испред реплике (испред 1016. стиха) оставио Његошеву тачку (са увећаном бјелином иза ње): **зачир**. [Медаковић 1847: 39], а у списку лица замијенио је тврдим знаком: **Зачиръ** [Медаковић 1847: VII]. Ову штампарску (заправо: редакторску) грешку првог издања први је уочио Александар Младеновић, али је није правилно и разријешо. Наиме, он је полазио од адјектонима (ктетика) *зачирски, који од имена одваја запетом, а не ставља запету послје ње јер сматра да друге двије ријечи значе 'старешина стражарâ из села Зачира у Ријечној нахији', а треба реконструисати етноним *Зачир[анин]*, како смо то ми урадили у својим издањима. Овдје етноним *Зачиранин* није могао имати значење презимена – јер Фер(х)ат је становник Зачира, а не лице које је досељено из Зачира, при чему Зачир није тврђава да би имао свог кавазбашу.

4° Етноним војводе Станка наведен је само испред 303. стиха (прва реплика). У рукопису је написан скраћено и у загради: (**люб.**) (л. 4). Медаковић је ту скраћеницу пренио у списак лица (с верзалним **Л**) не разријешивши је: (**Люб.**) [Медаковић 1847: VII], а потом је, у коректури, скраћеницу замијенио пуним обликом (испред прве реплике): **Люботинянинъ** [Медаковић

1847: 12], али не и у списку лица. То је, што би Руси рекли, лишнее доказа-
тельство (= још један доказ) да је сам Медаковић састављао списак лица: да
је знао, он би скраћеницу разријешо приликом формирања списка. Скра-
ћеницу је очито разријешо у тексту сам Његош, у коректури.

5° Од антропонима реконструкцији подлијеже патроним *Раславчевић*
'Раславчев син', који вјероватно још није био прерастао у презиме. Штам-
парска (заправо: редакторска) грешка првог издања први пут је исправљена
у нашем критичком издању (грешку је прије нас открио и образложио Иван
Калуђеровић). У рукопису испред 181. стиха (прва реплика) наведен је пун об-
лик антропонима: **раславчевић** (л. 2 об.), испред 184. стиха (друга реплика),
на истој страни, скраћено тако да се не види спорни сугласник: **расл.** (л. 2
об.), испред 819. стиха (трећа реплика) скраћено али тако да се види спорни
сугласник: **раслав.** (л. 9 об.). У овом посљедњем примјеру Његош је био на-
писао графему з али се одмах исправио преправивши је у с. Медаковић је
погрешно перципирао облик па је на сва три мјеста, а потом и у списку ли-
ца, написао неаутентични облик: **Раслабчевић** [Медаковић 1847: VII, 7
/x 2/, 31]. Претпоставка пак да су грешку направили словослагачи због слич-
ности слова **в** и **б** не би била логична: на четири мјеста да направе грешку
лица која, по основаној претпоставци, нису ни знала српски језик, а да Ме-
даковић као коректор то не запази!

6° Атрибут испред имена Алија (= Алијѐ) Медовића, у форми префикс-
соида, указује да је он хаџија – походио је муслиманско свето мјесто (Меку),
што му даје право да се тако назива. Као и кад се помиње аџи-Аџо, тј. Му-
хамед као први хаџија, Његош овдје користи фонетизам из говора ислами-
зираног становништва западних крајева, тј. облик без *х*. Медаковић оставља
изворни лик у тексту, тј. испред стиха 717 [Медаковић 1847: 27], али у списку
лица додаје *х*: **Хаџи-Али** [Медаковић 1847: VII].

1.3. Фонетско-морфолошке штампарске грешке у првом
издању различитог су типа, па ћемо их типолошки и представити.

1° Док је мала слова **е** (= е) и **є** (= је) Његош писао према правилима,
односно у складу с гласовном вриједношћу њиховом, верзално **Е** често је
писао умјесто **Є**. Док је у првом дијелу *Горскої вијенца* исправљено писање
везника *јер* и *јере*, то није учињено у другом дијелу спјева, него је остало
Ерѣ [ГВ 1793, 1850, 2163, 2208, 2392, 2742] умјесто: **Єрѣ** и **Ере** [ГВ 1955, 2157,
2533, 2801] умјесто: **Єре**.

2° Рефлекс кратког јата послѣје *р* у Његошевом пјесничком језику јесте
е, и то није никакав екавизам него резултат природног фонетског развоја у
ијекавских говорима, и оним староцрногорским и оним источнохерцеговач-

ким, па се вокал **ѣ** умјесто **е** у првом издању *Горскої вијенца* мора посматрати као резултат усклађивања с руском и славеносрпском ортографском праксом у облицима *изѳорейѳи* (изд. **изгорѣти**) [ГВ 2215] и *изѳоресмо* (изд. **изгорѣсмо**) [ГВ 2604]. Обје потврде су из оног дијела спјева чији рукопис није сачуван, тако да је вјероватно грешку направио Медаковић а не аутор.

3° Медаковић није био сигуран у погледу употребе сугласника *x* јер га није ни имао у свом изворном идиолекту, о чему свједоче примјери његовог изостављања и замјене. У неким примјерима он га је, преписујући Његошев текст начисто за штампу, махинално изоставио: **њнове** (у рукопису: **њихове**) [ГВ 2459], **њи** (из оног дијела спјева чији рукопис није сачуван) [ГВ -2583]. У другим примјерима га је замјењивао са *k*: **дрктимъ** (у рукопису: **дрхтимъ**) [ГВ 1360], **дркташе** (у рукопису **дрхташе**) [ГВ 1507], **лелекъ!** (у рукопису: **лелехъ!**) [ГВ 656]. У три истовјетна примјера Медаковић је васпоставио *x*: **сѣ врхъ/сврхъ халъинахъ** (с. 47 /*x* 2/, 48), **рук. сврхъ аљинахъ** (л. 14 /*x* 3/) [ГВ 1228, 1229, 1241]. Ову исправку је вјероватно Његош учинио или одобрио, а у рукопису није иницијално *x* написано због тога што се предлог *сврх* као проклитика завршава на *x* па је фонетска ријеч написана упрошћено (дуго *x* се у изговору обично скраћује). Реконструкција иницијалног *x* у наведеном примјеру је, дакле, оправдана. Овдје је језичка ситуација супротна данашњој: по византијско-српској традицији игуман Стефан у свом високом стилу изговара без *x* (аљине), а људи из простог народа, сердар Јанко и Вук Мићуновић, са *x* (халјине).

4° У неким примјерима Медаковић користи једну графему **н** умјесто двије **њ** (= њ). Тако је у једном стиху Његошево *ѳњијездо* замијенио својим **гнїездо** (у рукопису: **гнїездо**) [ГВ 122]. У другом примјеру Његошев облик *љейѳњи* замијењен је обликом **лѣтнѳнѳи** (у рукопису: **лѣтнѳнѳи**) [ГВ 1050]. Овдје неаутентични облик није био условљен само депалатализацијом сугласника у Медаковићевом идиолекту него и погрешним читањем рукописа: двије графеме (меки знак **ѳ** и десетеричко **ѳ**) схваћене су као једна – **ѳ** (јери). Мекоћа сугласника **њ** није означена ни у другим примјерима: а) испред сугласника (умјесто **њ** одштампано само **н**): *Цейѳнѳскоѳа* [ГВ 2384]; *Шѳейѳањ-ган* [ГВ 2745]; б) испред вокала *и* (умјесто **њи** одштампано **ни**): *жрвњи* [ГВ 963]; *буѳњиѳѳије* [ГВ 1091]; *живоѳнѳњи* [ГВ 2366]; *једноѳодиѳнѳњиѳи* [ГВ 2466]; в) испред вокала *е* (умјесто **њѳ** одштампано **не**): *сѳѳјесѳениѳа* [ГВ 2321]; *сочиѳњениѳе* [ГВ насловна страна].

5° Штампарске грешке погрешног читања Његошевих вокалских графема различитог су смјера.

Најчешћа је замјена графема *о* и *а*, како у смјеру **о** → **а**: акузатив замјенице *ѳѳѳѳ* (рук. што) одштампан је са *а*: **Шѳа** [ГВ 233], замјенички прилог *ѳѳѳѳ* (*би*) у значењу 'како' (рук. што) у првом издању гласи: **Шѳа** [ГВ 1107],

за шта имамо филолошке доказе, а у дијелу спјева чији рукопис није сачуван штампарску грешку реконструишемо у замјеничком прилогу *щид̄* у значењу 'зашто': **шта** [ГВ 1893], у прилогу *ид̄шова*: **готова** [ГВ 1996] и у инфинитиву глагола *вјѣровѣши*: **вѣравати** [ГВ 2162], тако и у супротном смјеру **а** → **о**: двапут у именици (ген.) *љубави* (рук. любви): **любви** [ГВ 1023], **Любови** [ГВ 1035] и по једном у презенту *дйѣжѣм* (рук. опажама): **опожамъ** [ГВ 1244] и у радном глаголском придјеву *вдскреснѣла* (у дијелу спјева чији рукопис није сачуван): **васкреснула** [ГВ 2353].

Замјена вокала *e* другим вокалима ријетка је; једном је замјена у смјеру **e** → **а**: *величестѣво* (рук. величество): **Величаство** [ГВ 228], а једном у смјеру **e** → **о**: (нѣмѣ) *йѣне* (осамнаест лѣтѣх), синтаксички архаизам у значењу '(нема) пуних (осамнаест година)' (рук. пуне): **пуно** [ГВ 1266].

Док су све остале замјене појединачне, двије су типске – и важне су за интертекстуалну анализу. То су именица *љубав* и замјеница *щѣо*, и обје су одштампане погрешно на неколико мјеста и у првом издању *Луче микрокозма*. Од три примјера замјенице *щѣо* који су погрешно одштампани у првом издању *Горској вијенца* прва два су у значењу у којем се у већини говора, а доминантно и у књижевном језику, и употребљава лик *щѣа*, а трећи примјер је куриозитет по томе што се и у говорима и у књижевном језику користи само *щѣо*, па је ипак оно замијењено у *шта због начина на који је та слова Његош писао. Погрешно читање Његошевог *љубав* условљено је пак његовим књижевним језиком, у ком има много русизама и црквенославенизама различитог типа.

6° Потврдни облик *щѣаше* у свим примјерима одштампан је тачно, одрични (*не щѣаше*) на оба мјеста нетачно, али на два различита начина: једном је умјесто *щѣ* секвенца *сѣ*: **несѣаше** (с. 58) [ГВ 1479], други пут секвенца *ѣѣ*: **Неѣаше** (с. 63) [ГВ 1628]. Први примјер је и у рукопису са *сѣ*: несѣаше (л. 16 об.), до другог није досегао сачувани дио рукописа па не знамо како је био написан.

7° Ријетке су обличке грешке у првом издању. Међу њима је и једна којом је нарушена силабичка структура десетерца: умјесто *онакоѣа* у првом издању налазимо **Онаковога** (с. 79) [ГВ 1973]. Рукописно: озгоръ (л. 14) Медаковић је редиговао (претпостављамо: уз сагласност аутора), али је д уметнуто на погрешном мјесту, па смо умјесто *огзѣор* добили **оздгоръ** (с. 48) [ГВ 1241], а то је могао скривити и словослагач у штампарији мехитариста.

8° Бројне су штампарске грешке које су несумњиво направили словослагачи у јерменској штампарији мехитариста. Мехитаристи су једна врста јерменских унијата. Да су текст слагала лица која нису знала језик оригинала види се по више момената.

С једне стране, пропуштали су поједина слова: *Ђ[у]рацковић* (изд. **Ђрашковић**) [ГВ -139]; *Ив[а]н* (изд. **Ивнъ**) [ГВ 575]; *Ойвар[а]ју* (изд. **Отварю**) [ГВ -273]; *Обил[у]ће* (изд. **Обилће**) [ГВ II 35]; *црноѿо[р]скоѿа* (изд. **црногоскога**) [ГВ насловна страна]. Њиховим пропустом једног слова (десетеричког **і**) објашњава се привидни екавизам: *сл[иј]ейи* (изд. **слепый** уместо **слепый**) [ГВ -2218].

С друге стране, мијешали су слова, и то **н** и **и**: *Рудине* (изд. **Рудне** /с. 13/) [ГВ 345]; *ђеишиији* (изд. **ђеицијити** (с. 64) [ГВ 1640]; *Срб и* (изд. **Србъ** /с. 72/) [ГВ 1830]; *живоѿињи* (изд. **животци** /с. 97/) [ГВ 2366], затим **г** и **д**: *блаѿородне* (изд. **бладородне** /с. 9/) [ГВ 240]; *глега* (изд. **глега** /с. 95/) [ГВ -2057] те **а** и **я**: *друѿојаче* (изд. **другоаче** /с. 60/) [ГВ 1531] и **е** и **а**: *ѿоѿребе* (изд. **потреба** /с. 85/) [ГВ 2088].

С треће стране, одвојили су у једном примјеру префикс од коријена: *наѿуни* (изд. **на пуни** /с. 60/) [ГВ 1537], а у другом пермутовали слова: *чесѿи* (рус. *честь* 'част', изд. **четсь** /с. 95/) [ГВ 2317].

1.4. Штампарске грешке у композицији заслужују посебан коментар.

1° Стих 2235. остао је недовршен; ми смо реконструисали други полустих у критичком издању: а од тога [силнога бројења?] [ГВ 2235]. Основано се мора претпоставити, као што се и претпостављало, да је у рукопису текст био нечитак или недовршен, а у коректури приређивач Медаковић није консултовао аутора да прочита или васпостави завршетак стиха.

2° Осим једне, која је спуштена у фусноту, и једне која је у средини стиха, све остале напомене наводе се у продужетку одговарајућег стиха, што није оправдано: између осталог, није увијек јасно за коју ријеч се напомена везује. Поред тога, једна напомена је неоправдано скраћена (вјероватно да би се смјестила у ред), фонетски измијењена и преведена из генитива у номинатив: **Мухамадъ II. и IV** (рук. мухамеда II. и мухамеда IV) [ГВ 1148]. Напомена уз прозни текст одштампана је скраћено, а требало је разријешити: (**Црног. и Турцыма**) [ГВ -1173].

3° Испред једне реплике изостало је лично име [Данило]: **Владыка** (с. 41) [ГВ -1077], а испред двије титула [Кнезъ]: **Роганъ** (с. 54, 65) [ГВ -1373, -1665]. Испред једне реплике изостало је лице: [Баба] [ГВ -2141].

4° *Горски вијенац* у првом издању није подијелен на четири цјелине према црквеним празницима у којима се дешава његова радња. Напротив, друга и трећа цјелина одвојене су од претходног текста само новим редом, на истој страници, а четврта цјелина (Ново љето, тј. Нова година) не почиње чак ни новим редом. Поставља се питање: зашто је то тако?

У рукопису други дио *Горскої вијенца*, Скупштина о Маломе Госпођину дне, иако не почиње на посебној страни, од претходног текста је растављен линијом, која је мјестимично испрекидана, што сугерише вјероватност намјере да ту буде нова страна, са спуштеним текстом. Знамо за захтјев Његошев да на свакој страни *Луче микрокозма* буду одштампане по двије строфе, што Симеон Милутиновић Сарајлија није испоштовао.

Првобитна замисао је била да се одштампа само текст *Горскої вијенца*, наравно без лица, и наравно без Посвете, која није још била ни написана. Читав текст је тако и пагиниран, од 1. до 116. стране, и заузео је седам табака (по 16 страна) и четвртину осмог табака (још 4 стране). Да су дјелови *Горскої вијенца*, специфични његови чиновни, одвојени и да почињу на новој страни, морала би се додати најмање још једна штампана страна, а то практично значи још једна четвртину табака. Тиме се објашњава, по нашем мишљењу, оваква уштеда простора у књизи, која је озбиљно нарушила композицију спјева.

5° Структура књиге измијењена је кад је Његош написао оду „Нек се овај вијек горди...”, посвећену Праху Оца Србије, и кад је одлучио да је објави заједно с *Горским вијенцем*. Сада се више није штедио простор, напротив: требало је попунити половину табака, тј. осам страна, па је текст много више спуштен него текст вињете која долази на почетку *Горскої вијенца*. Тим техничким разлозима се објашњавају, по мишљењу Трифуна Ђукића, и они низови по шест редова са по дванаест тачака: „У прво издање *Горскоїа Вијенца – Посвеїта* је унесена тек пошто је цело дело било пагинирано и штампано. За тај додатак на почетку књиге употријебљено је пола табака. Но како је песма била мала да испуни овај додатак, то је, вероватно, приступљено развлачењу текста на оним местима где су те паузе по смислу најлогичније” [Ђукић 1941: 137]. У препису Посвете, који је читко исписао Милорад Медаковић, стављена је само по једна тачка у реду, са упутством словослагачима приликом навођења првог низа. Препис Посвете уз *Горски вијенац* Милорада Медаковића сачуван је (Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 9182), и у њему се не користи курзивна графема њ него штампана ђ, што се лако објашњава: текст се преписује како би га лакше препознали словослагачи у штампарији Јерменског манастира мекхитариста у Бечу. Да ли је Медаковићева идеја о штампању четири серије тачака како би се ода развукла на четири стране, није познато. Текст је одштампан нешто ситнијим слогом како би већина шеснаестерачких стихова стала у један ред. Ове серије тачака замишљене су да означе „почивателни дух у поезији”, а у критичком издању ми смо их замијенили са три звјездице, како је то у едиционој пракси уобичајено.

6° Један лист новог полутабака (заправо: само његово лице на с. I) резервисан је за насловну страну, коју је Медаковић уредио по својему „вкосу”: у генитиву множине не користи Његошев наставак **-ахъ** него свој **-а** (мекхитариста), у секвенци **-ије-** користи графему **є** а не обично **е** као Његош (событіє,

сочиненіе). За разлику од рукописа (*Вијенац ѿорски*), у издању је у наслову употријебљен неинверзиони распоред придјева и именице, а додат је и поднаслов, којег није било у рукопису и који изазива дилеме све до данас. Да ли је приређивач овог издања сугерисао аутору измјену структуре наслова и додавање поднаслова, није нам познато.

7° Остајао је празан још један лист новог полутабака. Приређивач је смислио да га попуни (заправо: само његово лице на с. VII) списком под насловом лица. И саставио га је. У то се Његош није мијешао, а није тај списак ни прегледао. Списак је непотпун, неуређен (титула **сердаръ** даје се у постпозицији, остале титуле у препозицији). Највише одају приређивача три грешке у списку: 1° Вук *Раславчевић* постао је **Вукъ Раслабчевићъ**. 2° Етноним Фер(х)ата *Зачиранина* одштампан је с великим почетним словом и с тврдим знаком **Зачиръ**, као да му је то презиме. 3° Етноним војводе Станка остао је неразријешен, одштампан скраћено: (**Люб.**).

8° И кад је додати полутабак био попуњен, а вјероватно и одштампан, уз предњу корицу додата је, на посебном листу, литографија с портретом владике Данила, потписана са „А. Јовановић, 1847”. (Анастас Јовановић је у Бечу урадио и портрет Његошев.) Литографија је окренута према насловној страни и требало је да буде залијепљена уз корицу...

2. ИЗДАЊЕ СТЕФАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ

2.0. Критичари његова времена, а прије свих архимандрит Нићифор Дучић, били су сурови према Стефану Митрову Љубиши, а његово је издање прво коментарисано, прво латиничко и прво које је транскрибовано са старе граfiје и ортографије. Његове су грешке касније исправљене, а неки коментари су драгоцјени јер је Љубиша био Приморац, из Паштровића, из најближег сусједства тадашње Црне Горе, а и био је, једини од коментатора, (млађи) савременик Његошев. У предговору (*Ћитаосем*) приређивач најављује: *Ja sam naumio i ostale umotvorine vladicine jednu po jednu ovako prenijeti i razjasniti* [Љубиша 2023 (1868): 205 (III)]. Та друга издања нису се појавила (погодили сте зашто).

2.1. Текстолошки аспект издања. – Указаћемо на најважније карактеристике издања, али је оно заслуживало и подробан посебан опис, што смо ми и учинили у посебном тому уз Љубишина *Сабрана дјела* [Мл-ројевић 2023^a: 5–202].

1° Љубиша је увео нумерацију стихова, и она је била тачна до 1210. стиха, али се ту приређивач забројао па је тим бројем означио наредни,

стварно 1211. стих. Од стиха 1210. до срицања попа Мића Љубишина нумерација показује стих мање. Три реда у којима поп Мићо сриче своје писмо приређивач је (неоправдано) укључио у општу нумерацију стихова, тако да од стиха 2065, који је стварно 2063, па до краја спјева Љубишина нумерација показује два стиха више.

2° Љубиша је први *Горски вијенац* објавио латиницом. То је Вукова, реформисана српска латиница из *Првој српској буквара* Караџићевог (и из других његових издања), уз једну измјену: није се користио, ни у Задру ни у Загребу, Вуков диграм **dj** (= ђ) него диграм **gj** (= ђ). Тек са првим томом *Рјечника* ЈАЗУ, који је урадио и уредио Ђуро Даничић, примијењено је ново, и данашње слово **đ**.

Коришћење ове и овакве латинице имало је, у текстолошком погледу, једну позитивну, а другу негативну посљедицу. Позитиван моменат је у томе што би коришћење диграма **dj** било у неким случајевима двозначно: **dj**^I (= ђ), **dj**^{II} (= дј), па се не би знало да ли је одштампано **djeca** Љубиша транскрибовао [ђеца] или [дјеца]. А овако знамо: само глагол *ођесѝ* и именицу *ђеца* те њене изведенице Љубиша даје (неоправдано) по новој Вуковој књижевној норми, без жекаског јотовања: *Kad se šcaše odjest kud da ide*, [ГВ 2034 (= 2035)]; *Jeste li jih, djeco, naložili*, [ГВ 2440 (= 2438)], а све остале ријечи с етимолошким *dě оставља јотоване, по старијој Вуковој књижевној норми, на примјер: *Naložili, gjedo, ka' trebuje*, [ГВ 2442 (= 2440)].

Негативна страна кориговане Вукове латинице састоји се у томе што је Љубиша у Његошевим ријечима *ниѝе*, *неѝе*, *иѝе* редовно изостављао *ѝ*, на примјер: *Al' u brdu nigje ništa nema, / No se negje boj krvavi bije*, [ГВ 2565–2566 (= 2563–2564)]; *Da je igje brata u svijetu* [ГВ 647]. Није га могао задржати јер би се нашла два иста слова једно до другог (*niggje, *neggje, *iggje), а ортографски узус такво удвајање није допуштао.

Латиница је имала, а и данас има, још један тип непрецизности: у секвенцама **nj**, **lj** може се читати један глас, *љ*, *њ*, или два гласа, *лј*, *њј*. У стиховима: *Geniju se gnjezdo vije*; [ГВ II 10^a]; *Gje virahu ka' miši iz gnjezda*. [ГВ 1539 (= 1540)]; *Malo ljuctvo, što si zasljepilo?* [ГВ 888 (исправили смо техничку грешку)] Љубиша је читао секвенце *л'ј*, *н'ј* (уп. у коментару „Crnogorci su zasljepljeni...”), али је приређивач издања браће Јовановића то прочитао *засљепило, *гњездо, *гњезда, као што је то карикатурално прочитао и Александар Младеновић 115 година касније, али без посредника.

3° Љубиша је Његошево **ихъ**, **имъ** транскрибовао: *jih*, *jim*; изузетак су случајеви фонетског писања кад се испред енклитике нашао императивни облик на *-j*: *I tiskaj ih u svijet bijeli*, [ЉУБИША 2023 (1868): 285 (75), 1452. стих по Љубишиној нумерацији]; *Pore cuskі, daј im ono pismo* [ЉУБИША 2023 (1868): 314 (104), 2050. стих по Љубишиној нумерацији], као и још три при-

мјера са **ih** (2113, 2231, 2480 по његовој нумерацији). Љубиша је, међутим, и у тексту свог коментара користио такве облике, што значи да су они одликовали његов дијалект (и идиолект). Тако је, на примјер, 19. стих транскрибовао: Sjem Azije, gje jim je gnijezdo, [Ljubiša 1868: 4 (требало би: gnijezdo)] и прокоментарисао га: „Osim Azije, gje jim je stan [..]” [ЉУБИША 2023 (1868): 214 (4)]. Трагови замјеничког коријена *j* у наведеним енклитикама још се чувају у говору Паштровића. Па ако их је тако изговарао Љубиша, који је од приређивача и коментатора *Горској вијенца* и временски и просторно Његошу најближи, морали смо размотрити претпоставку да их је и наш пјесник изговарао са *j*. Закључили смо да их тако пјесник није изговарао.

4° Љубиша је брисао *x* у наставцима генитива плурала, досљедно, а он је приређивач који је био – и временски и просторно – Његошу најближи (примјер из 1. стиха поправио је на крају књиге: „mjesto binjišah čitaj binjiša” [ЉУБИША 2023 (1868): 351 (141)]). Нећемо рећи да је ова измјена оправдана, али она потврђује да се изговор без *x* може сматрати у најмању руку алтернативним (у аутентичном изговору и ми реконструишемо *-ax*, *-ix*, са слабим *x*).

5° Љубиша је Његошеву секвенцу **ep** замјењивао вокалним *p*, неоправдано, према свом дијалекту: *žrtva*, (ген.) *žrtvenika*, *srdar*, *džefrdar*.

6° Васпостављао је Љубиша *x* и тамо гдје је то етимолошки (али не и текстолошки) оправдано: *hoće*, *hodža*, *hrana*, *odhranio*, (ген.) *hrena* (у рукопису је *x* било и код Његоша), *ishmilje*, *hleba*, *Had*, *Hadži-Ali*, (ген.) *Hadži-Adža*, и тамо гдје је грешком замијенио обличке хомографе: *rvaš* 380 (у оригиналу је радни глаголски придјев *rva/o/*), *brate hrano* 1942 (у *Тужбалици сесџре Баџрићеве* је прилог *рано*).

7° Љубиша је исправљао Његошеве фонетске дијалектизме: *truplje*, *lomljava*, *izlomljene*, али је уводио и своје дијалектизме: *š njim* и сл.

8° Љубиша је неке Његошеве ријечи замјењивао облицима према књижевној норми која се устаљивала: *lav* (и придјев /мн. ср.п./ *lavska*), *pjesma*, *sloboda*, *tamnica*, *oštriti* (и *oštra*, *ostro*, *izoštrila*).

2.2. Рефлекси јата. – Они су више занимљиви него корисни – у неким случајевима су двозначни као у оригиналу, у другима су изворни ликови замјењивани.

1° Љубиша није користио апостроф испред секвенце **је** да би диференцирао једносложни изговор дугог јата од рефлекса кратког јата, па не знамо који је изговор означио у облицима: *svjeta* 25, *ne smje* 27 (из Посвете), *sječenjem* 101, *posjeci* 334, *stjeca* 1378, *snježna* 1867, *posjećem* 2753 (нумерација је Љубишина).

2° Љубиша је ијекавизирао облике: *mljekom* 637, *vrjeme* 2292 (= 2290), као и облик: *sagrješenja* 199 (овај посљедњи зато што је очито изговарао *са-џријешење*, према *џријешење*, *саџријешџији*).

3° Врло је занимљиво што је Љубиша примијенио ефекат јекавског јотовања послѣје усненог сугласника *в*: *življeli, življjet, doživljjeti* (умјесто књижевних и Његошевих ликова *живјели, живјетџи, доживјетџи*).

4° Љубиша је уклонио ефекат јекавског јотовања у примјерима: *zenici* 641, *telesine* 1416 (Његошеви ликови су књишки, Љубишини народни).

2.3. Штампарске грешке. – Њих овдје не можемо описати нити разврстати, највише зато што Љубиша бројне Његошеве облике и конструкције просто мијења.

2.4. Тумачење стихова. – Љубишини културолошки коментари су драгоцјени. Поред тога, они су од користи за текстологију критичког издања, неки позитивно (у смислу како неко мјесто треба тумачити), а неки негативно (у смислу да неко мјесто треба објаснити).

1° Истичемо правилну интерпункцију у финалу монолога владике Данила, што значи да је Љубиша тачно разумио стихове:

Neka bude borba neprestana,
Neka bude što biti ne može,
Nek Had proždre, pokosi satana,
Na groblju će iznići cvijeće
Za daleko neko pokoljenje.

[ГВ 658–662].

Додуше, приређивач коментарише само завршне стихове: „Ovgje kaže da će onijem koji poginu u boju s poturicama izniknuti na grobovima cvijeće; to jest da će svoje ime ovjekovječiti” [ЉУБИША 2023 (1868): 244 (34), нап. 2]. Коментатор није могао претпоставити да ће каснији приређивачи, уз погрешну интерпункцију, погрешно протумачити везник *нека* као императивну рјечцу.

2° Обратићемо пажњу на Љубишин коментар израза *оџварџи књиџе на џпророке*: „Knjige zvane *roždenici*, u kojima su sudbe upisane, i s kojima lažni proroci varaju i globe prosti narod” [ЉУБИША 2023 (1868): 254 (44), нап. 6], који је заступао у свих својих десет издања други коментатор спјева, Милан Решетар. Коментар је културолошки и историјски занимљив, као и бројни други коментари Љубишини, али је овдје погрешно семантизована предлошко-падежна веза на *џпророке*: нису то били ондашњи лажни пророци него

су отворане библијске књиге на овог или оног пророка, како смо ми први утврдили (Младеновић је свој погрешан коментар замијенио тачним, али се није позвао на онога ко је то и утврдио [МАРОЈЕВИЋ 2024^a: 21–22, 31, 41–43]). Коментар Љубишин је, дакле, половично тачан.

3° Необични облик *zagona* у 1977. стиху (по његовој нумерацији) Љубиша је први правилно протумачио: „Sa zagona, to jest kad se iz daleka trkice suždene” [ЉУБИША 2023 (1868): 311 (101), нап. 3]. Ми смо испред тога генитива и реконструисали предлог *с*.

4° Љубиша није користио прозодијске знаке, па не диференцира хомографе. Стих: *Nada nema pravo ni u koga* [ГВ 133] (и наредна два) правилно семантизује: „Nadanja već nema no u svoje sile, jer se zakopalo na Kosovu” [ЉУБИША 2023 (1868): 219 (9), нап. 5], а стих: „Pesnicom se nada ne rasteže, [ГВ 1114] – погрешно: „Nadanje se rukama ne da rastezati” [ЉУБИША 2023 (1868): 267 (57), нап. 6]. Знао је коментатор за именицу *nâg*, али не и за именицу *nâga* у значењу ’челик’.

3. ИЗДАЊЕ БРАЋЕ ЈОВАНОВИЋА

3.0. *Горски вијенац* у овом издању објављен је у двије свеске, с континуираном пагинацијом, као 25. [ЈОВАНОВИЋИ 1881^a: 1–64] и 27. свеска Народне библиотеке Књижаре браће Јовановића из Панчева [ЈОВАНОВИЋИ 1881^b: 65–122 + 6]. Текст је приредио, врло вјероватно, Ђорђе Поповић-Даничар. И то је прва непознаница у вези с овим издањем. Друга је непознаница: кад се издање појавило? У каталогу Библиотеке САНУ реконструирше се 1882. година, коју наводи и Божидар Ковачевић у своме издању. Решетар наводи 1881. годину, а њу документовано образлаже Љубомир Дурковић-Јакшић у *Библиографији о Његошу*: „б. г. <1881>” претпостављајући да су свеске 25 и 27 Библиотеке браће Јовановића, с *Горским вијенцем*, могле изаћи 1. октобра односно 1. новембра 1881. године [ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ 1951: 168]. Савремени библиографи наводе обје године, а треба навести само 1881. То је један библиографски проблем, а други је књига у којој су сабрана, заправо укоричена, претходна издања овог издавача, а која има нову насловну страну: *Дјела П. П. Петровића Његоша*. Панчево: Наклада Књижаре браће Јовановића, 1885. То у суштини није ново издање него су повезане уједно све посебне свеске, међу њима и *Горски вијенац*, са својом посебном пагинацијом (исти је слог као у издању из 1881, како наводи Дурковић-Јакшић). Касније је ово издање доштампавано (Дурковић-Јакшић је видио три различита по слогу издања не рачунајући оно у цјелокупним дјелима, од којих једно има ознаку 1896). Сви ти додатни тиражи могу се ипак сматрати једним јединственим издањем [ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ 1951: 170].

3.1. Текстолошки аспект издања. – Највише пажње у овом издању заслужује измијењени поднаслов *Горскої вијенца*.

1° У издању браће Јовановића измијењено је датирање из поднаслова *Горскої вијенца*: *Горски вијенац*: историјско збитије при почетку XVIII вијека [Јовановићи 1881^a: 1], а под његовим утицајем и у првом чешком преводу, чији је предговор датиран 1885. годином (превод је вјероватно објављен око 1902): *Horský Věvec: Historický obraz z ročátku XVIII století* [види податке у: Дурковић-Јакшић 1951: 182]. Ауторов текст се мора објашњавати, али се не смије мијењати. А да ли је та измјена, кад би приређивач на њу имао право, културно-историјски оправдана?

2° Пјесму о истрази потурица, *Србски Бадњи вече*, Његош је у *Оллегалу србском* датирао „око 1702 год.” [Бошковић – Латковић 1951: 23]. И у Предговору (*Предисловије*), и у Напомени (*Примјечаније*) на крају књиге, година 1702. се узима као преломна: но главни бојеви од 1702 сви су готово [Бошковић – Латковић 1951: 9]; Од 1510–1702 год., од свијух црногорских бојева који су се у ове готово двије стотине годинах догађали никакве пјесме немамо која би од тијех бојевах нама што опјевала [Бошковић–Латковић 1951: 499].

На насловној страни *Горскої вијенца*, у поднаслову спјева, као да налазимо други податак: историјско событие при свршетку XVII вијека. Поставља се питање: да ли је то Његош измијенио датирање главног историјског догађаја у црногорској историји, или предлошко-падежна веза *їри свршеїтку XVII вијека* има неко друкчије значење од оног како је данашњи читалац (и проучавалац) *Горскої вијенца* поима?

3° Ту привидну противрјечност између *Горскої вијенца* и *Оллегала србскої* у одређивању године кад се збило историјско Бадње вече ми смо последије критичког издања *Горскої вијенца* коначно ријешили у критичком издању *Луче микрокозма*. Синтаксичко-семантички утицај руског језика на Његошев пјеснички језик огледа се и у проширењу значења конструкције *їри* + локатив. У *Лучи микрокозма*, у стиховима 46 и 305 предлошко-падежне везе *їри иїрању* и *їри иїолледу* имају значење ’за вријеме свјетлуцања’, ’послије свјетлуцања’, ’док свјетлуцају (свјетлокосе звијезде)’, односно ’за вријеме погледа’, ’послије погледа’, ’на поглед’, ’док их гледа (свијетло сунце)’. Тако је наш пјесник очито употребио и предлошко-падежну везу *їри свршеїтку* у поднаслову *Горскої вијенца* – у значењу ’за вријеме свршетка’, ’послије свршетка’, ’одмах по свршетку (седамнаестог вијека)’, ’кад се свршавао/свршио (седамнаести вијек)’, а не у значењу од ког се обично полази: „крајем (седамнаестог вијека)”. Наша семантичка реконструкција, дакле, доводи у пуни склад Његошеву историјску и пјесничку интерпретацију Бадње вечери.

Коментаришићи стихове 86–88, у којима владика Данило проклиње „час лањски” у који га „Турци не смакоше” (ријеч је о заробљавању владичином у зетском селу Српска), Никола Банашевић између осталог пише: Временско спајање овог историјски недовољно рашчишћеног догађаја са истрагом потурица навело је песника на један анахронизам: у наслову бар *Горској вијенца*, он истрагу потурица датира „при свршетку XVII вијека”, а Данило је завладичен у Сечују 1700. год. [БАНАШЕВИЋ 1973/1993: 168]. Ристо Ј. Драгићевић пак мисли да је „за године владичанства и митрополита Данила и свих митрополита важна година *избора* за та звања, а не година *хирионисања*”, и да је „и Данило изабран за митрополита 1696. или 1697, а његово свечано посвећење обавио је патријарх Црнојевић тек 1700. године” [ДРАГИЋЕВИЋ 1975: 1519]. Прецизираћемо: формулација „1696. или 1697” значи године која је отпочела 1. септембра 1696. а завршила се 31. августа 1697. године по тадашњем календару (септембарска нова година, а године су се рачунале од постанка свијета)

Нашом семантизацијом предлошко-падежне везе *ѝри свршеѝку XVII вијека* из поднаслова *Горској вијенца* – ’по свршетку (седамнаестог вијека)’ – тај се привидни анахронизам потиरे: од 1700. Данило је владика, догађај у селу Српска се десио (врло вјероватно) 1701, а истрага (опет: врло вјероватно) отпочела је на Бадње вече 1702. године, тј. 24. децембра те године по старом, а 4. јануара 1703. по тадашњем новом календару (у XVIII вијеку разлика између два календара износила је 11 дана, у XIX вијеку – 12 дана, у XX и XXI вијеку – 13 дана; у XVII вијеку разлика је била 10 дана).

У критичком издању *Луче микрокозма* ми смо ријешили и другу привидну противрјечност – између Његошевог датирања и датирања које даје једини домаћи извор о истрази потурица, познати запис владике Данила, сачуван у каснијем препису, који као да отпочиње овако: „Пишем ја владика Данило да се зна како Турке изагнасмо између нас 1707. годишта”. Запис је укључио у прво своје издање Његошевих дјела Данило Вушовић [ВУШОВИЋ 1935: фототипски снимак између с. 654. и 655]. Годиште у запису није било написано арапским бројевима него ћириличким словима. Посљедње слово (којим се означавала јединица) у препису није добро прочитано – умјесто броја „2”, који се писао словом **в**, а које је било припојено претходном слову као лигатура, грешком је преписан број „7”, који се писао словом **з** (та два слова су се слично писала), па почетак записа владике Данила треба доносити у реконструисаном виду: „Пишем ја владика Данило да се зна како Турке изагнасмо између нас 1702. годишта” [МАРОЈЕВИЋ 2016: 279–282].

Стефан Митров Љубиша, приређивач не само првог латиничког издања *Горској вијенца* него и првог издања у којем је стара графија замјењивана новом, оставио је, у својој редакцији, податак из поднаслова: „HISTORIČKI DOGAGJAЈ PRI SVRŠETKU SEDAMNAESTOG VIJEKA” [ЉУБИША 2023 (1868): 203 (I)], али у томе није видио никакве противрјечности с првом напоменом коју везује

за предлошко-падежну везу *na Lovćenu* у прози испред првог стиха: „Ovu su skupštinu držali glavari crnogorski godine 1702 na večer Duhova na Lovćenu [...]” [ЉУБИША 2023 (1868): 213 (3), нап. 1]. То нам служи као посредни доказ да је и Љубиша адекватно схватао поднаслов спјева – у смислу ’убрзо по свршетку седамнаестог вијека’, а не у значењу „крајем седамнаестог вијека”, како се поднаслов семантизовао све до наших издања. Скупштина није одржана на Тројичин дан, кад се одвија радња првог чина, него претходног дана (уочи Тројичина дне), и о њој владика Данило у 79. стиху говори *post festum* као о нечему што се већ десило, а не као о нечему што ће се тек десити (*Kad ганацњу њремислим вијећу*). Једино што би се могло кориговати у Љубишином објашњењу јесте дио дана у коме се одржала скупштина – владика не каже *вечерашњу него *ганацњу* (вијећу); предлог *уочи* није се обавезно односио на вече (као ни руско *накануне*).

4° А сад да се вратимо на текстолошки захват приређивача *Горскої вијенца* у издању браће Јовановића (да одговоримо на питање да ли би та измјена била, кад би приређивач на њу имао право, културно-историјски оправдана). Не би била оправдана јер би унијела потпуно погрешан смисао: „при почетку XVIII вијека” значило би двије-три године прије него што је отпочео XVIII вијек, а то значи крајем XVII вијека. Изворни Његошев поднаслов *њри сврцњйку XVII вијека* значи двије-три године пошто се завршио XVII вијек, у конкретном случају то је крајем 1702. (и почетком 1703) године.

3.2. Рефлекси јата. – Вјероватни приређивач овог издања *Горскої вијенца*, Ђорђе Поповић-Даничар, био је екавац, а у књижевном језику био је само један изговор, Вукова ијекавица. Њу је уредник Данице, по којој је добио књижевно име, морао да учи, али је није научио као његов брат, Ђуро Даничић, који је, како би рекао Радосав Бошковић, у том погледу стао раме уз раме с Вуком. У погледу издања *Горскої вијенца* могао се приређивач угледати на Стефана Митрова Љубишу, али је проблем у томе што је Љубиша графему јат из првог издања (ѳ) замјењивао секвенцом **је** и кад је она означавала рефлекс кратког јата, и кад је означавала једносложни рефлекс дугог јата (у овом посљедњем случају од Решетара па надаље користио се апостроф испред секвенце **’је**).

1° Идући за Љубишом (*zasljepilo, gnjezdo*) приређивач реконструира непостојеће ликове: *засљњйло* [ГВ 888 (с. 40)], *њњздо* [ГВ П 4 (с. 3)], *њњзда* [ГВ 1540 (с. 66)], па је њима придружио и лик *кољевке* [ГВ П 4 (с. 3)] који је Љубиша изворно пренио (*kolevke*). Тако је Ђорђе Поповић-Даничар предухитрио једног другог екавца, Александра Младеновића, за 115 година.

2° Приређивач је ијекавизирао облике у којима изворно није ни било јата, час по Вуковој новијој: *овгје* [ГВ П 11 (с. 3)], час по старијој Вуковој

норми: *овђе* [ГВ 615 (с. 29)], *онђе* [ГВ 613 (с. 29)]. Љубиша је у овим примјерима оставио аутентичне Његошове ликове (*ovde, onde*). Облик *разлежу* [ГВ 281 (с. 17)] није ијекавизиран, остао је као код Љубише (*razležu*).

3° У примјерима: *дијејсѿвије* [ГВ 2298 (с. 100)], *дијејсѿвија* [ГВ 2320 (с. 101)] приређивач је био претеча Данила Вушовића, док је Љубиша оправдано реконструисао слоговност руске графеме „и краткое“ (*djeiſtviје, djeiſtviја*). Решетар ће уклонити друго *j* (дјеиствије) [види тт. 4 и 6], а ми и прво (деиствије) [види т. 21].

4° У стиху: ка’ мало пре што гордо иђаше [ГВ 241, 245 (с. 16)] прилог *мало̄йред* замијењен је синтагмом: мало пре. У наведеним стиховима компонента *йред* је суфиксоид, с рефлексом кратког јата, док је у Његошевом језику ијѣкавскѿ самостални прилог: *йријед*.

3.3. Штампарске грешке. – Релативно су бројне, али их је тешко разликовати од (неоправданих) текстолошких измјена. Овдје ћемо се задржати на онима које нарушавају силабику и тонику десетерца, али ћемо навести и неколике оправдане текстолошке интервенције.

1° Силабика десетерца нарушена је у стиховима: Јошт *нисам* [нијесам – Р. М.] лијепо казао, [ГВ 395 (с. 21)]; За њима су *йтригесей* [тридест – Р. М.] кокошаках, [ГВ 1201 (с. 52)]; Топал паша су *двагесей* [двадест – Р. М.] хиљадах, [ГВ 1220 (с. 53)]. Исправљање Његошевих бројева често је и у каснијим издањима, али само у прози.

2° Тоника стиха (неакцентованост десетог слога) нарушена је у примјеру: Зло под горим, као добро *йод злим* [пѿд злом – Р. М.]. [ГВ 1168 (с. 51)]. Никола Банашевић понавља ову грешку, али не у својим издањима него у версолшкој студији (можда му је при руци било неко издање браће Јовановића ако није стих навео по сјећању), па погрешно и интерпретира Његошев десетерац [види т. 16.2.3°].

3° Истаћи ћемо новине у ортографији. Антропоним *Бан Милоњић* приређивач пише с великим словима у обје компоненте, а то значи да није полазио од апелатива *бан него од антропонима *Бан*, што је заправо хипокористик од личног имена *Бранислав* (*Бранимир* и сл.), што је тачно, али то каснији приређивачи нису прихватили. Исто тако, у презимену *Алијћ* оправдано реконструише дифтонг, али ни то у најутицајнијим издањима није примљено.

4° Обраћамо пажњу и на једну новину у интерпункцији – писање запете испред везника *ал* у стиховима: То је срећа дала, ал’ несрећа. [ГВ 527 (с. 26)];

Лакат у њој бјеше, ал' не бјеше, [ГВ 403 (с. 26)]. И ова оправдана текстолошка интерпретација није прихватана, све до наших издања. Везник у наведеним стиховима не значи 'или', па ни 'али', него 'а (можда) и'.

3.4. Тумачење стихова. – Издање није праћено коментаром, а пјесникове напомене саbrane су на крају друге свеске, неке допуњене новим подацима. Посљедњу напомену погрешно везује за други дио стиха, као и неки каснији коментатори: „*Љешкојоле*, село у Црној Гори”. Нит је село, нит је тада било у Црној Гори, а напомена се односи на први дио стиха, на село *Кокоти* у Љешанској нахији (данас Горњи Кокоти). У непагинираном прилогу на крају друге свеске (*Тумачење некојих ријечи*) има занимљивих објашњења. Нека су занимљива што су тачна, а друга – што нису тачна.

1° Од ових других, занимљиво је објашњење ријечи *вијенац*: „дуга коса женска”. Објашњење би било тачно да је допуњено: ... кад се од ње направе двије плетенице и увежу се на глави испод мараме. Кад Вук Мандушић за снаху Бана Милоњића каже: тада она вијенац расплете, [ГВ 1289], у том тренутку то више није био вијенац него само „дуга коса женска” (док га поново не сплете).

2° Ђорђе Поповић-Даничар, вјероватни писац ових објашњења, није схватио значење именице *кљувко* 'кљупко', па у Његошевом стиху: за мном црна кљувка размотале. [ГВ 1196] види именицу *кљувак у значењу 'копрена'. Буле су носиле кљувак и подкљувак, али су овдје примјењивале српску врацбину (да размотају црно кљупко за оним ко је отишао, с надом да се никад не врати). Поред тога, посвједочени облик није мушког него средњег рода.

3° Приређивач је зато тачно семантизовао именицу *уклин*: „каква ствар рђава, којом се људи могу ук[л]ињати: тако им се онако не догодило”. Први коментатор спјева, Стефан Митров Љубиша, необични облик из 2613. стиха (код њега је то 2615. стих) протумачио је лапидарно: „*Sramotni spomenik*” [ЉУБИША 2023 (1868): 340 (130), нап. 2]. Ако се не може тврдити да није тачан, за Љубишин коментар сигурно се може рећи да није довољно јасан – морао би се и сам тумачити (иако је коментатор знао шта је *уклин* јер је и сам употребљавао у својим дјелима синоним *уклиње*).

4° Јасније него Љубиша приређивач објашњава именицу *одива*: „удата дјевојка је одива кући одакле се удала”. Љубишин коментар уз прву потврду: „*Odiva je kći udomljena*” [ЉУБИША 2023 (1868): 217 (7), нап. 1] – није довољан: само на основу њега каснији коментатори су могли да погријеше, као што су Ковачевић и Младеновић (у првом издању) и погријешили. Љубиша је уз другу потврду прецизнији: „*Cura udomljena, koju zovu odivom kućani otkle se udala*” [ЉУБИША 2023 (1868): 347 (137), нап. 4].

4. ПРВА ИЗДАЊА МИЛАНА РЕШЕТАРА

4.0. Прво Решетарево издање, загребачко [РЕШЕТАР 1890], и друго његово издање, београдско [РЕШЕТАР 1892], које је поправљено и измијењено на основу критичке рецепције првог издања, припадају првом хронолошком кругу, издањима XIX вијека. Тачније би било рећи: десет издања *Горскої вијенца* у посебној књизи, и једанаесто у првом тому *Целокујних дела* [РЕШЕТАР 1926], за пола вијека, чинили су епоху у његошологији – обиљежили су посљедњу деценију XIX и прве четири деценије XX вијека. У прве двије деценије XX вијека, кад су се појавила најприје два латиничка, а затим два ћириличка издања, те седмо након Великог рата, Решетар је незнатно мијењао коментар; више је мијењао своја тумачења у наредна два издања на основу новог таласа критичке рецепције; у десетом издању, које је у извјесном смислу било експериментално, у неким важним појединостима промијенио је сам текстолошки поступак [види т. 6].

4.1. Текстолошки аспект издања. – Милан Решетар је први прави текстолог Његошевих дјела. У *Горском вијенцу* он је правилно нумерисао стихове исправивши Љубишине грешке, а обиљежио је и стране првог издања. У *Целокујним делима* испод текста је указао како неки исправљени облик гласи у првом издању.

1^о Решетар је Његошеве придјевске компаративе у којима је завршетак (суфикс + наставак) чинио један слог давао једнообразно, с финалним **-иј**², на примјер: све ће сјајниј’ и чудесниј’ [ГВ П 34^а]. То текстолошко рјешење било би прихватљиво ако би се схватила условност таквог обиљежавања компаративног завршетка, тј. да се на мјесту **ј** изговара неслоговно ^н. Пошто читаоци то, по правилу, нису разумијевали, Решетар је у посљедњем, десетом издању *Горскої вијенца* измијенио текстолошку интерпретацију, на примјер: све ће сјајнији и чудеснији [ГВ П 34^а], али су се сад побунили литературолози – наводно је нарушен изосилабизам (десет слогова у десетерцу, шеснаест слогова у шеснаестерцу). То, наравно, није тачно: инерција стиха, и једног и другог, дала би одговарајућу силабичку вриједност.

Исто текстолошко рјешење Решетар користи и у суперлативу: најстрашниј’м [ГВ 1811] и у дативу личног имена: Андриј’ [ГВ 1305]. У десетом издању по новој текстологији ти облици гласе: најстрашњим [ГВ 1811]; Андрији [ГВ 1305]. Треба истаћи да се компаративи данас могу изговорити и с вокалским степеном контракције, али за Његошев идиолект, како смо ми установили, треба реконструисати дифтоншки степен контракције, који је за Његошеву епоху аутентичнији. У инструменталу суперлатива и у дативу именица на *-ија* и данас је могућ само дифтоншки степен контракције (наравно, и облик без сажимања). Ново Решетарево рјешење не нарушава изосилабизам,

само што би требало успоставити нови однос између ортографије и ортоепије, с правилом: пише се **Андрији**, а чита се [Андр^ии]. Сонант *j* се не изговара (фонетски га нема), али он остаје у фонолошкој структури, док се крајње *и* изговара, али не чини самосталан слог, него с претходним *и* формира таутовокалски дифтонг (с неслоговном другом компонентом). (Ми смо у основном издању, за разлику од критичког, оцијенили да је адекватнији изговор [Андр^ии], с неслоговном првом компонентом.)

Глаголски компаратив у три примјера одштампан је у првом Решетаревом издању без апострофа: волиј [ГВ 1205, 1207, 2236], у једном с апострофом: волиј' [ГВ 1678]. У прози компаратив Решетар даје без сажимања: здравији [ГВ -2407], а упитно-односну посесивну замјеницу – сажето: чиј је [ГВ -1693] (прво издање у оба случаја потврђује изговор с контракцијом).

Губљење сугласника *j* после дугог *a* (*ā*, *â*) у облицима императива и показне замјенице *īaj* дијалекатска је особина одражена у *Горском вијенцу*. Решетар тај текстолошки задатак рјешава неуједначено. У облику показне замјенице не ставља апостроф: гроб се његов проп^а на та свијет! [ГВ 2425]; нек' улезе и та луди к нама, [ГВ 2735]. У облицима императива испред ријечи која не почиње на *j*- или на *и*- и на крају стиха ставља апостроф (у једном примјеру и прозодијску интерпретацију): „за горске се госте не приправља': [ГВ 1159]; те прочит^а, да знамо што пише. [ГВ 2061]; исприча' ни штогод, аманати, [ГВ 2242].

У примјерима у којима се може васпоставити *j* које није одражено у писању Решетар ставља апостроф: Отвара' јој књиге на пророке; [ГВ 836]; и чита' јој масла и бденија. [ГВ 840]; и тиска' их у свијет бијели, [ГВ 1453], осим у примјеру: Попе цуцки, дај им оно писмо [ГВ 2051]. У свим тим примјерима може се реконструисати сугласник [j], у квадратној загради, и то би било адекватније.

2° Решетар је фонетски принцип правописа довео скоро до апсурда па је Његошеве облике транскрибовао по обрасцу *љуцка, *ацке, *госпоство умјесто *људска*, *ацске*, *јосјогсџиво*. Срећом, касније је од тога апсурда одустао и вратио нормалне облике (и у десетом издању). Ту се показује да је она Бошковићева максима света: Нико није ћарио ко је Вука исправљао (што се аутентичности грађе тиче) [Бошковић 1976: 333; Бошковић 1978: 471].

3° Решетар је васпоставио палатално *љ* у радном глаголском придјеву *јрошуїљио* [ГВ 1705], а у неким примјерима и палатално *њ* које није било одражено у Медаковићевом издању због специфичности старе графије и ортографије: *сочињеније* (на насловној страни), *једнојодишњици* [ГВ 2466]. А у другим примјерима није, него је оставио неисправљене облике и у потоњем издању: лански [ГВ 86], љетни [ГВ 1050], буниште [ГВ 1091], животини [ГВ 2366], цетинскога [ГВ 2384].

4° Приређивач је неоправдано измијенио облик у стиху: *разлучиѝ се* [разлучи се – Р. М.] земља на племена, [ГВ 534] сматрајући да је то штампарска грешка првог издања (облик је измијењен и у издању браће Јовановића). Од те измјене Решетар је одустао, па у десетом издању облик акцен-тује (као презент): *ра̑злӯчи се*.

У првом свом издању оставља неисправљене штампарске грешке Медаковићева издања: љубови [ГВ 1023, 1035], дрктим [ГВ 1360], дркташе [ГВ 1507], њиове [ГВ 1204], међу њи [ГВ -2583]. Облике оставља неисправљене и у десетом издању иако је он сам (први пут још 1892) упоређивао рукопис, који је у међувремену пронађен, с првим издањем. Једино је исправио придјев: слијепи [ГВ -2218], у коме је штампарском грешком првог издања добијен екавски лик (заправо, пропуштено је испред е десетеричко *і*). Решетар није исправљао ни очиту редакторску грешку првог издања – није воспоставио *ј* у везнику *јер* (*јере*) у другом дијелу спјева, ни у првом ни у десетом издању *Горској вијенца*; у *Целокујним делима ј* је воспостављено, а то је учинио коректор, без Решетарева знања (иначе би Решетар у фусноти указао на графичку грешку првог издања).

5° Решетар је у два примјера у којима је требало сугерисати обавезност изговора слоготворног *р* стављао апостроф: утр’о [ГВ 210], затр’о [ГВ 304], као и Младеновић у свом издању. Решетар и у свом тексту користи апостроф, на пријер у коментару 2803. стиха: зар’ђао. Вук је у таквим примјерима, само испред или иза самогласника, користио 31. слово своје ћирилице: умр’о, зар’ђао (латиница му није имала такву могућност). Апостроф Решетар користи и у посљедњем, десетом издању, али само у Његошевом тексту, не и у свом коментару 2803. стиха.

Решетар у првом свом издању реконструише двоструки сонант *ј*, при чему два *ј* раздваја апострофом, али само у замјеници: нечиј’јех [ГВ 1333], не и у односно-посесивном придјеву у коме је одражена потпуно иста фонетска појава: лисичијех [ГВ 773]. Касније је од те реконструкције одустао. И добро је учинио јер је специфични наставак *-ex* посвједочен и у Његошевим прозним текстовима, и тај наставак није настао редукцијом интерсонантског *и* него хаплоглифом, при чему се је та фонетска појава била фонологизовала.

6° Решетар примјењује савремену му интерпункцију, што је нормално. Али она није у свему усклађена с језиком спјева. Тако је потпуно депласирано вокатив стављати између запета и одвајати именицу од њене енклитике: Од те пјесне, боже, ме сахрани! [ГВ 2545]. У стиховима:

На Шћепандан дође ми одива,
из Штитарах љетос поведена,

[ГВ 2745–2746]

погрешна интерпункција сугерише погрешну функционалну перспективу реченице: адвербијал *из Шћишипарох* не односи се на трпни глаголски придјев *иоведена*, него на аорист *гође*, па треба ставити запету на цезури другог стиха а избрисати је на крају првог стиха. Одива је, наравно, одведена из куће (из породице) Вука Мандушића, тј. из чевског села Кута надомак Велестова, и то се не каже јер се подразумијева, а одведена је прије неколико мјесеци, претходног љета, у Штитаре, одакле је дошла у род, код Вука Мандушића на дан Свѣтѡг Стефана. С версолошког становишта, остварено је опкорачење стиха јер је пауза на цезури другог стиха већа него на граници двају стихова. Поред тога, требало је воспоставити палатално *њ* у називу вјерског празника, што смо ми урадили, најприје у критичком издању: На Шћепань-дан.

7° Решетар је у првом свом издању узвичну рјечцу *га*, која је у Медаковићевом издању по старим интерпункцијским узусима била праћена знаком узвика, снабдио акцентом. При том је у примјеру из Посвете задржао узвичник: Дǎ! витеза сустопице [ГВ П 23^а], у сљедећем примјеру га је замијенио запетом: Дǎ, кад главу раздробиш тијелу, [ГВ 47], а у трећем примјеру је штампарском грешком стављена тачка па не знамо да ли је умјесто ње требало да дође запета или знак узвика: Дǎ. нијесу ни криви толико; [ГВ 760]. У десетом издању, као и у издањима других приређивача, стоји запета без акцента на почетној ријечи стиха. Таква језичка и версолошка интерпретација нарушава природу десетерца као стиха. Иза првог слога нема никакве паузе, а камо ли реченичке, а *га* није глагол нулте конјугације с главним акцентом и значењем 'јесте' него узвична рјечца сродна рјечцама *о*, *ма* и *ја*. Рјечца има акценат, али је он побочни, једва се осјећа, а у првом примјеру испред акцентованог слога акценат се и неутрализује.

Из свог дубровачког говора Решетар је пренио у *Горски вијенац* сростање компоненте *драјо* с упитно-односном замјеницом и њеном енклитиком у стиху: но *којимудрајо* [који му драго – Р. М.] десетиња; [ГВ 1724], па је онда оптужио пјесника да је нарушио цезуру. Цезура није нарушена ни у другом примјеру који Решетар наводи, само што приређивачи (ни они прије њега, ни они послвије њега, ни он сам) не стављају цртицу између двије компоненте, и оне не нарушавају него опкорачују цезуру: *деветѡростѡруко* [деветоро-струко – Р. М.] кумовао, [ГВ 1272].

8° Решетар је нека мјеста акцентовао. У неким примјерима занемаривао је послвијеакценатску дужину, на примјер: аравијско море све *идѡиои* [пѡтопѡй – Р. М.]! [ГВ 8]. Послвијеакценатску дужину означава адекватним знаком (водоравном линијом, а не тзв. генитивним знаком), али није јасно зашто је неке ријечи уопште акцентовао: Него хајте, од земље глǎвǎри, [ГВ 723]; ђе у њему чисти тамјан дѡмѡй [ГВ 2355 (пропуштена је тачка на крају стиха)]; То ми каткад старцу бѡдѡи кости, [ГВ 2477]. Нејасна је мотивација акцентова-

вања и стихова: како пођи мало уза стубе [ГВ 1689]; вѹци су ти љуто погладњели. [ГВ 1795].

Погрешна је и вербализација и акценат прилога *gābōīgā*. У стиху (како га је Решетар акцентовао и подијелио на ријечи): и да бог дâ, траг нам се затр’о, [ГВ 304] испада благослов, а не клетва.

Веома је занимљиво пратити акценатску полемику приређивачâ *Горскої вијенца*. Неки Решетареви акценти касније су исправљени, с разлогом: а нас једне *сâмо* сунце грије; [ГВ 168]; *скѹчи* с мјеста четрнајест ногах, [ГВ 1976]; по три коња загона *ѹрескѹчи*. [ГВ 1978] – није замјеница него рјечца: сâмо, нису облици императива него презента: скѹчѹ, прѹскѹчѹ. Исправљен је и акценат у рефрену другог стиха *Тужбалице сесѹре Баѹриѹеве*: брате *рâно* [ГВ 1914] – није то вокатив именице *(х)рâна, али овдје није довољна замјена акцента јер су облички хомоними прилог *рâно*^{II}, који је у стиху стварно посвједочен, и воатив *рâно*^I именице *рâна*, који јесте посвједочен, али у рефрену 6. стиха *Тужбалице сесѹре Баѹриѹеве*: *рâно* љута! [ГВ 1918], који Решетар такође акцентује.

У 732. стиху у праву је био Решетар:

и смиримо двије породице, [...]
тек смѹримо, динар прекинимо,
и крвнице пушке објесимо.

[ГВ 725, 732–733].

Он с правом реконструише императив, којему претходи рјечца (императив је већ био употријебљен у 725. стиху па се сад понавља), а не презент (смѹрѹмо), којему претходи временски везник.

Решетар обиљежава преношење акцента на проклитику у стиху: „свак ће сада грозд ѹ рѹку имат, [ГВ 1593]. Али тамо гдје је пренесени акценат узлазни (или може бити узлазни), он оставља фонетску ријеч без преношења акцента, и то не само тамо гдје је изостанак преношења могућ и у новоштокавским (тачније би било рећи: новосрпским) говорима (и у књижевном језику): шест путах сам с њим *на мѹку* [нâ муку – Р. М.] био, [ГВ 1985] него и тамо гдје је такво преношење у њима обавезно: Мртву главу не дѹже [нѹ диже – Р. М.] из гроба [ГВ 2814]; Чудна попа, јади га не бѹли [нѹ бѹли – Р. М.], [ГВ 2091]. На страну то што у овом посљедњем примјеру Решетар неоправдано полази од глагола *бѹѹѹ*^I/бијем/бѹли умјесто од хомонима *бѹѹѹ*^{II}/будем/бѹли. Могло би се помислити да Решетар реконструише прозодију староцрногорских говора да нема у његовом издању бројних примјера с узлазним акцентима (а ту је и акценатовани *Рјечник*).

4.2. Рефлекси јата. – У првом издању *Горскої вијенца* није се разликовао рефлекс кратког јата и једносложни рефлекс дугог јата јер су се и један

и други означавали истом графемом (Ѣ). Решетар је први те облике графички диференцирао.

1° Једносложни рефлекс дугог јата Решетар, по Вуковом обрасцу, означава графичком секвенцом **’је**, тј. са апострофом: в’јенац [ГВ П 12^а, 24^б, ГВ 1299, 2350], в’јенце [ГВ 2338, 2645], пос’јеци [ГВ 334], пос’јечем [ГВ 2751], б’јеле [ГВ 587, 1870, 2769], б’јела [ГВ 588], у цв’јету [ГВ 981], сагр’јеша [ГВ 1814], снабд’јева [ГВ 2301], (да је зло) поб’једи [ГВ 2313], т’јело [ГВ 2326, 2511], св’јет [ГВ 2499], (без) испов’јести [ГВ 2620].

Примијењено текстолошко рјешење било би фонетски прихватљиво ако се зна да апостроф указује на изговор неслоговног ^н испред **је** (и да је слог дуг). Али савременици очито нису разумијевали ту условност ортографије те неслоговно ^н нису ни изговарали, што је понукало Решетара да у посљедњем, свом десетом издању *Горскої вијенца* графичку секвенцу **’је** у наведеним примјерима замијени са **ије**, на примјер: за вијенац се свој продати [ГВ П 24^б]. Сада је неразумијевање било друге природе: критичари су (Видо Латковић) оцијенили да је Решетар нарушио изосилабизам у на нов начин приређеном тексту...

2° У контексту у којем је граматички могућ и један и други изговор, али у различитом значењу – рефлекс кратког јата, с прозодијом аориста [нè смје], и једносложни рефлекс дугог јата, с прозодијом презента [нè см^нјè] – Решетар се с правом опредјељује за презент: не см’је каљат мјесецослов, [ГВ П 27^б], што налазимо и у десетом издању, али сада с ортографском секвенцом **-ије-**: не смије каљат мјесецослов; [ГВ П 27^б].

У примјерима у којима се у досадашњој литератури (и у досадашњим издањима) водила текстолошка полемика који изговор треба реконструисати или је ријеч о хиперијекавизму (а нема разлике у значењу између двају рјешења), Решетар се у једним случајевима с правом опредјељује за рефлекс дугог јата: и с’јечењем у опкладу плећах; [ГВ 101 (10. изд.: сијечењем)]; да ми св’јетли круна Лазарева, [ГВ 784 (10. изд.: свијетли)]; већ је троје појало п’јевацах; [ГВ 2567 (10. изд.: пијевацах)]. У три примјера неоправдано је оставио једносложни је-рефлекс:

што је чије, дају *свјема* [св^нјéма – Р. М.]: [ГВ П 25^б];
а мени се кá у зарок *сѣјџца* [ст^нјéцá – Р. М.], [ГВ 1379];
сњежна [сн^нјéжнá – Р. М.] гривна ситна бисера, [ГВ 1868].

Разлози за овакво текстолошко рјешење леже у квантитативној неуједначености облика у језичкој пракси: поред *свѣма* и *свијéма* (*свијема*) среће се и *свѣма*, поред *сѣијџцаѣи* има (и много је чешће) *сѣиџцаѣи*, у друкчијем значењу. Што се пак тиче придјева *сњежни*, он се заиста среће, као књишки облик, с једносложним рефлексом кратког јата, али он у Његошевом идиолек-

ту и пјесничком језику није аутентичан (код Његоша су с рефлексом дугог јата чак и придјевни *цвијетѝни* и *свијетѝски*).

У десетом издању полустих Посвете гласи: што је чије дају свијема: [ГВ П 25^б], што значи да је Решетар у међувремену с правом рефлекс кратког јата замијенио рефлексом дугог јата.

3° У примјеру у којем једносложном рефлексу дугог јата претходи сугласник *л* Решетар има правилан облик: Мало љуство, што си засл’јепило? [ГВ 888 (10. изд.: људство, заслијепило)].

Његошев дијалектизам *ѝњијезго*, кад је он остварен с двосложним рефлексом јата, Решетар преноси аутентично: *ѝњијезго* (19, 122, 710, 1733) исправивши при том штампарску грешку Медаковићева издања у другој потврди. У примјерима с једносложним рефлексом ставља апостроф као знак за неслоговност, али оставља **н** према графици првог издања:

ђе вираху кâ миши из *ѝн’језга* [гњ^нјѝзда – Р. М.]. [ГВ 1540];
генију се *ѝн’језго* [гњ^нјѝздо – Р. М.] вије; [ГВ П 10^б].

Овдје је крива, ако тако можемо рећи, непрецизност старе, славеносрпске ортографије. Графема **ѝ** у овим примјерима има двоструку функцију: 1° означава једносложни ^нјѝ-изговор, 2° указује на палаталност (јотованост) претходног сугласника (*њ* а не *н*). У десетом издању Решетар је апостроф замијенио са *и*, али није у 10. стиху Посвете ускладио сугласник испред тога *и* са примјерима у којима је ије-рефлекс двосложен, па се шаренило више запажа, а у пјесниковом језику тога шаренила нема само што је у наведена два примјера, због усклађивања с силабиком стиха, послије *њ* једносложни рефлекс дугог јата.

Ту исту, двоструку функцију графема **ѝ** има и у прозном примјеру који смо тек ми успјели да разријешимо:

Вук Мићуновић размота шал са главе,
па га пружи те сви за *њем’* [зањ^нјѝм – Р. М.]
рукама ухватише и у коло стадоше. [ГВ -2387].

Али је занимљиво да Решетар додаје загонетни апостроф, који је задржао и у десетом издању. Вјероватно је мислио да је то нека чудна контаминација датива и акузатива.

4° Што се тиче текстологије рефлекса јата, највећи недостатак Решетарева издања састоји се у томе што је Дубровчанин ијекавизирао Његошеве црквенославенизме и поетизме с е-рефлексом јата, који нису никакви екавизми, као и народски екавизам који је карактерисао староцрногорске говоре:

који га је *мл'јеком* [млеко – Р. М.] одранио, [ГВ 637];
Вр'јеме [време – Р. М.] земно и судбина љуцка, [ГВ 2290];
из *кол'јевке* [колевке – Р. М.] Белонине [ГВ П 4^а];
да одеру кору *љеба* [леба – Р. М.] суха. [ГВ 1414];
Ту не бјеше јела изван *љеба* [леба – Р. М.], [ГВ 1667];
ка *мало ѿр'јег* [малопред – Р. М.] што гордо иђаше [ГВ 241, 245].

Исто, а то значи неадекватно рјешење налазимо и у десетом издању у прва три стиха (*млијеком*, *Вријеме*, *колијевке*); у друга два стиха Решетар је вратио аутентични Његошев односно народни лик *леба*, а у два (идентична) посљедња стиха примјенио је састављено писање: *малоѿријег* (састављено писање је у реду, али је у суфиксоиду [ѿрег] рефлекс кратког јата).

4.3. Штампарске грешке. – Ако се занемаре оне грешке које се лако могу исправити, међу њима и оне које су исправљене у Поправцима на крају књиге, као и техничке грешке (тачка мјесто запете), малобројне штампарске грешке првог Решетарева издања подијелићемо на оне које су биле отпорне на исправљање, па су стигле и до 10. издања, и на оне које су биле исправљене у потоњем издању.

1° И у првом и у десетом издању погријешено је у облицима:

стријељањем да се *надмашују* [надмашају – Р. М.] [ГВ 100];
да су *оно* [оне – Р. М.] шћери Лазареве? [ГВ 187];
и краву сабљу *ѿвадила* [извадила – Р. М.]. [ГВ 2188].

2° Грешке које су исправљене, па их нема у десетом издању:

на Косову [на Косово – Р. М.] у једну гробницу. [ГВ 136];
ја се надам *веселому* [веселоме – Р. М.] гласу. [ГВ 951];
Доходе десет кавазах из Подгорице од везира новог,
који *обилази* [облази – Р. М.] царство, [ГВ -1074].

Решетар је савјесно пропремао своје издање. Он се, по сопственом признању, служио издањем браће Јовановића (можда само за *Целокујна дела*), али је од ових шест штампарских грешака само прва (*надмашују) преузета из претходног издања, а у њему је то могла бити (неоправдана) редакторска исправка, а не класична грешка.

4.4. Тумачење стихова. – Решетар је снабдио коментарима све стихове за које је сматрао да им је потребан реални или лингвистички коментар.

1° У првом издању указивао је на Љубишине коментаре кад их је преузимао. Касније је тумачења својих критичара прихватао без указивања на ауторство коментара.

2° Аутори тих других појединачних коментара (Љубомир Стојановић прије свега) тражили су да се укаже на аутора овог или оног коментара, и да се дају збирни коментари. Решетар је одговорио да би се то могло учинити ако би се нашао издавач који би тако обимно дјело наштампао.

3° Ту сугестију Решетаревих критичара једним дијелом је остварио Видо Латковић (1952) указујући на првог аутора неког тумачења, понекад и на касније коментаторе ако су давали битне допуне претходном саопштењу, врло ријетко на друкчије тумачење неког стиха, обично кад није био сасвим сигуран да је тумачење које је он прихватио тачно.

4° Збирни коментар, али само спорних и тамних мјеста, дат је у нашем критичком издању *Горској вијенца* (2005).

II

Други круг – XX вијек, пред рат и у рату

5. Издање Данила Вушовића

5.0. Један од најзначајнијих његошолога (докторат *Прилози истраживању Његошева језика* [Вушовић 1930^a, Вушовић 1930^b]), Данило Вушовић није за живота стигао да објави (очито ни да заврши) свој коментар *Горској вијенца* (осим тумачења неколико мјеста полемишући с Решетарем [Вушовић 1929]), као ни сам спјев у посебном издању.

5.1. Вушовић је *Горски вијенац* двапут објављивао у склопу *Цјелокућних дјела*, при чему се за прво издање [Вушовић 1935] послужио Решетаревим текстом Његошевих дјела као протографом; том приликом је преузео штампарско-коректорску грешку увлачења стихова које је Решетар био означио да у њима остаје велико почетно слово. У критици [РЕШЕТАР 1936] Решетар је указао на ту им заједничку грешку, па је она отклоњена у другом издању [Вушовић 1936], уз друге исправке штампарских грешака (додуше, направљена је и покоја нова).

5.2. У *Напоменама* уз своје издање, говорећи о претходним коментарима *Горској вијенца*, Божидар Ковачевић указује на сљедеће: „изгледа да је после смрти мога непрежаљенога школскога друга и одличнога знаоца Његошева језика Дра Данила Вушовића остала знатна грађа за коментар који је пок. Вушовић намеравао да објави”; и даље: „дознао сам да је породица Вушовићева замолила једног његовог земљака да тај коментар среди, те ће по свој прилици и Вушовићев рад бити објављен, што ће свакога, који га је познавао, радовати” [КОВАЧЕВИЋ 1940: XXXIX].

5.3. Вушовићев коментар *Горскої вијенца* средио је један други Вушовићев земљак, Драго Ћупић, и објавио га у зборнику Вушовићевих радова *О Његошевом језику*, шездесет четири године послје ових Ковачевићевих напомена [Вушовић 2004] (ми смо Ћупићу указали и на посљедњи ауторов рад из његошологије, па је и он накнадно укључен у зборник).

5.4. Ми овдје, у прегледу самосталних издања, приређивача и коментатора *Горскої вијенца*, не можемо подробније разматрати Вушовићево приређивање текста и постхумно објављени коментар, али га нисмо хтјели ни изоставити из анализе. Коментарисано издање *Горскої вијенца* Данила Вушовића, понадали смо се, могло би се појавити сада, ако није за живота и непосредно послје смрти.

6. ПОСЉЕДЊЕ ИЗДАЊЕ МИЛАНА РЕШЕТАРА

6.0. За педесет година Милан Решетар је десет пута објављивао коментарисано и уводом и рјечником пропраћено издање *Горскої вијенца*, али се десето [РЕШЕТАР 1940] принципијелно разликује од претходних издања, текстолошког приступа што се тиче. С друге стране, Решетар је приредио и једно издање *Целокујних дела с Горским вијенцем* у првом тому [РЕШЕТАР 1926], али се текстолошки поступак који је у том издању примијенио разликује у једној појединости од свих појединачних издања *Горскої вијенца* [види т. 6.4].

6.1. Решетар на исти начин пише, само у десетом издању, једносложни и двосложни рефлекс дугог јата. На тај његов текстолошки поступак критички се осврнуо Видо Латковић. У десетом Решетаревом издању *Горскої вијенца*, које је изашло почетком те, 1940. године – истиче Латковић на почетку чланка *О ѿтранскрибовању неких сѣихова у „Горском вијенцу“* – „има једна новина. Ту је, наиме, свуда где је некада било дуго ђ доследно писано и је, без обзира на то што смо на тај начин у извесном броју стихова добили један слог више” [ЛАТКОВИЋ 1940: 217]. У наставку чланка аутор покушава да образложи да свуда Његошево ђ има вриједност је. Срећом, кад је приређивао своја издања *Горскої вијенца*, Латковић се није држао своје теоријске „текстологије”, иначе би претекао за пола вијека Александра Младеновића [види подробније у: МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 800–804].

1^о Показаћемо Решетареву „новину” најприје на примјеру дијалекатског архаизма *ѣњијездо*. Двосложни рефлекс јата посвједочен је у четири стиха спјева: Сјем Азије, ђе им је гњијездо, [ГВ 19]; него своје размеће гњијездо; [ГВ 122]; О гњијездо јуначке слободе, [ГВ 710]; Чево равно, гњијездо јуначко [ГВ 1733]. Исп.: РЕШЕТАР 1940: 11, 16, 44, 89. Дакле, Решетар није према

аутографу исправио штампарску грешку првог издања у 122. стиху (треба и у њему: гњијездо).

Једносложни рефлекс дугог јата потврђен је у једном стиху спјева: ђе вираху кâ миши из гњијезда. [ГВ 1540] и у једном стиху Посвете: у великим народима генију се гњијездо вије; [ГВ П 10]. Исп.: РЕШЕТАР 1940: 81, 4. Као што видимо, у примјеру из Посвете Решетар није превазишао непрецизност старе, славеносрпске ортографије (треба и овдје: гњ'јездо); то ће учинити Бошковић и Латковић у своме издању (1952).

2° Решетару је, очито, сметало то што се реконструисано **в'јенац** буквално читало (*в'јенац), по Латковићу, умјесто да се чита с једносложним ије-рефлексом: в^ијенац (или в^ијенац). Додуше, у облицима: гњ'језда [ГВ 1540]; гњ'јездо [ГВ П 10^б] могућ је само овај други, правилни начин изговора.

3° Примјер у којем је Трифун Ђукић [види т. 8.2.1°] грешком изоставио апостроф, у потоњем Решетаревом издању гласи: тежак вијенац, ал' је воће слатко; [ГВ 2350]. Исп.: РЕШЕТАР 1940: 121. Код Младеновића графема **вјенац** није појединачна штампарска грешка него редовна текстолошка неадекватност [види т. 20.2.1°].

4° Стих у коме ће Јосип Силић прочитати облик с двосложним рефлексом умјесто с једносложним, у десетом Решетаревом издању гласи: четрнаест посијечи Тураках [ГВ 334], с тим што га је Силић погрешно прочитао (и нарушио цезуру) у латиничком издању једног Решетаревог сљедбеника [види т. 15.1].

6.2. Таутовокалске дифтонге Решетар сада пише фонолошки – пише и слоговно и неслоговно *и* (пише, наравно, и интервокалско *ј* које се у изговору губи остајући у фонолошкој структури као нулти алофон фонеме <ј>).

На овај начин Решетар ортографски интерпретира облике компаратива, на примјер (у иницијалном осмерцу 34. стиха Посвете): све ће сјајнији и чудеснији [РЕШЕТАР 1940: 6], док је раније писао фонетски (са једним *и*): све ће сјајниј' и чудесниј' [РЕШЕТАР 1890: 86].

У нашем (новом) основном издању полустих шеснаестерца гласи: све ће сјајн'ји и чудесн'ји [ГВ П 34^а].

Са *ији* је суперлатив означен у десетом: да најстрашнијим постанеш шехитом, [РЕШЕТАР 1940: 93], са *иј'* у првом издању: да најстрашниј'м постанеш шехитом, [РЕШЕТАР 1890: 177]. У нашем основном издању стих гласи: да најстрашн'јим постанеш шехитом, [ГВ 1811].

У претходним примјерима друга компонента дифтонга има дужину. У дативу личног имена *Андрија* друга компонента нема дужину. У последњем свом издању *Горској вијенца* завршетак облика (суфикс + наставак) Решетар пише се *ији*. Благо Андрији ђе је погинуо, [РЕШЕТАР 1940: 72], раније је писао

са *иј*: Благо Андриј' ђе је погинуо, [РЕШЕТАР 1890: 155]. У нашем новом основном издању стих гласи: Бла̀го Андр'ји ђе је погинуо: [ГВ 1305].

Прокоментарисаћемо наведене примјере (и текстолошке поступке). Вјероватно је Решетар хтио да избјегне буквално прихватање правила „читај како је написано” – написано *иј*' читало се [иј] умјесто [и^н] (писање *ј*' с постпозитивним апострофом требало је да укаже на изговор дифтонга с неслоговном другим компонентом [и^н]). Наш текстолошки поступак има ту предност што неће изазвати погрешан изговор. Поред тога, писање *ј*' с препозитивним апострофом указује на неслоговност прве компоненте дифтонга. дакле: сја̀јн^ни, Андр^ни. Додатни прозодијски знаци указују на побочне акценте на предикативу |бла̀го| и префиксу |на̀ј|, који се везују за наредну компоненту с главним акцентом образујући сложену фонетску ријеч. Акцент (побочни) на везнику *и* у 34. стиху Посвете обавезан је јер би се иначе, у стилски неутралном изговору, ту остваривало неслоговно [и^н], што би нарушило изосилабизам (осам слогова у осмерцу).

6.3. Слоготворно (тзв. вокално) *р* испред самогласника, у стиховима: великаши траг им се утр'о, [ГВ 210]; и да бог да̀, траг нам се затр'о, [ГВ 304] Милан Репетар пише с постпозитивним апострофом и у првом [РЕШЕТАР 1890: 103, 107], и у десетом издању [РЕШЕТАР 1940: 21, 25 (само што запету у 210. стиху премјешта на цезуру)]. У *Целокуйним делима* на слоготворно *р* Решетар указује додавањем меког знака: утр'о, затр'о [РЕШЕТАР 1926: 15, 17 (и пише састављено: дабогда)]. У већини савремених издања апостроф изостаје. Дискусију о сврсисходности различитих начина обиљежавања слоготворног *р* изложићемо у т. 15.2.

6.4. У једној важној текстолошкој карактеристици Решетарево издање *Целокуйних дела* (неадекватни, екавски наслов издања дали су приређивачи) разликује се од његових издања *Горској вијенца*: у фуснотама се наводи како је облик одштампан у првом издању ако тако облик сам Речетар не пише. Тако уз 4. стих Посвете: из кол'јевке Белонине и на земљи показаше: [РЕШЕТАР 1926: 5] стоји напомена: 4 колевке. Ми смо у критичком издању на прво издање и аутограф указивали у текстолошким напоменама.

7. Издање Божидара Ковачевића

7.0. Божидар Ковачевић је веома заслужан као његошолог. Укључивши (први) пјесму *Ноћ скуйља вијека* у (своју) антологију љубавне поезије, подијелио је пјесму на строфе (катрене). Прије *Горској вијенца* [КОВАЧЕВИЋ 1940] објавио је, исто у Лучи (библиотеци Задруге професорског друштва), латиницом, коментарисано издање: *Luča mikrokozma* [КОВАЧЕВИЋ 1934], а наред-

не године и издање Мажуранићевог спјева, под насловом *Смртї Смаил-аїе Ченїића*, а то је било важно текстолошко искуство приређивача.

7.1. Лексикографска концепција. – Ковачевићево издање *Горскої вијенца* је публикација новог и специфичног типа.

1° „Намењујући га омладини и народу, ја сам га поделио на појаве ради лакшег схватања” – тако образлаже своје издање Божидар Ковачевић у *Напоменама* [КОВАЧЕВИЋ 1940: XL]. Призора има деветнаест, свако почиње на новој непарној страни, а наводе се, као и списак кола, по првome стиху у посебном садржају (*Где је шїио*) [КОВАЧЕВИЋ 1940: V–VI]. Овом подјелом добијено је на прегледности, али је изгубљено на аутентичности (требало је макар римске бројеве с редослиједом призора навести у квадратној заградни). Највећи је недостатак примијењене композиције што се не виде четири дијела спјева, његова четири специфична чина (а у оквиру њих су се могле издвојити појаве, с нумерацијом по чиновима).

2° Сваки призор, или по два заредом, садржински се у напоменама испод текста интерпретирају. То исто важи за главне јунаке приликом њихове прве појаве. Ово је новина, условљена педагошком намјеном издања, и она је у таквом издању веома корисна.

3° Пјесникове напомене су изостале, што није у реду чинити ни у најпопуларнијем издању. Умјесто по шест редова тачака (у првом издању у сваком реду их је по дванаест) у овом издању је само по један ред тачака (у реду их је по шеснаест). То би био отклон у правилном смјеру (ми смо их замијенили са три звјездице у својим издањима), да и Ковачевић није мислио да су ту изостављени неки стихови; уп. напомену уз 35. стих: „Мисли се да је на испуштеним местима Његош говорио о Карађорђевој погибији па стихове испустио из обзира према кнезу Милошу” [КОВАЧЕВИЋ 1940: 8].

4° Најважнија новина коју је у свом издању примијенио Божидар Ковачевић јесте коришћење апострофа у текстолошке сврхе, на примјер: више слушаџ ’оце у Ћеклиће [ГВ 942]; крв је људска ’рана наопака, [ГВ 1140]; Како тридес’т напуни годинах, [ГВ 1686]. Иако ту новину није прихватио Ђуза Радовић, мислимо да то није лоше рјешење, нарочито за популарна, школска издања.

7.2. Рефлекси јата. – У првом издању *Горскої вијенца* није се разликовао рефлекс кратког јата и једносложни рефлекс дугог јата јер су се и један и други означавали истом графемом (Љ). Решетар је први те облике графички диференцирао. Ослањао се Ковачевић на своје претходнике, Вушовића и Решетара, у погледу текстологије рефлекса јата више на Решетара.

7.3. Штампарске грешке. – Приличан их је број, и то умањује вредност једног оваквог школског издања. Оне које је приређивач преузео из првог издања Данила Вушовића означили смо једном звјездицом, а оне које налазимо само у другом Вушовићевом издању – са двије звјездице.

1° Прво ћемо навести грешке којима се нарушава изосилабизам, десет слогова у стиху:

Дивне смрти, *īпросїо им је* [просто им – Р. М.] млијеко! [ГВ 1060];
Бјеше, брате, доста *лијейих* [лијепијех – Р. М.], [ГВ 1406];
Од те пјесне Боже ме *схрани* [сахрани – Р. М.]! [ГВ 2545 (у напомени: сахрани)].

Грешке овог типа ријетке су у издањима из XX вијека (налазимо их у издању Салка Назечића); у овом смислу Ковачевићев и Назечићев претходник био је још приређивач издања браће Јовановића (и Медаковић је у једном стиху нарушио изосилабизам).

2° Типска је грешка замјена архаичног Његошевог *јошїи* савременим *још; ту је Ковачевић једном погријешо (Назечић ће погријешити двапут, али у друга два стиха):

Црногорка *још* [јошт – Р. М.] рађала није! [ГВ 1981].

3° Типска је грешка замјена изворног Његошевог облика *шїио* савременим *шта. Ковачевић је и сам користио облик *шїио* гдје се по данашњем источнохерцеговачком, књижевном узусу користи облик *шїиа*, па је оставио неисправљене само оне три Медаковићеве грешке, али и једну које није било код Медаковића (у 2045. стиху), али јесте у првом Вушовићевом издању:

Шїиа [Што – Р. М.] Леонид 'оће и Сцевола [ГВ 233]*;
Шїиа [Што – Р. М.] би било одучити трске [ГВ 1107]*;
Ема *шїиа* [што – Р. М.] се друже с крвницима? [ГВ 1893]*;
Добро дошли! *Шїиа* [Што – Р. М.] је било, људи? [ГВ 2045]*.

Замјена х са к такође је преузета из Медаковићева издања (није исправљена), али није гријешено у другим потврдама:

и сад *дркїїим* [дрхтим – Р. М.] од његова страха. [ГВ 1360]*;
од њих свако у Млетке *дркїїаще* [дрхташе – Р. М.]. [ГВ 1507]*.

Зато је исправио приређивача првог издања у примјеру:

Не *џће* [кће – Р. М.] Србин издати Србина, [ГВ 1051].

Исправка није оправдана (Његош користи и *кће*, и *хће*, и *џће*), тим прије што је фонетска ријеч *не кће* посвједочена и у стиху: који ни се некће покристи-ти; [ГВ 2600], а њу оvdје Ковачевић задржава (пише је додуше састављено).

4° Грешка брисања финалног *х* у генитиву множине такође је типска. Запазили смо је у два примјера:

Од владике и свијех *ллавара* [главарах – Р. М.] [ГВ 1131];
а грднијех десет *џуџа* [путах – Р. М.] више; [ГВ 1407]*.

5° Сљедећа грешка је појмовна, али она није поновљена у коментару:

Не сложи се *барјак* [бајрам – Р. М.] са божићем. [ГВ 868 (у фусноти: *бајрам*)].

6° Чудна је грешка у припјеву тужбалице:

Да код краља сједијаше, / мој *владико* [младико – Р. М.]! [ГВ 1941].

У неким крајевим сјеверне Црне Горе користи се вокатив *Владико* као хипокористик (чули смо је од једне Васојевке која се тако обраћала лицу са именом *Влаго*).

7° Појединачне грешке налазимо и у неким другим издањима:

стријељањем да се *надмашују* [надмашају – Р. М.] [ГВ 100]*;
да су *оно* [оне – Р. М.] шћери Лазарева? [ГВ 187];
дјелателне [дејателне – Р. М.] оживит членове [ГВ 755 (у фусноти: *дјејателни членови*)]*;
свак потрчи к *ријечкому* [ријечкоме – Р. М.] граду, [ГВ 2696],

али је више оних које су се самостално појавиле у анализираном издању:

у који ме Турци не *смакнуше* [смакоше – Р. М.] [ГВ 87];
мноје [многа – Р. М.] буле ваше кукајући [ГВ 1196];
Да сам *ђеџог* [ђеџођ – Р. М.] у чету кренуо, [ГВ 1335];
ђе ко бјеше *зайљеска* [запљаска – Р. М.] рукама, – [ГВ 1548];
нигде [нигђе – Р. М.] нико јошт видио није: [ГВ 1553];
јер је сасма *џренишћавна* [преништава – Р. М.] лађа. [ГВ 2163];
ама *има* [имам – Р. М.] триста Дупиљанах, [ГВ 2395];
у њ ратује зима и *џојлоџа* [топлина – Р. М.], [ГВ 2504].

8° Извјесне грешке у прози срећу се и у неким другим издањима, а то значи да су преузете (и преузимање):

но који му драго *десетина* [десетиња – Р. М.]. [ГВ 1724];
Сваки [Свак – Р. М.] ћути и плаче. [ГВ -1966]*;
Послије *тридесет четиридесет* [тридест-четрдест – Р. М.] другак причај своје
снове; [ГВ -2387]**;
Куни, сердаре *Вукоша*, *иши најбоље* [Вукота ти е најбоље – Р. М.] умијеш,
[ГВ -2407]*.

У посљедњем примјеру лична замјеница *иши* граматички је субјекат главне реченице (с предикатом *куни*), зависна реченица је без подмета, а уводи се везником *ѝ* у значењу 'јер'.

Друге грешке у прози су „оригиналне“:

Бадња [Бадњи – Р. М.] вече; [ГВ -2438];
Бије неко у врата од куине, да их *сломије* [сломи – Р. М.]; мисле да је луд.
[ГВ -2733];
намрачио се и црни му брци пали на *изломјене* [изломјене – Р. М.] токе,
[ГВ -2737].

Да се Божидар Ковачевић прије рата, као и Салко Назечић послије рата, служио првим Вушовићевим издањем, рекло би се по стиховима које је Вушовић исправио у другом издању: Дјејателне оживит членове [ГВ 755] (а и Ковачевић у коментару наводи придјев исправно); „Што би било одучити трске [ГВ 1107]. Али то није сигурно: имамо и један примјер у којем је грешка у другом издању, а није је било у првом. Пошто су грешке из 755. и 1107 стиха специфичније, а она у прози се могла и самостално појавити, а имају је и друга издања, основано је полазити од првог Вушовићевог издања као протографа. Тако је из тог издања „позајмљено“ шест штампарских грешака (не рачунамо оне Медаковићеве које имају сва претходна издања).

7.3. Тумачење стихова. – Ковачевићев коментари су сажети, функционални и намијењени су, иако баш тако аутор не каже, ученицима гимназија и других школа. Често се дају асоцијативни коментари који треба да подстакну читаоца да стих посматра у контексту читавог дјела.

1° Као илустрација начина коментарисања стихова у овом издању може послужити напомена уз стих 518, који је у нашем издању у загради и са знаком узвика: (збили ти се снови на Турчина!), а у Ковачевићевом се наводи у низу, само са запетом на крају. Коментар гласи: „Може се двојачко тумачити: 1 све мисли и сви снови сабили ти се на једно: све мислиш о Турцима; 2 сва та зла која снујеш нека се десе (збуду) Турцима; нека оду на Турке, а не на нас.

– Мислим да је тачније друго тумачење” [Ковачевић 1940: 44 (исправили смо техничку грешку)]. С објашњењем којему се даје предност, које је несумњиво тачно, требало је ускладити интерпункцију (а алтернативно тумачење изоставити).

2° Ковачевић указује на двозначност, као у коментару 1159. стиха: „Горски гости су не само звери из басне о старом лаву, него и Црногорци који неће да упадну у турску замку” [Ковачевић 1940: 88]. – Овдје би требало указати и на тачну интерпункцију стихова који коментарисаном претходе:

Ја се сјећам што си рећи хтио!
Трагови су многи до пећине.
За горске се госте не приправља?
[ГВ 1157–1159].

Ово наглашавамо зато што се у другим коментарима 1158. стих наводи под знацима навода (као да је то лав хтио рећи); у нашем издању он је у загради, са знаком узвика.

3° Навешћемо и примјер погрешног тумачења које је условљено извлачењем стиха из контекста. Први од сљедећа три стиха:

или имах китнога вијенца,
који круни чело невјестама,
пожњеш ми га у цвјету младости.
[ГВ 979–981]

Ковачевић коментарише на сљедећи начин: „*китни вијенац* је овде у преносном смислу млад човек за женидбу” [Ковачевић 1940: 76]. – Као што и контекст показује, ријеч је о плетеницама сплетеним у вијенац, тј. о коси невјестâ, а Бан Милоњић, нарушавајући обичај, својој снахи није дао косу острићи.

4° У пјесми Мустај-кадије стих 1864 (*Њод вијенцем њори Даница*) тачно је објашњен: „под косом јој (витицама) сија чело као звезда Даница” [Ковачевић 1940: 130], а стих 1871 (*над цвијећем њлива зорњача*) погрешно: „Слика целе Фатиме” [Ковачевић 1940: 130]. – Није то слика цијеле Фатиме него само једног дијела њеног тијела. Нејасно је зашто Ковачевић име планете једном пише великим словом, а други пут малим, осим ако није мислио да *зорњача* није метафора него апелатив који се односи на саму Фатиму.

Навели смо ова два кратка тумачења због једног потоњег коментатора (Александра Младеновића), први: јер је могао да прочита тачно тумачење 1864. стиха, други: могао је да се увјери да га је у нетачном објашњењу 1871. стиха Ковачевић предахитрио за више од пола вијека!

8. ИЗДАЊЕ ТРИФУНА ЂУКИЋА

8.0. У петој деценији XX вијека, ратној и поратној, појавило се неколико издања *Горској вијенца* са новим коментарима. Прво такво издање, и једино у рату, објављено је двапут у Београду, а штампало га је Издавачко и прометно акционарско друштво Југоисток. На насловној страни само пише: Предговор и коментар Т. Ђукића (не каже се да га је он и приредио и Речник саставио). Појавило се 1941. године [Ђукић 1941]. Послије три године издање је поновљено [Ђукић 1944]. Ми ћемо ово издање подробније размотрити, из три разлога. Прво, зато што је њему, стицајем историјских околности, поклањано најмање пажње. Друго, зато што оно заузима средишње мјесто у хронолошком низу – њиме се један, решетаровски период тумачења спјева завршава, а други отпочиње. И треће, зато што је Трифун Ђукић један од најзначајнијих његошолога, који је својом критичком мишљу на извјестан начин обиљежио читав међуратни (а не само ратни) период тумачења, издавања и приређивања *Горској вијенца*.

8.1. Текстолошки аспект издања. – Какав је однос приређивача према композицији, према вербализацији (подјели текста на ријечи), према реконструкцији гласова и према прозодији?

1° Ђукић није издвајао дјелове спјева према народним празницима (нека врста чинова), али је верзалом означио дјелове текста којима се уводи нова појава. Потпуно је изоставио пјесникове фусноте (нека објашњења је, додуше, укључио у свој коментар). Једну је ипак оставио, али је њу укључио у сам текст, као и други приређивачи: „Сврши писмо и чита наглас пред свијема Црногорцима и Турцима” [Ђукић 1941: 61]. Приређивач је овдје изоставио облик личне замјенице *ја*, а спајањем фусноте са текстом ремарке нарушена је пјесникова мисао и пјеснички језик – облик *свијема* је супстантивно а не атрибутивно употребљен. У нашем издању он гласи:

Сврши писмо и чита га наглас пред свијема*.

* Црног[орцима] и Турцима [ГВ -1173].

Исту штампарску грешку изостављања замјеничког облика *ја* налазимо у најауторитативнијем издању вијека, оном које су приредили Бошкових и Латковић, само што су они пјесникову напомену ставили у заграду, тј. нису је спустили у фусноту нити су реконструисали помоћу квадратних заграда дио прве ријечи који је скраћено одштампан у првом, Медаковићевом издању.

2° Неправилна вербализација текста тиче се двије потврде једне ријечи, од којих је прва важна и за версификацију, а обје за прозодију и синтаксу: и

ga *Boī gā* [дàббгдā – Р. М.] траг нам се затро. [ГВ 304]; *ga* *Boī gā* [дàббгдā – Р. М.] им скапа на ченгеле! [ГВ 544]. Неакцентованост четвртог слога у Његошевом десетерцу само је изразита ритмичка доминанта, а не метричка константа, као у класичном десетерцу, што значи да би се акценат на облику *gā* могао версолешки прихватити, али се вербализација (подјела на ријечи) не може прозодијски и синтаксички правдати. Да су три ријечи срасле у једну показује наставак стиха: уз оптативну конструкцију морала би се уводити зависна објекатска реченица конструкцијом *ga* + презент (да Бог *dā* /да нам се траг затре/, да Бог *dā* /да им скапаш на ченгелама/). У фразеолошком жанру клетве уз оптатив као нову врсту ријечи (*зайпро*, *скайао* без помоћног глагола) долази само прилог *gābōīgā*, који се више не може разложити на своје саставне компоненте. У овом погледу Ђукић је некритички слиједио Решетара (таквим текстолошким поступком умјесто клетве добија се благослов).

3° Ђукић је, за разлику од својих ауторитативних претходника, (први) реконструисао палатално *њ* у облицима *сијјесњенија* [ГВ 2321], *лањски* [ГВ 86], *цејињскоја* [ГВ 2384], *живојињи* [ГВ 2366], тј. дао је фонолошки тачан лик наведеним облицима. У томе је такође значај његова издања. У неким стиховима Ђукић, међутим, није реконструисао палатално *њ*: док погине кучка али *жрвни* [жрвњи – Р. М.]. [ГВ 963]; и клаше се *љейни* [љетњи – Р. М.] дан до подне. [ГВ 1050]; да не гине бисер у *бунишће* [буњиште – Р. М.] [ГВ 1091]; све би река *једноодишници* [једногодишњици – Р. М.]; [ГВ 2466], чак ни тамо гдје је у првом издању оно јасно означено: но који му драго *десейина* [десетиња – Р. М.]; [ГВ 1724]. Треба ипак подсјетити да је језички аутентичне облике *жрвњи* и *љейњи* реконструисао тек Ристо Ј. Драгићевић скоро двије деценије касније [ДРАГИЋЕВИЋ 1959: 40, 98], док облике *буњишће* и *једноодишњици* није ни он.

У стиховима:

воскрсења [воскресења – Р. М.] не бива без смрти.
 Већ вас виђу под сјајним покровом,
 чест, народност ђе је *васкрснула* [воскрснула – Р. М.],
 [ГВ 2351–2353]

Ђукић је у именици руско *-крес-* замијенио српским *-крс-* умјесто да с именицом усклади радни глаголски придјев (*-вос-* а не *-вас-*), у коме је замјена **о** са **а** типска штампарска односно редакторска грешка у Његошевим издањима.

Приређивач је неоправдано додао иницијално *ј* у именици *еванђеље* [ГВ 1319] и исто тако неоправдано то *ј* изоставио у везницима *јер* и *јере* у другом дијелу спјева. У првом дијелу спјева сам пјесник је рукописно *ер*, *ере* замијенио са *јер*, *јере*, вјероватно на сугестију свог секретара Милорада Медаковића. То је требало учинити и у наставку издања, тим прије што су

сви ти примјери на почетку стиха, а верзална слова **Е** и **Є** Његош је често мијешао, најчешће користећи **Е** и умјесто **Є**. (Ово друго **є** имало је гласовну вриједност 'је')

Односно-посесивни придјев у Његошевом идиолекту гласи *божији*, с вокалом *и* у саставу суфикса, при чему се између двају *и* губи сонант *ј*, а два *и* се сажимају до нивоа дифтонга: Пуштите их, аманат ви *божји* [бòж^иј^и – Р. М.]! [ГВ 193]; Бич сам *божји* [бòж^иј^и – Р. М.] ја сплетен за тебе, [ГВ 390]; Бог са нама и анђели *божји* [бòж^иј^и – Р. М.]! [ГВ 663]. Ми смо у критичком издању дифтонг реконструисали у квадратној загради, дакле ортоепски, док ортографски користимо **й̑** с надредним знаком за дужину: **божй̑** (у акценатском издању умећемо у угластој загради и сонант *ј*, који се изгубио фонетски, али остаје у фонолошкој структури ријечи).

Ђукић је полазио од дифтоншког степена контракције вокала у облицима компаратива (ту је контракцију обиљежавао на традиционалан начин, са *-иј'*), али у глаголском компаративу није био досљедан: двапут је *волиј'* с апострофом [ГВ 1205, 1207], једном без апострофа *волиј* [ГВ 2236], али је у једном примјеру облик *воли* [ГВ 1678], с вокалским степеном контракције вокала.

4° Приређивач је користио прозодијске надредне знаке у циљу идентификације ријечи и њихових облика. Тако је означио генитив именице *īrāg* да би искључио лексички хомограф *грăд: кâ се грăда вјешто изиграше? [ГВ 115], али то није учинио и у хомографу: гледâ жеком града [грăда – Р. М.] стравичнога [ГВ 157]; номинатив именице *īâc* да би искључио лексички хомограф *пâс: да пâс пасу довијек кажује [ГВ 355, уп. и стих 2318].

Означио је Ђукић аорист 1.л. мн. *не мѡѡасмо* у значењу 'нисмо могли' да се облик не би читао с прозодијом (и значењем) имперфекта *мѡгăсмо (тј. *нѡ мѡгăсмо): ма никако не мѡгасмо брже. [ГВ 328]. Исто тако, обиљежен је акцентом (али не и послвијеакценатском дужином) аорист 3.л. мн.: кад *мѡѡаше* [мѡгашѡ – Р. М.] облагати дужда?! [ГВ 1528]. Обиљежен је и његов хомограф, 3.л. јд. имперфекта, али неадекватно: свуд мѡгăше [мѡгăше – Р. М.] из зида виђети, [ГВ 1539] – у штампарији као да није било вокалских слова с краткосилазним акцентом, али ни са дужином (умјесто дужине коришћен је тзв. генитивни знак, али идентичан с дугосилазним акцентом).

Занимљив је и сљедећи примјер:

гледâ сам га ђе скаче с момцима:
скѡчи [скѡчй̑ – Р. М.] с мјеста четрнаест ногах,
а из трке двадест и четири;
по три коња загона прескѡчи [прѡскѡчй̑ – Р. М.]
[ГВ 1975–1978],

у којему је Ђукић за Решетарем реконструисао императив, а Бошковић и Латковић – презент, што мислимо да је логичније.

Приређивач је обиљежио генитив именице *nâd* да би искључио облички хомограф, номинатив именице **nâda*: *Nâda* нема право ни у кога [ГВ 133], али није ставио краткосилазни акценат на хомографу ове посљедње именице у стиху: *Песницом се нада* [нâда – Р. М.] не растеже, [ГВ 1144].

У стиху: *Олтар њрâви* [прâви – Р. М.] на камен крвави! [ГВ 675] требало је искључити прозодију императива **прâви* (с којом се стих често неоправдано читао), а испало је нешто половично – дугосилазни акценат одговара реконструисаном придјеву, а изостанак послѣјеакценатске дужине карактерише императив. Да би искључио глагол **пѣтати* а реконструисао глагол *пѣтати*, русизам у значењу 'хранити' (дијалектизам има сужено значење 'хранити дијете или болесника кашиком'), Ђукић је, очито у недостатку слова у штампарѣји, ставио само генитивни знак умјесто дужине: *природа се сваколика пѣтâ* [пѣтâ – Р. М.] [ГВ 2282]. Не знамо колико је то помогло читаоцима јер и глагол који је требало искључити има дужину на посљедњем слогу З.л. јд. презента. Сличан је и примјер: „у Штитаре да купѣ [кѣпѣ – Р. М.] хараче.” [ГВ 2748], у коме је требало искључити глагол *кѣпѣти* у корист глагола *кѣпѣти*.

Потреба разликовања глагола *рâниѣти* и *рâниѣти* и одговарајућих именица више је него очигледна с обзиром на то да је у Његошевом језику овај други глагол без иницијалног *х*. У стиху: који га је млеко *одрâнио* [одрâнио – Р. М.] – [ГВ 637] надредни знак изнад *а* је неадекватан – он би могао одговарати братоножићком дијалекту, али не и књижевној прозодији. Неадекватан акценат стављен је и на облику именице: *крв је људска рâна* [рâна – Р. М.] наопака – [ГВ 1140], а у стиховима: *вазда рâниш* [рâниш – Р. М.] од Видова дана [ГВ 1739]; *рâни* [рâни – Р. М.] т'јело огњем електризма, [ГВ 2326] акценат је правилан, али није стављена дужина.

Да би искључио номинатив множине (главе) а реконструисао генитив једнине (главѣ), Ђукић је означио дужину тзв. генитивним знаком иако се облици разликују и по акценту (а то је очито учинио у недостатку одговарајућих акценатованих вокалских слова у штампарѣји):

главѣ [главѣ] мушке не копâ од пушке,
жељела му кућа мушке *главѣ* [главѣ]!
[ГВ 2419–2420].

Кад је располагао словима, приређивач је означавао и акценат и дужину, на примјер: *Ватра плâмâ* [плâмâ – Р. М.] боље него игда, [ГВ 2459].

Неке прозодијске реконструкције нису биле тачне. У стиху: *једна сину од Кôма* [од Кôмâ – Р. М.] к Ловћену, [ГВ 173] приређивач је хтио да искључи генитив множине, од којег ми и полазимо у својим издањима: предлошко-падежна веза *од Кôмâ* и значи 'од Комова'.

8.2. Рефлекси јата. – С обзиром на то да је текстологија ријечи у којима је остварен овај или онај рефлекс јата најсложеније питање у едиционој пракси издавања Његошевих дјела, како је то констатовао Милан Решетар, осврнућемо се и на овај аспект Ђукићева издања.

1° Чисте штампарске грешке су екавизми које су скривили словослагачи екавци: окуруни се слава *вјековечно* [вјековјечно – Р. М.] [ГВ 255]; и *йосегаше* [посједаше – Р. М.] с Црногорцима [ГВ -714], као и изостанак апострофа у примјеру: тежак *вјенац* [в'јенац – Р. М.], ал' је воће слатко; [ГВ 2350].

2° Под утицајем Решетареве теорије и праксе, неоправдано су јекавизирани облици: сагр'јешења [ГВ 199], малопр'јед [ГВ 241, 245], у којима је у ијекавским говорима остварен е-рефлекс кратког јата, затим облик разл'језу [ГВ 281], у којем није ни било јата него се ије-рефлекс појавио по аналогiji, као и именице: вр'јеме [ГВ 2290], умјесто које је Његошев црквенославенизам *време* а не екавизам, и (ген.) кол'јевке [ГВ П 4], у коме је Његошев поетизам *колевке*.

3° У тексту Ђукић задржава рефлекс кратког јата у примјеру: а мени се *кâ* у зарок стјеча [ст^нјѣцâ – Р. М.], [ГВ 1379], али у коментару полази од једносложног рефлекса дугог јата, што је било и оправдано: „А мени се *кâ* у зарок *сѣјѣца*...” [Ђукић 1941: 160].

4° У три стиха приређивач је оставио аутентично Његошево *њнијездо* [ГВ 19, 710, 1733], као резултат преласка гласовне групе *њни* у *њни*, али тамо гдје рефлекс дугог јата није био двосложан, мекоћа *њ* није означена: гн'јездо [ГВ П 10], (ген.) гн'језда [ГВ 1540], а није отклоњена ни штампарска грешка првог издања (у рукопису је мекоћа *њ* означена): гнијездо [ГВ 122].

8.3. Штампарске грешке. – Понекад је тешко разликовати штампарске грешке и (неоправдане) редакторске измјене. Типологија штампарских грешака од значаја је за текстологију не само *Горској вијенца* него и других Његошевих дјела. Запажене грешке Ђукићева издања упоређивали смо с текстом других издања како бисмо илустровали сељење штампарских грешака из издања у издање, мада се исти тип грешке може појавити независно од претходних издања. Ђукићево издање послужило је као протограф цетињском јубиларном издању *Горској вијенца*, па ћемо звјездицом означити грешке које је у том издању Видо Латковић поновио.

1° Ријетке су чисте штампарске грешке, словне, које су безазлене у том смислу да их читалац и сам може исправити. Такве су слједеће:

час *йрокињем* [проклињем – Р. М.] лањски по сто путах, [ГВ 86];
те за *мкачку* [мачку – Р. М.] звоно приправљаху. [ГВ 435].

Много су чешће грешке које мијењају аутентични Његошев облик. При том се дијалектизам замјењује књижевним обликом:

Доходе десет кавазах из Подгорице од везира новог, који *обилази* [облази – Р. М.] царство, [ГВ -1074]*.
па је носе *кроз* [проз – Р. М.] градске улице, [ГВ 1419];
но који му драго *десетина* [десетиња – Р. М.]. [ГВ 1724]*;
Шта л' ће [Што ће – Р. М.] бити, ко ће угодити? [ГВ 1829]*;
ер је сасма *преништавна* [преништава – Р. М.] лађа. [ГВ 2163]*;
као [како – Р. М.] што је шареним коњима! [ГВ 2417];
Ђаче прича *игуману* [игумну – Р. М.] Стефану пред црквом. [ГВ -2548]*;
ал' у *брду* [у брдо – Р. М.] нигђе ништа нема, [ГВ 2563];
Причајте *ми, шта* [ми што – Р. М.] је тамо било; [ГВ 2583]*;
но да ми је руку *окинула* [окинула – Р. М.]! [ГВ 2798],

или обрнуто, књижевни облик дијалектизмом:

и с *ломљавом* [ломљавом – Р. М.] страшнијех громових. [ГВ 152];
јер кад год сам *таки* [такви – Р. М.] сан гледао [ГВ 1371];
половица [половина – Р. М.] у бој погибосмо; [ГВ 2717];
намрачио [намрачио – Р. М.] се и црни му брци пали на изломјене токе,
[ГВ -2737],

или русизам (заправо: црквенославенизам руске рецензије) домаћим обликом:

величанство [величество – Р. М.] витешке ти душе [ГВ 228],

или дужи облик краћим:

Питају од *чијега* [чијега – Р. М.] је брава, [ГВ -1708]*;
Момци поставише кољиво наред *великога* [великога – Р. М.] гувна, [ГВ -2648]*,

или један предлог другим:

ка кад зраке умру у *планину* [на планину – Р. М.], [ГВ 2630],

номинатив генитивом или једнина множином:

који живе доклен *сунца* [сунца – Р. М.] грије? – [ГВ 78]*;
да те муче, да *срца* [срце – Р. М.] насладе. [ГВ 552]*;
стотина [стотина – Р. М.] их испод ногах оста; [ГВ 1568].

Баче прича *иџуману* [игумну – Р. М.] Стефану пред црквом. [ГВ -2548].

Исту грешку налазимо у десетом Решетаревом издању (али не и у првом) и у издању Божидара Ковачевића. У десетом Решетаревом издању налазимо аналогну грешку које није било у првом његовом издању и нема је код Ковачевића:

Улази једно момче к њима, целива владику у руку, па *иџумана* [игумна – Р. М.] Стефана. [ГВ -2681].

4° Могло би се помислити да је замјена Његошевог *јошџи* савременим књижевним обликом *још* с обзиром на бројност примјера [ГВ 563, 676, 740, 809, 1236, 2495, 2786] Ђукићева редакторска интервенција, али није: у бројним другим примјерима (у осамнаест стихова, а једном у прози, двапут је *јошџије*) сачуван је овај Његошев архаизам. Овај тип штампарских грешака (*још умјесто *јошџи*) појављује се у спјеву *Шћејан Мали*, већ у првом издању, а затим, с новим примјерима, у каснијим издањима.

5° Двије прве потврде именице *слобода* одштапане су са л (ак. *слободу* [ГВ 268, 273]) па би се могло помислити да је то (неоправдана) редакторска исправка. Али није: у каснијим примјерима (осим ном. *слобода* [ГВ 2629]) доноси се исправан облик, који се подудара с руским, али и с реконструисаним прасловенским. Поред тога, у *Речнику* се Његошев облик и објашњава: „*слобода*, место *слобода*” [Ђукић 1941: 187].

И овај тип штампарских грешака значајан је за интертекстуалну анализу. Његошев фонетски лик *слобода* замјењиван је, и то досљедно, у првом издању *Шћејана Мало* (и свим каснијим издањима) неаутентичним обликом *слобода. Та ће се неоправдана редакторска интервенција исправити тек у нашим издањима. Љубомир П. (= протин) Ненџовић је истом логиком замјенио и наслов спјева *Слободијада умјесто изворног *Свободијага*; Његошев наслов враћен је тек по открићу ауторизованог петроградског рукописа који је начисто преписао Вуко Врчевић.

6° Грешку замјене наставка *-ах* наставком *-а* у генитиву множине налазимо трипут у облику *џуџа* [ГВ 140, 142, 1407], двапут у облику *хиљага* [ГВ 597, 1744] и једном у облику *Турака* [ГВ 1297]*; изостало је финално х и у прилогу *лани* [ГВ 1296]. Грешка замјене облика *колика*, *неколика* облицима *колико*, *неколико* појављује се у двије прозне ремарке: ГАБАЈУ ПУШКАМА И БРОЈЕ КОЛИКО ПУТА [колика пута – Р. М.] КОЈА ОДЛЕКНЕ. [ГВ -139]*; само неколико главара [неколика главара – Р. М.] остадоше на Цетиње, [ГВ -2218]*. Један замјенички облик замјењен је другим и у стиху: да су оно [оне – Р. М.] шћери Лазареве? [ГВ 187]*.

У редакторској грешци првог издања, у генитиву (једине) ојконима *Никшић*, Ђукић није, као ни други приређивачи, уклонио сувишно *x*: дочекали карван *од Никшићах* [од Никшића – Р. М.], [ГВ 332]; да ли не знаш Турке *од Никшићах* [од Никшића – Р. М.]? [ГВ 353]. Како показује Његошев рукопис, генитив множине етнонима *Никшићи* у значењу 'никшићки Турци' само је у стиху: Па ни дође књига од Никшићах [ГВ 337].

7° Штампарску грешку измјене реда ријечи налазимо у стиховима:

каква је *ѿе* [те је – Р. М.] спопала несрећа [ГВ 90];
збиља ти је *сву ѿаметѿ* [памет сву – Р. М.] попила. [ГВ 1276].

8° Потпуно је изостао стих: то је тамјан свети јунацима, [ГВ 105]. Умјесто њега стоји, са својом нумерацијом, стих: *ка се града вјешто изиграше?* [ГВ 115]. Али стихови нису замијењени јер је 115. стих поново одштампан, овога пута на своме регуларном мјесту.

Изостављена је такође прозна ремарка испред стиха 1308: Зора је; буде се и дижу.

Једну штампарску грешку првог издања Ђукић је исправио: Што Леонид оће и Сцевола, [ГВ 233], али исправку није прихватио ни Латковић сам ни у сарадњи с Бошковићем.

8.4. Тумачење стихова. – Ђукић је значајан прије свега као коментатор и као приређивач који је понајбоље познавао семантичку страну текста *Горској вијенца*.

1° Трифун Ђукић је заслужан, прво, за тачно тумачење стиха 2424 (*Часне ѿосѿе за ѿса исѿосѿишо*): У вези са постом постоје у Црној Гори клетве, односно заклетве, као на пример: „Не омрсио се као други Хришћани, него псећим месом!”, „Појео пса на велики петак!”, „Не причестио се Христовом, него псећом крвљу!” Једна од ових страшних клетава изражена је и у речи-ма сердара Вукоте. Друкчија тумачења, као оно код Решетара: „постом не користио својој души него псу”, немају ни песничке логике, ни потребног ефекта, док ово, као клетва, долази у најјаче изразе; њему као пандан долази и наредни стих [Ђукић 1941: 173, цит. по: Ђукић 1944: 180].

Своје тумачење Ђукић је претходно образложио у критици седмог [Ђукић 1921: 316] и осмог Решетарева издања [Ђукић 1923: 108], а у чланку *Стихови из „Горској Вијенца” у црквеној уѿоѿреби* показао је да су се стихови из клетве сердара Вукоте користили у нешто измијењеном облику и у црквеном чину изрицања најстрашније клетве на онога који је злочин учинио па неће да га призна и на онога који зна за то па крије. Ђукић описује обред и цитира запис из манастира Режевића у Паштровићима примјењиван у другој половини XIX вијека, у којем је и престилизован 2424. стих *Гор-*

скої вијенца: „Часне посте за пса испостили!” [Ђукић 1938: 150]. Коришћење предиката у множини (*испостили*), а индиректног објекта у једнини (*за њса*), потврђује Ђукићево (и Вушовићево) објашњење значења фразеологизма *часне њосџе* (испостити), које смо ми у критичком издању актуелизовали и поткријепили новом аргументацијом уз потпуну историју питања.

2° Трифун Ђукић је заслужан, друго, за тачно тумачење стихова 583–584 (*Јунаку се чеџће њуџах хоће / ведро небо насмијайџ грохоџом*): *Хоће се* овде значи: поћи за руком, десити се. *Грохоџ* је – грмљавина. Мисао дакле треба овако разумети: Јунаку се често хоће, деси му се, или пође му за руком, да *заџрми и на ведром небу* (да „ведро небо насмије грохотом”), то јест: да поразити непријатеља као гром из ведра неба. Освета Иванова тачно одговара оваквом значењу, јер је ту старац, „са сребрном брадом до појаса и сребрном косом до појаса”, летећи као младић, тако поразио Турке: да „од петнаест хиљада Турака не остаде жива ниједнога!” Да је овде реч „грохот” – грмљавина види се, поред смисла у тексту, још и по истом значењу те речи на другом месту у *Гор. Вијенцу* („Како пукне пушка на Цетињу грохота ће бити на све стране” или: „чује се грохот пушака”) [Ђукић 1941: 149; исто у: Ђукић 1944; стихови 2402. и 598. нетачно се цитирају, треба: Како пушка пукне на Цетиње – (2402) и: не пуштише жива ниједнога; (598)].

Своје тумачење Ђукић је образлагао у критици седмог [Ђукић 1921: 317] и осмог Решетаревог издања [Ђукић 1923: 107] те у критици издања Божидара Ковачевића [Ђукић 1940: 131–132] (исцрпне цитате и историју питања види у нашем критичком издању).

3° Трифун Ђукић је дао прилог тачном тумачењу стиха 527 (*То је сређа гала, ал’ несређа*): Што сам ја на таквом месту одакле нешто више видим него ви остали, то се може сматрати као моја лична сређа; али је, можда, баш у томе и моја несређа, јер уколико више видим утолико више и патим, због тешке одговорности која на мене пада” [Ђукић 1941: 148]. У другом издању је додао: Ова је мисао слична оној код Шопенхауера да је „бол утолико већи уколико човек стиче разноврсније сазнање, уколико је интелигентнији” [Ђукић 1944: 148].

У критици седмог Решетаревог издања Ђукић на слједећи начин образлаже своје тумачење: кад се, после свега онога што је пре тога речено о владици Данилу, после оне његове патње, због које је „у образ као земља доша”, дође на горње стихове, онда се сасвим логично добија утисак да се оно: „то је сређа дала, ал’ несређа” односи баш на самога владику, који у колико је сређан што се налази на месту одакле се „више види”, у толико је и несређан, јер што више зна и види то и више пати [Ђукић 1921: 316]. Ако се прихвати Ђукићево објашњење, а оно је најлогичније, онда се мора поћи од тога да везник *ал* у 527. стиху нема значење ‘или’, како се обично тумачи, па ни значење ‘али’, него – ‘али и’.

4° И у коментару многих других стихова Ђукић је показао истанчани слух за језичко и поетско значење стиха, на примјер стихова 2359–2360 (*Поруџани олиџар јазичестивом / на милосџи ђе окренуџи небеса*): Нашој вери, Мухамеданством окаљаној, помоћи ђе само небо, сам Бог, у борби коју припремате [Ђукић 1941: 172] или стиха 2476 (*Ка блиједи џламен џо ракији*): добра ракија даје плавичасто-бледи пламен кад се запали. Са светлуцањем овога пламена игуман пореди своју душу, подгрејану вином [Ђукић 1941: 174].

III

ТРЕЊИ КРУГ – ЈУБИЛАРНА ИЗДАЊА (1847–1947)

9. ИЗДАЊЕ ЂУЗЕ РАДОВИЋА

9.0. Ово издање загребачке Просвјете било је замаскирано уводном студијом Владимира Поповића *Њеџош и наше вријеме*, која је прва на насловној страни и на корицама, а тек послџје тога долази *Горски вијенац* П. Петровића Његоша, и на крају *Редакција и коментџар* Ђузе Радовића [Радовић 1947], па га не наводи у потпуном списку издања *Горскоџ вијенца* Александар Младеновић у издању ЦАНУ [Младеновић 2005], а за њега не зна ни уредник Драган Лакићевић, који је је написао пропратни текст уз два нова издања, јер каже да је Ђуза Радовић више пута објављивао *Горски вијенац* од 1962. до 1974. године (скраћује историју питања за петнаест година) (Београд: Српска књижевна задруга, 2009 [Радовић 2009: 501]; 2. изд., Београд: Партенон, 2016). А издање из 1947. веома је важно јер га је приредио сам Радовић, а каснија издања приређивали су и други и некритички је преношен његов коментар.

Горски вијенац који је приредио Ђуза Радовић (1906–1989) објављивали су разни издавачи. Као друго слови издање које је латиницом објавио „Branko Đopović” (Beograd, 1963), а као треће – издање које потписује београдска Saветена администрација [Радовић 1964]. Посљедње издање за приређивачева живота објављује Nolit [Радовић 1974], као и претходна два (1966, 1971). У међувремену се појавило издање у коме је објављен *Горски вијенац* с коментаром Ђузе Радовића (Загреб: Просвјета, 1967) у истој књизи са спјевом Ивана Мажуранића, који је Иво Франгеш насловио *Смрџи Смаил-аџе Ченџића* (требало је: Ченџија).

9.1. Текстолошки аспект издања. – Ђуза Радовић је и у текстологији ишао правцем који је зацртао Милан Решетар, али је то чинио унеколико досљедније.

1° Радовић је свуда означавао таутовокалски дифтонг настао губљењем сонанта *ј* између двају *и*, али га није свуда на исти начин и графџјски исказивао. Графџју **иј** (без апострофа) налазимо у презимену Алијћ [ГВ 469],

(паукал) Алијћа [ГВ 495], (ак. мн.) Алијће [ГВ 727], гдје Решетар није ни реконструисао дифтонг. Графијом **-иј'** (с апострофом) обиљежава Радовић: а) придјевске компаративе, на примјер: сјајниј' и чудесниј' [ГВ П 34^а], б) датив личног имена: Андриј' [ГВ 1305], в) јединину односно-посесивног придјева: божиј' [ГВ 195] (у множини је оставио **ји**: божи [ГВ 663]) и г) (двапут) глаголски компаратив: волиј' [ГВ 1678, 2236]. Графија **-и'** (с апострофом, али без *ј*) представљена је: а) у суперлативу: најстрашни'м [ГВ 1811], б) (двапут) у глаголском компаративу: воли' [ГВ 1205, 1207] и в) у упитно-односној посесивној замјеници: чи' ле [ГВ -1693]. У прози и Радовић придјевски компаратив даје без сажимања: здравији [ГВ -2407].

2° Дијалекатску појаву губљења сугласника *ј* послије дугог *á* у показној замјеници *īaj* Радовић (као ни Решетар) не озаначава апострофом: Гроб се његов пропá на та свијет! [ГВ 2425]; Нек улезе и та луди к нама, [ГВ 2735], у облицима императива у којима *ј* није одражено послије дугог *ā* једнообразно пише апостроф (без прозодијске интерпретације и без васпостављања *ј*): За горске се госте не приправља': [ГВ 1159]; Те прочита', да знамо што пише. [ГВ 2061]; Исприча' ни штогод, аманати, [ГВ 2242], укључујући примјере у којима би се (у квадратној загради) могло васпоставити *ј* које није одражено у писању: Отвара' јој књиге на пророке; [ГВ 836]; И чита' јој масла и бденија. [ГВ 840]; И тиска' их у свијет бијели, [ГВ 1453]; Попе цуцки, да' им оно писмо [ГВ 2051].

3° Радовић је отишао корак уназад у односу на Решетара јер је вратио непалатално *л* у радном глаголском придјеву: прошуплио [ГВ 1705] и непалатално *н* у именици: једногодишници [ГВ 2466] (насловну страну првог издања није ни транскрибовао па не знамо да ли би ту навео *сочиненије или би преузео Решетарев исправак *сочињеније*). Тамо гдје је био буквализам код Решетара, буквализам је и код Радовића – и он је оставио неисправљене облике: лански [ГВ 86], љетни [ГВ 1050], буниште [ГВ 1091], животињи [ГВ 2366], цетинскога [ГВ 2384].

4° Радовић за Решетарем оставља неисправљене штампарске грешке Медаковићева издања: љубови [ГВ 1023, 1035], дрктим [ГВ 1360], дркташе [ГВ 1507], њиове [ГВ 1204] исправивши као и претходник ону у придјеву: слијепи [ГВ -2218]. Зато је васпоставио *ј* у везнику *јер* (*јере*) у другом дијелу спјева (али не користи квадратну заграду) исправивши очиту редакторску грешку првог издања, и *х* у личној замјеници: међу њи'(х) [ГВ -2583]. У „Напоменама уз ово издање” Радовић указује да је и сам одступио од досљедности у одржању вјерности оригиналног текста, те је писао *јер* мјесто *ер* [Радовић 1947: 51]. У личној замјеници приређивач користи и апостроф и обичну заграду (апостроф би требало избрисати, а обичну заграду замијенити квадратном).

Радовић ничим не указује на изговор слоготворног *p* (Решетар је стављао апостроф): утро [ГВ 210], затро [ГВ 304]; то најчешће чине и каснији приређивачи.

5° Радовић не ставља акценат на узвичној рјечци *ga*, и не пише знак узвика иза ње него га замјењује запетом, што ће прихватити сви каснији приређивачи док ми нисмо избрисали и запету: Да, витеза сустопице [ГВ II 23^a]; Да, кад главу раздробиш тијелу, [ГВ 47]; Да, нијесу ни криви толико, – [ГВ 760]. Радовић није исправио Решетареву интерпункцију нити назив вјерског празника (осим што је додао цртицу) у стиховима:

На Шћепан-дан дође ми одива,
Из Штитарах љетос поведена,
[ГВ 2745–2746],

али је избрисао запету између вокатива и његове енклитике у стиху: Од те пјесне, боже ме сахрани! [ГВ 2545]. То је већ значајан корак напријед.

6° Радовићева акцентуација далеко је консеквентнија од Решетареве иако ни он у принципу послеријакценатску дужину не ставља, на примјер: То *ѡвоздѣни* [гвоздѣнй – Р. М.] срца у момцима! [ГВ 106].

Радовић је исправио неке Решетареве акценте. У стиху: А нас једне сãмо сунце грије; [ГВ 168] реконструисао је рјечцу. Исправио је акценат у рефрену другог стиха *Тужбалице сесѣре Байрићеве*: брате рãно! [ГВ 1914] и тиме искључио вокатив именице *(х)рãна, али овдје није довољна замјена акцента јер су облички хомоними прилог рãно^{II}, који је у стиху стварно посвједочен, и вокатив рãно^I именице рãна (ни из коментара се не види које тумачење од ових двају Радовић преферира, осим што изостанак запете, по Вуку, претпоставља именичку интерпретацију).

Ријеч *дану* (нека врста императива нулте конјугације) Радовић пише, као и што треба, састављено, али га досљедно акцентује краткосилазним акцентом, на примјер: Дãну, Бајко, пухни ми у око, [ГВ 952]. Нема сумње да је такав акценат он чуо, али то је аналошки акценат староцрногорских и брдских говора, а у говорима херцеговачког типа то је пренесени акценат: дãну (како ми ову ријеч прозодијски интерпретирамо).

7° Радовић, прегледности ради, све слике (призоре) почиње на новој страници, увучено, тако да се губи разлика између чина (према четири вјерска народна празника) и појаве. Поред тога, борба пијетлова прикључена је претходном призору иако је она самостална слика (додуше, она је краћа од других). Коло испред којег је грешком пренесен прозни текст интерпретира се као посебан призор (да је грешка била уочена, тај би дио текста био прикључен претходном призору).

8° Радовић напомене Његошеве враћа у текст одштампавши их ситнијим слогом и у загради (осим оне која је у првом издању испод текста, означена звјездицом). Ни то није добро: у стиху 2788 остаје нејасно да ли напомена (села) има значење генитива једнине, па се односи на генитив *Љешкојоља*, или значење номинатива множине, па се односи и на Кокоте и на Љешкопоље, а није ни једно ни друго – њу треба везати за први полустих, она је у генитиву и односи се на генитив множине *Кокотиах* (имају се у виду данашњи Горњи Кокоти у Љешанској нахији).

9.2. Рефлекси јата. – У односу на Решетарева издања, која су му служила као полазиште (али не и десето), Ђуза Радовић је преузео скоро све што је добро ријешило његов претходник, али је понешто и исправио, на што указује и у „Напоменама уз ово издање” [Радовић 1947: 50–51].

1° Једносложни рефлекс дугог јата и Радовић је означавао графичком секвенцом **’је**, укључујући и примјере: што је чије, дају св’јема; [ГВ П 25^б]; Већ је троје појало п’јевацах: [ГВ 2567]. У контексту у којем је граматички могућ и један и други изговор, али у различитом значењу, и Радовић се с разлогом опредјељује за презент: не см’је каљат мјесецослов, [ГВ П 27^б].

2° У примјерима поводом којих се водила текстолошка полемика о томе који изговор треба реконструисати, Радовић је за Решетарем у два примјера неоправдано оставио једносложни је-рефлекс:

а мени се кâ у зарок *сѣјеца* [ст^нјѣцâ – Р. М.], [ГВ 1379];
сњежна [сн^нјѣжнâ – Р. М.] гривна ситна бисера, [ГВ 1868],

али је њима придружио и трећи, још мање оправдано:

И *сјечењем* [с^нјѣчѣњем – Р. М.] у опкладу плећах; [ГВ 101].

3° У примјеру у којем једносложном рефлексу дугог јата претходи сугласник *л* и Радовић има правилан облик: Мало људство, што си засл’јепило? [ГВ 888], али је он досљедно интерпретирао Његошев дијалектизам, имену *ѣњијезго*, с палаталним *њ*, не само кад је остварен с двосложним рефлексом јата [ГВ 19, 122, 710, 1733], уз исправљену штампарску грешку првог издања у другој потврди, него и с једносложним рефлексом дугог јата, уз малу текстолошку дилему: гњ’ездо [ГВ П 10^б]; гњ’језда [ГВ 1540]. Ово друго је више у складу с другим примјерима интерпретације једносложног рефлекса дугог јата у овом и другим издањима.

4° Што се тиче примјера у којима је Решетар неоправдано ијекавизирао Његошеве црквенославенизме и поетизме, Радовић је исправио поетизам:

Из колевке Белонине [ГВ П 4^a], али је неоправдано поновио за својим претходником неаутентичне облике у примјерима:

Који га је *мл'јеком* [млеком – Р. М.] одранио. [ГВ 637];
Вр'јеме [време – Р. М.] земно и судбина људска, [ГВ 2290];
Кâ малојр'јег [малопред – Р. М.] што гордо иђаше [ГВ 241, 245].

У стиху: За њихова смртна *сајр'јещења* [сагрешења – Р. М.]! [ГВ 201] Ђуза Радовић је неоправдано реконструисао је-рефлекс кратког јета последице *p* (или је мислио да је то једносложни рефлекс дугог јата па је заборавио да стави апостроф).

Аутентичне облике у којима је посвједочен народски екавизам: леба [ГВ 1414, 1667] и облик у коме примарно није ни било јата: разлежу [ГВ 281] Ђуза Радовић је адекватно ријешио, о чему саопштава и у уводној биљешци („Напомене уз ово издање”).

9.3. Штампарске грешке. – Ако се занемари грешка која се лако може исправити према коментару: на широком пољу *Земовскоме*. [ГВ 574] (у коментару се стих понавља без грешке: *Ћемовскоме*), у овом брижљиво припреманом издању запазили смо само пет грешака, од којих се прве двије налазе и у другим издањима, а посљедње три су веома необичне.

1° Једном је облик имперфекта замијењен обликом аориста, а друго је изостављање *x* у генитиву множине, као и у неким другим издањима:

Ма никако *не мојосмо* [не могасмо – Р. М.] брже. [ГВ 328];
а грднијех десет *йуџа* [путах – Р. М.] више, [ГВ 1407].

2° У трећем примјеру опатив из жанра клетве (партицип без помоћног глагола) преведен је у пуни перфекат, тј. повратна рјечца *се* замијењена је 2. лицем једнине помоћног глагола *си*:

О проклета земљо, *йройала си* [пропала се – Р. М.]! [ГВ 973].

3° Четврто је грешка у реду ријечи:

Бих *младу му* [му младу – Р. М.] снаху уграбио, [ГВ 1273].

4° Пета грешка је лексичка замјена – дијалекатски презент једног глагола (при том глагола кретања) замијењен је екавским обликом другог глагола (глагола мировања), тј. словослагачи су пермутовали вокале у прва два слога:

Док *седимо* [сидемо – Р. М.] кâ на ово поље, [ГВ 1313].

9.4. Тумачење стихова. – Коментар Ђузе Радовића рађен је тако да искључи потребу за посебним рјечником у прилогу (у каснијим издањима додат је и рјечник). Необично је то што рођени ијекавац пише коментар екавски за православне Србе у Хрватској, која је тада, и неколико деценија касније, била конституисана као држава хрватскога и српскога народа. Радовићева објашњења су врло значајна јер их пише одличан познавалац *Горској вијенци* и црногорске традиције, и пише их из перспективе једног Брђанина из Мораче. Тиме се географија Његошевих тумача проширила и на сјеверо-исток Његошеве Црне Горе односно „њезинијех околина” (по Вуковом одређењу). Показаћемо специфичност овог коментара на неколиким примјерима.

1° Стихове 133–134 Радовић овако тумачи: не смемо се надати, поуздавати ни у кога сем у бога и у саме себе. Треба, међутим, обратити пажњу на то да је овде *на да* генитив од *над* (именица мушког рода, а не номинатив именице ж. рода *на да*, као што би било у савременом књиж. језику) и да право овде није именица, већ да има прилошко значење: баш, стварно, управо [Радовић 1947: 182 (на генитиву **Нада** којим почиње 133. стих стављен је и акценат)]. – Коментар је и тачан, и исцрпан (једино је требало у тексту акценатовати и прилог *ӣр̄аво*).

2° Радовић тачно семантизује адвербијале **међу горе** (у стиху 62) и **ове планине** (у стиху 265): „у Црну Гору” [Радовић 1947: 181, 186].

У стиху 173 објашњава предлошко-падежну групу **од Кома** (не стављајући акценат): Ком или Комови стеновит ланац планинских висова на истоку Црне Горе. До берлинског конгреса, 1878, ту је била и црногорско-турска граница [Радовић 1947: 183]. – Стјеновити ланац који чине два виса никад се није означавао једином. Некад се означавао двојином *Кома*, данас – множином *Комови*. Ми смо утврдили да је и у *Горском вијенцу* облик **Кóмā** генитив множине, настао преображајем генитива двјине *Кому*, па зато нема финално *х*.

Радовић не исправља редакторску грешку првог издања у 332. стиху према пјесниковом рукопису, него објашњава облик множине: *Н и к ш и ћ и*, данас обичније *Никшић*, град у Црној Гори [Радовић 1947: 188]. – Ровчани, а под њиховим утицајем и Морачани, заиста говоре у множини: *иџем у Ни(к)џиће*, али то није могао знати Медаковић кад је уједначавао облике. Већ у Моракову, првом селу западно од Роваца, говори се у једнини: *иџем у Ни(к)џић*. Како је Његош град називао види се по рукопису *Горској вијенци* (у оба контекста: **одъ Никшића**).

3° Ђуза Радовић је понекад знао да неке своје (неосноване) претпоставке представи као научне истине. Тако он објашњава именицу *Марач* из 666. стиха (у коментару је штампарском грешком измијењен предлог: **ка̂ у марчу**, у тексту је исправно: **Ка̂ о марчу**): **марач** или пролетњак је дан пролетње

равнодневице. Уочи тога дана вештице су најактивније, воде коло по гум-
нима, држе састанке на раскршћима и јашу на вратилима. По народном
веровању јаке пролетње и јесење ветрове и честе промене времена у то доба
проузрокују вештице и здухачи, својом борбом. [...] Иначе старији наши
писци месец март зову марач [Радовић 1947: 197]. – У данашњој Црној Гори,
од старе Катунске нахије, преко никшићког краја, све до Бијелог Поља сви
светац Марач везују за 1. март по старом календару (по новом календару
Марач пада, у XX и XXI вијеку, 14. марта). У XIX вијеку разлика између два
календара била је 12 дана, али је проблем у томе што Његош употребљава
предлог *о* (Марчу) у значењу 'неколика / неколико дана прије (Марча)', што
би указивало на чување сјећања на дан преподобног Мәрка, подвижника и
чудотворца, а можда и на дан Свѣтѡга Мәрка Атинског-Траческог – оба су
падала 5. марта по црквеном календару [види подробније у: МАРЉЕВИЋ
2005^а: 515–535].

Други примјер. За именицу из 1558. стиха Ђуза Радовић без икакве
ограде предлаже овакво тумачење: К љ у ч е в и, две тање сохе са по једном
рачвом, која се налази на извесном отстојању од дебљег краја сохе. На таквим
сохама, кључевима, прелазила се плића вода или би млађарија на њима хо-
дала ради забаве [Радовић 1947: 216]. – Све је то у реду осим самог назива:
нема података да су се штуле негдје звале *кључеви*.

4^о Врло је важно Радовићево објашњење друге именице у стиху 1285:
сјенокос, планинска ливада. Сенокосима се називају јесења (или пролећна)
сточарска насеља, која се обично налазе негде ближе селима, а не у правој
планини. Оно што сенокосе разликује од обичних летњих катуна, то је
што колибе у овим јесењим насељима нису груписане, као што је најчешће
случај у катунима, него су растурене и подигнуте према томе како се где
налази чија ливада. На летњим планинским катунима сва испаша је зајед-
ничка, на сенокосима тек пошто се ливаде покосе. То означава и овде реч
сјенокос, те према томе ватра која се спомиње у овом стиху је ватра
која гори у колиби, а не на ливади [Радовић 1947: 212]. – Такви катуни око
чијих колиба се косило нису обавезно морали имати колибе раштркане не-
го су могле бити и груписане ако су се налазиле при каквој шуми иза које
је била већ испаша. То је једно. Коментатора демантује сам текст са двије
појединости: ватра је горела на сред сјенокоса, тј. на сред катуна, напољу;
снаха Бана Милоњића је чула да свак спава у колибама, а не у њиховој
колиби, у којој је ђаво надарио Вука Мандушића да ноћи...

10. Издање Салка Назечића

10.0. Стручњак за српску народну поезију, који се бавио и односом исто-
рије и поезије, утемељивач катедре за усмену народну књижевност на Сара-

јевском универзитету (наслиједио га је Љубомир Зуковић, кога му је препоручио Мирослав Пантић), Салко Назечић је приредио сарајевско јубиларно издање *Горској вијенца* и за њега написао коментаре [Назечић 1947]. Касније је Назечићево издање прештамповано латиницом [Назечић 1989] (2. изд. 1990). Сарајевска „Свјетлост“ је ово издање претходно објавила још четири пута (1975, 1979, 1981, 1985).

10.1. Текстолошки аспект издања. – Ослањао се Назечић на своје претходнике, прије свега на Вушовића (чије му је прво издање послужило као протограф) и Решетара.

1° Издање је популарно, па нема пјесникових фуснота, што није добро, али оне нису ни у коментар укључиване, што никако не ваља.

2° Назечић је имао и неке текстолошке претензије. У једном случају уједначавање је ишло у правилном смјеру – према стиху: јутрос си ми дивно воскреснула [ГВ 2616] исправљен је глаголски облик у стиху: чест, народност ђе је воскреснула, [ГВ 2353], што нису били учинили ни Решетар ни Вушовић.

3° У другим случајевима уједначавање је ишло у погрешном смјеру. Тако, умјесто да исправи погрешни генитив првог издања: *љубови* [ГВ 1023, 1025] (треба: *љубави*), Назечић је према њему „исправио“, а у ствари покварио, и номинатив у стиху: смијешна је ова наша *љубов!* [ГВ 1025] (треба: *љубав*). Ни Решетар ни Вушовић нису исправили генитив у два стиха (према рукопису), али нису дирали ни номинатив.

4° Задржаћемо се на примјеру који је у вези и с рефлексима јата. Наиме, у именици *ћнијездо* (што је Његошев фонетски дијалектизам) и Решетар и Вушовић реконструишу *њ*, док Назечић сугласник депалатализује, али само у примјеру: *гнијездо* [ГВ 710]; једносложни рефлекс као и они даје правилно у примјеру: *гњјездо* [ГВ 1540], али их у том погледу не слиједи у потврди из Посвете: *гнјјездо* [ГВ П 10].

10.2. Рефлекси јата. – Тамо гдје су гријешили и Милан Решетар и Данило Вушовић, придруживао им се Назечић; гдје је гријешило само један од наведених претходника, Назечић се њему приклањао; у неким случајевима Назечић је правио и самосталне грешке. Тако је текстологија рефлекса јата најслабији аспект анализираног издања.

1° Слиједећи и Вушовића и Решетара, Назечић ијекавизира Његошеве црквенославенизме: *млјјеком* [ГВ 637], *врјјеме* [ГВ 2290] и поетизам: *колјјевке* [ГВ П 4].

2° У облику: разлежу [ГВ 281], у коме Вушовић, испитивач и Његошева језика и источнохерцеговачког дијалекта, оставља исправан облик, Назечић се приклања Решетару и поправља Његоша: разл'јежу [ГВ 281] – реконструише облик у којем примарно није ни било јата.

3° Тамо гдје су једносложни рефлекс дугог јата Решетар и Вушовић скратили, то исто чини и Назечић, у глаголској именици: сјечењем [ГВ 101], у придјеву: сњежна [ГВ 1868] и у глаголским облицима: стјеца [ГВ 1379], побједи [ГВ 2313]. Ово посљедње је врло чудно јер су Назечићеви претходници одлично знали да Његош има хиперијекавизам и у самој именици (*ѿобијега*).

4° Тамо гдје су рефлекс кратког јата послѣје *p* Решетар и Вушовић неоправдано продужили, то исто чини и Назечић: малопр'јед [ГВ 241, 245]. Вушовић тачно даје е-рефлекс кратког јата у именици *саѿрешења*, Решетар неоправдано реконструише је-рефлекс према књижевном узусу: сагрјешења [ГВ 199], а Назечић иде даље у погрешном смјеру – реконструише једносложни рефлекс дугог јата: сагр'јешења [ГВ 199].

5° У текстологији именице *геисѿвије* Назечић се приволио Вушовићевом царству: дијејствије [ГВ 2298]; дијејствија [ГВ 2320], а не Решетару, који доноси лик *дјеисѿвије*.

6° Назечић јекавизира, али не васпоставља *x*, у облику: љеба [ГВ 1414, 1667] иако то не чине ни Решетар ни Вушовић; они су знали да се *леба* говорило у народу у старој Црној Гори.

7° Умјесто да према стиховима: »Бјеж', народе, е изгоре кућа!« [ГВ 1564]; ма изгоре ојађела кула! [ГВ 2785] исправи штампарске грешке првог издања: »па у живи огањ *изѿорјеѿи* [изгорети – Р. М.]!« [ГВ 2215]; Куће турске огњем *изѿорјесмо* [изгоресмо – Р. М.], [ГВ 2604], које смо тек ми ријешили, Назечић је с њима „уједначио“ рефлекс кратког јата и у стиху: Па све могах с јадом *ѿреѿорјеѿи* [прегорети – Р. М.], [ГВ 1281] иако то нису чинили ни Решетар (у потоњем издању) ни Вушовић, лингвистички znalци.

8° Изворни Његошев облик (а то је и прави резултат фонетских процеса у ијекавским говорима) *целива* Назечић, насупрот и Вушовићу и Решетару, замјењује књишким јекавизмом: цјелива [ГВ -1400 и др.].

10.3. Штампарске грешке. – Има их неупоредиво више него у паралелном издању Тузе Радовића, али и дупло мање него у издању Антуна Барца. Звјездицом ћемо означити грешке које су преузете из првог Вушовићевог издања.

1° Прво ћемо навести грешке којима се нарушава изосилабизам, десет слогова у десетерцу:

а немаше јошт *gvaгeset̃* [двадест – Р. М.] годинах! [ГВ 1990];
Будале су *са очима* [с очима – Р. М.] слијепе, [ГВ 2363].

Грешке овог типа не појављују се баш често у издањима из XX вијека (сем у школском издању Божицара Ковачевића); у овом смислу претходник Назечићев био је још приређивач издања браће Јовановића (и Медаковић у једном стиху).

2° Типска је грешка замјена архаичног Његошевог *још̃и* савременим *још; ту је Назечић двапут грешан био:

Што би ово те *још* [јошт – Р. М.] не дођоше [ГВ 311];
И *још* [јошт – Р. М.] ћу ви једну спрдњу причат, [ГВ 1574].

3° Један од најдуговјекијих типова штампарских грешака јесте замјена Његошевог *ш̃ио* савременим књижевним *шта. Три је направио Медаковић у првом издању *Горскої вијенца* (прве двије исправљамо према рукопису, трећа је из оног дијела спјева чији рукопис није сачуван):

Ш̃иа [Што – Р. М.] Леонид оће и Сцевола, [ГВ 233]*;
»*Ш̃иа* [Што – Р. М.] би било одучити трске [ГВ 1107]*;
Ема *ш̃иа* [што – Р. М.] се друже с крвницима! [ГВ 1893]*.

Назечић те грешке није исправио, али им је додао још двије:

Добро дошли, *ш̃иа* [што – Р. М.] је било људи? [ГВ 2045]*;
Причајте ми, *ш̃иа* [што – Р. М.] је тамо било; [ГВ 2583].

4° Грешка брисања финалног *х* у генитиву множине такође је типска. Запазили смо је у два примјера:

а грднијех десет *ћуи̃а* [путах – Р. М.] више, [ГВ 1407]*;
сто *хи̃ага* [хиљадах – Р. М.] притисло Тураках; [ГВ 1744].

Трећи је примјер друкчији (мада је и он чест). У оригиналу је замјенички облик *неколика* с којим иде паукал *дана*; замијенивши га обликом *неколико, требало је да замијени паукал плуралом *данах:

Бог је драги *неколико* [неколика – Р. М.] дана [ГВ 1883].

5° Једном је облик имперфекта замијењен обликом аориста:

ма никако *не моџосмо* [не моџасмо – Р. М.] брже. [ГВ 328]*.

Грешку налазимо и у Радовићевом издању које се исте године појављује у Загребу, али без акцента. У суштини, ово је више неоправдана редакторска интервенција него класична штампарска грешка, а условљена је специфичношћу граматике оригинала: као архаизам и дијалектизам, у пјесничком језику Његошевом срећу се перфективни глаголи у имперфективном року.

6° Двије су измјене више (неоправдане) редакторске него чисто штампарске грешке – архаични облик је замијењен савременим, а русизам хибридни обликом:

чест је слава, светиња *народна* [народња – Р. М.]! [ГВ 2317];
пругани олтар *језичесѝвом* [јазичеством – Р. М.] [ГВ 2359].

Прве грешке нема у издању браће Јовановића (они су само русизам замијенили српским обликом: *часѝ*), а друге има, али је у том издању и суфикс посрбљен: *језичесѝвом*.

7° Назечић има своје уникалне грешке, које нема потребе коментарисати:

ошѝра [општа – Р. М.] грми анатема. [ГВ П 26^б];
ѝвокуше [повукуше – Р. М.] те нам образ грде! [ГВ 1897].

Уникалном би се могла назвати и слједећа грешка да није претходно учињена у Ковачевићевом издању (а обојица су је преузели из првог Вушовићевог издања):

дјелатѝелне [дејателне – Р. М.] оживит членове [ГВ 755]*.

8° Грешке у прози срећу се и у неким другим издањима, а то значи да су преузете (и преузимане):

Сврши писмо и чита га наглас *свијема* [пред свијема – Р. М.] [ГВ -1173]*;
Чуде се гледајући *сѝароѝ* [старога – Р. М.] игумана [ГВ -2380 (код Назечића -2361)];
Куни, сердаре *Вукоѝа*, *ѝи најбоље* [Вукота ти е најбоље – Р. М.] умијеш, [ГВ -2407]*.

У посљедњем примјеру лична замјеница *ѝи* граматички је субјекат главне реченице (с предикатом *куни*), зависна реченица је без подмета, а уводи се везником *ѝ* у значењу 'јер, пошто'.

Једина је „оригинална” прозна грешка у придјевском роду српског вјерског празника. Умјесто мушког рода (Бадњи вече) употријебљен је женски: *Бадња вече*; [ГВ -2438]. Али ни ту Назечић није први погријешео. Прије њега грешку је учинио Божидар Ковачевић, само што је он мушки род замијенио средњим: *Бадње вече*; [КОВАЧЕВИЋ 1940: 169] (слиједили с га у погрешци Трифун Ђукић и Видо Латковић).

Назечић се служио првим Вушовићевим издањем јер су у другом исправљене штампарске грешке првог издања у стиховима: Ма никако не могасмо брже; [ГВ 328]; Дјејателне оживит членове [ГВ 755]; „Што би било одучити трске [ГВ 1107]. Од двадесет двије наведене грешке, девет је преузето од Вушовића; да се користио другим Вушовићевим издањем било би преузетих грешака за једну трећину мање.

Али има један куриозитет. У првом Вушовићевом издању, прије *Горској вијенца*, са којим приређивач отпочиње *Цјелокуйна дјела*, одштампан је факсимил сачуваног фрагмента *Шћейана Малој* (и пише да је из *Шћейана Малој*). И то је све у реду јер факсимил долази иза Његошеве фотографије, а прије литографије владике Данила. У другом издању, међутим, факсимил долази послје *Пређовора*, али испод њега је одштампана погрешна легенда: „Факсимил једног дела рукописа Горског вијенца” (испред прве арапске стране, а послје ХХХ римске). Назечић је преузео тај факсимил, вјероватно из другог издања (јер иначе зашто би њиме илустровао књигу у којој је само *Горски вијенац*), па кад је сазнао да то није *Горски вијенац*, он је то у задњи час исправио, али наопако – с легендом: Једна страница Његошева рукописа из дјела »Луча микрокозма« (с. 32, иза *Лица*). А из *Луче* нема сачуване ниједне странице оригиналног рукописа!

И једна напомена. Библиографи датирају издање рукописа *Вијенца ѿорској* (како гласи посљедња верзија наслова у рукопису) 1931. годином (такав одговор је из Љубљане, гдје се књига штампала, добио Љубомир Дурковић-Јакшић, односно Универзитетска библиотека у Београду). Али је књига растурана касније, па је њу и Универзитетска библиотека добила тек 1936. године. Да је та књига била доступна прије Вушовићевог другог издања *Цјелокуйних дјела*, приређивач би из ње сигурно донио макар једну страну као факсимил.

10.4. Тумачење стихова. – Специфичност Назечићевих објашњења састоји се у томе што се као једна цјелина коментаришу шири сегменти текста, па и читаве реплике.

1° Салко Назечић је био Србин исламске вјерско-културне припадности, и по опредјељењу. Ово наводимо стога што је он врло објективно тумачио идејну основу *Горској вијенца*. То ћемо показати на примјеру реплике која почиње стихом 612. Свој дуги коментар приређивач овако завршава: Владиду Данила нарочито боли што Црногорци који су примили ислам пљују

на своје име и на свој народ. То не смије тако остати, потурице у Црној Гори морају бити уништене. То ће бити тешка борба, јер нема ниоткуда помоћи, требаће прије времена пожњети младо жито (тј. многи ће млади јунаци прије времена погинути), али ће то бити дивне жртве, јер је то борба за част и име народно. То ће бити непрестана борба, треба да се догоди оно што се не може догодити, па ако и све пропадне, изнићи ће на гробу цвијеће које ће убрати далека покољења. Његош пјесник и филозоф није могао љепше показати своје схватање живота као вјечног кретања напријед, које произлази из борбе супротности, и није могао боље да одрази ону огромну снагу која и данас покреће наше народе: | љубав за слободу и домовину и вјера у непрекидни напредак [Назечић 1947: 158–159].

Друго „тамно мјесто” из анализираног монолога владике Данила, тј. завршних шест стихова, које ћемо навести према нашем другом основном издању [види т. 22]:

Треба служит чѐсти ѝ ймену!
Нѐка бЃдѐ борба нѐпрестанѐ,
нѐка бЃдѐ што бити не може:
нѐк’ ѐд прождре, покоси Сатана –
на гробљу ће изнићи цвијеће
за дѐлекѐ неко покољење!

[ГВ 657–662],

састоје се од двије реченице. Прва реченица је текстуално јасна: треба бранити национално достојанство и народност. Друго је зависно-сложена реченица с главном реченицом у стиховима 661–662. и двјема зависним условним реченицама (стихови 658–659); друга зависна реченица се у 660. стиху експлицира двјема реченицама које су у међусобном асиндетском копулативном односу (саставне реченице без везника). Формална и семантичка структура реченице може бити овако прокоментарисана: па и да се борба никад не заврши (тј. да се не заврши нашом побједом), па чак и да се деси немогуће – да нашу земљу покори Турска и да нас Турци све поубијају, наша жртва има смисла јер ће надahнути неко будуће покољење да извојује слободу. – Ако упоредимо ову семантичку интерпретацију с Назечићевим коментаром, и с неадекватним објашњавањем првих двају стихова друге реченице уопште, видимо да је грешка условљена погрешном семантизацијом граматичке ријечи *нека*: није то императивна рјечца него условни везник у значењу ’па и да’ (буде). Коментатор нетачно објашњење првих стихова с тачно одређеним смислом завршних стихова премошћује уметнутом реченицом: „па ако и све пропадне” – с условном везничком формулом *па ако и*, којом би требало кориговати претходни дио коментара, тј. објашњење претходних двају стихова.

2° У истом коментару Назечић тумачи (тачније: покушава да то учини) и прво „тамно мјесто” у монологу владике Данила: Европски (хришћански) свештеник (жрец) са светога амвона (олтара) бори се против турске силе, која хоће да уништи све оно што се налази под заштитом крста (под сјен распјатија). Крв је праведна проливена, прах светитеља се растура (Његош мисли сигурно на спаљивање костију и растурање праха Саве Немањића – Св. Саве – које је извршио Синан паша), дошло је вријеме коначног обрачуна између два свијета: хришћанског и муслиманског, јер они (луна и крст, два страшна симбола) не могу заједно остати на земљи (лађици грдна страданија) [НАЗЕЧИЋ 1947: 158].

Формална и семантичка структура реченице првог „тамног мјеста”:

Луна и крст, два страшна симбола –
њихово је на гробнице царство;
сљедоват им ријеком крвавџом
у лађици грдна страданија,
то је – бити једно или друго.

[ГВ 631–635]

у нашем коментару је добила овакву интерпретацију: Два (су) страшна знамења: ислам, чији је симбол полумјесец, и (западно) хришћанство, чији је симбол крст – њихова власт почива на гробовима оних који су погинули за једну и за другу вјеру; слиједити крвави пут којим иду ова два симбола, односно религије, то значи – бити (изворно) муслиман или хришћанин. Пошто пјесник користи именицу *крсти* (у 631. стиху) у историјском значењу, у суштини с негативном семантиком, може се узети да он овдје има у виду западно хришћанство, нарочито католицизам, који је водио крсташке ратове против ислама и градио своје царство на гробовима вјерника, а не православље (тешко би се могло претпоставити да би православни епископ за своју вјеру рекао да је она „страшни символ”). За изворно хришћанство, тј. за православље, Његош очито користи синтагму *крсти страданија* (у 640. стиху) у богословском значењу, и наравно с позитивном семантиком. Да је то тако, потврђују стихови 624–625. из истог монолога (навешћемо и наредних пет стихова који претходе првом „тамном мјесту” монолога, опет према нашем другом основном издању):

Жрѣц Европе с свѣтога амвона
хуљ и плује на олтар Азије;
ломи тешки топуз азијатски
свѣтѣ куле под сјѣн распјатија.
Крв праведна дими на олтаре,
ћивоти се у прах развјашѣ.
Земља стење, а небеса – ћуте!

[ГВ 624–630].

Из тога произлази да се никако не би могло поновити за Салком Назечићем (а многи то понављају и Његоша оптужују) да је дошло вријеме коначног обрачуна између два свијета: хришћанског и муслиманског, и да они не могу заједно остати на земљи – то Његош, то јест његов књижевни јунак није рекао.

3° Салко Назечић је дао ново тумачење стиха 2239 (*га њребирам њрсџи-ма за фајгу*): Кнез Јанко овдје мисли да од тога премећања бројаница имају само корист прсти што се мичу (то је прстима за фајду). Значи да је бројање бројаница бескорисно. Ово за *фајгу* Његош употребљава и у значењу »која (каква) корист« [НАЗЕЧИЋ 1947: 173 (додали смо курзив)].

Прво, тумачење није само Назечићево – исте године га је изнио и Антун Барац, али без образложења. Друго, кад већ полазе од овог тумачења, приређивачи су морали ставити запету испред ријечи *њрсџи-ма*. Ми ову занимљиву интерпретацију не можемо оставити ни као алтернативну јер је фразеологизам за *фајгу* без компоненте *џиџо*, у значењу ’узалуд, бескорисно’, посвједочен и у Његошевој приповијести *Жиџије Мрђена Несрејњиковића*. Инструментал *њрсџи-ма* односи се на глагол *њребирајџи* (уз ефекат опкорачења цезуре), а не на предлошко-падежну везу за *фајгу* која би у том случају имала значење ’у корист (прстију)’.

Друго значење које помиње Назечић нема сама предлошко-падежна група него читав фразеологизам *џиџо за фајгу*, који смо ми у критичком издању у текстолошким напоменама уз стихове 2007 и 2015 семантизовали ’нема користи’ (фразема је исказана као реторско питање, али с негативним одговором).

4° У коментару стихова 834–847 читамо: Прича Вука Мандушића о снахи Анђелији која му се »помамила« алузија је на Турке, јер се и они не могу поправити без употребе силе [НАЗЕЧИЋ 1947: 162]. И ту је све у реду, и у објашњењу и у имену. Али приређивач, грешком, преноси Анђелијино име и на туђу снаху, на ону безимену љепотицу која је Вуку Мандушићу сву памет попила, у коментару фрагмента који почиње стихом 1270: *Друџа*, овдје у значењу равна по љепоти, тако лијепа као Анђелија. Ова слика заљубљенога јунака који у сну говори о својој љубави према Анђелији, снахи бана Милоњића, једно је од најљепших мјеста у Горском вијенцу. По овој особи-ни управо Вук Мандушић је прави човјек, не нека апстракција, па зато може и бити онакав јунак и онако туговати за сломљеним цефердаром на крају Горскога вијенца. / Реализам Његошев као и његов велики пјеснички таленат на овом примјеру нарочито долази до изражаја, јер би сваки мањи пјесник пошао путем идеализирања и од Вука Мандушића створио нешто, што не би било ни јунак – ни човјек [НАЗЕЧИЋ 1947: 166 (додали смо курзив)]. – Овај примјер показује колико је сам текст *Горског вијенца* Назечићу у суштини био далек.

Упоредићемо, на крају поглавља посвећеног издању Салка Назечића, начин обиљежавања (и читања) везника *и* у два анализирана „тамна мјеста” монолога владике Данила према нашем новом основном издању. У стиху: хуљи и плује на олтар Азије; [ГВ 625] везник *и* се реконструише, али се ортографски исказује без акцента пошто се у стилски неутралном изговору у другом слогу стиха остварује неслоговно *и* као друга компонента тауовокалског дифтонга [и^н] [види т. 10.4.2°]. У стиху пак: Треба служит чести њ њмену! [ГВ 657] на везнику је обиљежен акценат као знак посебног наглашавања јер би се иначе, у стилски неутралном изговору (без тог наглашавања) остваривало неслоговно *и* као друга компонента тауовокалског дифтонга [и^н] те би тиме био нарушен изосилабизам – стих би имао девет слогова и поред тога што би се написало десет вокалских слова [види т. 10.4.1°].

11. Издање Антуна Барца

11.0. Овим издањем географија приређивачâ *Горској вијенца* проширила се на католички запад језичке територије којој Његошев пјеснички опус припада. Литературолог по струци, Антун Барца се бавио књижевношћу романтизма, па је приредио једно важно, ћирилично издање Мажуранићевог спјева *Смрт Сmail-аје Ченџића*, вративши му и аутентични наслов, и приредио је, латиницом, и *Горски вијенац* о стотој годишњици првог издања. Како приређивач напомиње у уводу одјелка „Наромене i објашњења”, издање је удешено с обзиром на читаоце у хрватским крајевима [BARAC 1947: 161].

Барчев коментар прештампан је у зборнику ауторових радова из његошологије које је приредио Крсто Пижурица, без самог издања, а под насловом (који је приређивачев) „Коментар *Gorskoga vijenca*” [BARAC 2013: 47–80]. То није први пут да се коментар објављује без коментарисаног текста. Такав је коментар Слободана Томовића, који може да стоји уз свако издање, и коментар Михаила Стевановића, који је рађен за акценатско издање *Горској вијенца*, које је било планирано, али изгледа само планирано, није и остварено. Тако се није појавило ниједно акценатовано издање спјева. (Наше акценатско издање *Горској вијенца* припремљено је, али још чека на објављивање.)

11.1. Текстолошки аспект издања. – Издање је рађено без претензија да буде критичко, па и научнопопуларно, оно је само популарно.

1° Иако је издање скоро луксузно, у тврдом повезу, с црвеним иницијалом на почетку сваке реплике, с црвеном бојом одштампаним лицима у тексту, оно не разлучује четири дијела спјева (случајно су други и четврти

дио на почетку стране, али нису спуштени, као ни први дио, док трећи дио почиње у сред стране).

2° Списак лица је специфичан. Црвеном бојом су одштампани хришћани (с двоструким крстом изнад у истој боји и вертикално), а муслимани (и с њима **Jedna baba**) – црном бојом (с младим мјесецом у истој боји, који је због нечега хоризонталан).

3° Приређивач не доноси пјесникове напомене, ни тамо гдје стоје у Медаковићеву издању 1847. односно у издању које се паралелно објављује у Загребу 1947. године (издање Тузе Радовића): њих је, по своме нахођењу, Барац укључивао у своја објашњења.

4° С аспекта чисто текстолошког, приређивач није имао претензије да нешто суштински измијени у односу на Решетарев протограф из 1926; изузетак су рефлексџата, а и за њих је узет као узор Решетар, али овога пута Решетар из 1940. године.

Обратићемо пажњу само на једну прозодијску полемику. Решетар је, само у *Рјечнику*, ставио краткосилазни акценат на обје варијанте ријечи: **кѧми**, стари ном. и **кѧм**, скраћени ном. од *камен*, говори се у клетви као „у зао час! јаох!”, нпр. „ками мајци!” [РЕШЕТАР 1940: 150]. У посљедњем стиху *Тужбалице сестре Бајрићеве* Барац ставља дугосилазни акценат: *glavari se skamenili, / kâmt im* [kâmt¹im – Р. М.] *u dom!* [ГВ 1963]. И у овом стиху посвједочен је стари номинатив *кѧми*, само што се то у досадашњим издањима не види усљед контракције двају *и*, која је реконструисана само у нашем издању. Друге потврде Барац не акцентује, али је још у једној варијанта *кѧми*, у друкчијем, прилошком значењу: *tek da steku da se kami rânê*. [ГВ 1422]. Варијанта *кѧм* није настала скраћивањем старог акузатива *камен*, него старог номинатива *ками*, па и она има краткосилазни акценат, посвједочен у стиховима: *a sa mrtvom tvojom glavom, / kam da mi je!* [ГВ 1944]; *kam bi crkâ od ove žalosti*, [ГВ 2032]. Преношење акцента на предлог (без послџеакценатске дужине) *у кам* реализује се у два стиха: *Turci braço, u kam udarilo!* [ГВ 848]; *bez njega bi u kam očajala*. [ГВ 2323].

11.2. Рефлекси џата. – Барац се, како у уводној биљешци истиче, служио Решетаревим текстом из *Целокућних дела* (1926), али је у суштини преузео редакцију рефлексџата из Решетаревог десетог издања *Горској вијенца* (1940). Тако је Антун Барац својим издањем Његошевог и издањем Мажуранићевог спјева утемељио данашњи ортографско-ортоепски узус загребачке варијанте српског књижевног језика (тзв. хрватског), по образцу: „пиши **вијенац** а читај [в^ијенац], осим кад силабичке потребе стиха то захтијевају”. Вуков модел, којег су се придржавали и приређивачи *Горској вијенца*, осим Милана Решетара (1940) [види т. 6] и Владимира Поповића (1963)

[види т. 15], гласи „пиши и читај **вијенац**, а кад силабичке потребе стиха то захтијевају, пиши апостроф на мјесту неслоговног [ʷ] **в’јенац** и читај [вʷје-нац]”. Нема потребе да посебно разматрамо појединости – Барац се држао Решетара и у погрешкама.

11.3. Штампарске грешке. – Пошто се Барац служио Решетаревим издањем из прве књиге *Целокућних дела*, у којем је посао око штампања и коректуру водио Павле Стевановић а не приређивач, а у том издању су се поткрале извјесне штампарске грешке, не само писање великог слова на почетку стиха, а тамо гдје је требало да буде велико, стих је увучен (тај тип грешака преузео је Данило Вушовић у првом издању, на шта му је Решетар у приказу скренуо пажњу, али није Антун Барац) – штампарске грешке које су из тог издања преузете означићемо звјездицом.

1° У једном стиху замијењено је ћирилично **В** латиничким **B**:

Bizantija [Vizantija – P. M.] sada nije drugo [ГВ 12].

Текст је очито слаган с ћириличног протографа, па је испала контаминација источног лика *Византија* и западнога *Bizant*. Да је то само штампарска грешка а не редакторска исправка показује објашњење топонима *Витлејем*: „Betlehem” [BARAC 1947: 195].

2° У два стиха у генитиву плурала изостало је финално *x*:

od *Turaka* [Turakah – P. M.] u Dugu krvavu; [ГВ 1297];
a grdnijeh deset *puta* [putah – P. M.] više, [ГВ 1407]*.

3° У три стиха замјенички паукал (*не*)*колика* замијењен је прилогом:

GAĐAJU PUŠKAMA I BROJE *KOLIKO PUTA* [kolika puta – P. M.] KOJA ODJEKNE. [ГВ -139];
Bog je dragi *nekoliko dana* [nekolika dana – P. M.] [ГВ 1883];
SAMO *NEKOLIKO GLAVARA* [nekolika glavara – P. M.] OSTADOŠE NA CETINJE, [ГВ -2218].

Тиме је текст постао двоструко неаутентичан: уз прилог би морао да иде наставак генитива плурала, а он је у *Горском вијенцу* регуларно с наставком *-ax*, осим, наравно, примјера у којима је у генитив плурала трансформисан (једном) генитив дуала и (више пута) генитив сингулара.

4° Један од најдуговјекијих типова штампарских грешака јесте замјена Његошевог *цйѣо* савременим књижевним *шта. Три је направио Медаковић у првом издању *Горској вијенца* (прве двије исправљамо према рукопису, трећа је из оног дијела спјева чији рукопис није сачуван):

Šta [Što – P. M.] Leonid oće i Scevola, [ГВ 233]*;
Šta [Što – P. M.] bi bilo odučiti trske, [ГВ 1107]*;
Ema šta [što – P. M.] se druže s krvnicima? [ГВ 1893]*.

Барац те грешке није исправио, али им је додао још двије:

Šta [Što – P. M.] će biti, ko će ugoditi? [ГВ 1829];
Pričajte mi, šta [što – P. M.] je tamo bilo; [ГВ 2583].

5° У два стиха облик је само дјелимично посрбљен, па смо умјесто изворних русизама добили хибриде:

Voskrsenja [Voskresenja – P. M.] ne biva bez smrti, [ГВ 2351];
Porugani oltar *jezičestvom* [jazičestvom – P. M.] [ГВ 2359]*.

6° Има грешака које налазимо и у другим издањима:

da su *ono* [one – P. M.] šćeri Lazareve? [ГВ 187];
SVRŠI PISMO I ČITA [čita ga – P. M.] NA GLAS PRED SVIJEMA [ГВ -1173];
ČUDE SE GLEDAJUĆI *STAROG* [staroga – P. M.] IGUMANA [ГВ -2361 (= -2380)];
POSILIJE *TRIDESET*, *ČETREDESET* [tridest-četrest – P. M.] DRUGAH PRIČAJ SVOJE SNOVE;
[ГВ -2387)];
NOSE ZA NJIM DVA MOMKA MEĐU SOBOM JEDNU SINIJU I NA NJOJ *DVADESET* [dvadest
– P. M.] OKA *PŠENICE* [šenice – P. M.] VARENE [...]. MOMCI POSTAVIŠE KOLJIVO
NASRED *VELIKOG* [velikoga – P. M.] GUVNA, [ГВ -2648];
ULAZI JEDNO MOMČE K NJIMA, CELIVA VLADIKU U RUKU, PA *IGUMANA* [igumna – P. M.]
STEFANA. [ГВ -2681];
svak potrči k *riječkomu gradu* [Riječkome Gradu – P. M.], [ГВ 2696].

7° Поред ових типских грешака, бројни су стихови у којима као да је језик „поправљан”, на врло различите начине:

koji žive doklen *sunce* [sunca – P. M.] grije? [ГВ 78];
VLADIKA DANILO VIĐE DA SU SE OKUPILI SVI PA I ON *IZIDE* [izide – P. M.] MEĐU NJIH.
[ГВ -509]*;
ne *pustiše* [puštiše – P. M.] živa nijednoga; [ГВ 598];
te *kneginja* [knjeginja – P. M.] Ivanbegovica, [ГВ 693]*;
TURCI SE MRKO *POGLEDAJU* [pogleduju – P. M.]. [ГВ -790];
OD VEZIRA NOVOGA KOJI *OBILAZI* [oblazi – P. M.] CARSTVO [ГВ -1074];
što *nabraja* [nabraje – P. M.] svoje brojanice. [ГВ 1213];
NEKO ZBORI KROZ SAN [kroza san – P. M.]; [ГВ -1253];
cijele se *napune* [napuni – P. M.] naroda, [ГВ 1537];
kâ da ništa ni *zborio* [zboreno – P. M.] nije! [ГВ 1662];
volij' su ti kokoš ali *jaja* [jaje – P. M.] [ГВ 1678];

PITAJU, OD ČJEG [čijega – P. M.] JE BRAVA, [ГВ -1708];
a *graktahu* [grakahu – P. M.] na jata vranovi. [ГВ 1747];
tako [takvo – P. M.] voće nije za kavure. [ГВ 1841];
jer je sasma *preništavna* [preništava – P. M.] lađa. [ГВ 2163];
ko li *božja* [boža – P. M.] prozreti čudesa? [ГВ 2221].

Ниједан од ових примјера читалац не може да исправи: сви дјелују као да су аутентични.

8° У примјеру:

DOĐE DRAŠKO VOJVODA PA SE SA SVIJEMA GRILI I *CJELIVA* [celiva – P. M.], [ГВ -1400]

представљена је штампарска грешка а не (неоправдана) текстолошка интервенција јер у три преостала примјера задржан је аутентични облик: *celiva*.

Исто тако, у примјеру:

Vražja sila odsvud opkolila [oklopila – P. M.]; [ГВ 646]

није редакторска него штампарска грешка јер се у одјељку „Рјечник мање познатих ријечи” објашњава прави глагол: „*oklopiti*, *okružiti*, *poklopiti*” [BARAC 1947: 203], само што ће га читалац узалуд тражити у тексту.

Ако се изузму прва три примјера са *шта умјесто *шио*, која се селе из издања у издање од Медаковићевог до Драгићевићевог и нашег (Драгићевић је исправио облик у 1107, а ми и у 233. и 1893. стиху), испада да су из Решетаревог издања од четрдесетак штампарских грешака преузете само четири, а и њих је скривио коректор (у десетом Решетаревом издању нема ниједне од њих). Овај мали податак показује каква је разлика између његошолога који је и текстолог и онога који то није.

11.4. Тумачење стихова. – Објашњења су кратка, често алтернативна; нешто је опширнији покушај објашњења најтамније периоде која почиње стихом *Време земно и судбина људска* (тумачење није тачно, као ни Решетарево које Барац цитира).

1° У коментарима Антун Барац се трудио да приближи текст *Горскої вијенца* читаоцима којима су етнокултурне специфичности старе Црне Горе и источне Херцеговине биле веома далеке. Зато се приређивач често служио неком врстом препричавања, али никад није падао у баналност, како се то дешавало пола вијека касније приређивачу текста за едицију „Књижевност Црне Горе од XII до XX вијека” [види т. 20].

Примјер Барчевог приближавања текста читаоцу, на граници препричавања, може бити тумачење стихова 2345–2347: „*Bosna i pola Arbanije naša su braća od oca i majke; neka se svi ujedine, pa će biti dosta posla*” [BARAC 1947: 194].

2° У коментару стиха 83. читамо: *Turci, kako su jaki, uništiti će nas tako, da će zatrti i sjeme u ženama.* (*Odiva* – назив за удату ženu; тако је зову у кући, из које је отишла) [BARAC 1947: 169]. Барац је тачно семантизовао ријеч *odiva*, за разлику од Ковачевића прије њега и Младеновића послје њега. Додуше, коментар није прецизан: не у нашим женама, него и у нашим удатим сестрама, ћеркама и синовима – затријеће наш род и по женској линији.

3° Барац на многим мјестима даје и алтернативна тумачења осврћући се најчешће на Решетарев коментар. Није се сложио с Решетарем у коментару стиха 2239: *Rešetar (prema Budmaniju) izraz »za fajdu« objašnjuje kao »bez koristi, uzalud«.* То не ће бити оправдано. У стиховима 2007. и 2015. значи *»fajda«* корист. I стих 2239. одговара више смислу, ако се и у њем *»fajda«* узме у том значењу [BARAC 1947: 190]. До овог закључка дошао је исте године и Назечић, али га је, као што смо видјели [види т. 10.4.3°], детаљније образложио.

4° Оригиналнo је а нетачно Барчево тумачење стихова 1871–1872, али није онако банално као што ће бити Младеновићево: *Isporedba Fatimine ljepote s cvijećem i zvijezdom zornjačom, kojoj zrake naliče na srebrna vesla* [BARAC 1947: 189]. – Зорњача није звијезда него метафора за венерин бријег, сребрна весла су Фатимине ноге којима ће она стићи неком срећнику у постељу; зорњача на самом хоризонту слабе зраке има да би оне личиле на сребрна весла, али зато она плива над цвијећем, а цвијеће је међу веслима, а испод зорњаче...

12. Издање ВУКА ПАВИЋЕВИЋА И САРАДНИКА

12.0. Цетињско јубиларно издање *Горскої вијенца* колективни је подухват. Редактор издања, тј. приређивач, био је Видо Латковић, Вуко Павићевић је саставио *Објашњења историјских њојава и географских назива* (с. 137–149), а *Рјечник* (с. 150–158) Јован Вукчевић; коректор је био пак Јевто Миловић [ПАВИЋЕВИЋ В. и др. 1947].

12.1. Текстолошки аспект издања. – У односу на издање које је Видо Латковић приређивао у сарадњи с Радосавом Бошковићем, нека су рјешења била друкчија.

1° Латковић је био исправио самогласник *а у трећем слогу именице (према рукопису): Величество [ГВ 228].

Боље је рјешење (али не и најбоље) и у другом слогу личног имена: (Благо) Андриј' [ГВ 1305]. У *Цјелокујним дјелима* секвенца **иј'** замијењена је знаком за сажпмање који је био идентичан са знаком за дугосилазни акценат:

(Благо) Андрї, што је доводило до погрешног изговора. Ми смо у основном издању таутовокалски дифтонг означили адекватније: (Бл̆аго) Андр̆ји.

Боље је рјешење и у компаративима, на примјер у 34. стиху Посвете: *све ће сјајнй и чудеснй* [Павићевић В. и др. 1947: 13 (ода је сложена курзивом и у њој није означена нумерација стихова)] (код нас: све ће сјајн'јй и чудесн'јй [ГВ П 34^а]). Кажемо: боље рјешење, и било би боље да је у предговору (*О овом издању*) указано да се тиме обиљежавају два *и* од којих је једно несловно и да није, по свему судећи, текстолошко рјешење било условљено недостатком у штампарији одговарајућег слова.

У суперлативу сажимање двају *и* никако није означено: најстрашним [ГВ 1811].

Обратићемо пажњу и на једну интерпункцијску појединост, по којој се Латковићево издање разликује и од Ђукићевог (1941) и оног у *Цјелокујним гјелима* (1952). У припјеву другог стиха *Тужбалице сестіре Баїрићеве* он уклања запету испред облика *рано* и тиме показује да се приклања именичком тумачењу финалног облика у стиху, док је први Трифун Ђукић образложио прилошко тумачење издвојивши облик *браїе* запетама. Бошковић ће вратити запету и тиме сугерисати да прихвата и Ђукићево тумачење. (Индикативно је да Латковић пропушта да прокоментарише прва два стиха *Тужбалице*.)

2° Латковић је надредним знаком обиљежио посљедњи слог сраслице *габоїда* (у *Цјелокујним гјелима* знак је изостављен): И дабогд̆а траг нам се затро, [ГВ 304]; дабогд̆а им скап̆а на ченгеле! [ГВ 544]. С обзиром на то да је знак двозначан, сасвим је могуће да је приређивач из свог цетињског идиолекта означио дугосилазни акценат на посљедњем слогу сраслице, а то није у реду. Исто тако, није адекватно писати као полусраслицу израз који има акценат на свакој од три компоненте (на првој побочни): Не бој ми се, ако-бог-да, ђедо! [ГВ 2538].

3° У погледу рефлекс̆а јата Видо Латковић неке облике није адекватно реконструисао. То се односи, прво, на примјере у којима редактор није препознао лексему *їњијездо* с двосложним: гњијездо [ГВ 1733] и једносложним рефлексом дугог јата: гн'језда [ГВ 1540]; *їн'јездо* [ГВ П 10^б] (дијалекатски архаизам, прелазак секвенце *їни* у *їњи*), и друго, на примјере у којима је реконструисан рефлекс кратког јата: свјетли [ГВ 784]; сњежна [ГВ 1868] умјесто једносложног рефлекса дугог јата.

Има и рјешења која су у овом издању адекватна (а у заједничком редакцији нису). То се односи, прво, на облик којим се завршава 25. стих Посвете: Покољења дјела суде; што је чије, дају св'јема! [Павићевић В. и др. 1947: 12], и друго, на прилог *Послије*, којим отпочиње проза испред 2387. стиха.

4° Приређивач Латковић је шире сегменте текста у монолозима и колима подијелио на куплете, што ће четврт вијека касније преузети Никола Бана-

шевић у свом (критичком) издању. То може бити цјелисходно у школском, мање у општем, а никако у критичком и другим облицима научних издања (саме реплике и кола су својеврсни куплети у спјеву замаскираном драмском формом).

12.2. Штампарске грешке. – Издање које приређује Цетињанин Видо Латковић, један од најбољих познавалаца текста *Горској вијенца* и коментарâ спјева, а као коректор му помаже Јевто Миловић из Бањана, опет један од најзаслужнијих његошолога, морало је бити, и јесте, брижљиво припремано. Друга је ствар што су неке измјене заправо (неоправдане) редакторске интервенције, а не праве штампарске грешке.

1° Виду Латковићу је као протограф послужило Ђукићево издање, па је из њега преузео пет штампарских грешака које су остале и у првом издању *Цјелокујних дјела* у којима је Латковић *Горски вијенац* приређивао с Бошковићем [види т. 13.3.1°]. Али тамо су поновљене још двије грешке Ђукићеве којих нема у овом издању: мене никад јошт притисла није. [ГВ 1236]; носе за њим два момка међу собом једну синију и на њој двадест оках шенице варене, [ГВ -2648], а то свједочи да су приређивачи новог издања текст редиговали на примјерку Ђукићевог, а не првог Латковићевог издања.

2° Приређивач Латковић није ставио апостроф на дијалекатском облику замјенице *џа* у једној потврди: нек уљезе и та луди к нама [ГВ 2735] (није му то било необично јер се на Цетињу тако говорило).

Прозодијски знаци у примјеру: нека свати не бѹдѹ планине [ГВ 1853] двоструко су нетачни: у потврдном облику био би на глаголском облику дугосилазни акценат, а у одричном умјесто њега је дужина а акценат се обавезно преноси на рјечцу, дакле: нѹ бѹдѹ (како је исправљено у *Цјелокујним дјелима*).

Видо Латковић друкчије чита 524. стих *Горској вијенца* него што га ми доносимо у основном издању: ко нѹ брдо ѡк’ ѡмало стоји / више види нѹ онај пѹд брдом; [ГВ 524–525]. Наиме, он полази од придјевског облика мѡлѹ забравивши да означи послијеакценатску дужину: Ко на брдо, ак’ и мѡло, стоји [Павићевић В. и др. 1947: 37 (грешком у нумерацији у издању је ово 525. стих)]. У Просветином издању исправљена је и прозодија и нумерација стихова (само што је ортографски узус наметао друкчији начин обиљежавања дужине): Ко на брдо, ак’ и мѡлѹ, стоји [Бошковић – Латковић 1952: 33].

Исти недостатак налазимо у стиху: Олтар прѡви – на камен крѡви! [ГВ 675] само што је сад нумерација стихова тачна (и што се грешка преселила и у Просветина *Цјелокујних дјела*): олтар прѡви на камен крѡви! [Павићевић В. и др. 1947: 42; Бошковић – Латковић 1952: 39].

Има једна појединост у којој је Латковић био на бољем путу од претходника (Ђукића) и супприређивача (Бошковића). У стиху: Ти се Вуче када

са мном ругаш: [ГВ 2068] он примјењује састављено писање, додуше с погрешним акцентом: *ка̀да*, које сугерише значење 'изгледа', претходник и суприређивач растављеним писањем (*ка̀ да*) сугеришу значење 'као да'.

3° Навешћемо штампарске (и редакторске) грешке првог Латковићевог издања којих нема у првом Ђукићевом издању и нема их, наравно, у првом издању (основном тиражу) *Цјелокућних дјела*. И те су грешке различите

Једна замјеничка форма замијењена је другом у примјеру: што се ради од *штоликих* [голико – Р. М.] људих, [ГВ 414].

Дијалекатски облици замјењивани су књижевним: Јаје здраво добије сломљено [сломјено – Р. М.]! [ГВ 939]; Стаде јека, клевет и ломљава [ломјава – Р. М.], [ГВ 1566]; Како ће се свенародна [свенародња – Р. М.] жертва [ГВ 2581]. У једном примјеру је притом нарушен изосилабизам десетерца – замјеном је добијено једанаест слогова у стиху: соко Бајо су *т̄ригесет̄и* [тридест – Р. М.] змајевах, [ГВ 1046]. Средњи род, атрибут уз *кљувка*, замијењен је женским родом, па смо добили атрибут уз *буле*: *мно̄је* [многа – Р. М.] буле ваше кукајући [ГВ 1196];

Изостао је апостроф у облику с једносложним рефлексом дугог јата: пожњеш ми га у цвјету [цв'јету – Р. М.] младости. [ГВ 981].

4° Видо Латковић у свом првопроређеном издању *Горскої вијенца* није имао штампарске грешке у стиховима: сунце ће га спржит како муња. [ГВ 1113]; свагда носим рена уза себе [ГВ 1238] – њих су скривили штампари односно коректор у допунском тиражу првог издања *Цјелокућних дјела*.

Али има једна појединост која је резултат свјесне Латковићеве интервенције у том издању (суприређивач Бошковић је био на дугогодишњем лијечењу), што је остало и у свим каснијим публикацијама. Наиме, у стиху: Је ли ово прѣчинâ управа [ГВ 2394] Бошковић је био означио краткоузлазни акценат на првом и дужину на последњем слогу, у складу с (тачним, атрибутским) тумачењем придјева које ће изложити дванаест година касније. Латковић је укинуо прозодијске знаке у допунском тиражу, а њих није било ни у његовом првом издању из 1947. године: Је ли ово причина управа, [ГВ 2394], а укинуо их је јер су они дошли у колизију с његовим (нетачним, предикатским) тумачењем облика који је дао у коментару већ у основном тиражу првог издања.

12.3. Објашњења историјских појава и географских назива. – Вуко Павићевић је преузимао Решетарева историјска и Ердѣљановићева географска објашњења; гдје је употребио други извор, означавао је у самом коментару. Истаћи ћемо два коментара.

1° Коментатор тачно објашњава антропоним из 426. стиха: **пет Мартиновића**, пет синова Мартина Бајице из села Бајица, сјеверозападно од Цетиња

[ПАВИЋЕВИЋ В. и др. 1947: 142]. То јест, није направио грешку каснијих коментатора и лексикографâ да патроним (име по оцу, р. ђтчество) *Мартиновићи* прогласи за презиме (у презиме је патроним преображен кад је почео да се користи при именовању унука и даљих потомака).

2° Тачно је објашњен и топоним из 2788. стиха: **Кокоти**, село на крајњем истоку Љешанске нахије. Налази се на обронку Вељег Врха под којим се простире Љешкопоље [ПАВИЋЕВИЋ В. и др. 1947: 149]. Требало је само додати да су то данашњи Горњи Кокоти јер се у међувремену формирало друго село, Доњи Кокоти, у самом Љешкопољу.

12.4. Рјечник. – С обзиром на то да издање има само реални коментар (историјски и географски), осврнућемо се на нека лексикографска објашњења која је саставио Јован Вукчевић, тачна и нетачна, укључујући примјере несагласја лексикографа с редактором (приређивачем издања).

1° Лексикограф Вукчевић није у Рјечник укључио Латковићев фантом из 2075. стиха: да се слушама, зрно дађавоље. [ПАВИЋЕВИЋ В. и др. 1947: 102] него семантизује стварни придјев у оба значења: **Ђавољи**, ниједан; значи још и врајји [ПАВИЋЕВИЋ В. и др. 1947: 151].

2° Нетачно је објашњен један светац: **Марач**, март [ПАВИЋЕВИЋ В. и др. 1947: 154], а израз (ак.) *часне двоје ѿосѿа(х)*, није ни објашњаван. И један и други израз добили су адекватно тумачење тек у нашем критичком издању.

3° Лексикограф Вукчевић спаја у једну одредницу двије ријечи које су и гласовно, и прозодијски, и семантички различите: **Аманат** (аманет), завјет, светиња; у заклетвама »аманатми« значи »вјере ми« [ПАВИЋЕВИЋ В. и др. 1947: 150]. Лексема *аманеѿ* у значењу 'завјет' потврђена је у стиху: да јуначки аманет чувамо, [ГВ 267]. Лексема *аманай* посвједочена је у фразеолошком жанру заклетве не само у комбинацији с енклитичким обликом датива личне замјенице првог лица једнине *аманай ми* [ГВ 2083], који Латковић пише стављено, него и другог лица *аманай ѿи* [ГВ 2080 и др.], које су сви приређивачи прије нас писали састављено и са једним *ѿи*.

4° Лексикограф Вукчевић наводи два значења лексеме: **Грохот**, гласно смијање; у Ц. Г. значи још и плотун из пушака [ПАВИЋЕВИЋ В. и др. 1947: 151]. Прво значење је требало искључити јер је у спјеву, у обје потврде, посвједочено само друго: ведро небо насмијат грохотом: [ГВ 584]; грохота ће бити на све стране; [ГВ 2403].

13. Издање Радосава Бошковића и Вида Латковића

13.0. У *Цјелокућним дјелима* П. П. Његоша (прво издање у девет књига) *Горски вијенац* чини посебан том [Бошковић – Латковић 1952], који је поново слаган као додатни тираж првог издања [Бошковић – Латковић 1957]; од другог издања (1967), сада већ *Целокућних дела, Горском вијенцу* је прикључена *Луча микрокозма*, треће издање (1974) је фототипски издавано још дванаест пута, последње, 16. издање је пак прекомпоновано (2005): *Горском вијенцу* претходи *Луча*, а иза њега је *Шћејан Мали*. Издавач („Просвета“) објављивала га је више пута и изван комплета. Латковић је претходно сам приредио три издања *Горској вијенца*, од којих су два објављена у Београду [Латковић 1947; Латковић 1948], а једно на Цетињу, али је ово које је приређивао у сарадњи с Бошковићем у суштини нов едициони подухват, не само по томе што му је придодат коментар. Ипак ћемо звјездицом означити текстолошка рјешења која су подударна с цетињским јубиларним издањем чији је редактор био Видо Латковић [Павићевић В. и др. 1947].

Издање Бошковићево и Латковићево једино је резултат сарадње једног лингвисте и једног литературолога, и то је издање обиљежило период више од пола вијека. Могло би се рећи да је издање из 1952. једно од најважнијих, и најбољих.

13.1. Текстолошки аспект издања. – Издање је брижљиво урађено, с консеквентно примијењеним едиционим рјешењима. Оно је остварено као научнопопуларно приближавајући се критичком.

1° Приређивачи су преломом (нова страна, увучено) означили прва три дијела спјева, али то нису учинили и с четвртим (дио *Ново љејто* додуше почиње на новој страни, али није увучен, није издвојен од осталог текста нити је одштампан крупније). Исто текстолошко рјешење налазимо и у цетињском јубиларном издању (1847), али у њему четврти дио (*Ново љејто*) и не почиње на новој страни, само је одмакнут од претходног прозног текста.

2° Приређивачи су исправили неке штампарске грешке првог издања – воспоставили су сугласник *x* у два облика: *њихове* [ГВ 1204]*, *међу њих* [ГВ -2583]*, и исправили су редакторске грешке у другом дијелу спјева – воспоставили су *j* у везницима *јер* [ГВ 1793, 1850, 2163, 2208, 2392, 2742]* и *јере* [ГВ 1955 (43), 2157, 2533, 2801]*, као и облик *слијейи* [ГВ -2218]*. Додуше, нису се послужили квадратним заградама да тиме означе да су одговарајућа слова реконструисали, али то није било ни обавезно у научнопопуларном издању.

Друге штампарске грешке нису исправили иако су то могли учинити упоредивши прво издање с рукописом: Величаштво [ГВ 228 (треба: *величестиво*)], Шта [ГВ 233 (треба: *штио*)]*, од Никшићах [ГВ 332, 353 (треба: *од Никшића*)]*, љубови [ГВ 1023, 1035 (треба: *љубави*)]*, пуно [ГВ 1266 (треба: *йуне*)]*, дрктим [ГВ 1360 (треба: *дрхтиим*)]*, дркташе [ГВ 1507 (треба: *дрхтиаше*)]*.

3° Приређивачи су васпоставили сугласник љ: прошупљлио [ГВ 1705]*, али нису сугласник њ у примјерима у којима његова палаталност у првом издању није била одражена: лански [ГВ 86 (треба: *лањски*)]*, жрвни [ГВ 963 (треба: *жрвњи*)]*, љетни [ГВ 1050 (треба: *љейњи*)]*, буниште [ГВ 1091 (треба: *буњиштие*)]*, животини [ГВ 2366 (треба: *живојини*)]*, Цетинскога [ГВ 2384 (треба: *Цейињскоја*)]*, једногодишници [ГВ 2466 (треба: *једнојодишњици*)]*.

4° Све компаративе у којима је дошло до сажимања вокала приређивачи доносе с надредним знаком за контракцију, на примјер: сјајни и чудесни [ГВ П 33^a]. Такав начин обиљежавања сугерише вокалски степен сажимања, који је у тим облицима могућ, али је аутентичнији био начин обиљежавања који налазимо у Решетаревом издању, који сугерише дифтоншки степен контракције. Поред тога, у суперлативу: најстрашним [ГВ 1811], у дативу: (благо) Андри [ГВ 1305] те у дивербима *ђê, тê, ê* дифтоншки изговор је једина прозодијска могућност.

Заслуга приређивача ипак се састоји у томе што су они први систематски означавали дивербе, додуше само оне у којима се реализује и акценат. Потпун списак диверба, с реконструисаним дифтонгом као једином изговорном могућношћу, дат је најприје у нашем критичком издању.

Знак за контракцију приређивачи не стављају на номинативу једине и множине односно-посесивног придјева: божи [ГВ 193, 390, 663]*, али су исправили своје претходнике који су неоправдано реконструисали лик *божји.

Слоготворно *p* које је обавезно у стиховима: великаши, траг им се утро, [ГВ 210]*; И дабогда траг нам се затро [ГВ 304]* Бошковић и Латковић ничим не обиљежавају (Решетар је у првом издању стављао апостроф, а приређивач издања браће Јовановића – меки знак, по Вуковом правопису ставио би се тврди знак: утрџо, затрџо). Додуше, норма је предвиђала само такав, у наведеним примјерима тросложен изговор.

5° За ово издање (и за претходно које је Латковић самостално приређивао) везан је и један куриозитет: у њему се појављује Латковићев изум, непостојећи „придјев” *дађавољѝ, настао погрешним преношењем са старе на нову акцентуацију везе рјечце *ga* с емфатичким дужењем (*дã > дâ*) с придјевом (ср.р.) *ђавољѝ* односно *ђавољѝ*: да се слушам, зрно дађавоље. [ГВ 2075]*, а прихвата га најприје Латковићев супприређивач књиге *Савременици о Њетошу* (1951) Никола Банашевић, а онда лексикографи у једнотомном *Рјечнику*

[уз пјесничка дјела П. П. Његоша] који прати прво издање *Цјелокућних дјела* [СТЕВАНОВИЋ – БОШКОВИЋ 1954/1957: 37], да би језички фантом ушао у бројна издања *Горској вијенца*, у двотомни *Речник Њеђошева језика*, па чак и у *Речник САНУ*, све док ми нисмо изложили историју настанка тог необичног „облика” и указали да рјечцу и придјев треба писати растављено, и акцентовати посебно [види подробније у: МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 621–625]. Приказујући *Цјелокућна дјела* (још није био објављен трећи том преписке, као ни допунска издања *Горској вијенца* и *Рјечника*), Јован Вуковић оцјењује да је дађавољџи обична омашка у акцентовању [ВУКОВИЋ 1955: 347]; није обична омашка него један од два језичка фантома у читању Његошевих дјела (друго је „глагол” *васпрснути умјесто *расцпрснутии* у *Ноћи скуиљој вијека*).

Кад је ријеч о вербализацији текста (састављено или растављено писање), приређивачи Радосав Бошковић и Видо Латковић су правилно означили прилог *дабогда* (састављено): И дабогда траг нам се затро [ГВ 304], дабогда им скапа̑ на ченгеле! [ГВ 544], али није добро што су састављено писање примијенили и на синтагму *ѡко Бѡѡ га̑*, која чува сва три акцента (први је побочни): Не бој ми се, акобогда, ђедо; [ГВ 2538]. (Састављено писање било би оправдано за упитни прилог *акобогда?* у значењу ‘куд си пошао?’.)

6° Дијалекатско губљење финалног *ј* у облику императива 1.л. јединине и у показној замјеници *ѡај*, послје дугог *а*, у овом издању је представљено на исти начин, помоћу апострофа на мјесту изгубљеног сонанта, и тај начин је адекватан ако наредна ријеч не почиње вокалом *и* или сонантом *ј*: за горске се госте не приправља’; [ГВ 1159]*; те прочита’, да знамо што пише! [ГВ 2061]*; исприча’ ни штогод аманати [ГВ 2242]*; гроб се његов пропа̑ на та’ свијет! [ГВ 2425]*; нек улезе и та’ луди к нама [ГВ 2735]. У сандхију, кад наредна ријеч почиње вокалом *и* или сонантом *ј* треба реконструисати сонант, као што смо ми то урадили у свом издању: Отвара[ј] јој књиге на пророке: [ГВ 836]; и чита[ј] јој масла и бденија – [ГВ 840]; и тиска[ј] их у свијет бијели [ГВ 1453]; Попе цуцки, да[ј] им оно писмо [ГВ 2051]. И Видо Латковић у јубиларном цетињском издању свуд је стављао апостроф сем што је то пропустио да учини у 2735. стиху.

7° У облицима радног глаголског придјева прогресивна контракција -ао > -а̑ означена је традиционално, тзв. генитивним знаком, који се у ранијој едицијоној пракси није разликовао од дугосилазног акцента. Изостанак надредног знака указује да су приређивачи полазили од неког другог глаголског облика. То није било оправдано у стиховима: поп Шћепан се тад у Котор нагна [нагна̑ – Р. М.]: [ГВ 1388 (перфекат а не аорист *нагна)]*; А ко изда [изда̑ – Р. М.] онога те почне – [ГВ 2409 (перфекат а не презент изда)]*; сердар Јанко посла ме [посла̑ ме – Р. М.] до тебе [ГВ 2684 (перфекат а не аорист *посла)]*. Сасвим су оправдано приређивачи изоставили знак за контракцију у стиху: па ме посла да вас ја помутим, [ГВ 2203]* јер је овдје

стварно посвједочен аорист – *їдсла*. Из тога произлази закључак: и изостанак знака је знак!

8° Приређивачи су ријечи акцентовали веома селективно – само оне за које су сматрали да је то неопходно, при чему су за послијеакценатску дужину користили тзв. генитивни знак, који се подударало са знаком за контракцију и с дугосилазним акцентом.

У појединим стиховима приређивачи су исправљали акценат неких својих претходника: а нас једне сáмо сунце грије; [ГВ 168]; уста су јој пàрòм срезана, [ГВ 1865]; скòчї с мјеста четрнаест ногах, [ГВ 1976], преносили су акценат на одричну рјечцу: погодит се нигда нè могáсмо [ГВ 1751]; нека сва-ти нè бѹдè планине [ГВ 1853]. У стиху: Природа се сваколика пїтá [ГВ 2282]* ставили су и дужину на глаголском облику, што пропуштају да учине неки савремени приређивачи, па смо умјесто глагола добили прозодију именице *пїта. У стиху: Нáда нема право ни у кога [ГВ 133]* акцентовали су именицу *náđ* у генитиву, али је требало акцентом снабдјети и прилог *їрáво*.

Приређивачи су снабдјели прозодијским знацима и глаголски облик у стиху: често ли те Бог нàглèдá оком, [ГВ 711], чиме сугеришу да је то презент; ми смо отишли корак даље па смо реконструисали и фонетски неодражен сугласник: нà[д]глèдá.

Погрешни акценти су ријетки, и различитог су поријекла. У примјеру: од Кòма [ГВ 173] приређивачи су полазили од једнине, а ми смо доказали да је то множина. Ако су полазили од презента (и временског везника *їиек* у значењу 'чим') у стиху: Тек смїримо, динар прекинимо [ГВ 732], требало је да означе дужину на медијалном слогу; ми полазимо од императива (и од синтаксичке позиције истоврсних предиката у стиху), и у том случају би требало само замијенити акценат (смїримо). Из говора с непренесеном акцентуацијом аналошки акценат појавио се у стиху: па онај час тр̄чи судни-цима, [ГВ 1510] умјесто: тр̄чи. У стиху: младе главе онакве не вӣђах! [ГВ 1971] приређивачи реконструишу књижевни облик имперфекта итеративног глагола, док наша истраживања показују да је то Његошев архаизам и дијалектизам, перфективни глагол у имперфективном облику (нè вӣђах).

Послијеакценатску дужину заборавили су да означе у стиху: гледá јèком града стравичнога [ГВ 157], па смо умјесто именице женског рода *јèка* добили именицу мушког рода *јèк, која стварно постоји, али с дугосилазним акцентом. Нема послијеакценатске дужине ни у акцентованом облику из стиха: олтар прáви на камен крвави! [ГВ 675]*, а хтјело се разлучити хомо-графе: реконструисати придјев *їрáвї* (који има дужину) – а искључити императив глагола *прáви (који дужину нема). Изостанак дужине у примјеру: Вазда рáниш од Видова дана [ГВ 1739]* макар не доводи до забуне.

Прозодијску редакцију очито је извршио Радосав Бошковић. (Одмогао му је Видо Латковић ставивши неколика силазна акцента умјесто узлазних,

у два примјера заборавивши да означи и послјеакцентатску дужину, а у примјеру у којем је обавезно ново преношење на одричну рјечцу погријешо је и врсту и мјесто акента.)

13.2. Рефлекси јата. – Бошковић и Латковић диференцирају рефлекс кратког јата (пишу га са **је**) и једносложни рефлекс дугог јата (означавају га граfiјском секвенцом **’је**), као и њихови претходници, а ријешили су питање наводних екавизама, као и текстолошку интерпретацију дијалектизма *ћијејездо*. Оно што они нису правилно разлучили тиче се неоправданог јекавизирања изворних ијекавских облика у неколико ријечи (укупно седам).

1° Једносложни рефлекс дугог јата, тј. граfiјску секвенцу **’је** с апострофом, Бошковић и Латковић реконструирају у примјерима у којима је то чинио и Решетар у својим издањима *Горској вијенца* (осим последњег), укључујући глаголске облике: засл’јепило [ГВ 888]*, св’јетли [ГВ 784], осим облика презента и императива глагола *ћосјећи*, и њима с правом прикључују облик: сн’јежна [ГВ 1868].

У контексту у којем је граматички могућ и један и други изговор, али у различитом значењу – рефлекс кратког јата, с прозодијом аориста [нè смје], и једносложни рефлекс дугог јата, с прозодијом презента [нè см^нјē] – приређивачи се с правом опредјељују за презент: не см’је каљат мјесецослов, [ГВ П 27^б]*.

2° Поред примјера у којима је и Решетар полазио од је-рефлекса кратког јата:

што је чије дају *свјема* [св^нјéма – Р. М.]! [ГВ П 25^б];
а мени се кá у зарок *сијјеца* [ст^нјéцá – Р. М.], [ГВ 1379]*,

Бошковић и Латковић су је-рефлекс приписали не само именицама *ћијевац* и *сијечење* него и облицима глагола *ћосјећи* који се граде од презентске основе (а у свим тим облицима Решетар је с правом реконструисао једносложни ије-изговор) и прилогу *ћослије*:

и *сјечењем* [с^нјéчéњем – Р. М.] у опкладу плећах; [ГВ 101]*;
четрнаест *ћосјеци* [пос^нјéци – Р. М.] Тураках [ГВ 334]*;
ПОСЉЕ [пòсл^нјē – Р. М.] *ТРИДЕСЕТ ЧЕТРДЕСЕТ* [тридест-четрдест – Р. М.] ДРУГАХ ПРИЧАЈ СВОЈЕ СНОВЕ; [ГВ -2387];
Већ је троје појало пјевацах [п^нјéвāцá^х – Р. М.], [ГВ 2567]*;
да *ћосјечем* [пос^нјéчем – Р. М.] Турке изјелице. [ГВ 2751]*.

3° Бошковић и Латковић су ријешили питање Његошевог фонетског дијалектизма *ћијејездо*, не само с двосложним рефлексом јата, јер је то већ

урадио и Решетар: *ѣњијездо* [ГВ 19*, 122*, 710*, 1733] исправивши при том штампарску грешку у другој потврди, него и у позицији једносложног рефлекса: гњ'језда [ГВ 1540]; гњ'јездо [ГВ П 10^б], у којој су превазишли непрецизност старе, славеносрпске ортографије.

4° У примјерима које је Решетар неоправдано ијекавизирао, Бошковић и Латковић враћају изворне Његошеве ликове – црквенославенизме: млеком [ГВ 637]*, време [ГВ 2290]*, поетизам: колевке [ГВ П 4^а]*, народски екавизам: леба [ГВ 1414, 1667]* и примјере с ефектом кратког јата послје *p*: мало-пред [ГВ 241, 245]* и др.

13.3. Штампарске грешке. – Да нису преузели седам штампарских грешака из издања Трифуна Ђукића, којим су се послужили као протографом, Радосав Бошковић и Видо Латковић у првом тиражу првог издања практично не би ни имали штампарских грешака. (Не рачунамо чисто техничке грешке: велико слово у замјеници *мој* у *Тужбалици сесѣре Батѣрићеве*, изостанак тачке, тачка умјесто запете, бјелина на почетку стиха и сл., које се лако исправљају.)

Питањем штампарских грешака у Бошковићевом и Латковићевом издању позабавио се Александар Младеновић [Младеновић 1996: 20]. Он због нечега узима издање из 1980. године (не каже које с обзиром на то да су те године изашла три издања *Целокућних дела*, 10, 11. и 12), и у њему је уочио осамнаест грешака (а стварно их је само петнаест). Једно јесте штампарска грешка, али грешка првог, Медаковићевог издања: „*ѣоѣреба* 2088 (треба *ѣоѣребе*)”. Друго је некаква Младеновићева омашка: „*ог* 2140 (треба *го*)” – у свим издањима, па и у Младеновићевом, стоји (и треба да стоји) *ог*. Треће није штампарска грешка него оправдана текстолошка интервенција, исправка грешке првог издања, у прози испред 2583. стиха, само што би васпостављени сугласник стварно требало ставити у заграду: њи[x]. Занимљиво је, међутим, у којем издању су се грешке први пут појавиле.

1° У првом издању Радосава Бошковића и Вида Латковића [Бошковић – Латковић 1952] има седам штампарских грешака (од којих су само три у стиху), и све су оне преузете из издања Трифуна Ђукића, којим су се приређивачи служили као подлогом. Од ових грешака три су у списку Младеновићевом:

ПОСЉЕ ТРИДЕСЕТ ЧЕТРЕДЕСЕТ [тридест-четрдест – Р. М.] ДРУГАХ ПРИЧАЈ СВОЈЕ СНОВЕ; [ГВ -2387]*;

НОСЕ ЗА ЊИМ ДВА МОМКА МЕЂУ СОБОМ ЈЕДНУ СИНИЈУ И НА ЊОЈ ДВАДЕСЕТ [двадест – Р. М.] ОКАХ ШЕНИЦЕ ВАРЕНЕ, [ГВ -2648];

свак потрчи к *ријечкому ѣрагу* [к Ријечкоме Граду – Р. М.], [ГВ 2696]*.

Једну грешку Младеновић не само да није запазио него је преселио у своје издање:

мене никад *још* [јошт – Р. М.] притисла није. [ГВ 1236].

Три грешке првог издања исправљене су у трећем (па их нема у каснијим, фототипским издањима):

СВРШИ ПИСМО И ЧИТА [чита га – Р. М.] НАГЛАС ПРЕД СВИЈЕМА [ГВ -1173]*;
Бог је драги *неколико* [неколика – Р. М.] дана [ГВ 1883]*;
ЧУДЕ СЕ ГЛЕДАЈУЋИ *СТАРОГ* [старога – Р. М.] ИГУМАНА [ГВ -2361 (= -2380)]*.

2° У додатном тиражу првог издања (а њега Младеновић и не наводи у својој библиографији у издању ЦАНУ), објављеном пет година касније [Бошковић – Латковић 1957], појавиле су се још двије штампарске грешке, обје у стиху:

сунце ће га спржит *као* [како – Р. М.] муња. [ГВ 1113];
свагда *носи* [носим – Р. М.] рена уза себе [ГВ 1238].

3° Друго издање [Бошковић – Латковић 1967] очито је рађено на основу додатног тиража првог издања (иначе не би баштинило претходне двије штампарске грешке). У њему се појавило шест нових штампарских грешака, од којих су три у стиху:

цик! *циц!* [цик! – Р. М.] опет, издушит не даше; [ГВ 464];
на *некаву* [некакву – Р. М.] ћабу притврдио; [ГВ 739];
Поколење [поколење – Р. М.] [ГВ напомена уз стих 2318];
Ђаче прича *иџуману* [игумну – Р. М.] Стефану пред црквом. [ГВ -2548];
ал' у *брду* [у брдо – Р. М.] нигђе ништа нема, [ГВ 2563];
йоче [поче их – Р. М.] запитовати. [ГВ -2583].

4° У трећем и каснијим фототипским издањима [Бошковић – Латковић 1975] три грешке из првог издања су исправљене, али су додате четири нове:

кад је виђу *ће* [ђе – Р. М.] се смије млада, [ГВ 1279];
па онај час трчи *судницама* [трчи судницима – Р. М.], [ГВ 1510];
целива владику у руку, па *иџумана* [игумна – Р. М.] Стефана. [ГВ -2681];
седам колона тачака (умјесто шест) између 34. и 35. стиха Посвете.

13.4. Тумачење стихова. – Коментар Вида Латковића у овом издању представља остварење сугестија упућиваних Решетару – да се означи ауторство појединих тумачења и да се наводе и друкчија тумачења.

1° Латковић је углавном наводио само она тумачења за која је сматрао да су тачна поткрепљујући их интерпретацијама својих претходника. Из његовог коментара не виде се различити, често потпуно супротни покушаји тумачења „тамних мјеста”. То је ипак остварено тек нашим критичким издањем.

2° Та једностраност Латковићевог избора тумачења, пошто је ријеч о научнопопуларном а не о критичком издању, и не смета кад је одабрано тумачење тачно, али је велики недостатак кад се презентира погрешно тумачење, а тачно уопште не помене (као, на примјер, тумачење стиха: на милост ће окренут небеса! [ГВ 2360]) или кад је и једно и друго тумачење погрешно (као примјер можемо навести загонетку тумачења стиха: часне двоје постах да постите; [ГВ 861], коју смо ми први пут успјели да ријешимо).

3° Много је боље кад се наведу и једно и друго тумачење, на примјер стиха: часне poste за пса испостио; [ГВ 2424] – прво се наводи Решетарево тумачење (али се не каже да је оно нетачно): „Постом не користио својој души него псу, т. ј. залуду постио”, а затим Пандуревићево, које су образлагали Трифун Ђукић и Данило Вушовић (али се не каже да је оно тачно): „Не постио да се причестиш Христовом него псећом крвљу”. Наводи Латковић и Вукову пословицу: „Тако ове poste за пса не испостио”, али њоме не поткрепљује Пандуревићево него Решетарево тумачење, иако је она исто толико нејасна савременом читаоцу као и Његошев стих. (Нема сумње да је Вук пословицу преузео из *Горској вијенца*, али тек пошто је провјерио да се у народу тако и каже – и каже се у смислу који је изразу приписао Ђукић, а Ђукића је консултовао Пандуревић.)

4° Како изгледа Латковићев коментар и колико је он повезан с текстом показаћемо на примјеру стиха: – збили ти се снови на Турчина! – [ГВ 518]. У складу са стварним значењем стиха, приређивачи стављају знак узвика и стих издвајају повлакама (боље су ту заграде, као у нашем издању), али не стављају акценат (а требало је: збили). Латковић у коментару наводи тумачење Светислава Вуловића, који је први тачно објаснио стих, а затим га поткрепљује објашњењем Николе Банашевића, али не из издања *Горској вијенца* јер оно није још било објављено (прво издање је изишло тек 1973), него из чланка у коме је то тумачење раније и подробније образложено (из 1925. године), и то је све у реду. У критичком издању, међутим, треба поменути и друго тумачење иако је оно погрешно, а прихватили су га не само Љубиша и Решетар (у првих осам издања као једино) него и многи други, све до Михаила Стевановића. Треба ставити и акценат да се зна да је то глагол *збиџи*^{II}/збуду (оптатив *збили*), а не *збиџи*^I/збију (крњи перфекат *збијли). Ово посљедње зато што понеко (од коментатора Ђуза Радовић) полази од тачног значења – а од погрешног глагола.

14. Издање РИСТА Ј. ДРАГИЋЕВИЋА

14.0. Појавило се 1959. године (мада на корицама у тврдом повезу пише: Титоград, 1961) [ДРАГИЋЕВИЋ 1959]. Прештамповано је још двапут у библиотеци Луча [ДРАГИЋЕВИЋ 1964, 1966] (друго издање је допуњено) и још једном између та два издања [ДРАГИЋЕВИЋ 1965] (не рачунајући једно дефектно издање у којему су Драгићевићеви прилози изостали). У свим тим издањима Решетареви су коментари и рјечник, Драгићевићеве допуне коментару, други прилози и редактура текста.

Специфичност овог издања, односно ових издања, састоји се у томе што је оно резултат дјеловања двају приређивача – основа је Решетарева, а редакција Драгићевићева.

14.1. Реконструкција штампарских грешака. – Историјска критика, да је тако условно назовемо, тачније: историчар Ристо Ј. Драгићевић (који је и филолошки био веома поткован) урадио је на плану утврђивања штампарских грешака у првом издању *Горској вијенца* неупоредиво више од свих претходника заједно, констатовали смо у *Предговору* критичког издања (који је истовремено и предговор монографије „Текстологија Горског вијенца” која је укључена у критичко издање као прилог). (Овдје нећемо наводити штампарске грешке које су се поткрале у Драгићевићевим издањима.)

1° Исправио је двије најкрупније штампарске грешке које се тичу премјештања текста. Прва: прозни текст испред 1210. стиха (*Ноћ је мјесечна [...] њоје*) грешком је био одштампан и испред 563. стиха, док је прозни текст иза 1226. стиха (*Полијејаше*) био грешком одштампан (само) иза 602. стиха. Друга: прозни текст иза 2379. стиха (*Сви њосјаше [...] збори*) по свему судећи, тј. са високим степеном вјероватноће, био је грешком одштампан иза 2360. стиха.

2° У два стиха (332, 353) воспоставио је генитив једнине *Никшића*, што је годину дана прије њега образложио и Миодраг С. Лалевић: „Песник разликује: да ли не знаш турке од *никшића* (= из Никшића) од: па ми дође књига од *никшићах* (= Никшићана)”, додавши у фусноти: „Без разлога је у штампи дато у оба случаја са *х*” [ЛАЛЕВИЋ 1958: 69].

3° У два стиха (1023, 1035) воспоставио је генитив *љубави* (умјесто *љубови).

4° Ристо Ј. Драгићевић је према рукопису исправио облик *шта у *шио* (само у 1107. стиху). Ми смо исправили облик *шта у *шио* и у 233. и 1893. стиху (по аналогији с Драгићевићевом исправком из 1107. стиха).

5° Исправио је облике *љетни у *љейњи* у 1050. и *пуно у *јуне* у 1266. стиху.

6° Исправио је облике *дрктим у *дрхѣим* у 1360. и *дркташе у *дрхѣаще* у 1507. стиху.

7° Поред тога, Драгићевић је воспоставио генитивну форму пјесникове напомене уз 1144. стих (*Мухамега II* и *Мухамега IV*).

8° Драгићевић је вратио (у 228. стиху) облик *величестѣво* у критичко издање, од којег је био одустао Видо Латковић.

Од крупнијих текстолошких питања реконструкције штампарских грешака у првом издању филолошка критика је покренула само једно, тј. филолог Видо Латковић, у издањима која је самостално приређивао, исправио је облик *величаство из првог издања (у 228. стиху) обликом *величестѣво* из пјесниковог рукописа, али је у издањима које је приредио са Радосавом Бошковићем од те оправдане корекције одустао. Тако је и ова иновација у сштини Драгићевићева, који ју је поново увео и од ње није одустајао.

14.2. Текстолошки аспект издања. – Неке текстолошке исправке Риста Ј. Драгићевића нису биле оправдане.

1° Драгићевић је у прози испред 1253. стиха, у првој реченици, између придјевског облика *мрѣво* и именице *доба* уметнуо копулу *је* према рукопису: **мртво є доба ноћи све спава**. [ВГ л. 14]. У првом издању је копула изостављена: **Мртво доба ноћи, све спава**. [Медаковић 1847: 49]. Ми ипак мислимо да то није штампарска грешка (мало је вјероватно да је Медаковић у преписивању могао да пропусти читаву ријеч и да то Његош не запази). Вјероватније је да је сам пјесник избрисао копулу у Медаковићевом препису или у коректури, тим прије што је сличну конструкцију, без копуле, сам написао у прози на почетку спјева: **глухо доба ноћи свакъ спава**. [ВГ л. 1].

2° Драгићевић је у 1351. стиху замијенио глаголски облик првог лица множине презента *ѣомислимо* из првог издања глаголским обликом првог лица множине аориста из рукописа: *помислисмо: (ко ће оно бити?). У рукопису је заиста облик аориста: **помислисмо** [ВГ л. 15 об.], али је у првом издању он замијењен обликом презента: **Помислимо** [Медаковић 1847: 53]. Могло би се заиста доказивати да је то штампарска грешка настала Медаковићевом непажњом приликом преписивања рукописа за штампу, али је исто тако могуће да је облик сам пјесник измијенио, овдје ипак контекстуално адекватнијим обликом презента.

3° Драгићевић је и у 1329. стиху замијенио глаголски облик из првог издања **поклонише** [Медаковић 1847: 52] обликом (часноме се крсту) *поклонимо. У рукопису је најприје било заиста прво лице множине, али не презента него аориста: **поклони[смо]**, али је већ у рукопису преко наставка

првог лица, крупнијим словима, написан наставак трећег лица множине аориста, што је несумњиво урадио сам пјесник: [поклони]ше [ВГ л. 15].

4° Драгићевић је замјењивао (иако не досљедно) књижевне облике локатива из првог издања дијалекатским облицима акузатива из Његошевог рукописа. Ми те измјене нисмо прихватили: Његош је тежио да коначни облик његовог поетског текста буде у складу са књижевним језиком који се у то вријеме стварао и изграђивао, па су у првом издању дијалектизми из рукописа, па и дијалекатски облици акузатива у функцији локатива, редиговани, наравно: у складу са структуром стиха, а то је рађено, ако не увијек на пјесникову иницијативу, а оно несумњиво уз његову сагласност. Завршна редакција рукописа, са свим својим језичким и поетско-версолошким особинама, заслужује да буде и посебно објављена, што ми и намјеравамо да учинимо у посебном тому *Пјесничких дјела* Петра II Петровића-Његоша, под насловом *Вијенац њорски* [рукописна редакција].

15. Издање Владимира Поповића

15.0. Издање *Горској вијенца* које је приредио Владимир Поповић [РОРОВИЋ 1963], шеснаест година након јубиларног издања у којем је, на корицама и насловној страни, својим предговором заслонио и Његоша с *Горским вијенцем*, и приређивача издања Ђузу Радовића [види т. 9], покушава се приказати као узорно, па се оно чак упоређује с критичким издањем писца ових редова. Наиме, у раду „Dvije rekonstrukcije jezika Gorskoga vijenca Petra Petrovića Njegoša”, који су приређивачи набрзину прикључили зборнику *Njegoš i Hrvati* заборавивши да означе и његову пагинацију (ми је у цитатима васпостављамо), Јосип Силић је, пошто се нешто дуже задржао „на opisu crnogorskoga jezika”, покушао „pokazati kako na tekst Gorskoga vijenca (na njegovu izvornost) gledaju Vladimir Popović i Radmilo Marojević, tj. kako ga rekonstruiraju” [SILIĆ 2011: <261>]. Овдје ћемо се задржати на четири сегмента те расправе (и четири цитата). Прва два се тичу версификације, односно изосилабизма српског епског или асиметричног десетерца, од којих је други повод за укључивање наведеног аутора у историју питања о начину обиљежавања слоготворног *p*. Друга два питања се, посредно или непосредно, тичу реконструкције хетеровокалских дифтонга у Његошевом пјесничком дјелу, па ћемо их прокоментарисати, да бисмо, тим поводом, изнијели и два општа закључка – један о версификацији српској, и не само српској, други о текстологији Његошевих дјела, и не само Његошевих. Па пођимо редом.

15.1. Изосилабизам. – Први цитат: „Da bi se dobio deseterac, u stihu (334) *četnaest posijeci Turakah četnaest* treba (fonijski) ostvariti trosložno [četřnajst], a *posijeci* četvorosložno [posijëci]” [SILIĆ 2011: <263>]. – Метричку

структуру основног Његошевог стиха Милан Решетар, Србин католик родом из Дубровника, овако описује: „У десетерцу се владика држи правила [правила – Р. М.] према којим су склопљени десетерци народнијех пјесама и којих се држе сви наши пјесници и старијега времена, премда су се та правила тек у новије доба пронашла и утврдила, – тј. да у сваком стиху иза четвртога слога буде цезура која дијели стих у два ритмичка ретка, а да не буде акцента ни на задњем слогу првога ретка ни на задњем слогу другог ретка” [РЕШЕТАР 1890: 66]. Ми смо то кратко прокоментарисали: „Решетар не каже (јер се то подразумијева из самог назива) да наведени стих има, као своју прву метричку константу, десетосложну силабичку структуру” [МАРОЈЕВИЋ 2005^a: 886].

1° Да би нека десетосложна структура била асиметрична десетерац, она мора имати цезуру послије четвртог слога (симетрични десетерац пак има цезуру послије петог слога) – Силић реконструира „стих” с подјелом на тактове 3 + 4 + 3!

2° Кад би први и други такт Силићеве конструкције замијенили мјеста, добио би се десетерац, али би други такт морао имати српски тип сажимања вокала: *посијџци || четрн³ест | Т^ур^ак^а (у секвенци *ae* први вокал губи слоговност). Силић, међутим, из свог матерњег језика (он је изворни Хрват, чакавац) узима контракцију типа *-najst*, која иначе карактерише од словенских књижевних језика само словеначки.

3° За стих 334 Силић наводи само интерпретацију из издања Владимира Поповића (1963) мада у другим случајевима наводи и једну и другу; да је погледао наше критичко издање, видео би да је ритмичка структура друкчија: четрнаест посџци [пос³јџци] Турак^а / и узми им седамдесет коња [ГВ 334–335]. Стих прати текстолошка напомена: „*посијџци* – обл. са једносложним ије-рефлексом дугог јата” с упућивањем на одговарајући сегмент реконструкције рефлекс^а јата [МАРОЈЕВИЋ 2005^a: 56, 832–833].

4° Силића је смела – и на криви пут навела – интерпретација стиха у издању Владимира Поповића, који је покушао да *Горски вијенац* подведе под хрватски правописни узус – он пише *ије* и кад треба читати једносложни рефлекс јата [³јџ]. Уосталом, такав однос ортографије и ортоепије озаконио је сам Јосип Силић с коаутором Владимиром Анићем у књизи *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1986), што смо ми подвргли критици у *Јужнословенском филолоџу* (1988), а потом и у књизи *Српски језик данас* [МАРОЈЕВИЋ 2000: 123–125]. Народ би рекао: сама пала, сама се убила – спотакла се неадекватна ортографија, а с њом се угрувао и њен коаутор, кодификатор Силић!

15.2. Слоготворно *p*. – Други цитат: „Popović se i Marojević ne slažu ni u redukciji glasova. Popović je rabi, a Marojević ne rabi. Da redukcija međutim nije formalizam, pokazuje primjer s redukcijom slogotvornoga *ḡ*. Usp. Popović (210) *velikaši, trag im se utr'o* i (304) *i dabodbâ trag nam se zatr'o*. Marojević i jedan i drugi oblik piše bez reduktora: *великаши, траї им се уѣро* i *дабоѣга траї нам се заѣро*. Time i jedan i drugi stih čini devetosložnim (a traži se desetosložni)” [SILIĆ 2011: <264>] – Први услов коректности научне критике јесте навођење текста у цјелини, без изостављања сегмената који критичара демантују. У конкретном случају то су ортоепске реконструкције у квадратној загради и текстолошке напомене.

1° Стих 210: србске [српскѣ] силе грдно [грдно] сатријеше / великаши, траг им се утро [ўтро]; [ГВ 209–210] у критичком издању прати сљедећа текстолошка напомена: „*уѣро* – метрички обавезан изг. слоговног [p] [види т. 0.2.(3)]” [МАРОЈЕВИЋ 2005^a: 50]. Уз стих 304: и дабогда траг нам се затро [зѣтро] / кад под овом живјели марамом! [ГВ 304–305] текстолошка напомена је потпунија, па онда и адекватнија: „*траї* – им. у зн. 'потомство'; *заѣро* – метрички обавезан изг. слоговног [p] [в. т. 0.2.(3)]; *траї нам се заѣро* – изр. у зн. 'остали без (мушког) потомства’” [МАРОЈЕВИЋ 2005^a: 54]. У Предговору, у тачки на коју се позивамо у наведеним текстолошким напоменама, истакнуто је сљедеће: „У прозодијској реконструкцији користимо знак за слоговност – само за *p* у примјерима: *уѣро* [ўтро] (210), *заѣро* [зѣтро] (304), гдје је изговор слоготворног [p] обавезан, и знак за неслоговност – за све остале вокале [...]” [МАРОЈЕВИЋ 2005^a: 10]. Ово посљедње демантује критичара у потпуности: ми смо први реконструисали бројне тауовокалске и хетеровокалске дифтонге, тј. секвенце с дифтоншким степеном контракције двају вокала у контакту, с редукцијом прве или друге компоненте!

2° Нешто није у реду са Силићевим поимањем редукције. Није редукован тросложни лик [ў|мр|о] – редукује се слоговност ликвиде у двосложном лику [ўм|рѣ], уз дужење финалног вокала *o* и помјерање силабичке границе. То значи да би било логично ставити апостроф на двосложном лику (умр'o) кад се он нађе у стиху строге силабичке структуре, а не обрнуто!

3° Користећи досљедно, и у прози, тридесет прво, само мало, слово своје азбуке, графему њ („дебело јер”), Вук Караџић је прописао књижевну норму обавезног изговора слоготворног *p* у примјерима типа **умрѣо**, која је *de jure* остала све до данас, а то нам је потврдио Мирослав Николић, тада главни уредник *Нашеј језика*.

Послије Вука, умјесто дебелог писало се танко јер, затим двије тачке изнад *p*, да би се најзад одустало од диференцирања слоговног од неслоговног сонанта.

Указивање на обавезан изговор слоготворног *p* кад то силабичка структура стиха захтијева упућено је, дакле, онима који ту норму нарушавају. Друга је ствар што редуковање слоговности данас доминира у свим српским срединама па би требало нормативно прописати могућност двојаког изговора (осим у стиховима строге силабичке структуре кад се остварује један, на примјер у Његошевим дјелима, или други изговор, у пјесничком језику Николе Петровића Његоша, на примјер).

4° На основу спроведене анализе и осврта на историју питања могао би се извести алтернативни предлог за различите типове издања. С обзиром на то да апостроф у оваквим случајевима не указује да је ту нешто гласовно изостало а тумачи се, ето, као „редуктор”, знак за редукцију, он би се могао потпуно изоставити, тј. могло би се у критичким издањима писати сâмо *p* без апострофа уз прозодијску реконструкцију у квадратној загради, као што смо ми то и чинили у својим критичким издањима [види горе т. 1°]. У акценатском, тј. версолошко-прозодијском издању, ако слоготворно *p* није под акцентом, довољно је ставити знак за послијеакценатску слоговност без дужине, као што смо ми и чинили у прозодијској реконструкцији критичког издања: љтро, зљтро. Ако је слоготворно *p* испред вокала наглашено, довољно је означити акценат: и повуче четрест топовљ [ШМ 3975]. У научно-популарним, нашим основним издањима довољно би било ставити знак за послијеакценатску дужину без апострофа, мада смо ми [у издањима: МАРОЈЕВИЋ 2018: 170, 173; МАРОЈЕВИЋ 2021^а: 211, 214] ставили и апостроф да бисмо боље нагласили ту слоговност: љтр’о [ГВ 210], зљтр’о [ГВ 304].

15.3. Хетеровокалски дифтонзи. – Четврти цитат: „Naglasak (i, općenito, prozodiju) treba uskladiti sa stopama, dakle onako kako to njima odgovara. (Moramo reći da takav suodnos metričke sheme i naglasaka u teoriji stiha još nije opisan.). [...] Pritom treba voditi računa o tome da je naglasak crnogorskoga jezika za nastajanja Gorskoga vijenca, a i danas, specifičan. Njemu je odgovarao, i odgovara, primjerice, naglasak [čovjěka], a ne [čövjěka]. Usp.: (617) *ka tirjanin na slaba čovjeka* [čövjěka]. Zato metodološki nije u redu kad se izjednačuje sa suvremenim novoštokavskim naglaskom (bilo kojega tipa)” [SILIĆ 2011: <264>]. – Један разлог за реконструкцију *чѡвјѣка* Силић је могао наћи у нашем издању *Горској вијенца* само да је повезао текст критичког издања [види даље т. 1°] с монографијом „Текстологија Горског вијенца” у прилогу [види даље т. 2°]: сажети облик именице (ген.) *чѡѣка* формиран је на прозодијској бази с акцентом на првом слогу *чѡвјѣка*, а не на прозодијској бази с акцентом на другом слогу *човјѣка* (односно *човјѣка*). Други је разлог: текстологија књижевног текста не подређује се нормативистици савременог језика [види т. 15.6].

1° У критичком издању *Горској вијенца* [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 73] финална лексема стиха који Силић цитира наведена је с прозодијском реконструкцијом у квадратној загради:

Вук на овцу своје право [п^{ра}во] има
ка тирјанин на слаба човјека [ч^овјека],
[ГВ 616–617].

Ми тада нисмо сматрали за сходно да је облику којим се завршава 617. стих потребна текстолошка напомена (јер нисмо претпоставили да се може појавити критичар који књигу коју критикује није прочитао, тачније: дочитао), иначе би та напомена гласила: „ч^овјека а не човј^ека [види т. 8.4.4, нап. 4]”.

2° А та, 4. напомена у т. 8.4.4 монографије „Текстологија Горског вијенца” гласи: Ми лазимо од тога да је Његошев идиолект карактерисала акценатска варијанта (генитив) ч^овјека, јер се само од ње могла развити редукована варијанта ч^ов^ека. Уосталом, такву акценатску варијанту преферира, у приказу првог издања Његошевих *Цјелокућних гјела*, Ј. Вуковић: „Од Вукова изговора ч^овјек – ч^овјека и ч^овјек – човј^ека свакако би боље било узети овај други, а још боље ч^овјек – ч^овјека” [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 788, с позивањем на: ВУКОВИЋ 1955: 346].

15.4. Изостанак јекавског јотовања. – Четврти цитат се наставља на први [види т. 15.1]: У стиху (254) *zas'ja sveta Miloševa pravda zas'ja* (kako to čini Marojević) треба писати *zasja* (kako to čini Popović). *Zasja* је ту двослозно, па није у реду кад се претпоставља да се мора реконструирати као [zas'ja]. Таква прозодијска реконструкција стих чини једанаестосложним. Reduciranje *i* у *zas'ja* доводи до глагола *zasijati*, који значи „posijati sjeme”. Nasuprot njemu глагол *zasjati* (kakav pretpostavlja citirani стих) значи „pojaviti se sunce”, што у *zasja sveta Miloševa pravda* поргима пренесено значење [SILIĆ 2011: <263>] – Цитирали смо и други дио пасуса Силићевог трактата како бисмо могли извући закључак о версификацији [види т. 15.5], а о односу двају глагола које Силић упоређује [види даље т. 1°] и о једном Силићевом претечи [види даље т. 2°] писали смо у поглављу 5. студије *Специфични његови језички ријечи (на грађи Његошевој Шћејана Малом)* [МАРОЈЕВИЋ 2020^б: 23–25].

1° Поглавље 5. наведене студије овако почиње: Хомоними су (хомографи, а не хомофони) и глаголи свршеног вида с коријеном **-сиј-**, *zàsijāīīi* I у значењу 'посијати, прекрити простор сјеменом' и *zàsijāīīi* II (*ce*) у значењу 'почети свијетљети'. Прозодијско диференцирање које прати семантичко раздвајање глагола с коријеном **-сиј-** није стабилизовано: процес је и у Његошево доба био у току [МАРОЈЕВИЋ 2020^б: 23].

У наставку смо лексикографски описали наведене хомниме на грађи трију Његошевих спјегова. Глагол *zàsijāīīi*¹ 'бацити сјеме' има четири потврде, једну у *Шћејану Малом* и три у *Лучи микрокозма*, али нас он овдје не занима с обзиром на то да он нема варијанту с контракцијом вокала.

Глагол *засијати*^{II} (*се*) у значењу 'почети свијетлети' има девет потврда. Повратни облик има једну потврду, с контракцијом – у *Лучи микрокозма*, а неповратни – у *Горском вијенцу* једну потврду с контракцијом и једну у пуном облику а у *Шћејану Малом* – четири с контракцијом и двије у пуном облику. Навешћемо примјере у којима није дошло до сажимања вокала јер оне потпуно демантују загребачко-цетињског кодификатора (сугласничке фонеме <с> и <ј> раздваја фонема <и>, која се може редуковати): *инф*: *јѐр ħĕ вѝше* || *крўне засијати* [ШМ 3]; *аор. јг. 3.л.*: *Крѣст засија* || *кѧ на гѡри | сўнце* [ГВ 1327]; *ѳрид. радни јг. ж.р.*: *тѧд би твѡја* || *пѧмѣт | засијала* [ШМ 3953].

2° Поглавље 5. разматране наше студије овако се завршава: Нема непосредног контакта између сугласника *с* и *ј* у контрахованим облицима глагола *засијати* II па није било услова ни за јотовање. То није знао Никчевић (2005), а исход његовог незнања је – карикатурално јотовање у стиху 481: *заѣаше ми лавре Немањића*, (с. 48), у стиху 2342: *заѣат глава но ми ѣаје круна*. (с. | 133; *глава умјесто *слава* штампарска је грешка Решетарева издања, којим се Никчевић некритички служио) и у стиховима 2479–2480: *Заѣа света царица слобода, / заѣа млада кѧ на гору сунце*. (с. 140). / Не треба јотовати ни облик *ѣаје*, из два разлога. Прво, то говори Шћепан, а лицу које изиграва рускога цара, из стилских разлога, не може се приписивати дијалекатско јотовање. Друго, такво јотовање је сасвим спорадична (и врло позна) појава. Данас се чује такав изговор у глаголским облицима *ѣајѣ се*, *ѣаќѣ се* и у именици *ѣајѡка*, али нема основа за тврдњу да се тако изговарало у Његошево вријеме [МАРОЈЕВИЋ 2020^б: 24–25].

15.5. Захључак о версификацији. – Видјели смо [у т. 15.1] да је Јосип Силић, и као правописац, и као текстолог *Горској вијенцу* у покушају, прихватио норму да се рефлекс дугог јата и кад има једносложну изговорну вриједност пише и штампа са *ije* заборавивши да је таква норма батина са два краја – тросложни глаголски облик *ѣостѣци* [пос^ѣјѣци] прочитао је четворосложно *posijeci* (јер је тако одштампан у Поповићевом издању!) – и тако реконструисао „стих” с подјелом на тактове 3 + 4 + 3, тј. са „цезуром” послѣ трећег слога. Другим ријечима: Силић не зна да је цезура послѣ четвртог слога друга метричка силабичка константа српског десетерца (прецизније: епског или асиметричног десетерца српске народне и умјетничке поезије). Не зна Силић ни прву метричку силабичку константу десетерца, која слиједи из његова назива [види даље т. 1°], не зна ни то да се десетерац не дијели на стопе него на полустихове и тактове [види даље т. 2°], не зна да десетерац има само десет слогова, али не обавезно и само десет вокалских графема [види даље т. 3°].

1° Навешћемо још једно мјесто из Силићевог трактата: „*Ima dosta toga u Njegoševu jeziku za što bismo mogli reći da su to osobine njegova lokalnoga*

govora. Takvi su i oblici glagola tipa *rekā* ((1380) *i rekā bih, eto ga niz polje*). Takvim se oblicima Njegoš uključuje u dalmatinskoprиморски говор. Evo još nekoliko primjera: [...] (1274) *pa sam s njom bježā glavom po svijetu*” [SILIĆ 2011: <265>]. – Додавши паразитско *sam* у 1274. стиху Силић је нарушио истовремено и цезуру и десетосложни изосилабизам као принципе на којима се заснива основни стих *Горскої вијенца*.

2° Вајка се Силић да тобоже суоднос метричке схеме и нагласка у теорији стиха још није описан и да прозодију треба ускладити са стопама [види т. 15.3]. Српски десетерац, па ни основни стих *Горскої вијенца*, не може се посматрати с аспекта подјеле на стопе јер он није трохејски стих, а описан је у свим нашим критичким издањима Његошевих дјела, а у подгоричком часопису *Окїоих* представљен је и опис типова стиха у првом и другом Вуковом зборнику [МАРОЈЕВИЋ 2014; МАРОЈЕВИЋ 2016⁶].

3° Не знајући да десетерац може имати и више од десет вокала ако они формирају силабичку структуру од само десет слогова, Силић нам спочитава да с апострофом у ортографској реконструкцији који указује на неслоговно *и* „prozodijska rekonstrukcija stih čini jedanaestosložnim” [види т. 15.4]. У критичком издању *Горскої вијенца* [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 53] иницијална лексема стиха који Силић оспорава наведена је с прозодијском реконструкцијом у квадратној загради:

На развале царства јуначкога
зас’ја [зăс’јă] света [свѣтă] Милошева правда,
[ГВ 253–254],

а у текстолошкој напомени указано је на следећу тачку *Предговора*: „У позицији испред *ј* (а после је *с*) апостроф означава изговор неслоговног *и* [ʰ]: зас’ја [зăс’јă] [254], *йас’јеџа* [пăс’јѣџа] [1778]” [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 14]. Све је јасно под условом да критичар зна шта је то неслоговно *и* (за сваки случај, у квадратној загради оно је и означено, у експоненту и с подредним знаком за неслоговност!).

15.6. Закључак о текстологији. – Приликом утврђивања изворног текста Његошевог, и сваког другог, па и оног који није књижевни, не може се научник руководити било којом кодификацијом, па ни оном Вуковом, која је из Његошева времена, ни било којом савременом дијалекатском ситуацијом, па ни својим идиолектом. У мом матерњем, завичајном говору (рођен сам и одрастао у Морáкову код Никшића, гдје почиње источнохерцеговачки дијалекат) каже се *чо(ѿ)јџека*. Његошеви преци, међутим, донијели су испод планине Његош многе језичке особине, па и прозодију *чѿвјека*,

коју и треба реконструисати у дјелима аутора *Горскої вијенца*. Његош, да завршимо други закључак и читаво поглавље, није могао знати како ће се која језичка особина описати и прописати у окупационом правопису Јосипа Силића (и злијех му у злу помотњика), који је српски језик учио али га није (довољно) научио!

16. Издање Николе Банашевића

16.0. Мада је о тумачењу *Горскої вијенца* писао још 1925. године [БАНАШЕВИЋ 1925], Никола Банашевић је своје критичко издање спјева објавио скоро пола вијека касније [БАНАШЕВИЋ 1973]. У наредна два издања штампана на крају допуне коментару, у суштини полемичке осврте на критичке замјерке Риста Ј. Драгићевића и Михаила Стевановића. Литературолог по струци, професор француске књижевности, Банашевић је посебну пажњу посветио поетици дјела. И ту је постигао запажене резултате иако су неке његове веролошке опсервације биле нетачне.

16.1. Текстолошки аспект издања. – Једно важно питање Банашевић је поставио, а друго и успјешно ријешено.

1° Никола Банашевић је покушао да објасни поријекло недовршеног стиха. У *Коментџару* он пише: Овај недовршени стих могао се лако допунити, али је можда песник оставио да се читалац сам довија његовом значењу, ако пак изостављене речи нису испале приликом отискивања целе странице. Додајмо да у првом издању место изостављеног полустиха има шест тачкица [БАНАШЕВИЋ 1973: 355]. У *Предговору* такође наводи двије претпоставке, од којих је прва друкчија (и увјерљивија) од оне од које полази у *Коментџару*: Теже је објаснити зашто је 2235. стих (*а од ѿоја...*) остао недовршен. Да ли су коректорове исправке последњих речи тога десетерца биле нечитке за слагача или су слова испала приликом отискивања? [БАНАШЕВИЋ 1973: XX].

Драгићевићева претпоставка, да стих „Његош није благовремено допунио, а коректор, наравно, није могао ништа друго урадити до оставити тачке мјесто недовршених ријечи”, наша ранија претпоставка, да је у рукопису други полустих био нечитак па је штампар оставио празно мјесто (заправо: шест тачака) до ауторове коректуре, и Банашевићева прва претпоставка из *Предговора*, да су „коректорове исправке последњих речи тога десетерца биле нечитке за слагача”, нису ни у каквој колизији: у свима њима се подразумијева да Његош није обавио „потоње прегледање”, тј. завршну коректуру (ревизију), бар не до краја, те није дешифровао свој текст.

Највјероватнија је ипак претпоставка да је приређивач текста, Медаковић, преписујући га за штампаре, нечитак други полустих замијенио са шест

тачака (да дода шест слогова у коректури кад му аутор запис разријеши). То Његош није учинио. Медаковићу се може вјеровати да је Његошу дата друга коректура и ревизија, али кориговање није до краја остварено. Један је, међутим, проблем објашњење, а други – реконструкција недостајућег дијела стиха, што смо ми урадили у критичком издању (и Миро Вуксановић реконструирше стих, али на свој начин) [види т. 22.4.1°].

2° Једно текстолошко питање Никола Банашевић је ријешио – реконструисао је двоструки сонант у 976. стиху *Горској вијенца*: Аллах, море, мудра разговора! [Банаšевић 1973: 44], са сљедећим образложењем: Његош је први део овог стиха написао *Аллахъ море!* (с удвојеним сугласником л, као у арап.-тур. Allah) [Банаšевић 1973: 249]. Удвојени сугласник је одштампан у првом издању: Аллахъ море! [Медаковић 1847: 33] према пјесниковом рукопису: аллахъ море! [ВГ л. 10], који свједочи да је Његош у том стиху и изговарао дуго [л:] имитирајући говор муслимана.

16.2. Версолошки аспект издања. – У свом издању и у специјалној студији Никола Банашевић се бавио и структуром Његошева десетерца и повезивањем десетераца у веће структурне јединице (куплете).

1° У коментару уз 8. стих спјева Банашевић истиче: С помереном цезуром (предахом) после шестог слога, истакнут је нарочито други део стиха: *све ѿѿѿѿи!* Ова структура десетерца, која утиче на његов ритам, доста је честа у *Горском вијенцу* [Банаšевић 1973: 154]. – Запажање је тачно, али потпуно лаички формулисано: цезура остаје послје четвртог слога, али се остварује опкорачење цезуре које ритам динамизира (убрзава).

Такву појаву, с нетачном формулацијом, Банашевић запажа и у бројним другим стиховима. За стих 76 (*Су чим ђеѿе изаћ ѿрег Милошца*) он каже: Да би се пак истакла Милошева личност, стих треба читати са цезуром (предахом) после шестог слога, необичном у народним песмама [Банаšевић 1973: 167]. – Цезура, наравно, остаје на своме мјесту, а не помјера се, само што је пауза између другог и трећег такта, који чине други полустих, већа од паузе на цезури, која десетерац дијели на два полустиха.

У коментару уз 322. стих Банашевић косом цртом означава „цезуру” (*Поѿѿѿѿѿѿмо овђе / чекајући*) истичући: С цезуром после шестог слога, мајсторски је истакнут глагол *чекајући*. Цезура после четвртог слога дала би чак други смисао: *ѿѿѿѿѿѿмо / овђе чекајући* значило би: „погибосмо што баш овде чекамо.” [Банаšевић 1973: 196]. – Запажање је тачно с гледишта функционалне перспективе реченице, али није како треба версолошки формулисано.

Стих 344 (*Шѿаше ли им мила вјера биѿи*) Банашевић овако версолошки коментарише: *Мѿла* није епитет уз *вјера* већ део предиката, тако да стих

треба читати с цезуром после шестог слога. Три двосложне речи на крају стиха нису погодне за бољи ритам [Банашевић 1973: 198 (исправили смо техничку грешку)]. – Цезура остаје на своме мјесту (опкорачује се компонентама предиката), а други полустих се конституише по обрасцу 2 + 4, с тим што се у трећем такту појављује неметрички акценат на претпоследњем слогу.

Погрешна версолошка интерпретација може условити погрешну граматичку анализу. За стих 267 (*га јуначки аманеї чувамо*) Банашевић каже: јуначки није придев уз именицу *аманеї*, како објашњавају Ћ. Радовић и В. Латковић, него прилог, са значењем: да јуначки чувамо (мада у рукопису има ортографију као придев). *Јуначки* и *аманеї* раздвојени су цезуром, а *јуначки* као придев изговарао би се уз именицу и припадао истом, неправилном делу стиха (7 + 3) [Банашевић 1973: 189 (исправили смо техничке грешке)]. – Рукопис потпуно демантује коментатора и потврђује да је то придјев (пише: **јуначкїй**) а не прилог (писало би: *јуначки), цезура остаје на своме мјесту уз опкорачење, а други полустих има парни распоред тактова (3 + 3), што није ништа необично (и није неправилно).

Стих 692 овако Банашевић коментарише: У стиху *Прокле маїи / од невоље сина*, цезура не може бити померена од четвртог после осмог слога, тако да две речи *од невоље* нису одредба глагола прокле већ атрибут именице *сина* (од невоље). Према томе, не може се примити тумачење да је мати „била принуђена да прокуне сина” (Живко Драговић, В. Латковић). Право је тумачење да мајка проклиње недостојног сина, кога је морала признати за свог (зато: *од невоље сина*) [Банашевић 1973: 226]. – Не може се примити Банашевићево тумачење (које није само његово) да је Станиша био за невољу син својој мајци (Мара му је била маћеха) јер она није могла знати да ће он бити недостојан. Од невоље га је она проклела јер јој је прогризао сису у посању, а то очито није био добар симболични знак. Иначе је стих потпуно правилан: други полустих се конституише по обрасцу 4 + 2, функционална перспектива реченице налаже опкорачење цезуре јер је од невоље адвербијал узрока уз предикат прокле.

Стихове 2587–2588 (*Најїриђе їи Божїћ честїиїамо, / честїиїамо Божїћ Гори Црној!*) Банашевић овако коментарише: Два вешто конструисана стиха: стављањем истог глагола на крај првог и на почетак другог стиха, и друкчијим размештајем речи (именица–глагол; глагол–именица) и цезуре (4 + 6; 6 + 4) из једног у други стих. Томе треба додати инверзију која је још јаче истакла полустих *Гори Црној*, јер се њој честита на победи над потурицама [Банашевић 1973: 386 (прва реченица је само наизглед незавршена: коментатор указује на који начин су стихови вешто конструисани)]. – У стиховима је остварена анадиплоза карактеристична за десетерац (понавља се крај једног и почетак другог стиха, овдје у обрнутом распореду). Што војвода Батрић Мартиновић честита Божић не само владици него и Гори

Црној има симболично значење: сада је Црна Гора слободна, она се (поново) рађа. Израз *Гори Црној* није други полустих (који се изговара повишеним гласом) него трећи такт стиха (други такт другог полустиха).

О наводном помјерању цезуре послије шестог слога Банашевић расправља и у студији *О Његошевом десетерцу* изводећи опште закључке. Ти закључци су веома значајни иако су неадекватно версолошки формулисани. Стихови 2407 (*Ў памѣт се добро Црногорци*) и 973 (*Ќ прѡклѣтѡ земљо, пропала се*) посматрају се као „нека врста говорничког десетерца” у којем се други дио стиха (тачније: трећи такт) изговара повишеним гласом, док се у стиховима 2396 (*нѣк ме ѡздѡ свако, кѡ ѡ хоће,*) и 2401 (*не бојим се клетве нѡ другѡга.*) он изговара спорије и тише. Оба дела стиха 549 (*како би им запа да те могу –*) изговарају се гласно и брзо [Банашевић 1984: 15–16] (стихове смо навели према нашем основном издању). С једне стране, у свим примјерима које Банашевић анализира цезура остаје послије четвртог слога, а опкорачује је пауза послије шестог слога. С друге стране, цезуру може опкорачити пауза послије седмог (на примјер, у 267. стиху) и осмог слога (на примјер, у 692. стиху), али такве примјере, видјели смо, Банашевић не признаје (а зато их погрешно и тумачи). Трећа је ствар што се у неким пјесмама послије шестог слога заиста појављује (друга) цезура, али као ритмичка доминанта а не као метричка константа; таква је балада *Жалосѡна ѡ ђсанца ѡлемениѡе Асан-ѡѡницице*, и та друга цезура надомјешта квантитативну клаузулу, као што то чини рима, с друге стране, и трохејска ритмичка доминанта, с треће.

2° Банашевић у студији *О Његошевом десетерцу* погрешно интерпретира узвичну рјечцу да̑ као „самостални потврдни прилог” у 47. и 760. стиху *Горској вијенца*: Стих 47: *Да, кад ѡлаву раздробѡиш ѡѡѡјелу* својим наглашеним *га*, потврдног значења, има знатно друкчији ритам и изразитост него гусларски десетерац који би гласио: *Када главу раздробѡиш тијелу*. У овом монологу владике Данила, самостални, потврдни прилог да̑ везан је и са следећим 48. стихом, у *мучењу издишцу членови*, тако да та мала једносложна реч појачава не само ритам него и патетичност целог говора. У 760. стиху: *Да, нијесу ни криви ѡѡѡѡѡ*, владика Данило истим прилогом *га* одлучно потврђује мисао тога стиха. Без паузе, односно без зареза у штампаном тексту, једносложна реч да̑ била би свеза, а реченица не би била завршена, или би се претворила у упитну реченицу [Банашевић 1984: 8]. – Ријеч *га*, наравно, није ни „потврдни прилог” ни везник, него – узвична рјечца *га̑* у значењу ’ма’ (с побочним акцентом), и нема паузе између ње и наставка стихова. То значи да нема разлике у овом погледу између Његошевог и „гусларског” десетерца – само што Његошеви стихови, не само у *Горском вијенцу* него ни у *Лучи микрокозма*, нису правилно граматички и версолошки интерпретирани (и нису правилном интерпункцијом обиљежени).

3° У шест стихова *Горскої вијенца* акценат се преноси с десетог слога на девети. Пет од тих шест стихова запазио је, нетачно их интерпретирајући, Никола Банашевић (у студији *О Његошевом десетерцу*): Свега се три једно-сложне именице могу наћи на крају његових десетераца: Ал' тирјанству / стати ногом за *врѣӣ* (618); Улеће ми / једна муха у *нѡс* (817); злѡ, под гѡрим [гѡрѣм – Р. М.] / кѡо [кѡѡ – Р. М.] дѡбро, под *злѣм* (1168). Овај последњи стих са једним само дугим слогом најдрастичнији је пример колико се многи Његошеви десетерци разликују од гусларских десетераца. / Сем именица, у *Горском вијенцу* има и других једнословних акценатованих речи на крају десетераца; ни њима нема места у гусларским десетерцима код којих је последњи слог увек неакцентован. Ево тих стихова, с акценатованим обликом заменице *она*: звијезда је / црне судбе над *њѡм* (14); име чесно / заслужи ли на *њѡј* (2333) [БАНАШЕВИЋ 1984: 10 (исправили смо техничке грешке)]. Стих 1168. завршава се инструменталом именице *злѡ* и у првом издању: подѡ зломѡ [МЕДАКОВИЋ 1847: 44], и у рукопису: *подѡ зломѡ* [ВГ л. 13]. Тако он гласи, додуше са неадекватном интерпункцијом, и у Банашевићевим издањима: зло, под горим, као добро, под злом. [БАНАШЕВИЋ 1973/1993: 57]. Наводећи стих по сјећању (или по издању браће Јовановића [ЈОВАНОВИЋИ 1881^а: 51] које му је могло бити при руци), Банашевић је у њему погрешно видио инструментал *злѣм поимениченог придјева сложене придјевске деклинације *злѡ. То је једно. Друго. У свих пет стихова које Банашевић наводи обавезно се преноси акценат на предлог, што је метрички условљено, али је и у складу са уобичајеном прозодијом разговорног језика, а то значи да у *Горском вијенцу* није нарушена ненаглашеност десетог слога као тонска константа народног (и Његошевог) десетерца. А то опет значи да се ни у овом погледу Његошев десетерац не разликује од народног (само што је имао мање среће са својим тумачима).

Зашто шести стих с преношењем акцента с десетог слога на девети (*Ми имамо једну ѿраву за ѿѡ* [ГВ 2136]) Банашевић не помиње с обзиром на то да се и он може читати *за тѡ? Можда зато што се у бројним издањима (не и у његовим) веза предлога и замјенице (хомонимична с прилогом *за ѿѡ*) пише састављено јер се изговарала као једна фонетска ријеч – *зато (и у издању браће Јовановића [ЈОВАНОВИЋИ 1881^б: 93]).

4° Никола Банашевић је дуже реплике јунака и кола подијелио на куплете, низове стихова који представљају тематску цјелину. То може бити прихватљиво евентуално у школском издању, али никако не у критичком јер су саме реплике својеврсни куплети у које се десетерачки стихови сврставају. (Исти поступак је примијенио Видо Латковић у цетињском јубиларном издању [види т. 12].)

17. КОМЕНТАР МИХАИЛА СТЕВАНОВИЋА

17.0. Први коментар без издања је Стевановићев, објављен на самом почетку посљедње четврти XX вијека под насловом *Језичка тумачења у коментарима Њећошева Горској вијенца* (1976), и њиме отпочињу необичне публикације које карактеришу посљедње двије и по деценије тога вијека у жанру „издања и тумачења *Горској вијенца*”. Додуше, Стевановићева прва монографија била је замишљена да прати акценатско издање *Горској вијенца*, али пошто такво издање тада није било остварено, рукопис је промијенио сврху, а вјероватно и наслов. Ми смо се на Стевановићеву књигу осврнули чланком *Прилој тумачењу 892. сѣиха Горској вијенца („Крсѣу служиши, а Милошем живиши”)* [МАРОЈЕВИЋ 1978^а: 229–231] и критичким приказом [МАРОЈЕВИЋ 1978^б: 215–225], а на обје монографије – у пет фрагмената (студија случаја) рада *Михаило Стевановић као њећошолој* [МАРОЈЕВИЋ 2002: 153–172], који је укључен као осмо поглавље у монографију *Њећош и њећошолози* [МАРОЈЕВИЋ 2023^б: 103–117].

17.1. Као синтаксичар, Михаило Стевановић је дао допринос тумачењу стихова *Горској вијенца* који нису били са тога аспекта у коментарисаним издањима подробније разматрани. Такво је тумачење 605. и двају наредних стихова, који у нашем основном издању гласе:

Јунаштво је цар зла свакојега –
а и пићѣ најслађѣ душевно
којијем се пјанѣ покољења.

[ГВ 605–607].

Разматрани фрагмент Стевановићевих коментара *Горској вијенца*, закључили смо, има не само фактички (ријешено је питање значења једног спорног стиха) него и методолошки значај. Не одбацујући ни аргументе које је изнио Никола Банашевић – да је тумачење по коме је „јунаштво једно од највећих зала” „неприхватљиво и да је у супротности с Мићуновићевим схватањем света и живота. Оно одступа и од идеје претходних двају стихова, који славе прегаоце и њихов подвиг. У стиху се, према томе тврди, да се јунаштом свако зло савлађује” [БАНАШЕВИЋ 1973: 217] – Михаило Стевановић је лингвистичким методом доказао да, ако се у два наредна стиха „копулативном реченицом, реченицом, дакле, истог смера и истог смисла, износи несумњива похвала јунаштву, онда и у стиху за који се ова два везују двојним везником *а и* – такође мора бити похвала” [СТЕВАНОВИЋ 1976: 58–60; СТЕВАНОВИЋ 1990: 97–98].

Стевановић не наводи мишљење Лабуда Гојнића, за које вјероватно није знао а који је први лингвистички аргументовао ово тумачење на основу разлике у значењу везника *a* и *али* у наведеном контексту („кад би 605. био контраст 606. стиха, мислим да их не би везивала свеза *a*, већ *али*“) [подробније у нашем критичком издању, уп. Маројевић 2005^a: 668–678].

Ми смо Стевановићево, односно Гојнићево тумачење подупрли текстошки. Разматрајући таутовокалске дифтонге у *Горском вијенцу* ми смо утврдили да је у 606. стиху посвједочено губљење сонанта *j* и контракција двају вокала *e* на граници номинатива једнине именице *ѡиће* са копулом *је*. У овом именичко-глаголском дивербу реконструисали смо први, дифтоншки степен контракције као једину изговорну вриједност – **пиће** [пиће^ε] = *ѡиће је*. Овдје је дифтонг [e^ε] – у књижевном језику и у говорима са пренесеном акцентуацијом – неакцентован. Похвална оцјена јунаштва у 605. стиху још више се наглашава реконструисаним именичко-глаголским дивербом у 606. стиху: послије те г л а в н е похвале јунаштву, по којој је оно *цар* јер је ’јаче (од сваког зла), господари (над свим злима), побјеђује (свако зло)’, накнадно се уводи још једна, д о д а т н а позитивна оцјена везником *a* и у значењу ’поред тога (оно је) и (пиће најслађе душевно којијем се пјане покољења)’. Та накнадно уведена похвала истиче се одговарајућим интерпункцијским знаком (у нашем критичком издању – повлаком).

17.2. У својим коментарима Михаило Стевановић је покушавао да разграничи инструментал-оруђник, који се по правилу употребљава без предлога *c*, и инструментал-социјатив, који се по правилу употребљава с предлогом *c*. И то је чинио, одмах да констатујемо, с неједнаким успјехом.

1° У 242. стиху, који у нашем основном издању гласи (у контексту који и Стевановић наводи):

Гордо лежи велики војвода
под кључевма крви благородне
кӑ мӑлопрѣд што гордо иђаше,
[с] страшном мишљу, прсѣ надутијех,
кроз дивјачне тмуше азијатске

[ГВ 239–243],

облик без предлога *c* „завео је коментатора Горског вијенца у издању Српске књижевне задруге и, пре њега, коментатора издања београдске Просвете да тај облик схвате као допуну другог дела стиха, употребљен, дакле, у функцији инструментала у ужем смислу, да, што је пре њих учинио Б. Ковачевић, уклоне зарез, који у првом (бечком) издању пева, а и у више других издања, стоји на цезури. Тиме су они, по нашем мишљењу, променили смисао онога

што је песник хтео да каже. [...] Према томе, ако мање разумљиве од сад наведених стихова кажемо невезаним слогом, може се, бар по нашем мишљењу, рећи да они значе: Гордо лежи велики војвода под млазевима своје благородне крви, као што мало пре гордо и ђаше са страшном мишљу (да убије султана), надутих прсију (односно са срцем пуним храбрости), кроз густе гомиле дивљих Азијата” [СТЕВАНОВИЋ 1976: 34–35; цит. по: СТЕВАНОВИЋ 1990: 64–66].

Тачну Стевановићеву анализу ми смо текстолошки потврдили (и питање коначно ријешили) реконструкцијом графички непотврђеног предлога *с*, тј. упрошћени фонетски запис првог издања замијенили смо фонолошким или фонемским.

2° Ми реконструишемо предлога *с* и у сљедећем примјеру:

Што се [с] црним задоји ђаволом
обешта се њему до вијека.
[ГВ 685–686].

У 685. стиху *Горској вијенца* Михаило Стевановић види облик инструментала без предлога који је, наводно, употребијен „у функцији субјекта пасивних реченица, у чему се огледа несумњиво утицај руског језика, и чега има врло мало у других наших писаца Његошева времена, а у новијих га никако и нема”, тако да стихови „значе: Кога (одн. што) црни ђаво (највећи наш [вар.: наш највећи] непријатељ – ово, свакако, у примени – Турци) задоји (придобије за себе), тај му се обавезе да ће му на сва времена [вар.: на свагда] (довијека) остати привржен (тј. веран)” [СТЕВАНОВИЋ 1976: 63–64; исправљене су штампарске грешке и додате варијанте по: СТЕВАНОВИЋ 1990: 110–111].

Наша реконструкција разоткрива право значење стиха: израз (*не*)ко се *с ђаволом задојио*, односно пејоративно (са замјеницом *шћио* и радним глаголским придјевом у средњем роду) (*не*)шћио се *с ђаволом задојио*, само је фразеолошка варијанта изразâ *све му је с ђаволом* (израз је у Црној Гори веома распрострањен) и *ко с ђаволом шћикве сади*. . . У свим варијантама (укључујући и Његошеву) употребијен је социјатив, тј. инструментал с предлогом *с*. Изостављањем предлога добија се друкчије (у суштини бесмислено) значење: „некога је задојио ђаво”! Стихови 685. и 686. дословно значе: ко се задоји истим млијеком као (црни) ђаво, тј. кога задоји ђаволова мајка макар да га и није родила, завјетује се ђаволу (брату по млијеку) на вјерност док је жив. А фигуративно, у контексту спјева, они имају сљедећи смисао: домаћи Турци (потурчењаци, исламизирани Срби), задојени „турском вјером” (исламом) као и прави Турци (= црни ђаво), завјетовали су се овима да им буду вјерни до краја живота.

3° Грешку у обрнутом смјеру Михаило Стевановић је учинио у коментару 892. стиха *Горскої вијенца*:

Малѡ људство, штѡ си засл'јепило:
не познајеш чистог раја сласти
а бориш се с Богом и с људима,
без надања живиш и умиреш,
крсту служиш а Милошем живиш –
крст је ријеч једна сухопарна,
Милош баца у нѣсвијест људе
ѡл' у п'јанство неко прећерано.

[ГВ 888–895].

Стевановић у свом објашњењу стиха полази од дијалекатског изоставања предлога *с*, а ми у текстолошкој напомени уз критичко издање реконструиремо фразеолошки русизам *Милошем живиш* у значењу 'Милош (= Милошево витештво) ти је смисао постојања, Милошем си потпуно обузет', док је у монографији „Текстологија Горског вијенца” која је приложена критичком издању спјева подробно изложена историја питања [МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 89, 604–612].

17.3. Посматрао је Стевановић језик *Горскої вијенца* некако линеарно, да не кажемо: буквално, тј. из визуре савремене дијалектологије.

1° Најбољи примјер за то су стихови који у нашем (новом) основном издању гласе:

Зла мрзнѡме чинит не можемо,
а ѡко нам је миѡ али својта –
траг по трагу његов ископамо.

[ГВ 2149–2151].

Поводећи се за текстолошким покушајем Јевта М. Миловића који је прихватио Никола Банашевић, Стевановић подржава тумачење да је у 2150. стиху *Горскої вијенца* у првом издању направљена ортографска грешка – заједничким писањем везника *а* с односно-упитном замјеницом *ко* промијењен је, наводно, „смисао и однос посебних реченица у сложеној [...], од којих је друга, која почиње са *а ко*, независна супротна реченица у односу на непосредно претходну. Тако их је песник свакако замишљао, јер цела мисао тек тако схваћених ових стихова има свој смисао. Њом се хтело рећи: да траг по трагу ископају ономе ко им је миѡ или својта. Заменица (*ко*) ту, дакле, мора постојати. Спајањем те заменице с непосредно претходним *а* добија се везник *ако*, а неопходне заменице нестаје. Онда однос реченица постаје за-

висан, и из таквог односа произилази смисао реченица да не могу учинити зла мрзnome ако им је мио или својта. А то је бесмислица, јер мрзни не може бити мио, макар био и својта. А осим тога, трећи сад наведени стих у томе случају висао би сам за себе, одвојен од два претходна” [СТЕВАНОВИЋ 1976: 116; СТЕВАНОВИЋ 1990: 181].

Да ли ћемо у 2150. стиху: **Ако намъ с мио али својта**, [МЕДАКОВИЋ 1847: 88] писати условни везник *ако* (дакле састављено) или супротни везник *а* и номинатив замјенице *ко* (дакле растављено), то зависи од значења које наведеном сегменту приписујемо. Милан Решетар, а за њим и бројни други приређивачи, остаје код ортографије првог издања: Зла мрзnome чинит не можемо; / ако нам је мио али својта, / траг по трагу његов ископамо [РЕШЕТАР 1890: 195]. Смисао имају стихови, али један смисао, и кад се пође од условног везника *ако*, и имају смисао, али други, кад се пође од супротног везника *а* и замјенице *ко*. Обје интерпретације, граматички гледано, подједнако су могуће. Миловићево тумачење било би прихватљивије кад би стих значио да вјештице с в а к о м е ко им је „мио али својта” траг по трагу ископају. Али он то сигурно не значи. Зато смо се ми и определијели за класичну вербализацију текста (само што смо умјесто запете на крају 2150. стиха ставили повлаку), наводећи за њу два аргумента: 1^о вјештице се договарају какво ће зло учинити коме, али увијек то не могу да остваре: ако им је тај мрзан – не могу му чинити зла, а ако им је он мио или својта – траг по трагу његов ископају; 2^о прихватањем овог тумачења не мијења се ортографија изворног издања, тј. не мора се реконструисати штампарска грешка у првом (Медаковићевом) издању. У складу са новим, изворним читањем текста *Горској вијенца* и новим, изворним тумачењем Његошева десетерца, по којем у Његошевом пјесничком тексту налазимо бројне и разноврсне типове фонетских дифтонга који не нарушавају десетосложну силабичку структуру него је напротив чине ритмички разноврснијом, у првом полустиху 2150. стиха, на граници супротног везника *а* и условног везника *ако*, ми смо алтернативно реконструисали сажимање вокала, и то дифтоншки степен њихове контракције: $\bar{a}ko$ [^aäko] = *а ако*. Наравно, код овог алтернативног текстолошког рјешења морамо остати код тумачења да је у Његошевом стиху посвједочен везник *ако*, а не – како је то предложио Јевто М. Миловић а некритички прихватили Никола Банашевић и Михаило Стевановић – односна замјеница *ко*. Таквом тумачењу дајемо предност и иначе, тј. и ако не бисмо реконструисали контракцију вокала у проклзи (само што бисмо у том случају оставили тачку и запету на крају 2149. стиха, тј. интерпункцију бисмо прилагодили такој интерпретацији).

У нашем посљедњем (основном) издању ми смо у 2150. стиху испред везника $\bar{a}ko$ и ортографски реконструисали везник *а*: а $\bar{a}ko$ нам је мио али својта – [ГВ 2150]. У стилски неутралном изговору, кад се на компоненти *а* не реализује (побочни) акценат (што би се десило само приликом нарочитог

наглашавања), природно се остварује неслоговност иницијалног *a* испред наредног акцентованог *ǣ*, па се везник *a* може и графијски представити. Реконструкцијом акцената, побочног на везнику *ǣko* а главног на придјевском облику *mio*, указујемо на опкорачење цезуре, при чему се цезура опкорачује сложеном фонетском ријечју [^aǣконамје^мйо]. У овом и у неким другим примјерима у том издању коначно смо одустали од обавезности да се у десетерцу мора и на писати само десет вокалских графема.

2° Из те, линеарне перспективе Стевановић је бранио нетачна тумачења и неких других стихова. Тако је у стиху: (збили ти се снови на Турчина!), [ГВ 518] бранио перфекатско значење и облик *збили* [види тт. 7.3.1° и 13.4.4°].

3° У стиху: на мйлѡст ћѣ окрѣнут небѣса! [ГВ 2360] бранио је објекатско значење облика *небѣса* [види тт. 8.4.4° и 13.4.2°].

4° Коментаришући стих: чѣснѣ poste за пса испостио, [ГВ 2424] бранио је Решетарево тумачење: „постом не користио својој души него псу” [види тт. 8.4.1° и 13.4.3°].

17.4. Покушавао је Стевановић да разријеш и једно замршено текстолошко питање лемећи се од дијалекатских каприца до могућих версолошких експеримената пјесникових. Ријеч је о необичном облику глаголског прилога несвршеног вида у 2121. стиху *Горскої вијенца*, који у нашем основном издању гласи у контексту:

на чудо смо и на јаде били
раздвѣј’јући да се не искоље –
једва смо их овамо сѣвѣли
еда како ви то претечете.
[ГВ 2120–2123].

Аналоган облик трећег лица множине презента истог глагола појављује се у Његошевом препјеву прве пјесне *Илијаге*, у 303. стиху:

нијесу ми њиве похарали:
превисоке, шумом покривене,
нас раздвају од Тројанах горе
и немирни хучни вали морски.

Коментаришући превод, Радован Лалић, није пропустио да објасни необични облик: „**Раздвају** – мј[есто] раздвајају” [Бошковић и др. 1953: 618].

У лексикографским изворима анализирани облици се различито интерпретирају. У *Рјечнику* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша] [Стевановић

– Бошковић 1954/1957: 177], из оног дијела који се од трећег издања приписује Радосаву Бошковићу, само се два необична облика глагола *раздвјајати* третирају као дијалектизми: **1. р̀аздвјајѹ** *дијал.* (3. л. мн. през.) – раздвјајају [...]; / **2. раздвјајѹћи** *дијал.* (прил. врем. сад.) – раздвјајајући [...]. У *Речнику језика Пејтра II Пејтровића Њеџоца* [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 212] Михаило Стевановић успоставља двије презентске парадигме глагола *раздвјајати* (*се*): к њ и ж е в н у *р̀аздвјајѹм*, коју илуструју стандардни облици *раздвјајају* у прози иза 1043. стиха *Горској вијенца* [Велика граја и правдање међу Турцима и Црногорцима; него мудрији раздвјајају да се не покољу] и *раздвјајају се* у 71. стиху XXXIII пјесме *Олдегала србској* [И кренуше да се раздвјајају], и дијалекатску *раздвјајѹм*, коју илуструју два необична облика који се као дијалекатски наводе у *Рјечнику* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша]: **раздвјајати**, *р̀аздвјајѹм* и дијал. *раздвјајѹм* несврш. *расѣављајати* [...]. / ~ **се** уз-повр. *расѣављајати се* [...].

Историја питања о „загонетном” глаголском прилогу у *Горском вијенцу* отпочиње сљедећом оцјеном Данила Вушовића: „Вероватно стиха ради налазимо неправилно образован облик: *раздвјајајући* (м[есто] *раздвјајајући*) В [= Горски вијенац] 2121” [Вушовић 1930^a: 130; Вушовић 1930^b: 38]. На необичност облика глаголског прилога у 2121. стиху коментатори *Горској вијенца* прије Стевановића нису указивали.

У двије своје монографије посвећене језику Његошева спјева Михаило Стевановић даје два различита, чак супротна тумачења не успијевајући и да ријешити сложено питање, али су његови покушаји ипак значајни јер је њима рашчишћен терен за освјетљење „тамног мјеста”. У првој монографији, под насловом *Језичка тумачења у коменџарима Њеџошева Горској вијенца* (1976), која је објављена седам година прије *Речника Њеџошева језика* истог аутора, Стевановић каже: Облик *раздвјајајући* у стиху: / раздвјајајући да се не искоље (2121) – / деформисан је (облик *раздвјајајући*), по законитостима метрике Његошева стиха. Ова врста хаплоглогије не би, уосталом, била необјашњива ни у невезаном слогу, тј. у каквом прозном саставу [СТЕВАНОВИЋ 1976: 115 (исправили смо штампарску грешку у стиху)]. У другој монографији, под насловом *О језику Горској вијенца* (1990), која је објављена седам година после *Речника Њеџошева језика* истог аутора, наш лингвиста износи супротно објашњење: Облик *раздвјајајући* у стиху: раздвјајајући да се не искоље (2121) – / деформисан је (облик глаголског прилога *раздвјајајући*), ради удовољења законитостима метрике Његошева стиха. Ова врста хаплоглогије не би, иначе, била објашњива, па ни могућа, у невезаном слогу, тј. у каквом прозном саставу [СТЕВАНОВИЋ 1990: 180 (исправили смо штампарске грешке)]. У истој књизи аутор се још једном дотиче спорног облика: А у опредељивању песникову за општејезички или дијалекатски лик, или пак и за позајмицу из другог језика, поетски моменат је био одлучујући. Отуда код њега погледајте нешто и чега нема ни у општекњижевном језику ни у

дијалекту, као већ раније навођено *размишљавајџи* или *раздвајајући* (у стиху 2121) [СТЕВАНОВИЋ 1990: 243].

Тако је Стевановић својом посљедњом студијом о *Горском вијенцу* дво-струко оповргао самога себе: и своје лингвистичко тумачење из 1976. по којем је облик могућ и у прозном саставу, и своју лексикографску концепцију из 1983. по којој су облици *раздвајају* и *раздвајајући* чланови дијалекатске презентске парадигме *раздвајем*. Иако је посљедње тумачење потпуно супротно претходним (облик није могућ у прозном тексту и није дијалектизам), аутор је пропустио да укаже на своја ранија гледишта.

Ми смо одговор на сложено питање подијелили на два аспекта: један аспект је строго лингвистички (и фонолошки) (1°), а други шире филолошки (и текстолошки) (2°).

1° Фонолошки аспект питања. – „Дијалекатске” презентске парадигме *раздвајем*, да се послужимо Стевановићевом формулацијом, нема у дијалекту: њу је наш лексикограф (у двотомном *Речнику*) смислио из нужде – да би објаснио загонетне облике *раздвајају* и *раздвајајући*. То значи да Стевановић није пошао за опрезним Бошковићем, који је (у једнотомном *Рјечнику*) дијалекатским сматрао само наведене облике, а не читаву парадигму, нити за поузданим Лалићем, који је истакао да је облик *раздвајају* употријебљен умјесто *раздвајају*, не позивајући се при том ни на какве дијалекатске прилике. Заслуга дијалектолога Стевановића је, међутим, у томе што је он оповргао не само лексикографа Стевановића него и Бошковића: у дијалекту нема не само исконструисане презентске парадигме него ни посвједочених облика *раздвајају* и *раздвајајући*.

Глагол *раздвајајџи* има у презенту само једну парадигму: 1. л. једн. *раздвајам...* 3. л. мн. *раздвајају* (и глаголски прилог *раздвајајући*) – с фонолошког аспекта. Али фонема «а» у позицији између два сонанта *j*, послџе (дугуозлазног) акцента а испред послџеакценатске дужине, поред свог стандардног лика који се реализује у лаганом изговору (вокал *a*) – раздвај[а]ју, раздвај[а]јући, може имати у брзом изговору факултативни алофон [ø] (нула гласа) – раздвај[ø]ју, раздвај[ø]јући. Другим ријечима, вокал *a* се у наведеној позицији може фонетски потпуно редуковати. Таква редукција се, међутим, не одражава у писању: у свијести говорника (и слушаоца) са српским језичким осјећањем одсликава се фонолошка структура облика, с фонемом «а» између два *j*, чак и онда када се у брзом изговору то *a* „прогута”. У том случају потпуна редукција (нула гласа) тиче се голе фонетике, на функционалном плану (а то значи и у свијести говорника и слушаоца) фонема «а» остаје. И свако ће, у прозном тексту, изговорено [раздвај:ући] записати: *раздвајајући*. И такав запис је фонолошки или фонемски (а не фонетски). Све то – тиче се неvezане употребе облика, тиче се прозног текста. У стиховима са строгом силабичком структуром, какав је српски или асиметрични десетерац, већ

дјелују друге законитости. У свијести говорника (и слушаоца) није само фонолошка структура облика него и десетосложна силабичка структура стиха и цезура послије четвртог слога као метричке константе. Кад дођу у колизију свијест о фонолошкој структури облика и свијест о силабичкој структури стиха, превагу односи ова друга. Зато је Његош, по законитостима метрике, да се опет послужимо Стевановићевом формулацијом, изговорно [раздвај:ући] смјестио у четворосложну силабичку структуру првог полустиха 2121. стиха, и тако га записао: **раздваюћи**.

2° Текстолошки аспект питања. – У 2121. стиху посвједочен је глаголски прилог несвршеног вида *раздвајајући* с потпуном редукцијом вокала <а> између двају *j* (*раздвај[ø]јући*), који се у изговору чувају као дуго или двоструко [j:]. Зато ми Његошево **раздваюћи** у критичком издању доносимо ортографски у лику **раздвај'јући**, а ортоепски у лику [раздвáj:ўћи] (двје тачке по фонетској транскрипцији указују на изговор дугог или двоструког сугласника).

Фонетска реконструкција двоструког [j:] у разматраним облицима из *Горској вијенца* и Његошевог препјева *Илијаве* подробније је изложена у одјелку 7.4.2. „Реконструкције сугласника” у склопу *Текстологије Горској вијенца*, монографије која је приложена критичком издању спјева [МАРОЈЕВИЋ 2005^a: 732–740]; између осталог, аргументација је проширена још једном текстолошком паралелом – обликом свјј[a]jǔ из 722. стиха *Луче микрокозма*.

18. Коментар Слободана Томовића

18.0. Једну деценију послије првог Стевановићевог, појавио се још један коментар који не прати издање – књига *Коментар Горској вијенца* Слободана Томовића. Ако је Стевановићев коментар лингвистички, а Банашевићев превасходно поетолошки, Томовићева тумачења су културолошка и философско-богословска.

18.1. Културолошки коментари. – Слободан Томовић се не упушта у лингвистичка разматрања наводећи само најнужније и провјерене податке (или податке који су изгледали провјереним). Како то изгледа, најбоље се види по коментару стихова: *шћо се црним задоји ђаволом, / обешиа се њему довијека*. [ГВ 685–686], које наводи према издању Николе Банашевића, па прилог *довијека* пише састављено [Томовић 1986: 144]: Ко једном стане на пут порока, постаје му привржен цијелог живота. „Обештати”: обећати, завјетовати се на вјерност. „Крсти вука, а вук у гору” (В. С. Караџић, *Српске народне њословице*). [Томовић 1986: 145]. – Ако упоредимо овај коментар са Стевановићевим лингвистичким [види т. 17.2.2°], закључићемо да је он тачан и поред тога што се Томовић не бави питањем природе инструментала *ђаволом*.

18.2. Философски коментари. – Тумачењем загонетног финала другог монолога владике Данила, чији су се почетни стихови трансформисали у својеврсне антикрилатеме, илустроваћемо коментаторски поступак философа Слободана Томовића који је стицајем историјских прилика и неприлика студирао и богословију.

На тумачење Николе Банашевића: Да ли реченички део 659. ст. *шио биџи не може* изражава наду да се катастрофа изречена 660. стихом (*нек ад прождре, њокоси сатана*) „не може и неће догодити”, како то после Решетара истичу и други коментатори? Таквим тумачењем овај би стих био испражњен, а раздраженост владике Данила у тренутку када довршава свој монолог била би несхватљива. *Шшо биџи не може* не значи што се „не може и неће догодити”, него нешто што је неприродно, натприродно. То је очајнички крик човека, тренутно готовог на све [БАНАШЕВИЋ 1973/1993: 222] – наслања се опширни коментар Слободана Томовића који прелази у неку врсту философског трактата. Томовић полази од тога да је доминантна мисао завршног дијела Владичиног монолога стих: „Нека буде што бити не може” па га и покушава објаснити: [...] Стих није бесмислен у контексту у којем је исказан; он је бесмислен једино узет сâм за себе, као логичка могућност да се деси немогућно. Ако га тумачимо психолошки, као пјесничку пројекцију, визију [*вар.* он је једино бесмислен узет сâм за себе, као пјесничка пројекција, визија] будућих догађаја, да „ад прождре, покоси сатана”, или Турци униште искру црногорске самосталности и слободе – и тада ће [*вар.* јер и тада ће] преостати нешто живо, дејствујуће и конкретно, што ће опомињати на величину црногорског отпора: „на гробљу ће изнићи цвијеће, за далеко неко покољење”. / Значи, деси ли се да Црногорци буду поражени – што је несхватљиво [*вар. (и у 3. изд.)* невјероватно], иако није сасвим немогућно – циљ ће ипак бити остварен. Примјер који у тој борби дају Црногорци служиће будућим нараштајима и опомињати их на то како се брани част имена и домовине. Стога „треба служит чести и имену”. / Проблем главне идеје у овом стиху [*вар.* у насловљеном стиху] био би већ овим ријешен, на чему се заснивају и досадашњи коментари, да није ријеч о другој околности. Готово иста мисао јавља се и у *Лучи микрокозма*, у сасвим другим условима и различитом литерарном контексту. Његош исказује идеју да је реално могућно прекинути ланац узрочности и изаћи из оквира просторно-временског тока: „Устав полет искро божествена, Круг смо давно прешли возможности”. / Ово није случајна коинциденција идеја оних у [*вар. (и у 3. изд.)* идеја у] *Лучи микрокозма* и *Горском вијенцу*. Ријеч је о дубљем, основном пјесничком ставу према неким великим философским темама, што намеће потребу за преиспитивање значења цитираног стиха. Срећемо се с једном неконвенционалном логиком која не води рачуна о основним захтјевима логичког мишљења [...]. Пјесник наговјештава могућност да се изађе из круга логички схватљиве стварности. По свему судећи, он мисли да је у принципу до-

пуштено раскинути *ланац моћућної* и изаћи из сфере датости као јединог услова да се нешто деси и да се неко дешавање може уопште предвидјети. У том случају, мисао „Нека буде што бити не може” има свој мисаони корелат у идејама које су изражене у *Лучи микрокозма*, а које такође потврђују глобални пјесников став који у извјесном смислу значи прихватање *моћућношћи немоћућної*. Из тога се може основано закључити да Његош цитирани стих није унио у | *Горски вијенац* само због пјесничког ефекта, или да би појачао емотивно усијање Владичине борбености – иако је и ово несумњиво. Стих није само излаз из очајања, на што указује коментар Николе Банашевића. С обзиром да у два различита дјела фигурира једна значајна мисао, може се с разлогом претпоставити да она изражава неко пјесниково генерално гледиште о природи и друштвеним процесима. / Његош, дакле, привидно пристаје уз противразумну могућност, јер ни класична ни дијалектичка логика не допуштају помисао на догађаје без узрока. У логичком систему мишљења, ван могућног није ништа могућно, јер би то у исти мах значило искорачење, ископчавање из тока природне каузалности [...]. Несхватљиво, нелогично (противразумно) не значе увијек што и неумно, нефилософско схватање свијета. Љепота пјесникових стихова увећана је дубоким разматрањем најзначајнијих онтолошких категорија које указују на то да строго поштовање логичких принципа не значи увијек и једино могућни приступ стварности. Поетска форма допушта разматрања која се косе с логичким ставовима – а да тиме дубина мисаоног захвата није уопште повријеђена [Томовић 1986: 140–141 (исправили смо техничке грешке); варијанте цит. по: Томовић 1990: 332–334; само неке варијанте пренесене су у: Томовић 1999: 527–528].

И стихове 658–663. Томовић наводи према издању Николе Банашевића, с неадекватном интерпункцијом:

Нека буде борба непрестана,
нека буде што бити не може –
нек ад прожде, покоси сатана!
На гробљу ће изнићи цвијеће
за далеко неко покољење.

[Банашевић 1973: 35].

19. Издање Крста Миловановића и Димитрија Калезића

19.0. Низ необичних издања *Горскої вијенца* из последње четврти XIX вијека наставља се луксузним, можда стварно и најљепшим издањем – које је уредио и ликовно-графички опремио Крсто Миловановић, коментарисао Димитрије Калезић а илустровао Мићо Величковић.

19.1. Текстолошки аспект издања. – У издању пише да га је приредио Крсто Миловановић; стварно је текстологија преузета из издања Николе Банашевића само што су стихови одштампани центрирано и курзивом, без пагинације и без нумерације стихова. Сва срећа што уз стихове које је Димитрије Калезић коментарисао стоје у експоненту на крају ретка редни бројеви стиха као бројеви напомена.

19.2. Коментари као глосе. – Објашњења која даје Димитрије Калезић, богослов који има и филолошко образовање, највише личе на глосе: кратка су и језгровита, и најчешће су чисто лексичко-семантичка, мада ни су на маргинама него у посебном одјелку на крају књиге. Ево једног од њих: *невјестѝа млада жена – у ужем смислу: од вјенчања до њрвоѝа ѝразника Младенаца, у ширем смислу – млада жена уоѝиѝѝе* [Миловановић – Калезић 1994: коментар уз 2019. стих].

19.3. Филолошки аспект коментара. – Илустроваћемо га освртом на реченицу коју чини двостих 685–686. Димитрије Калезић тумачи само глаголски облик из другог стиха: *обещѝѝа се – обећа се, зарече се, ѝрегаче се* [Миловановић – Калезић 1994: коментар уз 686. стих]. У овом необичном издању не стављају се ни прозодијски знаци, али се и без њих види да коментатор глаголски облик семантизује као а о р и с т *обещѝѝа се* (стварно је у стиху потврђен п р е з е н т глагола свршеног вида, дакле: *обещѝѝѝа се*). Иначе је коментар тачан лексички и у погледу глаголског вида, нетачан је са аспекта глаголског времена.

19.4. Културолошки коментари. – Значајни су и етнографски, и богословски. Уз прозу која у нашем основном издању гласи: *Изнијели су крсѝѝе с Ловћена на врх Црквине, ѝа су ѝо врху сјѝѝли; ѝађају ѝушкама и броје колика ѝуѝѝа која одјекне*. [ГВ -139] најприје се подробније објашњава обредно ношење крста, крсни ход или литија, а онда, језгровито и у новом пасусу, сам микротопоним: *црквина мјесѝѝо ѝољске молиѝѝве или заѝѝиса ѝри ношењу крсѝѝа; крсѝѝоноѝа* [Миловановић – Калезић 1994: коментар уз прозу иза стиха 136]. Именицу Калезић пише с малим почетним словом (у издању се тип слова не види јер је проза штампана малим верзалом, као и у Банашевићевом издању). Тумачење је веома важно, али ипак треба писати велико слово јер се назив оноματοлогизовао (апелатив је прерастао у властито име).

20. Издање Александра Младеновића

20.0. Најнеобичнија издања последње четврти XX вијека (која прелазе и у нови вијек) свакако су издања новосадског професора историје српског књижевног језика, Александра Младеновића. Прво његово издање је урађено

за престижну едицију „Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека”, као научнопопуларно [Младеновић 1996]. А посљедње је рађено као критичко, за Црногорску академију наука и умјетности, као књига друга *Сабраних дјела* Петра II Петровића Његоша [Младеновић 2005]. Ми ћемо овдје приказати, као и у читавој расправи, прво издање.

20.1. Текстолошки аспект издања. – Најблаже речено, а тачно казано, издање Александра Младеновића може послужити као добра илустрација за методску јединицу – како не треба радити ни научнопопуларно ни критичко издање.

1° У својим *Филолошким напоменама о издању »Горској вијенца«* Младеновић истиче да је многе акцентоване примјере, али не све, преузео из дотадашњих издања, нарочито Бошковићевог и Латковићевог (1982) [Младеновић 1996: 37–38]. Како то изгледа, у позитивном смислу, може нам илустровати стих: гледâ јѣкѣм града стравичнога [ГВ 157] – дуг вокал настао сажимањем (у радном глаголском придјеву редовно) и послјеакценатску дужину означава тзв. генитивним знаком. Изостанак надредног знака у стиху: а ко изда онога те почне, [ГВ 2409] указује да приређивачи (не само Младеновић) полазе од презента, а паралелни стихови клетве, међутим, указују да је и то радни глаголски придјев у функцији опатива с одраженом контракцијом: *изгао* > йздâ.

Погрешан акценат, односно нетачно идентификован облик, налазимо у стиху: *Нáга* [нáда – Р. М.] нема право ни у кога [ГВ 133] – није ријеч о номинативу именице *нáга* него о генитиву именице *нâг*.

Чести су примјери да је акценат означен, али не и послјеакценатска дужина: *Виђаше* [Виђаше – Р. М.] ли како стријељају, [ГВ 114]; кад *мођаше* [мођаше – Р. М.] облагати дужда! [ГВ 1528]; Вазда *рâниши* [рâнйш – Р. М.] од Видова дана [ГВ 1739]. Изостанак послјеакценатске дужине може промијенити морфолошки лик ријечи: два Новака с барјактаром *Пймом* [Пймѣм – Р. М.] [ГВ 2642] – барјактар је *Пйма* а не *Пйм.

У неким стиховима требало је облик снабдјети адекватнијим акцентом: Чвор не треба на *йрâвѣ* [прâвѣ – Р. М.] младикѣ, [ГВ 639] – у примјеру је позиција неодређеног придјевског вида; па онај час *йрчи* [трчи – Р. М.] судницима, [ГВ 1510] – понуђени акценат се стварно чује (укључио га је Видо Латковић и у своје издање и у оно које је приређивао с Радосавом Бошковићем), али је он настао аналошки у говорима са старом акцентуацијом, као и сљедећи: те на хата у рају *йдлеће* [полече – Р. М.], [ГВ 1784]. У говорима са старом акцентуацијом могао би бити сљедећи акценат (али би и у њима била послјеакценатска дужина): младе главе онакве не *виђах* [нѣвиђах – Р. М.]! [ГВ 1971] – у говорима с пренесеном акцентуацијом акценат се обавезно преноси на одричну рјечцу *не*.

У самом издању Младеновић не каже – то је он тврдио у полемикама које су се поводом његових издања водиле – да Његошев спјев карактерише стара прозодија, коју имају староцрногорски говори. Али је из тог разлога избјегао да акцентује ријечи које даје у посебном прилогу под насловом *Речник уз издање «Горскої вијенца»*. Решетар, већ у свом првом издању, ријечи у *Рјечнику* акцентује, акцентују их Стевановић и Бошковић (осим русизама) у једнотомном рјечнику, акцентује их Михаило Стевановић са сарадницима (овога пута и русизме) у двотомном рјечнику, све према четвороакценатским источнохерцеговачким обрасцима. Зашто их не акцентује Александар Младеновић? Па зато што је он припадао пројекту, више политичком него филолошко-историјском, чији је циљ био: 1° да докаже да би и без Вука тзв. доситејевски језик, све већим понародњавањем, постао књижевна екавица, 2° да из српског књижевног језика искључи ијекавицу, и најзад, 3° да из књижевног језика искључи и Његошева дјела и народне пјесме – и преведе их у најбољем случају у дијалекатску књижевност.

2° До једног открића први је дошао Александар Младеновић. Он је утврдио да је у тексту спјева ријеч зачир. написана скраћено, а у списку лица погрешно, с тврдим знаком на крају, као да је то завршена ријеч: **Зачирь**. И то је, одмах да кажемо, једини опипљив резултат вишедеценијског Младеновићевог бављења текстом *Горскої вијенца*. Али проблем текстолог није успио и да ријеша како ваља. Уз лично име *Фѣр(х)аѿи* употребијен је етноним *Зачиранин*, а не адјектоним (ктетик) *зачирски уз занимање *кавазбаша*. *Фер(х)аѿи* је турски кавазбаша, као и несрећни Мујо Али(ј)ић, који је главом платио покушај отмице Руже Касанове. Они су очито били на служби код скадарског паше. Иначе, и нека друга лица *Горскої вијенца* имају етноним као дио своје идентификације: војвода Станко *Љубоѿињанин*, Вук *Љѣшево-сѿуѿац*, па у том реду стоји и Ферат *Зачиранин*. Треба истаћи да њима та друга компонента именована није презиме: етноним би прерастао у презиме да су се лица одселила из Љуботиња, Љешева Ступа и Зачира.

3° Младеновић има необичне примјере реконструкције. На реплику владике Данила: Нешто си се замислио, ђедо, / али ти се дријемат почело? [ГВ 2666–2667], у којој је употребијена безлична конструкција, игуман Стефан одговара безличном реченицом са испуштеним енклитикама: *не дријема* [ми се]. Приређивач није разумио текст, па (неосновано) реконструисе презент: Не дријема[м], него нешто мислим; [ГВ 2668].

За примјерима у којима се сугласник *ј* може реконструисати, испред ријечи која почиње на *ј*-, као у стиховима: Отвара[ј] јој књиге на пророке, [ГВ 636]; и чита[ј] јој масла и бденија; [ГВ 840], или испред ријечи која почиње на *и*-, као у стиху: Попе цуцки, да[ј] им оно писмо [ГВ 2051], Младеновић тај глас реконструисао и у стиховима који одражавају дијалекатски говор Његошевих јунака: за горске се госте не приправља[ј]: [ГВ 1159]; те

Озриниће очекује из правца Бајица, одозго, а не из правца Понора, одоздо. Други примјер је још очигледнији. Микротопоним *Пољане* гдје су се састали Озринићи и Никшићи јесте *plurale tantum femininum*. А то значи да он нема једину. То што оца Брунчевић шетука по пољани не значи да се тај географски објекат тако и зове. Да је то апелатив може се експериментално потврдити. Би ли могао кнез Јанко рећи да је оца ситно газио *по Пољанама? Наравно да не би. То што се та пољана налази у мјесту које се зове Пољане није разлог да се и она пише великим словом.

Има и других куриозитета. Титулу *ѧаща* сраслу с антропонимом једном пише великим словом: *Селим-Пащи* (1132), други пут оставља мало: *Тоѧал-ѧаща* (1220). У ова два примјера пише цртицу, а у примјеру: *Селим везир* (1077) компоненте именована пише растављено. Оно јесте да су именице *ѧаща* и *везир* различите ријечи (а титуле различитог ранга), али ипак... У стиху: *ка да Духом Светијем прозире!* [ГВ 2106] Младеновић пише два велика слова не схватајући да оvdје није придјев односни (*Свѧѧи Дѧх) него описни (свѧѧи дѧх).

6° Врло је необична Младеновићева интерпункција. Стара интерпункција, која је одражена у првом издању *Горскоѧ вијенца* (а дјелимично и у каснијим издањима), више је граматичка, савремена је више логичка. Данас знакове питања и узвика не пишемо унутар реченице, по старим правилима они су се укључивали у реченицу, али послије тих знакова није се писала запета, ни тачка и запета. Младеновић је контаминирао стару и нову интерпункцију па у бројним стиховима налазимо интерпункцијске секвенце које правопис, не само српски, не биљежи („?“, „!“, „?“, „!“). Навешћемо први примјер на који смо наишли: Чујете ли коло како пјева, / *ка* је она пјесна изведена?; / из главе је цијела народа. На страну то што је у прва два стиха реторско питање које се формално и не мора означавати знаком питања. У нашем издању наведени стихови гласе:

Чујете ли коло како пјева,
ка је она пјесна изведена –
из главе је цијела народа!
[ГВ 291–293].

7° Имао је Младеновић „бисере” и у погледу вербализације текста. Он је баштинио језички фантом, непостојећи придјев **дађавољѧ* и у *Речнику* (он не ставља акценте) [Младеновић 1996: 265], и у тексту: да се слушам, зрно *гађавоље* [д \grave{a} ђавољѧ – Р. М.]. [ГВ 2075]. Придјев (замјеничког значења) само је *ђавољѧ* (који се изговара и с прозодијом *ђ \grave{a} вољѧ*) а *га* је рјечца која се у говору може емфатички дужити. Изум припада Виду Латковићу који је своју дијалекатску прозодију покушао да преведе у књижевну с преношењем

акцента, што се ни у источнохерцеговачким говорима не остварује јер и рјечца има свој акценат, побочни.

8° Има приређивач један занимљив покушај превазилажења „конflikта” силабичке и вокалске структуре стиха. Десетерац мора да има (само) десет слогова, али то не значи да не може да има једанаест вокала, под условом, наравно, да је један од њих неслоговни. Младеновић овако вербализује стих: *Кâ је носиш, Бог ти-и братска, Станко?* [ГВ 823], тј. везник *и* прикључује цртицом енклитичком дативу *ѿи*. То рјешење не би ни било тако лоше, при чему би још боље било да се умјесто цртице стави размак; не би било лоше да се није усталила, од Вука до наших дана, и теорија и пракса, по којој десетерац мора да има ортографски само десет вокалских графема (узузетак су десетерци Ивана Мажуранића у спјеву *Смрт ѿ Смаил-аѿе Ченѿијућа*). Инерција десетерца у таквим примјерима би доводила до правилног изговора, са десет слогова, а таутосилабички дифтонг би само ритам стиха чинио разноврснијим. Али, морало би се то правописним узусом омогућити (а и за то би било потребно да се претходно уздигне на потребни ниво наука о српској прозодији и наука о српској версификацији)...

Мада смо у нашем новом основном издању [види т. 23] одустали од наметнуте обавезе да десетерац може имати само десет вокалских графема, у реплици из које је наведени стих послужили смо се ипак само апострофом: *Тѿшкѿ пѿшкѿ, ѿгђе л’ ѿ [у] кѿга: / кâ је носиш, Бѿг т’ и брâтскâ, Станко?* [ГВ 822–823]. О значењу реплике види подробније у другој студији из т. 21.4.

20.2. Рефлекси јата. – У погледу текстологије ријечи са рефлексима јата Младеновић се враћа вијек и по уназад, на епоху првог издања и славеносрпске ортографије. Наиме, у првом издању се не разликује рефлекс кратког јата и једносложни рефлекс дугог јата јер се и један и други означавају истом графемом (ѿ). Стефан Митров Љубиша је ту графему првог издања замјењивао латиничком секвенцом **је**. Сва друга издања, осим оних која су понављала графију првог издања, бавила су се разлучивањем тих рефлекса.

1° Тај корак уназад не изазива ефекат неразумијевања ако је једносложни рефлекс дугог јата једина изговорна вриједност, а том рефлексу не претходе сугласници *л*, *н* или *њ*. У таквим примјерима примијењено текстолошко рјешење само је фонетски непрецизно – ничим се не указује на изговор неслоговног ^н испред **је** и дужина слога: *вјенац* [ГВ П 12^а, 24^б, ГВ 1299, 2350], *вјенце* [ГВ 2338, 2645], *посјечи* [ГВ 334], *посјечем* [ГВ 2751], *бјеле* [ГВ 587, 1870, 2769], *бјела* [ГВ 588], *у цвјету* [ГВ 981], *сагрјеш* [ГВ 1814], *снабдјева* [ГВ 2301], *(да је зло) побједи* [ГВ 2313], *тјело* [ГВ 2326, 2511], *свјет* [ГВ 2499], *(без) исповјести* [ГВ 2620].

2° Сложеније ствар стоји ако се треба одлучити за један од два рефлекса (рефлекс кратког јата или једносложни рефлекс дугог јата) у случају кад

је у датом контексту могућ и један и други изговор, али у различитом значењу. Такав је примјер:

не смје [нè см^нјè – Р. М.] каљат мјесецослов, [ГВ П 27^б],

у коме се глаголски облик може прочитати с прозодијом аориста [нè смје], и с прозодијом презента [нè см^нјè]; ми доказујемо да је овдје по смислу презент.

3° У примјерима у којима се у литератури (и у досадашњим издањима) водила текстолошка полемика који изговор треба реконструисати, а нема разлике у значењу између двају рјешења, Младеновићева текстологија остаје двозначна као и прво издање. Такви су примјери:

што је чије дају *свјема* [св^нјéма – Р. М.]: [ГВ П 25^б];
и *сјечењем* [с^нјéчèњем – Р. М.] у опкладу плећах; [ГВ 101];
а мени се кâ у зарок *сѣјеца* [ст^нјéцâ – Р. М.], [ГВ 1379];
Већ је троје појало *ѣјевацах* [п^нјèвâцâ^х – Р. М.], [ГВ 2567].

Примјер пак:

да ми *свјеѣли* [св^нјéтлѣ – Р. М.] круна Лазарева [ГВ 784]

спадао би у хиперијекавизме: код Његоша је ије-рефлекс дугог јата (овдје једносложни), као што је данас у Црној Гори и источној Херцеговини, док је у западним ијекавским подручјима, и код Мажуранића, рефлекс кратког јата.

4° У примјерима у којима једносложном рефлексу дугог јата претходе сугласници *л*, *н* или *њ* Младеновићева текстологија понекад дјелује карикатурално. Таквих примјера је у *Горском вијенцу* неколико (више их је у *Лучи микрокозма*):

Мало људство, што си *засљейило* [засл^нјéпило]? [ГВ 888];
сњежна [сн^нјéжнâ – Р. М.] гривна ситна бисера; [ГВ 1868];
ђе вираху кâ миши из *ѣнезга* [гњ^нјéзда – Р. М.]. [ГВ 1540];
генију се *ѣнездо* [гњ^нјéздо – Р. М.] вије; [ГВ П 10^б];
Вук Мићуновић размота шал са главе, па га пружи те сви *за њем* [зâњ^нјèм – Р. М.] рукама ухватише и у коло стадоше. [ГВ -2387].

Ствар је у томе што се изговара екавски *заслѣило*, *ѣнездо*, а ијекавски *заслијеѣило*, *ѣнијездо* или (код Његоша дијалекатски) *ѣњијездо*, с тим што ије-изговор може бити једносложни у структури стиха. Облика *засљепило и *гњездо просто-напросто нема.

Напомене.

I. У погледу текстологије рефлексâ јата Младеновић је имао једног претходника, а то је био Видо Латковић, с тим што је Цетињанин таква текстолошка рјешења образлагао само теоријски, у студији поводом десетог Решетарева издања [види т. 6.1], не и у пракси, у издањима која је приређивао сам или у сарадњи с Радосавом Бошковићем. Слиједио је Александра Младеновића у овом погледу, али само донекле, Миро Вуксановић [ВУКСАНОВИЋ 2010 (даље наводимо стране)]. У неким, кључним примјерима Вуксановић је, међутим, одустајао од младеновићевске „текстологије” једносложних рефлекса дугог јата, на примјер у стиховима 888: Мало људство, што си засл’јепило? (с. 60), 1540: Ђе вираху кâ миши из гњ’језда, (с. 84) и 1814: Ту сагр’јешу Богу и Пророку! (с. 94), умјесто накарадних (и непостојећих) ликова „засљепило”, „гњезда” његовог претходника [МЛАДЕНОВИЋ 2005: 71, 108]. Оставио је, додуше, неаутентично „стјеца” (у 1379. стиху, с. 78), „сњежна” (у 1868. стиху, с. 96), „посље” (у прози испред 2387. стиха, с. 118), као и примјере типа „бјеле” (руке, у 1870. стиху, итд.).

У свим овим и оваквим примјерима приређивач Вуксановић је имао свој резон. За облик *стјеца у стиху: а мени се кâ у зарок ст’јецâ, [ГВ 1379] – јер га прихватају сви лексикографи и скоро сви приређивачи; изузетак је Цетињанин Ристо Ј. Драгићевић, мада је и други Цетињанин, Видо Латковић, констатовао да се чује и *сѣијеца* [види подробније у: МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 840–841]. За облик *сњежна у *Пјесми Мусѣај-кадије*: сн’јѣнâ гривна ситна бисера, [ГВ 1868 (14)] – јер се за њега определијели Данило Вушовић иако је сам констатовао да је то један од примјера двојаке замјене јата „у црногорском дијалекту”; за рефлекс дугог јата определијелио се и овог пута Ристо Ј. Драгићевић, али и Радосав Бошковић у прва два издања *Ц(ј)елокујних г(ј)ела* (у каснијим издањима коректорском грешком избрисан је апостроф); и ми смо се определијели за једносложни рефлекс дугог јата јер је лик *сњежни* новијег и књишког поријекла [види подробније у: МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 807–808]. За облик *посље: *Послије тридесѣи-четрдесѣи друѣа ѣричај своје снове; сваки каза сан једнак: да је Обилића видио као и војвода Баѣрић*. [ГВ -2387] – јер је Данило Вушовић изјавио да се у Црној Гори може чути и *ѣосље*, а Решетар оцијенио да му се може вјеровати, па је такву реконструкцију прихватио и Радосав Бошковић у *Ц(ј)елокујним г(ј)елима* (Видо Латковић је у издању из 1947. оставио лик *ѣослије*, као и Ристо Ј. Драгићевић у својим издањима); ми смо констатовали да се заиста тако „чује”, али је то варљиви акустички утисак: тако се заиста „чује”, али се тако не изговара [види подробније у: МАРОЈЕВИЋ 2005^а: 817–819]. За примјере типа *бјеле: б’јелѣ руке – крила лабуда, [ГВ 1870 (16)] – јер се увијежило мишљење да се апостроф пише како би се успоставио однос са стандардним ијекавским облицима, а стварно се апостроф испред секвенце **’је** пише за дуго *ѣје* кад је у стиху и њега пјесник „бројио као један слог” (парафразирали смо Решетара)

[МАРОЈЕВИЋ 2005^a: 800]. Другим ријечима, једносложни рефлекс дугог јата у аутентичном изговору треба интерпретирати онако како га казују изворни говорници у западним српским крајевима.

Док је *Горски вијенац* приређивао ослањајући се на прво издање а консултујући и друга важнија издања и пјесников рукопис (тј. није му ниједно касније издање служило као протограф па зато није ни баштинио туђе штампарске грешке), за издање *Луче микрокозма* Миру Вуксановићу је Младеновићево издање служило као протограф (на њему је редиговао текст), али је у једној, и то веома важној појединости одступио од Младеновићеве текстологије. У примјерима у којима се једносложни рефлекс дугог јата налазио послѣ *л* и *н* он није реконструисао „ље” и „ње” (што не само да није аутентично него је скоро карикатурално) него *ље* и *ње*: побудитељ, руковођа слѣпи [сл^нјѣпѣ], [ЛМ 87 (Пролог)], слјепи (с. 139), сљепо [Младеновић 2004: 267]; Ослѣплена [осл^нјѣплена] душа злочестијем [ЛМ 1161 (III 291)], Ослјепљена (с. 170), Осљеплена [Младеновић 2004: 301]; и завишћу слѣпом [сл^нјѣпѣм] запаљена [ЛМ 1192 (III 322)], слјепом (с. 171), сљепом [Младеновић 2004: 302]; којено је славољубје слѣпо [сл^нјѣпѣ] [ЛМ 1512 (V 92)], слјепо (с. 181), сљепо [Младеновић 2004: 313]; ослѣплени [осл^нјѣплени] сатварати људи; [ЛМ 2062 (VI 132)], ослјепљени (с. 197), осљеплени [Младеновић 2004: 331]; те јој нѣме [н^нјеме] из мрачне утробе [ЛМ 1837 (V 417)], нјеме (с. 190), њеме [Младеновић 2004: 323]. То, додуше, није у складу с Вуковом (и вуковском) правописном традицијом (по њој би апостроф указивао на мјесто гдје се изговара неслоговно ^н), али је важно да се читалац не упућује на криви изговор.

2. Младеновић је имао и једног свог претходника (не рачунајући теорију Вида Латковића), а то је – Стефан Митров Љубиша. И он је Његошеву графему **ѣ**, и у вриједности рефлекса кратког јата, и у вриједности једносложног рефлекса дугог јата, и послѣ *л* и *н*, замјењивао латиничком секвенцом **је**. Али због двозначности латиничке секвенце **је** Његошев облик **заслѣпило** у 888. стиху, у Љубишином латиничком издању написан **zasljepilo**, по аналогији с примјерима типа **vjenac**, читан је сигурно правилно [засл^нјѣпило], а не карикатурално *засљепило.

20.3. Штампарске грешке. – У првом издању које је Александар Младеновић приредио [Младеновић 1996] оне нису бројне.

1° На неколика мјеста Његошево *јошѣ* изгубило је крајњи сугласник. То је иначе честа и типска грешка у издањима Његошевих дјела:

Нијесам ви све *још* [јошт – Р. М.] исказао. [ГВ 480];
мене никад *још* [јошт – Р. М.] притисла није. [ГВ 1236];
Добра ватра, а *још* [јошт – Р. М.] боље вино... [ГВ 2521].

2° Тежа је грешка у примјеру:

Докле трећи саврх зида *викну* [викни – Р. М.] [ГВ 1602] –

један глаголски облик (императив) замијењен је другим истог значења (аористом). Грешка је крупна, али није промијенила смисао.

3° Најтежа је грешка у примјеру:

како су им неки *ог сѣтаријих* [од старијех – Р. М.] [ГВ 830] –

приређивач није знао да израз *наши сѣтари* значи 'наши преци', па је позитив замијенио компаративом – и тиме је анегдоту о којој је у реплици ријеч премјестио из прошлости у садашњост.

4° Научна критика о стопедесетогодишњици *Горској вијенца* утицала је да се те грешке исправе, па их у потоњем издању нема. А у том издању, које је Александар Младеновић приредио као критичко за ЦАНУ, појавило се пет нових штампарских грешака. Једна је у 461. стиху и тиче се реда ријечи у називу земље у којој се одвија радња спјева: какво робље сасред *Црне Горе* [Горе Црне – Р. М.]? [Младеновић 2005: 46]. Додуше, читалац би могао исправити ту грешку према факсимилу стране првог издања *Горској вијенца* на којој су стихови 453–479, а који је на десној страни у односу на страну на којој је одштампан стих у Младеновићевој редакцији: Какво роблѣ са средѣ Горецрне? [Младеновић 2005: 46/47]. Другу грешку – ону из 2500. стиха – читалац ће вјероватно лакше исправити: *а комоли* [а камо ли – Р. М.] души благородној! [Младеновић 2005: 171]. Трећу – ону из 1500. стиха – већ теже: и бољима *и руке* [у руке – Р. М.] уљести. [Младеновић 2005: 106]. Четврта грешка се тиче јотовања гласовне групе *kne у псеудорефлексу јата (стварно је ту био назал), у 693. стиху: те *кнеиња* [књегиња – Р. М.] Иванбеговица, [Младеновић 2005: 59]. Најтежа је грешка изостављање прозног текста испред 1175. стиха [Младеновић 2005: 87], који у нашем критичком издању гласи:

*Сврци ѿисмо и чийа ѿа наїлас ѿред свијема**.

* Црног[орцима] и Турцима

На основу наведених примјера не би се могло рећи да су штампарске грешке Младеновићевих издања неки велики недостатак. За њих су одговорни и коректори, можда и више него приређивач, а у конкретном случају проблем је био у томе што се није користио претходни компјутерски слог него су се наредна издања, не само ово посљедње, поново слагала.

20.4. Тумачење стихова. – Могло би се рећи да су од Младеновићевог издања, и формулисане и примијењене текстологије, гори једино коментари са рјечником. (Али питање је шта је горе.) У дискусији која је тих година вођена ја сам се послужио кованицом *анџикоменџари*. Пошто је та дискусија одражена у мом критичком издању, а збирна студија *Горскоја вијенца анџикоменџари* поново објављена и прокоментарисана [МАРОЛЕВИЋ 2024^a], овдје ћемо Младеновићев коментаторски поступак илустровати само из четири призора идући од краја спјева према његовом почетку.

1° Изабрали смо три момента из завршне сцене *Горској вијенца* као илустрацију коментаторског умијећа Александра Младеновића.

Стихове:

и Бог знаде, до тебе самога,
је ли ико ту жив претекао;
[ГВ 2740–2741]

Младеновић овако тумачи: Бог зна, и једино ти, да ли је неко у тој борби жив остао [Младеновић 1996: 256]. Синтагма *до тебе самога* не односи се на претходни полустих (*и Бој знаде*) него на наредни стих (*је ли ико њу жив претјекао*) уз ефекат инверзије, па стихови значе 'ко зна је ли ико осим ти у тој борби жив остао', како се ово мјесто и тумачи у нашем критичком издању. (Умјесто запета у 2740. стиху цјелисходно је ставити повлаке.)

Из коментара уз стих 2745 не види се да Младеновић није разумио значење ријечи *одива*, али је ту дилему приређивач отклонио у *Речнику уз издање »Горској вијенца«, у коме читамо: кући у коју се угала и дошла, удајћа жена је одива* [Младеновић 1996: 279].

Завршна два стиха спјева добила су овакав коментар: „а из руку јунака какав је Вук Мандушић свака ће пушка моћи да убија” [Младеновић 1996: 258]. Наравно, придјев *убојити* значи 'ефикасан', и не *из руку него 'у рукама Вука Мандушића'.

2° У два стиха *Пјесме Мусџај-кадије* појављује се *Даница* и њен контекстуални синоним *Зорњача*.

Стих 1864 *џод вијенцем џори Даница* Младеновић овако тумачи: „испод плетенице, савијене око главе, пламте лице и очи (с Даницом, јутарњом звездом, Венером, Вечерњачом, Зорњачом, која је увече видљива на западу а изјутра на истоку – могу се упоређивати женско лице и женске очи [...]). Можда се *Даница* ипак односи на Фатимине очи јер се у овом | стиху каже *џори Даница*, као што се у 1302. стиху за очи снахе Милоњића бана каже: очи *џорџ* живје од пламена” [Младеновић 1996: 224–225]. – Његош никад не би рекао „звјезда Даница” (у једној од медитација у прози из *Биљежнице* он користи само именицу *Даница* и њен посесив *Даничин*) јер је наш пјесник

имао одговарајућа знања о космосу. То је једно. Друго, не може се сингуларни облик *Даница* упоређивати с именицом која је у множини (некадашњој двојини) *очи*. И треће, требало је упутити на други стих (1303) у опису љепоте снахе Бана Милоњаћа: чело јој је љепше од мјесеца. И овдје се чело Фатимино упоређује (а не лице и не очи, о којима се пјева у претходна два стиха), додуше с другим небеским тијелом.

Стих 1871 *над цвијећем њлива Зорњача* Младеновић објашњава: „над Фатимом је на небу звезда Зорњача” [Младеновић 1996: 225]. – Опет је планета Венера без икаквог позивања на народне умотворине названа звијездом, али је још чудније да коментатор не схвата метафоричну употребу именице *Зорњача* из другог полустиха, која се односи на трбух, ако хоћете на венерин бријег, који се и упоређује са Зорњачом. И метафоричност првог полустиха Младеновић није разумио: именица *цвијеће* не односи се на саму Фатиму него на један дио њеног тијела, испод венериног бријега. И то цвијеће се није уклањало, него се његовало, као што то произлази и из еротске пјесме из Вукове заоставштине: „има шуме, има воде, има земље за орање...”

Овдје би било важно напоменути да су у *Горском вијенцу* представљена два различита етнокултурна концепта женске љепоте. Један је концепт свој, домаћи, у сну Вука Мандушића, и он је сав у динамици и није еротизован: она се смије, она танким гласом нариче, она вијенац расплете (вијенац се правио од двије а не од једне плетенице), коса паде до ниже појаса, она чешља косу (али тако да јој се види чело, које је љепше од мјесеца, и очи, које горе живље од пламена). О снахи Бана Милоњића Вук Мандушић може говорити само у сну јер етнокултурна забрана (не смије се пожељети кума) не допушта да о томе говори на јави.

Други је концепт туђ, оријентални, више муслимански него турски, а остварен је у *Пјесми Мустај-кадије*, и кадија пјева као Турчин (Турчин је и био), а Фатима је насликана статички, еротизовано; притом Мустај-кадији не смета за такав опис то што је конкретно оваплоћење јунакиње у стварности његова синовица која се удаје за Суља барјактара.

3° Етнокултурни концепт ’своје – туђе’ из казивања војводе Драшка о Млеткама изњедрио је два коментаторска куриозитета.

Стих 1558 (*ња иђаху као на кључеве*) добио је овакво тумачење: „штуле имају мали избачени део подешен да се на њега стави стопало, а тај део заједно са осталим делом штуле личи на кључ” [Младеновић 1996: 192]. – Ово значење именице *кључ* објаснио је Трифун Ђукић овим ријечима: „у Ц. Г. подебље раклјасто дрво које се употребљава за кровове сељачких станова” [Ђукић 1941: 183]. Данас се кључевима називају грађевинска дрва која служе за саставке при сасијецању кровова, и обично није раклјасто, али и свако друго дрво сличног облика. – Овдје ћемо додати да у Његошевом стиху није први Младеновић видио поређење с кључевима за отварање брава. Јован

Вуковић пише: не бих рекао ни да *кључ* у стиховима: „па дрвене ноге насадили, па иђаху као на *кључеве*” (1557–58) – ишта друго значи (по чему би поетска фигура била природнија да се ту замисле *мојке*, а не *кључеви*?) [Вуковић 1955: 342]. Прије извјесног времена је телевизија приказала једну страну трупу чији су извођачи стварно дрвене ноге насадили па су скакали по бини (нису користили штупе). Те дрвене ноге нимало нису личиле на кључеве за отварање брава и катанаца...

Стих 1577 (*ђе на коној скачу и иџрају*) коментарише се из перспективе дјевојчица из Младеновићева времена (уз непознавање разлике између лексема *коној* и *конојац*): овде Драшко вероватно мисли на игру прескакања конопца, како се данас на улици или у дворишту играју нпр. наше девојчице (где две држе конопца с једног и другог | краја, најчешће га и окрећу, а трећа га прескаче), што је за њега било шокантно да то чине мушкарци [Младеновић 1996: 215–216]. – Наравно, ријеч је о циркуском ужету на коме пеливани изводе своје нумере. (Данас се ни дјевојчице не играју као у вријеме кад се Младеновић подухватио да коментарише *Горски вијенац*.)

4° Парафразирајући стару анегдоту, могло би се рећи: у Младеновићевом коментару има много новог и тачног... Али авај: ...оно што је ново није тачно, оно што је тачно није ново. Ипак би се могло нешто наћи што је на нов начин речено, и што је у начелу тачно. Такав је коментар стихова 658–662: „нека буде борба непрестана, па нека буде и оно што се неће и не може догодити (да нас Турци униште), ипак ће наша погибија дати инспирације и снаге неком нашем далеком поколењу да настави ову нашу битку” [Младеновић 1996: 192]. Кажемо: у начелу, јер би боље било да умјесто „нека (буде)” на оба мјеста у коментару стоји „па и да (буде)”. И све би то било добро да је с коментаром усклађена текстолошка интерпретација стихова. Али није (њу је приређивач преузео из издања Радосава Бошковића и Вида Латковића):

Нека буде борба непрестана,
нека буде што бити не може,
нек ад прожде, покоси сатана!
На гробљу ће изнићи цвијеће
за далеко неко покољење!

[Младеновић 1996: 71].

Знак узвика на крају 660. стиха потпуно негира коментатора – умјесто условног везника *нека* у самој тексту је реализована императивна рјечца *нека, као позив на непрестану борбу (на борбу која никад неће престати) и као позив на нешто што је немогуће. (Друга је ствар што су се прва два стиха одвојила од свога творца и од његовог текста, па се данас изоловано, с нетачном императивном интонацијом и употребљавају, као антикрилатеме.)

Овдје бисмо зажалили што се тачна интерпункција из Љубишина издања (који прва три стиха није коментарисао јер су му била јасна па је мислио да су јасна и свима другима) [види т. 2.4.1^о] не може спојити с тачним Младеновићевим коментаром (па да се бар један круг затвори)!

VI

Шести круг – у новом вијеку

21. КРИТИЧКО ИЗДАЊЕ РАДМИЛА МАРОЈЕВИЋА

21.0. Једино издање које је редакторски отворено јесте наше издање с текстологијом [МАРОЈЕВИЋ 2005^а]. (Издање без текстологије [МАРОЈЕВИЋ 2004] носи претходну годину објављивања, иако се појавило послје овог основног – негдје крајем 2005. или почетком 2006.) И управо због те отворености издања, нема смисла о њему говорити као о претходнима, тим прије што би то била ауторецензија.

Иницијативу за објављивање збирног коментара *Горској вијенца* покренуо је Мишо Обрадовић, министар просвјете а потом ректор Универзитета Црне Горе. Неколике године није било никаквог одзива, а онда сам ја показао заинтересованост за такав пројекат. Наравно, потпуна историја питања даје се за недовољно јасна, дискусиона питања, укључујући тзв. „тамна мјеста”. За сва та мјеста образлаже се и коначно рјешење.

Концепција издања и остварени резултати изложени су у *Предговору*, а самом издању се прилаже опсежно монографско истраживање под насловом „Текстологија Горског вијенца”, с подробном реконструкцијом рефлексата те штампарских (и редакторских) грешака, што је било у центру пажње и свих претходних приређивача.

21.1. Да је ријеч о издању које је редакторски отворено види се по томе што су у међувремену, од објављивања критичког до појаве двају основних издања, публиковане три студије на тему лингвистике и поезике „тамних мјеста” *Горској вијенца*, од којих је прва била посвећена финалу монолога владике Данила који почиње стихом *Нека буде борба нейресџана* (и монологу у цјелини) [МАРОЈЕВИЋ 2014^б; претходно објављена у: МАРОЈЕВИЋ 2005^б].

21.2. Друга студија на тему лингвистике и поезике „тамних мјеста” *Горској вијенца* посвећена је полустиху Посвете *Покољења дјела суде* (рјешава се питање: суде ли то покољења дјелима или ипак дјела покољењима) [МАРОЈЕВИЋ 2014^б; објављена и у: МАРОЈЕВИЋ 2015].

Овдје ћемо упутити на једну савремену интертекстуалну паралелу, у којој се рема (*дјела суде*) подудара с Његошевом формулом, док је тема (*о људима*) исказана обликом који није хомонимичан с подметом (*дјела*):

Све што о њему пјевам и кажем
За његово чојство било би мало
А да пред људима и вама останем
Образа чиста
Требала би ми свеска од много листа.
Но о Васу не треба писати много
О таквим људима дјела суде
Ако је ико, онда је он лично
На старе Црногорце и наше честите,
Најбоље, знамените људе.

[Булатовић 2024: 22–23].

21.3. Трећа студија на тему лингвистике и поетике „тамних мјеста” *Горској вијенца* посвећена је финалу најсложенијег монолога игумана Стефана, који се завршава стихом *На милосѣи ђе окренуѣи небеса* [МАРОЈЕВИЋ 2014^Г] (*небеса* су у номинативу као граматички субјекат уз ефекат инверзије). У критичком издању није дат збирни коментар стихова, а у облику помоћног глагола није реконструисана дужина; на прозодију је указано у основном издању:

Славно мрѣте, кад мријет морате:
чест рањена жеже храбра прса –
у њима јој нема боловања;
поругани олтар јазичеством
на милост ђе окренут небеса!

[ГВ 2356–2360].

21.4. У години у којој се појавило наше друго основно издање *Горској вијенца* објављене су двије нове текстолошке студије. У једној се одговара на питање колика су историјска лица (два или три) саломила демону рогове [МАРОЈЕВИЋ 2021^Б], па се на нов и прецизнији начин интерпретира стих: Собијевскѣ и војвода Савојскѣ [ГВ 1145], а у другој се разматра дијалог војводе Милије и војводе Станка, тј. тумачење стихова 822–825 *Горској вијенца* [МАРОЈЕВИЋ 2021^Б], па се на нов и прецизнији ортографски начин интерпретира стих: Тешкѣ пушкѣ, ѣгђе л’ ѣ [у] кога: [ГВ 822].

22. ИЗБОРНИК МИРА ВУКСАНОВИЋА

22.0. У Његошевем *Изборнику*, који је приредио, напоменама и предговором снабдио Миро Вуксановић [ВУКСАНОВИЋ 2010 (даље наводимо само стране)], на првом мјесту је, наравно, *Горски вијенац*. У предговору читамо:

„Највише сам труда дао приређивању *Горској вијенца*. Поредио сам рукопис, прво издање и десетак каснијих, најбоље приређених издања, стих по стих, од слова до слова да бих нашао своју тачку и запету међу њима, друкчији ритам спева и кроз тај ритам олакшано читање” (с. 20).

О Вуксановићу као његошологу говорио сам на IX научном скупу На извору Вукова језика, у другој студији серије *Њеџолози дурмиџорској краја*, која је у међувремену објављена [МАРОЈЕВИЋ 2024^б: 66–87]), други дио рада посвећен Вуксановићу укључен је као девето поглавље у монографију *Њеџоци и њеџолози* [МАРОЈЕВИЋ 2023^б: 118–130]; оvdје су преузети први и четврти фрагмент поглавља.

22.1. Интерпункција издања. – Ако је желио да нађе своју тачку и запету и свој, друкчији ритам спјева, приређивач их је и нашао: с једне стране – ритам спјева се успоравао, с друге стране – логичка интерпункција је коригована у корист граматичке. Такав поступак нас највише подсећа на индивидуалну интерпункцију Црњанског. Додуше, сам Црњански је своју поезију ипак читао нормалним, бржим ритмом, не базирајући се на своје силне запете, па ће и читаоци Вуксановићева *Изборника* то несумњиво чинити.

У неким примјерима Вуксановић је долазио до бољих интерпункцијских рјешења од оних које налазимо у досадашњим издањима. На примјер, у 2382. стиху на цезури је убацио повлаку, које није било ни код Младеновића ни код мене: (мило ми је – за моје оружје) (с. 117). Тим истицањем, не нарушавајући цјеловитост стиха, сугерише се да стих има значење ‘мило ми је онолико колико вриједи моје оружје’. Други примјер: у 2173. стиху: Хвала Богу има ли вјештицах? (с. 110) избрисао је запету на цезури, што боље одговара интонацији и значењу фразеолошке јединице с предикативом у свом саставу.

22.2. Прозодија. – Учинићемо двије-три акценатске напомене. У 1852. стиху: Не пушт’, Бајо, жива Ђавољџа; (с. 95) на претпоследњем слогу није (није ни могућ) дугосилазни него јесте (и јесте могућ) дугоузлазни акценат. А у наредном, 1853. стиху, у другом такту: нека свати не б’уде планинџ (с. 95) акценат се обавезно преноси на одричну рјечцу; поред тога, на последњем слогу је дужина, дакле: нџ б’удџ. А у 1971. стиху: младе главе онакве не виђах! (с. 101) акценат би био тачан кад би то био класични имперфекат глагола несвршеног вида. Али није. То је специфични дијалекатски перфективни глагол у имперфективном лику, коме одговара прозодија из мог критичког издања; нџ виђах. Вуксановићев претходник је ту био на бољем путу: не виђах [Младеновић 2005: 136] – али тим путем није отишао до краја: краткосилазни акценат се обавезно преноси на негацију испред глаголског облика, а на последњем слогу има дужина.

22.3. Штампарске грешке. – Илуструјући примјере из *Горскої вијенца* који се различито читају, пишу и тумаче, Миро Вуксановић на крају каже: „Ко би све примере набројио! Појеле би напомене књигу као што је Маројевићева текстологија на хиљаду страна појела *Вијенац* с јатом (словом: јат!) у њему. Зато је баш Маројевић решио најтамније место у спеву (стихове од 2290 до 2293) – одвајањем уметнутог дела (оног међу цртама) и спајањем *без ѿорейѿка = бесѿорейѿка*” (с. 387).

Моје критичко издање с текстологијом [МАРОЈЕВИЋ 2005^а] рађено је тако да не буде цепна него *настольная книга*. Она ће то свакако бити, тако је послужила и Вуксановићу при раду на своме издању *Горскої вијенца*. Али постоји и критичко издање без текстологије [МАРОЈЕВИЋ 2004], на много мање страна, и хтио сам га баш навести као издање без штампарских грешака јер се у оном великом поткрала једна грешка, додуше не у Његошевом тексту него у прозодијској реконструкцији, у стиху: па му на част [нѿчѿст] Пророк и хурије! [ГВ 1805] – умјесто двају **а** с надредним знацима стоје бјелине. Накнадно сам, међутим, утврдио да се једна грешка поткрала у оба издања – изостала је енклитика **су** у првом полустиху у основном тексту (остала је у квадратној загради у прозодијској интерпретацији) у стиху: чо-вјеку су [чѿвјекусу] прѿија на Земљу. [ГВ 2494]. Ипак, да се Вуксановић послужи мојим издањем као основицом, па да је на њему своја текстолошка рјешења уносио, имао је шансу да оствари издање без штампарских грешака.

1° Није Вуксановић поновио штампарску грешку из 461. стиха Младеновићева издања, али јесте скривио грешку истога типа – нарушена је квантитативна клаузула у 164. стиху спјева: колико је наше *Црне Горе* [Горе Црне – Р. М.], (с. 35).

2° На истој страни анализираног издања још је једна штампарска грешка, облик једнине умјесто облика множине, у 149. стиху, али би њу пажљив читалац могао исправити. У претходним стиховима се говори о *о б л а ц и м а* који дођу из мора, па се додаје још један предикатски дио реченице: и *ѿрѣкрѿлѿ* [прѣкрѿлѣ – Р. М.] сву ову планину: (с. 35).

У прози испред 436. стиха изостало је једно *и*: *Дођоше Марѿинов[и]ѿи*. (с. 45), али ту грешку читалац неће ни примијетити, а ако је примијети, лако ће је исправити. Поред тога, приређивач је прозу из *Горскої вијенца* реконструисао као „Његошеву скривену приповетку” [види т. 22.4.4°], и у њој штампарска грешка није поновљена: *Дођоше Марѿиновиѿи*. (с. 257).

3° Двије су грешке силабичке. У једном примјеру је изостао копулативни везник *и* између два истоврсна предиката, па је 392. стих сведен на девет слогова: Миѿуновић и збори *ѿвори* [ѿ твѿрѿ – Р. М.]! (с. 43). У вези с овим примјером навешћемо из нашег (другог) основног издања (2021) реплику коју говори/говоре *Мнозина*:

Мићуновић и збѡрї ѣ твѡрї –
Срѣбкиња га јошт рађала није
од Косова, а ни пријед њега!
[ГВ 392–394].

Како се, без прозодијских знака, 392. стих *Горскої вијенца* ортографски представљао у свим публикацијама до тог издања (укључујући и претходне наше) – у стилски неутралном изговору „гутао” би се, тј. губио би слоговност, везник *и* у трећем такту, па би при таквом изговору стих био деветосложен. У том нашем новом основном издању ставили смо акценат на другом везнику *ѣ*, који је, додуше, ослабљен (побочни) па везник с наредном ријечју с главним акцентом образује сложену фонетску ријеч; зато смо акцентовали и претходну и наредну фонетску ријеч како би се указало да се мора и тај везник нагласити да би се остварио изосилабизам (десет слогова у десетерцу).

У другом примјеру дијалекатски, сажети облик броја замијењен је књижевним, што је вјероватно учинио коректор, па је 1990. стих проширен на једанаест слогова: А немаше јошт *двагесеѣ* [двадест – Р. М.] годинах! (с. 102).

4^о Шеста грешка можда није штампарска него свјесна редакторова измјена (у сваком случају није оправдана): уз облик (до) *Кокѡшах* из 2788. стиха објашњење стоји у номинативу „Село” (с. 133, нап.) умјесто у генитиву: села.

Све у свему, могло би се закључити да су штампарске (и редакторске) грешке Вуксановићева издања незнатне, и по броју и по типу, тако да ово издање спада у најбрижљивије припремана издања *Горскої вијенца*. (И није му неко претходно издање, осим првог, Медаковићевог, служило као протограф из ког би се поткрале туђе штампарске грешке, како су то чинили бројни приређивачи, па и Решетар у *Целокуѣним делима* [РЕШЕТАР 1926/1927].

22.4. Текстолошки аспект издања. – Приређујући текст *Горскої вијенца* за Матичино издање Његошевих дјела, Миро Вуксановић је приступио послу стваралачки, као књижевник. На извјестан начин би се могло рећи да његово читање одражава степен рецепције Његошевих дјела у српској књижевности с обзиром на то да он та дјела, *Горски вијенац* посебно, чита изнутра, на основу живе духовне и десетерачке пјесничке традиције. То што је у неким појединостима прихватио концепцију једног, а не другог филолога, иако та друга концепција није научно утемељена, крива је филолошка наука, која је била дужна да, послѣје лингвистичке и поетолошке експертизе, да послѣдњу ријеч. А она је остала нијема. Поред тога, неке кључне научне области (историја језика, лингвотекстологија, версификација) у србистици заостају за нивоом који је постигнут у широј славистици.

Разврстаћемо текстолошка рјешења овог издања у три рубрике према томе да ли је Вуксановић прихватио реконструкцију из (нашег) критичког издања, или их није прихватио, или их је пола прихватио а пола недоприхватио (остајући оном другом половином код старе текстологије из Младеновићева издања које се такође зове – „критичко“).

1° У многим дјеловима текста Вуксановић као редактор прихвата текстолошка рјешења из нашег критичког издања *Горској вијенца*.

У списак лица увео је свих 46 лица која су први пут у потпуности наведена тек у нашем критичком издању, али их је нешто друкчије распоредио. Узимајући у обзир недоумице ранијих истраживача, Вуксановић је премјестио војводе испред кнежева. А то ипак није у реду: кнез је цивилни чин и мјесто му је иза сердара, док је војвода војни чин и он је у друштву с јунацима који немају чина (с Вуком Мићуновићем и осталима). Прихватио је редактор и исправку у антропониму *Раславчевић* коју смо ми први пут увели у једно издање *Горској вијенца* (а образложио ју је прије нас Иван Калуђеровић), али није добро што је игнорисао једини опипљив резултат Младеновићевог вишедценијског бављења Његошевим текстовима (*Зачир*. у првом издању је несумњиво неразријешена скраћеница; Младеновић је реконструисао придјев у функцији адјектонима: зачир[ски], а ми смо то исправили у етноним а не презиме: Зачир[анин]). Погрешно је, за Медаковићем, прекрстио Аци-Али Медовића у „Хаџи-Али Медовића“ (с. 29).

Вуксановић је прихватио нашу множинску (по поријеклу: двојинску) интерпретацију топонима из другог такта 173. стиха: Једна сину од Кóмâ к Ловћену, (с. 36).

У два примјера прихватио је нашу реконструкцију копуле (*је*), само што је ту реконструкцију на један начин граfiјски представио у 606. стиху: а и пиће [j'] најслађе душевно (с. 50), а на други у 1701. стиху: Чијê ово плеће те га гледам? (с. 90). Овакве примјере је требало уједначити, што није било нимало лако (јер не постоји правописни узус за овакве случајеве).

Прихватио је тумачење и с њим повезану граfiју 823. стиха: Кâ је ношиш, Бог т' и братска, Станко? (с. 58).

У 1019. стиху: И ако је земља поузана, (с. 64) оставио је нашу сегментацију текста (умјесто састављеног писања „иако“ код Младеновића и претходних приређивача).

Прихватио је антропонимско тумачење (и писање великог слова) у имену *Бана Милоњића* (у стиховима 1260, 1271, 1295 на с. 74. и 75).

У 1305. стиху полази од имена Андрија, а не од лика *Андра: Благо Андриј' ђе је погинуо! (с. 75).

Прихватио је Вуксановић и тумачење 1676. стиха: баш овога совру-провидура (с. 89) – у другом такту није лично име него први дио титуле.

Прихватио је и текстолошку презентацију 1857. стиха (3. деветерца пјесме Мустај-кадије): ружа с [с]трука није пала свог, (с. 96).

Вуксановић је прихватио нашу сегментацију и прозодију трећег такта 2075. стиха: да се слушам, зрно да ђавоље. (с. 106) умјесто придјева-фантома „дађавоље” [Младеновић 2005: 143].

У 2164. стиху: Истина је, мој Миле, душе ми! (с. 110) прихватио је писање великог слова а тиме и тумачење по коме је то, заправо, име од мила (хипокористик).

Вуксановић је прихватио текстолошки поступак који смо први ми примијенили, тј. мишљење да треба други полустих 2235. стиха реконструисати, али није узео нашу: а од тога [силнога бројења?] него даје своју реконструкцију: а од тога [под прсте низања]? Пјеснички, Вуксановићева реконструкција је ефектнија, али има један ненадокнадив недостатак – није у духу Његошева пјесничког језика.

У 2623 стиху: бјеше Гору тама притиснула, (с. 127) прихватио је писање великог слова (јер *Гору* овдје значи ’Гору Црну’).

У 2774. стиху: попијева танко-гласовито, (с. 132) Вуксановић је прихватио цртицу умјесто запете између другог и трећег такта.

2° У неким појединостима Матичин редактор Његошевих дјела није прихватио рјешење из мог критичког издања. Навешћемо неколика примјера.

У 2150. стиху: А ко нам је мио али својта, (с. 109) прихватио је вербализацију текста по којој је на почетку стиха везник *а* и замјеница *ко*, а не нашу концепцију, по којој је ријеч о везнику *ако* (са којим је везник *а* сажет до нивоа дифтонга). У нашем новом основном издању синтаксички период је представљен на сљедећи начин:

Зла мрзнѡме чинит не можемо,
а ѡко нам је мио али својта –
траг по трагу његов ископамо.

[ГВ 2149–2151]

То јест: везник *а* може се и написати јер се он у стилски неутралном изговору, без акцента, изговара неслоговно не нарушавајући изосилабизам (десет слогова у десетерцу).

У 2715. стиху: Мало ко нам у помоћи дође; (с. 130) Вуксановић није прихватио растављено писање акузатива *јомоћ* и рјечце *и*.

У 2810. стиху: Мрки Вуче, подигни бркове (с. 134) приређивач Матичиног издања оставља велико слово иако смо ми доказали да је *мрки вук* стални епитет а не обични придјев уз лично име.

3° У неким текстолошким рјешењима Вуксановић није био досљедан – прихватао је у принципу нашу текстологију или адекватну текстологију ранијих приређивача, али су остали трагови друкчијих текстолошких рјешења.

То се односи, нарочито, на интерпретацију једносложних рефлекса дугог јата [види т. 20.2, нап. 1], али и на неке друге појединачне случајеве.

Реконструкција сонанта *j* испред ријечи која почиње са *j* или *и* оправдана је, па је оставља и Вуксановић у стиховима 836: Отвара[*j*] јој књиге на пророке – (с. 58), 840: и чита[*j*] јој масла и бденија; (с. 58), 1453: и тиска[*j*] их у свијет бијели, (с. 81) и 2051: Попе цуцки, да[*j*] им оно писмо (с. 104). У стиховима 2425: гроб се његов пропá на та' свијет! (с. 119) и 2735: нек улезе и та' луди к нама (с. 131) није прихватио реконструкцију свог претходника: та[*j*] [Младеновић 2005: 166, 188], која не би била аутентична (у примјеру је одражено губљење *j* у одговарајућем дијалекту). У стиховима 2061: те прочита[*j*], да знамо што пише! (с. 105) и 2242: исприча[*j*] ни штогод, аманати, (с. 113) остао је, међутим, код Младеновићева поступка реконструишући *j* у позицији гдје га у дијалекту нема.

У 2714. стиху: десечарá, àgê, њзјелицê... (с. 130) није прихватио да се ради о десечарима (једнога) аге изјелице: десечара[*x*] аге изјелице. [Младеновић 2005: 186] него о једнини у функцији множине, али је у првом полустиху реконструисао генитив множине (с нетачном прозодијом), умјесто генитива једнине (с тачном прозодијом: десечáра).

На први поглед, Миро Вуксановић је текстолошки сљедбеник Александра Младеновића, али и у том домену – слиједи га само донекле, у мање важним сегментима реконструкције текста. У многим дјеловима текста редактор Вуксановић је, као што смо видјели, прихватио наша текстолошка рјешења, па је његово издање прва рецепција нашега издања. Из тога слиједи природан закључак: оно што је редактор издања Матице српске прихватио, а то је знатно већи дио кључних питања, може се сматрати верификованим, а оно што није, а то је мањи број питања – то изискује даљу дискусију, додатно образложење или евентуално корекцију.

4° Велико (и неочекивано) Вуксановићево откриће је – Његошева скривена приповијетка, састављена од прозних ремарки у *Горском вијенцу* [Вуксановић 2010: 257–260]. Какав је значај тог неочекиваног открића?

Приповијетка као епска форма у основи *Горској вијенца* најзад прелама дилему коју су невјерне Тòме до јуче актуелизовале – они кажу: *Горски вијенац* је драма (у четири чина), скривена приповијетка пресуђује: *Горски вијенац* је спјев (уз четири православна празника).

Ако је *Горски вијенац* спјев, шта је онда *Шћейан Мали*? Његова је припадност епу још више скривена него *Горској вијенца* (увезан је у пет дејствијá подијелених на јáвљèнија), с једне стране, али с друге стране, има још мање од свог претходника суштинских одлика драме (нема јединства времена, мјеста и радње). Миро Вуксановић је у Његошевем *Изборнику* посљедњи спјев Његошев представио фрагментарно, са својим разлозима који нису и моји разлози, али да га је укључио у цјелини, и претходно у цјелини простудирао, можда бисмо имали и другу скривену Његошеву приповијетку.

Ако неко други то уради, опет ће то бити Вуксановићев изум. Али ја овдје, прије него што он или неко други то уради, саопштавам да ме је откриће скривене приповијетке у *Вијенцу* убиједило да треба искључити прозну допуну у првој ремарци, коју сам укључио у прво основно издање у квадратној загради: [Теодосија Мркојевић, Сердар Вукале]. Она стварно стоји у једином сачуваном одломку пјесниковог рукописа, али зашто она ту стоји – и зашто је нема у првом издању? Изгледа да је пјесник, отпочињући ново дјело, хтио да га смјести не само у драмску форму него и у драмску поетику, али је врло брзо, довршавајући прву појаву првог чина, од тога одустао. Било како било, ми смо у критичком издању отклоњену допуну премјестили у текстолошку напомену.

Осим наслова (ијекавски текст треба да има ијекавски наслов), може ли се сугерисати нека измјена у Вуксановићевој реконструкцији? Ако је, сасвим оправдано, приређивач реконструисао *њи[x]*, онда је са много више основа требало да на два мјеста уметне предлог: *сам [с] собом, измијешаише [с] зрнима шийчанима*. То је једно.

Друго. Пјесникове фусноте не спадају ни у спјев, ни у приповијетку, па се морају изоставити (или премјестити у фусноту): *Сврши њисмо и чийа ѿа ѿред свијема** [*Црнојорцима и Турцима је пјесниково објашњење]; *Сесѿра се Баѿрићена заѿрли с ђедом Бајком** [*кнезом је пјесниково објашњење за читаоце и слушаоце, а сестри Батрићевој Бајко је ђед, мајчин отац, а не кнез].

Исто тако, и треће, требало је текст исправити према резултатима текстологије, тј. према критичком издању: не ухватише се „за њем”, тј. за шал, него за *њијем*, тј. за Вуком Мићуновићем. Не треба реконструисати *посље (по Вушовићу), као што не би ваљало *пошље (по Вуку, јер се тако у Црној Гори говори), а да не говоримо о *пошље (по Војиславу Никчевићу), правилно је *ѿосл’је* (по Решетару и по критичком издању).

И четврто. Умјесто три тачке боље би било навести у квадратној загради први стих испред те три тачке...

23. Основно издање Радмила Маројевића

23.0. Типови издања Његошевих дјела. – У раду *Текстолошки аспекти проучавања Његошевих дјела (критичка, акценатска и основна издања)* [Маројевић 2020^в: 69–89] описани су типови издања Његошевих дјела, типови текстолошких напомена те садржај монографских студија о текстологији конкретног дјела и природа рјечника и лексикона појединачних Његошевих дјела. Рад се углавном базира на Његошевој епској трилогији (*Лучи микроkozма, Горском вијенцу и Шћепану Малом*), пјесмама из *Биљежнице* те *Духовном завјештању* и романси *Ноћ скуља вијека*. У формату основних издања акценти и други прозодијски знаци наводе се селективно, а ортографија се прилагођава овом типу издања.

23.1. Обиљежавање генитива плурала. – Његошев идиолект и пјеснички језик карактерише слабо финално *x* у генитиву множине именица, у два прилога и једном узвику, послје дугог *a* или *u*. Изговор тог слабог *x* није фонолошки обавезан па се не мора примјењивати: и сам пјесник га је у неким пјесмама замјењивао апострофом, а никако није одражен у примјерима у којима је генитив једнине (у *Горском вијенцу* и генитив двојине: једна сину од Кóмā к Ловћену, [ГВ 173]) секундарно попримио значење множине – на такве облике финално *x* се није уопште преносило. Преображај генитива једнине у генитив множине условила је синтаксичка позиција, најчешће синтагматска веза с бројем, на примјер: Тè ја скўпи педесет мѡмчāдї [ГВ 2749]; збирна именица је у генитиву једнине кад јој је конгруентни атрибут у једнини, на примјер: Без мѡмчāдї ове те су овђе [ГВ 126]. У *Горском вијенцу* ни у једном примјеру не треба реконструисати финално *x* у генитиву множине као штампарску грешку првог издања.

Наставак **-а** у генитиву множине у аутентичном изговору може се изговарати са $-ā^x$, на примјер: Виђи врага су седам бињишā, [ГВ 1] (изговара се бїњїшā или бїњїшā^x). Наставак **-и** у генитиву множине у аутентичном изговору може се изговарати са $-ī^x$, на примјер: [с] страшном мишљу, прсї надутијех, [ГВ 242] (изговара се прсї или прсї^x); алтернативни изговор реконструисе се и у прилогу *лани(x)*: који му је лāнї погинуо [ГВ 1296] (изговара се лāнї или лāнї^x). Треба још истаћи да у рукопису *Горскої вијенца* није потврђена именица *лелек у акузативу, него узвик: чујем: „лѐлѐ!” ђе горе пролама! [ГВ 656], који се изговара лѐлѐ или лѐлѐ^x.

У примјерима у којима је у Његошевим текстовима наставак генитива множине означен са $-ax(ь)$ или $-ix(ь)$ на алтернативни изговор (у основном и критичком издању) указујемо само надредним знаком за дужину на финалном вокалу (по правилу без других прозодијских знака). Да бисмо искључили генитив множине стављамо знак за краткоћу у примјерима типа: не шћаше се бојат од ўрѡкā. [ГВ 1628].

23.2. Обиљежавање рефлекса јата. – У основним издањима Његошевих дјела, за разлику од критичких, не користи се графема **Ђ** за једносложне рефлексе дугог јата. Умјесто ње даје се комбинација апострофа, јоте и вокала *e* (на коме се ставља дугосилазни или дугоузлазни акценат, ако је вокал под акцентом, или послјеакценатска дужина, ако није под акцентом). На мјесту апострофа изговара се неслоговно *u*, док наредна јота има само екскурзију (прву фазу изговора), па се прозодијски може занемарити. Притом се успостављају сљедећи односи.

1° Ако се реконструисе дугосилазни акценат на једносложном рефлексу дугог јата, на двосложном рефлексу њему одговара краткосилазни акценат на вокалу *u* (*бїјелѐ*): Б'јѐлѐ власе низ плећи просуо, [ГВ 587].

2° Ако се реконструише дугоузлазни акценат на једносложном рефлексу дугог јата, узлазни акценат је и на двосложном рефлексу, исто на вокалу *e* (аутентичности ради, ми за Његошеву епоху реконструишемо дугоузлазни акценат – у *цвијѣѣу*, нормативисти дају краткоузлазни – у *цвијѣѣу*): пожњеш ми га у цв’јѣту младости; [ГВ 981].

3° Ако се реконструише дужина на једносложном рефлексу дугог јата, на двосложном ије-рефлексу нема ни дужине ни акцента (*ѣсѣовијесѣи*): без приправе ѣ без ѣспов’јѣсти, [ГВ 2620]. Исти принципи се примјењују за Његошеве хиперијекавизме који су у *Горском вијенцу* посвједочени с једносложним рефлексом дугог јата, на примјер: Док се једна подиже зѣв’јѣса, [ГВ 1541].

4° Једносложни рефлекс дугог јата налазимо у именици *ѣњијездо*, на примјер: ѣе вираху кѣ миши из гѣ’јѣзда. [ГВ 1540] (поред тога, у њој је гласовна група *ѣни*, дијалекатски, прешла у *ѣњи*).

23.3. Сажимање вокала. – У основном издању на различит начин обиљежавамо сажимање двају *и* и двају *e* (таутовокалски дифтонзи).

1° У бројним категоријама ријечѣи посвједочени су примјери у којима се два вокала *и* након губљења интервокалског сонанта *ј* сажимају формирајући таутовокалски дифтонг. Контракцију овога типа реконструишемо: у номинативу једнине (и множине) компаратива (и суперлатива): Нѣ могаше човјек нигда знати / ал је згѣдн’јѣи али је ваљаѣт’јѣи, / ал је мѣдр’јѣи али је љубѣвн’јѣи! [ГВ 1982–1984], у номинативу једнине (и множине) односно-посесивних придјева (у Његошевем идиолекту и пјесничком језику ови придјевии имају суфикс *-иј-* а не *-ј-*): Бич сам бѣж’јѣи ја сплетен за тебе, [ГВ 390], у дативу *Андрији* личног имена *Андрија*: Блѣго Андр’јѣи ѣе је погинуо: [ГВ 1305] те у патрониму (који је потом могао прећи у презиме) *Алијић*, на примјер: Мујо Ал’јѣић, турски кавазбаша, [ГВ 469]. У примјерима овога типа дифтоншки степен контракције не прелази у вокалски. У складу са силабичком структуром стиха, испред вокала *и* сонант *ј* се фонетски губи а два *и* образују таутовокалски дифтонг; сонант остаје у фонолошкој структури (па га зато у акценатском издању пишемо): мѣдр^н’јѣи, бѣж^н’јѣи, Ал^н’јѣић (финални вокал је дуг); Андр^н’јѣи (финални вокал је кратак).

2° Посебно указујемо на специфичне хетеровокалске дифтонге које реконструишемо у Његошевим пјесничким дјелима. Умјесто графема *ој* критичког издања у основном издању користимо секвенцу *ој’*, прво, у династичком имену (патрониму по поријеклу) који у несажетом облику гласи *Црњојевѣи*: Црњој’виће Ива и Уроша, [ГВ 2659], и друго, у зависним падежима именице *чѣвјек*, на примјер: или ѣмѣх чѣ’јѣка за човјество – [ГВ 977]. На мјесту апострофа изговара се неслоговно *e*, док се сонант *ј* не изговара, али остаје у

фонолошкој структури ријечи, па га у акценатском издању наводимо у угластој загради: Цр̀но<ј>^εвић, чò<ј>^εка (ограничили смо се на горње примјере).

3° Графема *ē* с надредним знаком за дужину без обиљеженог акцента указује на таувокалски дифтонг у дивербу насталом комбинацијом замјенице, везника или пунозначне ријечи (без енклитике или са енклитиком) с финалним вокалом *-e* и копуле *je* (губљење *j* између двају *e* условљава њихово сажимање).

Упитни замјенички прилог *hē* с главним акцентом: *hē* та сјѐнка, штò је дићи може [ГВ 900] и везничка ријеч *hē* с побочним акцентом: и *hē* олтар на исток òкрѐнѹт, [ГВ 2354] у комбинацији с глаголском копулом *je* формирају диверб. У овом типу данас је могућ и вокалски степен сажимања (изговара се *hē* с дугосилазним акцентом), али се за Његошево вријеме, у аутентичном изговору, реконструише таувокалски дифтонг, тј. изговарају се два *e*, од којих је друго неслоговно: (*hē je*) → *hē<ј>^ε*. Угласта заграда, коју користимо у акценатским издањима, овдје нам служи за глас који се фонетски у говору губи, а остаје у језику фонолошки, тј. по функцији.

Везник *īē* с глаголском копулом *je* у стиху: *tē ovākō staraц uzletiо?* [ГВ 594] формирао је диверб: (*īē je*) → *tē<ј>^ε*. Овдје је, и данас, могућ само (таувокалски) дифтонг у изговору.

Везник *ě* с глаголском копулом *je* у стиху: *ē slētiо Mилош међу Србе*, [ГВ 785] формирао је диверб: (*ě je*) → *ě<ј>^ε*. И овдје је могућ само (таувокалски) дифтонг у изговору. Диверб има два значења – ’јер је’ и ’да је’.

Акузатив личне замјенице првог лица једнине *me*, који се данас поима као нека врста енклитике, с глаголском копулом *je* формирао је диверб у 1432. стиху *Горској вијенца*: ја нијесам ни позна никога / а кàмо ли да мē ко дòчекā; [ГВ 1431–1432], у ком се, након губљења *j*, изговара искључиво таувокалски дифтонг, тј. два *e*, од којих је друго неслоговно: (*me je*) → *me<ј>^ε*. Исти диверб реконструишемо у 381. стиху *Луче микрокозма* и у 2616. стиху *Шћејана Малої*.

Упитно-односна посесивна замјеница (средњи род) *чије* с глаголском копулом *je* у стиху: *чијē ово плеће те га гледам* – [ГВ 1701] формирала је диверб: (*чијē je*) → *чијē<ј>^ε*. Овдје је, и данас, могућ само (таувокалски) дифтонг у изговору. У мушком роду, напротив, сажимају се два *i*: *Сергар Јанко īиїа чї је брав īе му он у йлеће йлега, и кажу му да је Марїїина Бајице*. [ГВ –1693]. То сажимање у акценатском издању означавамо на сљедећи начин: *чї<ј>^ī* је (угластом заградом означавамо глас који се фонетски изгубио, али остаје у фонолошкој структури). Контракцију и овдје означавамо надредним знаком за дужину мада се, пошто је ријеч о прози, може ортографски реконструирати пун облик: *īиїа чїјї је брав*.

Именица *пиће* с глаголском копулом *je* формирала је диверб у стиху: а и пићē нāјслаћē душевно [ГВ 606], у коме се, након губљења *j*, изговара ис-

кључиво тауовокалски дифтонг, тј. два *e*, од којих је друго неслоговно: (*īuīhe je*) → *пйћеј*^љ.

4° Графема *e* (исто тако *a*) с надредним знаком за дужину без обиљеженог акцента користи се и за један други тип диверба: *tēno* кукаш као кукавица [ГВ 91]; да ничега – *āno* свога хлада. [ГВ 1504]. У аутентичном изговору у овим примјерима реконструираемо фонетске ријечи |tè^onō|, |ā^ono|.

23.4. Интерпретација везника *u* и *a*. – У расправи *Граничне ѿојаве у српском језику – ѿеоријско-меѿодолошки асѿектѿи ѿроучавања: (Фонетско-фонолошки ѿлан)* дата је принципијелно нова фонетско-фонолошка (и интонациона) интерпретација граматичких ријечи (везника и рјечци) *u* и *a* у контакту с ријечима које се завршавају или почињу истим тим (али и неким другим) самогласником. Ортографске и ортоепске реперкусије на текстологију издања Његошевих дјела издвојене су у завршни одјељак Поговора основном издању четири ремек-дјела [МАРОЈЕВИЋ 2021^a], а овдје ћемо парафразирати *Исхоге* те расправе [МАРОЈЕВИЋ 2021^г: 48–49] (уз неко прецизирање) ограничивши се на примјере из *Горској вијенца*.

Не толико едиционо-редакторска пракса, али и она, колико владајућа версолошка теорија (по којој изосилабизам задовољава само становити број самогласничких слова), унифицирала је наше пјесништво. У примјерима који су били предмет разматрања у раду употребљавали су се скоро искључиво стилски и прозодијски обиљежени контакти вокала у проклзи и сандхију, с обавезном макар и слабом наглашеношћу везникâ (и рјечци) *a* и *u*. Такве примјере снабдијевамо акценатским знацима, на примјер: Треба служит чѣсти ѿ ѿмену! [ГВ 657] (види и први примјер из т. 22.3.3°).

Напротив, у оним (релативно ријетким) примјерима у којима ми реконструираемо (ненаглашени) везник *u* (и *a*) неслоговни изговор везника и његова неакцентованост стилски су и прозодијски необиљежени (неутрални), па није потребно никакво прозодијско истицање – довољно је само убацили недостајућу графему (и ортографему): *Ō* прѡклѣтâ земљо, пропала се / (и ѿме ти је страшно и опако!) [ГВ 973–974]; хѡлѿи и плѡје на олтар Азије; [ГВ 625]; Они ће нам и бѣз вјерѣ доћи – / међу нама стâти и надѣбљати: [ГВ 687–688]. Ако се едициона пракса и версолошка теорија ускладе са живом пјесничком традицијом, биће могуће и интерпункцију поправити: ал су мѿшца и ѿме црногорско / ускрснули с косовске гробнице [ГВ 1008–1009]; Леополдов храбри војевѡда*, / Собѿјѡвскѿи и вѡјѡда Сâвојскѿи / салѡмише демону рогове; [ГВ 1144–1146 (* Лотарингски)]; из лонца се редом намажемо / и ѿзâ тѡгâ будемо вјѣштице. [ГВ 2138–2139]. У свим овим примјерима ненаглашеност везника *u*, и везника *a* у 2150. стиху [види т. 22.4.2°], и њихов неслоговни изговор стилски су и прозодијски необиљежени (неутрални), па није потребно никакво прозодијско истицање. У стиховима 822 и 823 *Горској вијенца*

послужили смо се, у енклитикама **ли** и **ти**, апострофом, али би се он могао замијенити вокалом *и* с неслоговним као стилски неутралним изговором: Тéшкѣ пѹшке, ѿгђе ли ѿ [у] кѡга: / кá је носиш, Бѡг ти и брáтскá, Станко? [види т. 20.1.8°]. Исто тако, примјере типа **нѣј'мá** оставили смо с графемом **ј'** и постпозитивним апострофом на мјесту неслоговног *и*.

24. АКЦЕНАТСКО ИЗДАЊЕ РАДМИЛА МАРОЈЕВИЋА

24.0. Ка новим издањима. – Послије објављивања критичког издања, с опсежном монографијом „Текстологија Горског вијенца” у прилогу, било је замишљено да се пројекат комплетира другим томом, који би садржао четири цјелине.

24.1. *Вијенац ѿрски* (рукописна редакција). – Неопходно је објавити, и прокоментарисати у текстолошким напоменама, посљедњу рукописну ауторску верзију сачуваног дијела аутографа.

24.2. Коментар Горског вијенца. – Реални коментар, који треба да обухвати прије свега антропонеми, топониме и културолошку лексику, као и асоцијације на које стихови указују, не треба радити као збирни него као јединствени, научно провјерени текст, ослоњен на све потребне изворе и, наравно, на „Текстологију Горског вијенца” из првог тома.

24.3. Рјечник Горског вијенца. – Ми смо објавили *Рјечник Луче микрокозма*. По истим принципима (свака ријеч у свакој потврди) требало би урадити и *Рјечник Горског вијенца*, с тим што би семантизацију било потребно подробије разрадити.

24.4. Акценатско издање. – Ми смо објавили акценатско издање *Луче микрокозма* и приложили га критичком издању (без њега би сложени текст овог спјева био мање разумљив), потом и акценатска издања *Шћейана Малој* и *Ноћи скуйље вијека* (и неких других пјесама). Идеја о изради акценатског издања *Горског вијенца* појавила се седамдесетих година прошлог вијека. За то издање припремао је Михаило Стевановић коментар. Коментар је објављен, али без текста спјева: очито нису били сазрели услови за израду акценатског издања. Наше акценатско издање *Горског вијенца* потпуно је припремљено, али би га требало – и објавити, а у некој другој публикацији – и пропратити прозодијско-версолошким напоменама по обрасцу акценатског издања *Луче микрокозма*.

Од свих тих планираних нових издања најважније је акценатско (прозодијско-версолошко) издање Горског вијенца – њиме би се прва четвртина XXI вијека могла и заокружити.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

а) СКРАЋЕНИЦЕ

- ВГ: *Виенацъ ѿрскій*. [Факсимил аутографа рукописне верзије *Горској вијенца* Петра Петровића Његоша из 1846. године, у: Александар Карађорђевић 1931; Миловић 1982; Павићевић Б. 1985: 5–41].
- ГВ: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац* [у: Медаковић 1847: 1–116 (прво издање); Маројевић 2004 и Маројевић 2005^а: 35–222 (критичко издање); Маројевић 2018: 161–268 и Маројевић 2021^а: 201–324 (основно издање); акценатско издање је у рукопису].
- ЛМ: Петар II Петровић-Његош. *Луча микрокозма* [у: Маројевић 2016^а: 19–101 (репринт првог издања), 105–224 (критичко издање), 903–1020 (акценатско издање); Маројевић 2017^а: 62–223, Маројевић 2018: 67–149 и Маројевић 2021^а: 107–189 (основно издање)].
- ШМ: Петар II Петровић-Његош. *Шћејан Мали* [у: Маројевић 2020^а: 19–225 (репринт првог издања), 227–486 (критичко издање), 1011–1153 (акценатско издање), Маројевић 2018: 289–449 и Маројевић 2021^а: 347–533 (основно издање)].
-

б) Издања

- АЛЕКСАНДАР КАРАЂОРЂЕВИЋ 1931: А. [= Александар Карађорђевић]. Петар Петровић Његош. *Виенацъ ѿрскій*. [Аутограф]. Тисак и уметничка опрема књиге Ј. Бласника Насл. – Љубљана, [1931]. [С релефом обновљене Његошеве капеле на корици].
- МАРОЈЕВИЋ 2004: *Горски вијенац* / Петар II Петровић-Његош. Критичко издање. Приредио Радмило Маројевић. Београд: Фонд истине, 2004.
- МАРОЈЕВИЋ 2005^а: *Горски вијенац* / Петар II Петровић-Његош. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД, 2005.
- МАРОЈЕВИЋ 2016^а: *Луча микрокозма* / Петар II Петровић-Његош. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД – Цетиње: Narodni muzej Srne Gore, 2016.
- МАРОЈЕВИЋ 2017^а: *Луч микрокозма* / Петар II Петровић-Његош. Перевод с сербског Иљи Числова // *Луча микрокозма* / Петар II Петровић-Његош. Основно издање приредио Радмило Маројевић. Никшић: Епархија Будимљанско-никшићка, Беране, Књижевно друштво „Његош”, Никшић – Београд: „Штампар Макарије”, 2017.
- МАРОЈЕВИЋ 2018: *Луча микрокозма. Горски вијенац. Шћејан Мали* / Петар II Петровић-Његош. Основно издање. Ортографија и ортоегија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Никшић: Будимљанско-никшићка епархија – Београд: Удружење за неговање Његошевог дела, 2018.
- МАРОЈЕВИЋ 2020^а: *Шћејан Мали* / Петар II Петровић-Његош. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД – Цетиње: Народни музеј Црне Горе, 2020.

- МАРОЈЕВИЋ 2021^a: *Луча микрокозма. Горски вијенац. Шћејан Мали. Ноћ скуљља вијека* / Петар II Петровић-Његош. Основно издање. Ортографија и ортоегија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД, 2021.
- МЕДАКОВИЋ 1847: *Горскій віенаць*[.] Историческо событіе при свршетку XVII віека. Сочиненіе П[етра] П[етровића] Н[ѣгоша.] владыке черног[р]скога. [Приредио Милорад Медаковић.] У Бечу: словима ч[астнихъ] о[таца] мехитариста, 1847. Факсимил првог издања објављиван је као посебна књига (Цетиње: Обод, 1963; Цетиње: Музеји Цетиње, 1984; Цетиње: Народни музеј Црне Горе, 2010; Подгорица: ЦАНУ, 2017) и у саставу јубиларног издања [Павићевић Б. и др. 1985: 43–169] (наводимо важнија издања).
- МИЛОВИЋ 1982: *Рукойис „Горској вијенца” Пејтра II Пејтровића Њејоша* / Јевто М. Миловић. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 1982.
- ПАВИЋЕВИЋ Б. 1985: *Горски вијенац* / Петар II Петровић-Његош. Уредник Бранко Павићевић. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, „Побједа” – Цетиње: „Обод” – Београд: „Вељко Влаховић”. [Издање садржи факсимил рукописа (с. 5–41) и репринт првог издања (с. 43–169)].

в) ОСТАЛА ЛИТЕРАТУРА

- БАНАШЕВИЋ 1925: *К ѿумачењу „Горскоја Вијенца”*. / Н[икола] Банашевић. – Летопис Матице српске, Нови Сад, октобар 1925, ХСІХ, књ. 306, св. 1, 57–59.
- БАНАШЕВИЋ 1973: *Горски вијенац* / П. П. Његош. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Београд: Српска књижевна задруга, 1973.
- БАНАШЕВИЋ 1978: *Горски вијенац* / П. П. Његош. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Друго издање. Београд: Српска књижевна задруга, 1978.
- БАНАШЕВИЋ 1983: *Горски вијенац* / П. П. Његош. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Треће издање. Београд: Српска књижевна задруга, 1983.
- БАНАШЕВИЋ 1984: *О Њејошевом десетерцу* / Никола Банашевић. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1984, књ. XLVII и XLVIII (за 1981–1982), св. 1–4, 3–16.
- БАНАШЕВИЋ 1986: *Горски вијенац* / П. П. Његош. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Четврто издање. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
- БАНАШЕВИЋ 1988: *Горски вијенац* / П. П. Његош. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Пето издање. Београд: Српска књижевна задруга, 1988.
- БАНАШЕВИЋ 1990: *Горски вијенац* / П. П. Његош. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Шесто издање. Београд: Српска књижевна задруга, 1990.
- БАНАШЕВИЋ 1993: *Горски вијенац* / П. П. Његош. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Седмо издање. Београд: Српска књижевна задруга, 1993.
- ВАРАС 1947: *Gorski vijenac* / P. P. Njegoš. U spomen stogodišnjice prvog izdanja. [Priredio: Antun Barac]. Zagreb: Matica hrvatska, 1947.

- BARAC 2013: *Prilozi o Njegošu* / Antun Barac. Priredio i predgovor napisao Krsto Pižurica. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, 2013, 47–80 (*Komentar Gorsko-ga vijenca*).
- БОЖОВИЋ 2001: *Горски вијенац*: Историческо собитије при свршетку XVII вијека / Петар II Петровић Његош. Приредио Гојко Божовић. Подгорица: Октоих – Цетиње: Светигора, 2001. (Сабрана дјела Петра II Петровића Његоша. Књ. 4).
- БОШКОВИЋ 1976: *И добри Даничић неки њуић загрема* / Радосав Бошковић. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1976, XLII, 333–335. [Прештампано у: Бошковић 1978: 471–473].
- БОШКОВИЋ 1978: *Одабрани чланци и расправе* / Радосав Бошковић. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 1978.
- БОШКОВИЋ и др. 1953: *Пјесме. Луча микрокозма. Проза. Пријеводи* / Петар Петровић Његош. [Текст *Пјесма*, *Прозе* и *Пријевода* приредили за штампу Радован Лалић и Михаило Стевановић. Текст *Луче микрокозма* приредили за штампу Никола Банашевић и Радосав Бошковић. Биљешке и објашњења уз *Пјесме*, *Прозу* и *Пријевод* написао Радован Лалић. Биљешку уз *Лучу микрокозма* написао Никола Банашевић. Објашњења уз *Лучу микрокозма* написао Вуко Павићевић]. Београд: Просвета. 1953. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књ. 2). [I издање]
- БОШКОВИЋ и др. 1967: *Горски вијенац* / Петар Петровић Његош. [Текст приредили за штампу Радосав Бошковић, Видо Латковић. Белешке и објашњења написао Видо Латковић]. *Луча микрокозма*. [Текст приредили за штампу Никола Банашевић, Радосав Бошковић. Белешку написао Никола Банашевић. Објашњења написао Вуко Павићевић]. Београд: Просвета – Цетиње: Обод – Сарајево: Свјетлост, 1967. (Целокупна дела Петра Петровића Његоша. [II издање.] Књ. 3).
- БОШКОВИЋ и др. 1974: *Горски вијенац* / Петар II Петровић Његош. [Текст приредили за штампу Радосав Бошковић, Видо Латковић. Белешке и објашњења написао Видо Латковић]. *Луча микрокозма*. [Текст приредили за штампу Никола Банашевић, Радосав Бошковић. Белешку написао Никола Банашевић. Објашњења написао Вуко Павићевић]. Београд: Просвета – Цетиње: Обод, 1974. (Целокупна дела Петра II Петровића Његоша. III издање. Књ. 3).
- БОШКОВИЋ и др. 1975: *Горски вијенац* / Петар II Петровић Његош. [Текст приредили за штампу Радосав Бошковић, Видо Латковић. Белешке и објашњења написао Видо Латковић]. *Луча микрокозма*. [Текст приредили за штампу Никола Банашевић, Радосав Бошковић. Белешку написао Никола Банашевић. Објашњења написао Вуко Павићевић], Београд: Просвета – Цетиње: Обод, 1975. (Целокупна дела Петра II Петровића Његоша. IV издање. Књ. 3). [Фототипија III издања (Београд: Просвета – Цетиње: Обод, 1974)].
- БОШКОВИЋ и др. 2005: *Луча микрокозма*. [Текст приредили Никола Банашевић, Радосав Бошковић. Белешку написао Никола Банашевић. Објашњења написао Вуко Павићевић]. *Горски вијенац*. [Текст приредили за штампу Радосав Бошковић, Видо Латковић. Белешке и објашњења написао Видо Латковић]. *Шћејан Мали*. [Текст приредио, белешке и објашњења написао Михаило Стевановић] / Петар II Петровић Његош. [Цетиње:] Обод, [2005]. (Цјелокупна дјела Петра II Петровића Његоша. XVI издање. Том II. [За издавача: Васко Јанковић]).
- БОШКОВИЋ – ЛАТКОВИЋ 1951: *Огледало српско* / Петар Петровић Његош. [Текст приредили за штампу Радосав Бошковић и Видо Латковић. Биљешку написао

- Видо Латковић]. Београд: Просвета, 1951. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књ. 5). [I издање].
- БОШКОВИЋ – ЛАТКОВИЋ 1952: *Горски вијенац* / Петар Петровић Његош. [Текст приредили за штампу Радосав Бошковић и Видо Латковић. Биљешке и објашњења написао Видо Латковић], Београд: Просвета, 1952. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књ. 3). [I издање].
- БОШКОВИЋ – ЛАТКОВИЋ 1957: *Горски вијенац* / Петар Петровић Његош. [Текст приредили за штампу Радосав Бошковић и Видо Латковић. Биљешке и објашњења написао Видо Латковић], Београд: Просвета, 1957. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књ. 3). [Додатни тираж I издања].
- БУЛАТОВИЋ 2024: *Овако је било* / Милорад Миња Булатовић. Никшић: Институт за српску културу, 2024.
- ВУКОВИЋ 1955: *Целокупна дела П. П. Његоша*. [Приказ] / Ј[ован] Вуковић. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1955, књ. XXI, св. 3–4, 331–347.
- ВУКСАНОВИЋ 2010: Петар II Петровић Његош. Приредио Миро Вуксановић. Нови Сад, 2010. [Десет векова српске књижевности. Књ. 30].
- ВУШОВИЋ 1929: *Неколико месџа у „Горском вијенцу”* / Данило Вушовић. – Мисао, Београд, јануар 1929, књ. XXIX, св. 1–2 (217–218), 76–80.
- ВУШОВИЋ 1930^a: *Прилози ироучавању Њеџошева језика* / Д[анило] В. Вушовић. – Јужнословенски филолог, Београд, 1930, књ. IX, 93–196.
- ВУШОВИЋ 1930^b: *Прилози ироучавању Њеџошева језика* / Д[анило] В. Вушовић. Београд, 1930. [Библиотека Јужнословенског филолога].
- ВУШОВИЋ 1935: *Цјелокупна дјела Петра Петровића Његоша*. У редакцији Данила Вушовића. Београд: „Народна култура”, 1935.
- ВУШОВИЋ 1936: *Цјелокупна дјела Петра II Петровића Његоша*. У редакцији Данила Вушовића. Друго издање. Београд: „Народна култура”, 1936.
- ВУШОВИЋ 2004: *О Њеџошевом језику* / Данило Вушовић. Приредио [и предговор *Научно дјело Данила Вушовића* написао] Драго Ћупић. Подгорица: Октоих, 2004: 177–215 („Горски вијенац”: *Коментар*. Из рукописне заоставштине Данила Вушовића).
- ДУРКОВИЋ – ЈАКШИЋ 1951: *Библиографија о Њеџошу* / Љубомир Дурковић-Јакшић. Београд: Просвета, 1951.
- ДРАГИЋЕВИЋ 1959: *Горски вијенац* / Петар Петровић-Његош. [Предговор Јагош Јовановић. Приредио за штампу и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић. Коментар и рјечник Милан Решетар]. Титоград: Графички завод, 1959. [На корицама у тврдом повезу: Титоград, 1961].
- ДРАГИЋЕВИЋ 1964: *Горски вијенац* / Петар Петровић-Његош. [Приредио за штампу, предговор и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић. Коментар и рјечник Милана Решетара]. Титоград: Графички завод, 1964. (Библиотека „Луча”, 8).
- ДРАГИЋЕВИЋ 1965: *Горски вијенац* / Петар Петровић-Његош. [Приредио за штампу, предговор и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић. Коментар и рјечник Милана Решетара]. Титоград: Графички завод, 1965.
- ДРАГИЋЕВИЋ 1966: *Горски вијенац* / Петар Петровић-Његош. [Приредио за штампу, предговор и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић. Коментар и рјечник Милана Решетара]. Титоград: Графички завод, 1966. (Библиотека „Луча”, 8. Друго издање).

- ДРАГИЋЕВИЋ 1975: *Горски вијенац и коменџари*. Поводом последњег издања Српске књижевне задруге. [Критика издања: Банашевић 1973] / Ристо Ј. Драгићевић. – Стварање, Титоград, новембар 1975, XXX, бр. 11, 1507–1531.
- ЂУКИЋ 1921: *О коменџару „Горској Вијенци”* / Т[рифун] Ђукић. – Мисао, [Београд, 1921], књ. V, св. 3 [27], 229–233; св. 4 [28], 314–319.
- ЂУКИЋ 1923: *О коменџару „Горској Вијенци”* / Тривун Ђукић. – Гласник Професорског друштва, Београд, 1923, III, св. 3, 104–109.
- ЂУКИЋ 1938: *Стихови из „Горској Вијенци” у црквеној употреби* / Т[рифун] Ђукић. – Годишњица Николе Чупића, Београд, 1938, књ. XLVII, 148–152.
- ЂУКИЋ 1940: *Горски Вијенац са коменџаром ѿ. Божидара Ковачевића* / Трифун Ђукић. – Гласник Југословенског професорског друштва, Београд, октобар 1940, књ. XXI, св. 2, 129–134.
- ЂУКИЋ 1941: *Горски вијенац* / П. П. Његош. Предговор и коментар Т[рифун] Ђукића. Београд: Издавачко и прометно а. д. Југоисток, 1941.
- ЂУКИЋ 1944: *Горски вијенац* / П. П. Његош. Предговор и коментар Т[рифун] Ђукића. [Друго издање]. Београд: Издавачко и прометно а. д. Југоисток, 1944.
- ЈОВАНОВИЋИ 1881^а: *Горски вијенац*. Историјско збитије при почетку XVIII. вијека. Сачинио Петар Петровић Његуш владика црногорски. Панчево: Наклада књижаре браће Јовановића, [1881], 1–64. (Народна библиотека браће Јовановића. Горски вијенац. I. Свеска 25).
- ЈОВАНОВИЋИ 1881^б: [Горски вијенац. Историјско збитије при почетку XVIII. вијека. Сачинио Петар Петровић Његуш владика црногорски. Панчево: Наклада књижаре браће Јовановића, 1881], 65–122 + 6 (*Тумачења некојих ријечи*). (Народна библиотека браће Јовановића. Горски вијенац. II. Свеска 27).
- КОВАЧЕВИЋ 1934: *Луџа mikrokozma* / Petar Petrović Njegoš. [Priredio Božidar Kovačević]. Beograd: Luča, biblioteka Zadruga profesorskog društva, 1934.
- КОВАЧЕВИЋ 1940: *Горски вијенац*. Историческо собитије при свршетку XVII вијека. Сочиненије Петра Петровића Његоша владике црногорског. [Приредио Божидар Ковачевић]. Београд: Луџа, библиотека Задруге професорског друштва, 1940.
- ЛАЛЕВИЋ 1952: *Најомене уз рукојис Горској вијенци* / М[иодраг] С. Лалевић. – *Pitanja savremenog književnog jezika*, Sarajevo, decembar 1952, IV, knj. II, sv. 2, 199–224.
- ЛАЛЕВИЋ 1958: *О неким особеностима Њевошева језика и ѿравојиса ѿо рукојису Горској вијенци* / М[иодраг] С. Лалевић. – Стварање, Цетиње, јануар 1958, XIII, бр. 1, 60–69.
- ЛАТКОВИЋ 1940: *О ѿранскрибовању неких стихова у „Горском вијенцу”* / Видо Латковић. – Годишњак Скопског филозофског факултета, 1939–1940, IV, 215–223.
- ЛАТКОВИЋ 1947: *Gorski vijenac* / P. P. Njegoš. Predgovor Radovana Zogovića. [Tekst priredio za štampu Vido Latković]. Beograd: Jugoslovenska knjiga, 1947.
- ЛАТКОВИЋ 1948: *Горски вијенац* / П. П. Његош. Предговор Радована Зоговића. [Текст приредио за штампу Видо Латковић], Београд: Југословенска књига, 1948.
- ЉУБИША 2023: Стефан Митров Љубиша. *Коменџарисано издање Горској вијенци Пејтра II Пејтровића-Њевоша*. Приредио и предговор написао Радмило Маројевић. Будва: ЈУ Народна библиотека Будве – Подгорица: Ободско слово – Београд: Штампар Макарије, 2023, 201–351 (*Gorski vijenac*. Historički dogadjaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš vladika crnogorski. Prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša. Izdala o svom trošku *Matica Dalmatinska*. U Zadru: Tiskom Narodnoga Lista. 1868. [Репринт приредио Радми-

- ло Маројевић]. (Посебно издање уз Сабрана дјела Стефана Митрова Љубише). Види и: Љубиша 1868/2017.
- ЉУБИША 1868/2017: *Gorski vijenac*. Historički dogagjaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš vladika crnogorski. Prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem [Stefan Mitrov] Љубиша. Izdala o svom trošku *Matica Dalmatinska*. U Zadru: Tiskom Narodnoga Lista, 1868; Fototipско издање: Музеји и галерије Будве, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Ђурђе Crнојевић”, 2017.
- МАРОЈЕВИЋ 1978^a: *Прилої љумачењу 892. сїиха Горскої вијенца („Крсиу служиши, а Милошем живиши”)* / Радмило Маројевић. – Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад: Матица српска, 1978, књ. 21/1, 229–231.
- МАРОЈЕВИЋ 1978^b: Михаило Стевановић, *Језичка љумачења у коменџарима Њеџошева Горскої вијенца*, Београд, САНУ, 1976, стр. 1–144. [Приказ] / Радмило Маројевић. – Јужнословенски филолог, Београд, 1978, књ. XXXIV, 215–225.
- МАРОЈЕВИЋ 2000: *Српски језик данас* / Радмило Маројевић. Београд: Српска радикална странка, ЗИПС, 2000.
- МАРОЈЕВИЋ 2002: *Михаило Сїевановић као њеџолої*. (Фрагменти 1–5) / Радмило Маројевић. – Живот и дјело академика Михаила Стевановића. Радови са научног скупа: Подгорица, 16. и 17. маја 2002. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2002, 153–172.
- МАРОЈЕВИЋ 2005^b: *Монолої владике Данила „Ђе је зрно клицу заметнуло...” (криџика досадацњих љумачења и научно издање џексїа)* / Радмило Маројевић. – Радови Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци, 2005, бр. 8, 11–51. [Прештампано у: Маројевић 2014^b].
- МАРОЈЕВИЋ 2014^a: *„Рачун” Вуковим женским џјесмама (џиџови сїиха у Малој простонародњој славеносрпској пјеснарици)* / Радмило Н. Маројевић. – Октоих, Подгорица, 2014, IV, св. 5, 65–109.
- МАРОЈЕВИЋ 2014^b: *Монолої владике Данила „Ђе је зрно клицу заметнуло...”: (криџика досадацњих љумачења и научно издање џексїа)* / Радмило Н. Маројевић. – Дани Њеџошеви: 2013/2014. Јубиларни зборник: 200-годишњица рођења Петра II Петровића Њеџоша. [На корицама: Јубиларни Дани Њеџошеви: 2013/2014. Двјестагодишњица рођења]. Никшић: Књижевно друштво „Њеџош” – Тверь: издатељство «Научная книга», 2014, 72–120.
- МАРОЈЕВИЋ 2014^b: *Субјекайско-објекайска инверзија и џоеџика „џамних мјесїа”*. (Тумачење двају сїихова Горског вијенца: џоруџани ољџар јазичесївом / на милосї џе окренуџ небеса! [2359–2360]) / Радмило Маројевић. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2014, [књ.] LVII/1, 49–68.
- МАРОЈЕВИЋ 2014^г: *Субјекайско-објекайска инверзија и џоеџика „џамних мјесїа”*. (Тумачење 25. сїиха Њеџошеве оде Нек се овај вијек горди над свијема вјековима..., џосвеђене „Праху Оца Србије”, а објављене уз џрво издање Горског вијенца) / Радмило Н. Маројевић. – Петар Други Петровић Њеџош: Двјеста година од рођења (1813–2013). Радови са научног скупа: Подгорица, 31. октобар – 1. новембар 2013. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2014, 221–235.
- МАРОЈЕВИЋ 2015: *Субјекайско-објекайска инверзија и џоеџика „џамних мјесїа”*. (Тумачење 25. сїиха Њеџошеве оде Нек се овај вијек горди над свијема вјековима..., џосвеђене „Праху Оца Србије”, а објављене уз џрво издање Горског вијенца) / Радмило Н. Маројевић. – Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, Београд, 2015, књ. XX, 17–31.

- МЛАДЕНОВИЋ 2004: *Луча микрокозма* / Петар II Петровић Његош. Приредили Александар Младеновић [и] Мирон Флашар. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2004. (Сабрана дјела Петра II Петровића Његоша. Критичко издање. Књ. I).
- МЛАДЕНОВИЋ 2005: *Горски вијенац* / Петар II Петровић Његош. Приредио Александар Младеновић. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2005. (Сабрана дјела Петра II Петровића Његоша. Критичко издање, књ. II).
- НАЗЕЧИЋ 1947: *Горски вијенац* / Петар Петровић Његош. Са коментаром С[алка] Назечића. [Сарајево]: Свјетлост, 1947.
- НАЗЕЧИЋ 1989: *Gorski vijenac* / Petar Petrović Njegoš. [Priredivač: Salko Nazečić]. Sarajevo: Svjetlost, [1989].
- РОПОВИЋ 1963: *Gorski vijenac* / Petar Petrović Njegoš. Priredio i pogovor napisao Vladimir Popović. Zagreb: Matica hrvatska, 1963.
- ПАВИЋЕВИЋ В. и др. 1947: *Горски вијенац* Петра II Петровића Његоша. [Редактор издања Видо Латковић. Објашњења саставио Вуко Павићевић а рјечник Јован Вукчевић]. Цетиње: Издање Одбора за прославу стогодишњице Горског вијенца, 1947.
- РАДОВИЋ 1947: *Њеџош и наше вријеме* / Владимир Поповић. *Горски вијенац* 1847–1947 / П. Петровић Његош. Редакција и Коментар / Ђуза Радовић. Загреб: Прoсвјета, 1947.
- РАДОВИЋ 1964: *Gorski vijenac* / Petar Petrović Njegoš. [Redaktor Miodrag S. Lalević. Komentar i rečnik Đuza Radović. Beograd: Savremena administracija, 1964].
- РАДОВИЋ 1974: *Gorski vijenac* / Petar Petrović Njegoš. [Redakcija, predgovor, komentar i rečnik Đuza Radović. Beograd: Nolit, 1974].
- РАДОВИЋ 2009: *Горски вијенац* / Петар Петровић Његош. Коментар Ђуза Радовић. Београд: Српска књижевна задруга, 2009.
- РЕШЕТАР 1890: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Увод и коментар написао Милан Решетар. У Загребу: Штампала „Дионичка тискара”, 1890.
- РЕШЕТАР 1892: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Протумачио га Милан Решетар. Једанаесто, државно, издање. [Друго издање с коментаром Милана Решетара]. У Биограду: Штампано у државној штампарији Краљевине Србије, 1892.
- РЕШЕТАР 1904: *Gorski vijenac* vladike crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša. Protumačio ga Milan Rešetar. Trinaesto [= четрнаесто] izdanje. [Треће издање с коментаром Милана Решетара]. Sa slikama K[lementa] Crnčića. Zagreb: Knjižara L. Hartmana, [1904].
- РЕШЕТАР 1905: *Gorski vijenac* Vladike Crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša. Protumačio ga Milan Rešetar. Trinaesto [= петнаесто] izdanje. [Четврто издање с коментаром Милана Решетара]. У Задру: Hrvatska knjižarnica, 1905.
- РЕШЕТАР 1909: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Пето издање с коментаром Милана Решетара. У Биограду: Издање књижаре С. Б. Цвијановића, 1909.
- РЕШЕТАР 1912: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Шесто издање с коментаром Милана Решетара. У Биограду: Издање књижаре С. Б. Цвијановића, 1912.

- РЕШЕТАР 1920: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Седмо издање с коментаром Милана Решетара. У Биограду: Издање С. Б. Цвијановића, 1920.
- РЕШЕТАР 1923: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Осмо издање с коментаром Милана Решетара. Биоград: Издање С. Б. Цвијановића, 1923.
- РЕШЕТАР 1926: [Целокупна дела Петра Петровића Његоша. Књ. 1. Већа дела]. *Горски вијенац. Луча микрокозма. Шћейан Мали*. У редакцији Милана Решетара. Београд: Државна штампарија, 1926.
- РЕШЕТАР 1927: [Целокупна дела Петра Петровића Његоша. Књ. 2. Мања дела]. *Свободијага. Мање њјесме. Проза*. У редакцији Милана Решетара. Београд: Државна штампарија, 1927.
- РЕШЕТАР 1928: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Девето издање с коментаром Милана Решетара. Биоград: Издање С. Б. Цвијановића, 1928.
- РЕШЕТАР 1936: *Ново издање свих Њећошевих дјела*. [Критика издања: Вушовић 1935] / М[илан] Решетар. – Јужнословенски филолог, Београд, 1936, књ. XV, 215–232.
- РЕШЕТАР 1940: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Десето издање с уводом и коментаром Милана Решетара. Београд: Државна штампарија, 1940.
- SILIĆ 2011: *Dvije rekonstrukcije jezika Gorskoga vijenca Petra Petrovića Njegoša / Josip Silić. – Njegoš i Hrvati*. Urednici Radoslav Rotković, Jelena Đurović. Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević”, Matica crnogorska, Skaner studio d. o. o., «255–266».
- СТЕВАНОВИЋ 1976: *Језичка њјумачења у коменћарима Њећошева Горској вијенца* / Михаило Стевановић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1976.
- СТЕВАНОВИЋ 1990: *О језику Горској вијенца* / Михаило Стевановић. Београд: Српска академија наука и уметности, Научна књига, 1990.
- СТЕВАНОВИЋ – БОШКОВИЋ 1954: *Рјечник* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша] / [Рјечник саставили Михаило Стевановић и Радосав Бошковић]. Београд: Просвета, 1954. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књ. 6). [I издање].
- СТЕВАНОВИЋ – БОШКОВИЋ 1957: *Рјечник* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша] / [Рјечник саставили Михаило Стевановић и Радосав Бошковић]. Београд: Просвета, 1957. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књ. 6). [Додатни тираж I издања].
- СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: *Речник језика Пећира II Пећировића Њећоша*. [На корицама: *Речник Њећошева језика*] / Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. I: А–О. Београд: Српска књижевна задруга и др., 1983.
- СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: *Речник језика Пећира II Пећировића Њећоша*. [На корицама: *Речник Њећошева језика*] / Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. II: П–Ш. Београд: Српска књижевна задруга и др., 1983.
- ТОМОВИЋ 1986: *Коменћар Горској вијенца* / Слободан Томовић. Никшић: НИО „Универзитетска рјеч” – Београд: Партизанска књига, 1986.
- ТОМОВИЋ 1990: Слободан Томовић. *Коменћари: Лажни цар Шћейан Мали. Луча микрокозма. Горски вијенац*. [На корицама: *Коменћари Слободана Томовића Лажној цара Шћейана Малој, Луче микрокозма, Горској вијенца Пећира II*

- Пејровића Њеџоша*]. Београд: Култура, „Велько Влаховић” – Цетиње: Народни музеј Црне Горе, 1[990], 243–507 (*Коменџар Горскої вијенца*).
- Томовић 1999: Његошев Горски вијенац / С. Томовић. – *Енциклопедија Њеџош*. Први том. [Главни и одговорни уредник Слободан Томовић]. Подгорица: ЦИД, Фондација „Његош”, 479–616. [Други том није објављен].
- Ћупић 1995: *Дјела* / Петар II Петровић Његош. Приредио и технички уредио Драго Ћупић. (Приређено према издању „Просвете” Београд и „Обод” Цетиње, 1974). Подгорица: ЦИД, 1995.
- Ћупић 1998: *Дјела* / Петар II Петровић Његош. Приредио и технички уредио Драго Ћупић. Подгорица: ЦИД, 1998.
- Ћупић 2001: *Дјела* / Петар II Петровић Његош. Приредио Драго Ћупић. Подгорица: ЦИД, 2001.

Р. Н. Мароевич

ИЗДАНИЯ И РЕДАКТОРЫ ПОЭМЫ «ГОРНЫЙ ВЕНЕЦ» ПЕТРА ПЕТРОВИЧА-НЕГОША

Резюме

В статье прослеживается история публикаций, редактирования и комментирования поэмы «Горный венец» (в оригинале: «Горски вијенац») Петра Петровича-Негоша в связи с 175-летием первого издания (Вена, 1847). Хронология изданий представлена в рамках шести периодов. Издания рассматриваются в аспекте текстологическом, в аспекте рефлексов гласного ять, в аспекте опечаток и неверных прочтений, в аспекте толкований «темных мест» в лексике, грамматике, фразеологии и культурной истории. Итоги исследования подводятся указанием на научное издание поэмы с текстологией (Подгорица, 2005), под редакцией автора данной работы, и на перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: Петр Петрович-Негош, издания поэмы «Горный венец», редакторы «Горного венца», комментарии «Горного венца», научное издание текста.

Проф. др Горан М. Максимовић

ИЗДАЊА ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА У XIX ВИЈЕКУ

У огледу је урађена текстолошка анализа најзначајнијих издања *Горској вијенца* у XIX вијеку. Поред првог издања у Бечу из 1847. године, посебна пажња усмјерена је на издање Стефана Митрова Љубише у Задру из 1868. године, као и на издање Милана Решетара у Загребу из 1890. године. Указано је и на основне карактеристике рукописа *Горској вијенца*. Показане су најаве првог издања *Горској вијенца* у листу *Подунавка*, као и прве критичке оцјене књиге након што је изашла из штампе, такође у листу *Подунавка*. Аналитичка пажња је усмјерена и на критичке реакције Нићифора Дучића на Љубишино издање *Горској вијенца*, у листу *Србија* (1870). Преглед и укупна анализа издања *Горској вијенца* у XIX вијеку, а ради се о више од двадесет прештампаних издања и два издања са коментарима, показали су велико интересовање издавача и публике за ово Његошево дјело, што ће представљати добру претпоставку за каснију интензивну издавачку и текстолошку рецепцију дјела у XX вијеку.

Кључне ријечи: Горски вијенац, текстологија, рукопис, прво издање, прештампана издања, коментарисана издања, рецепција.

1. Најновији библиографски пописи издања *Горској вијенца* потврђују чињеницу да је у другој половини XIX вијека, након појаве првог издања у Бечу 1847. године¹, објављено више од двадесет пет издања овога дјела. Међутим, у највећем броју случајева радило се заправо о прештампавану првог издања, са минималним или неадекватним приређивачким коментарима, без текстолошких интервенција или са погрешним и недопустивим исправљањем језика. Тек два штампања *Горској вијенца* у XIX вијеку можемо посматрати као „нова издања” у којима су дошли до изражаја приређивачи, кроз коментаре, текстолошке интервенције, рјечник непознатих израза и сл. Радило се о издањима Стефана Митрова Љубише (1824–1878) у Задру 1868. године² и

¹ Горскій вієнаць : историческо событіє при свршетку XVII вієка / сочиненіє П. П. Н. владыке черногоского. – У Бечу : словима ч. о. о. Мехитариста, 1847. – [8], 116 стр., [1] лист с портретом владыке Данила ; 26 см.

² *Gorski vijenac* : historički događaj pri svršetku sedamnaestog vijeka / sačinio Petar Petrović Njegoš ; prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem S. [Stefan Mitrov] Ljubiša. – [Zadar] : Matica Dalmatinska, 1868 (U Zadru : Tiskom Narodnoga lista). – VII, [1], 141 str. ; 20 cm

Милана Решетара (1860–1942) у Загребу 1890. године.³ Касније Љубишино издање двапут је фототипски објављивано (2017, 2023), док је Решетарово издање доживјело десетак издања, до 1940. године, а у сваком од њих су прављене додатне текстолошке допуне и коментари издања, као и допуна рјечника.

Као посебан куриозитет у уводу овога излагања указујемо и на чињеницу да у другој половини XIX вијека није било ниједног издања *Горској вијенца* на простору тадашње Кнежевине Црне Горе. Познато је да се „прво црногорско издање” појавило читавих шездесет шест година после књиге из 1847. године, на обиљежавању стогодишњице пјесниковог рођења, и то на Цетињу у Краљевској црногорској државној штампарији.⁴ Иако Бока которска у то доба није имала никакве државне везе са Кнежевином Црном Гором, напомињемо да се исте године појавило и прво „бокешко издање” *Горској вијенца*, уз приређивање Марка Цара, а у издању Књижаре Јова Секуловића у Херцег Новом.⁵ Није неважно, у оквиру ове дигресије, напоменути и то да је у Боки которској, конкретно у Рисну, изведена и прва представа *Горској вијенца*, још за Његошевог живота, 25. фебруара 1851. године, у извођењу дилетантске умјетничке дружине коју су сачињавали младићи из угледних ришњанских кућа, а у највјероватнијој режији Николе С. Ђурковића (1812–1875).⁶ У Кнежевини Црној Гори је и позоришна премијера *Горској вијенца* прилично закаснила, али је важно ипак нагласити да се независно од оног издавачког игнорисања *Горској вијенца* у његовом најужем завичају, ипак у међувремену на Цетињу појавила једна позоришна адаптација *Горској вијенца* у цјелини. Десило се то 5. јула 1891. године, у извођењу ђака средњих школа са Цетиња и у аранжману професора Филипа Ковачевића.

1.1. Појава првог издања *Горској вијенца* изазвала је пажњу књижевне публике. У листу *Подунавка*, у јануару 1847. присутна је вијест о томе да се у Бечу „печата књига, под именом *Горски вијенац*, драматически спјев”, који је сачинио високопреосвећени господар и владика црногорски. Наглашено је и да ће „величина бити од седам табака на лијепом папиру”. Писац ове кратке забиљешке, који је иначе потписан иницијалима М. М. (што нас упућује

³ Горски вијенац / владике црногорскога Петра Петровића Његоша ; увод и коментар написао Милан Решетар. – Загреб : Дионичка тискара, 1890. – 248 стр. ; 20 см

⁴ Горски вијенац / владике црногорскога Петра Петровића Његоша. – 1. црногорско изд. у славу стогодишњице рођења (1813–1913). – На Цетињу : Издање Књижаре А. Рајнвјана, 1913 (Цетиње : Штамп Краљ. Црногорске Државне Штампарије). – 135 стр., [1] лист с таблом ; 17 см.

⁵ Горски вијенац / Петар Петровић-Његош ; ново издање са уводном ријечи од Марка Цара. – Херцег Нови : Издање књижаре Јов. Секуловића, 1913 (Котор : Бокешка штампарија). – 144 стр. ; 16 см. – (Библиотека за народ ; књ. 1)

⁶ Алојз Ујес, „Припремање и извођење прве представе Његошевог *Горској вијенца* у Рисну 25. фебруара 1851”, *Бока*, Градска библиотека и читаоница Херцег Нови, број 24/2004, стр. 17–57.

на претпоставку да се највјероватније ради о Милораду Медаковићу), посебно наглашава чињеницу да је дјело „посвећено сјени избавитеља Србије, дичном и велехвалном српском војду Карађорђу”. У томе је препознао писац ове забиљешке и Његошеву намјеру да упути поруке братске љубави српском народу и његовој владајућој династији: „Мили сте нам и желимо вам сваку срећу и поспјешност, да вам штедри промисао дарује. Само сложено на пољу опште среће неутрудно дјелајте и напредујте”.⁷

Средином исте године, у три наставка у јуну и јулу, уредништво *Погунавке* објавило је прву написану критику о *Горском вијенцу*. Ради се о преводу текста који је објављен у Задру на италијанском језику у књижевном листу *La Dalmazia*, аутора који је потписан именом „Францешки” – ради се о Ђованију Францешкију, а текст је за *Погунавку* превео на српски језик Ђорђе Бан.⁸ Писац овог критичког приказа одмах у уводу жанровски одређује дјело као „историчку драму”, а за Његоша наглашава да је „муж веома знаменити и један од најкрепчих обновитеља словенске књижевности”. Указано је и на чињеницу да се ради о једном „случају који се догодио на концу седамнаестог столјећа”, а да је главни јунак или „душа цијеле драме” владика Данило. Истиче се знањем и родољубљем, али које не „прелази у фанатизам”. Данило „на први мах чини се таван и таинствен својим војводама, али баш ова тајност даје његовом говору неку узвишеност”. Сви други карактери овог дјела, који више, који мање, „некога су дивјега јунаштва, одушевљенога мрзошћу против сљедоватеља турскога вјероисповједанија”.⁹ Указано је и на значај других јунака, попут Вука Мићуновића и Вука Мандушића, поготово на његова казивања у сну, на игумана Стефана, на сестру Батрићеву, на појаву кола и на пјесме које је коло пјевало на цетињској скупштини и сл. Појава војводе Драшка и његово причање о Млещима, критичар сагледава као недостатак у драмској композицији дјела, јер је то казивање „дуго и досадно”. На сличан начин види и улогу попа Мића и наглашава да су то „све одступљенија и уметци, који ничему не служе, а задржавају дјело које је с почетка и по себи једнолично, те шкоди цјелости”.¹⁰ Наглашено је и то да „писатељ није раздвојио своју драму на дејства”, али да су присутна и бројна лирска мјеста, која се могу „сравнити са хорима Манцонија”. Мисли при томе на монологе владике Данила, на исказе игумана Стефана, Мустај-кадије, на лиричну поезију кола, на плач сестре Батрићеве, на пјесме у турским сватовима и сл. Цитира и поједине стихове да би показао њихову силу и изворну љепоту: „Једна сламка међу вихорове,/ суза моја нема родитеља,/ надање се наше закопало/ на Косову у једну гробницу.” Издваја и

⁷ М.[илорад] М.[едаковић], „Литература”, *Погунавка*, број 3, Београд, 17. јануар 1847, стр. 12.

⁸ [Ђовани] Францешки, „Књижевни преглед”, *Погунавка*, број 26, Београд, 27. јун 1847, стр. 103–104; број 27, Београд, 4. јул 1847, стр. 108; број 28, Београд, 11. јул 1847, стр. 111–112.

⁹ Исто, стр. 103.

¹⁰ Исто, стр. 111.

стихове: „Иза туче ведрије је небо,/ иза туге бистрија је душа,/ иза плача веселије појеш”. На крају указује и на стихове: „А душу сам натопио капљом,/ па се стара игра поврх вина,/ ка`блиједи камен по ракији”. Критичар указује и на „гдјекоје погрешке” у ријечима турским и италијанским: „трон, мунар, тек, аманет, инстинкт, тиранин, аферим” и сл. На крају закључује да су све те мане ситне у сравњењу са толиким красотама овога дјела због чега не може а да се „не обрадује нашој једноплеменој браћи да су овим дјелом добили прву драму великога одушевљења и правога народнога укуса”.¹¹

1.2. Сам текст првог издања *Горској вијенца* карактеристичан је по многим композиционим рјешењима и заслужује неколико битних напомена. Дјело је наштампано комбинацијом вуковске или нове ортографије са предвуковском ортографијом. На другој страни налази се литографија Анастаса Јовановића из 1847. године испод које се налази потпис „Данил владика црногорски”. На трећој страни налази се наслов дјела *Горски вијенац*, док се у поднаслову наводи да је у питању „Историјско собитије при свршетку XVII вијека”. Интересантно је напоменути да је име аутора наведено у облику иницијала „П. П. Н.”, а испод тога је назначена титула „владике црногорскога”. Као посебне цјелине одмах на почетку књиге издвојени су „Посвета праху оца Србије” и попис „Лица”, док су дијелови основног текста дати као јединствена цјелина означена само одговарајућим насловима и поднасловима: „Скупштина у очи Тројичина дне на Ловћену”; одмах иза тога дата је дидаскалија „глухо доба ноћи свак спава”,¹² „Скупштина о Маломе Госпођину дне на Цетињу под видом да мире неке главе”; одмах иза тога дата је дидаскалија: „Главари су се макли на страну, а народ коло води”;¹³ „Бадњи вече”; одмах иза тога дата је дидаскалија: „Данило и игуман Стефан, сједе код огња, а ђаци весели играју по кући и налажу бадњаке”.¹⁴ Завршни дио *Горској вијенца* носи наслов „Ново љето”, али је дат у склопу дидаскалије у којој нас најприје писац извјештава да главари „изједоше оно кољиво, ручаше, и свак дома одлази”, а последице наслова „Ново љето” стоји дидаскалија „изишли из цркве, сједе уз огањ па се нешто игуман замислио”.¹⁵ У попису „Лица” има доста испуштених имена, јер се појављују у дјелу, а нема их у каталогу јунака. Указујемо на нека од тих заборављених имена: Вук Марковић, један „војник”, „други од војниках”, „један Цуца”, ђаци, ђаче, момче, док су нека лица присутна у попису и помињу се на сцени, али не изговарају реплике: Вук Бориловић, два Новака и барјактар Пима, један калуђер, два момка и сл.

¹¹ Исто, стр. 112.

¹² *Горский венацъ*, нав. издање, стр. 1.

¹³ Исто, стр. 8.

¹⁴ Исто, стр. 100.

¹⁵ Исто, стр. 110.

Увид у сачуване дијелове рукописа *Горскої вијенца* потврђује да је дјело одштампано на аутентичан начин, али да постоје и одређена одступања и разлике. У рукопису нема текста „Посвете праху оца Србије”, коју је Његош написао у Бечу непосредно пред давање дјела у штампу, а нема ни пописа „лица”. Касније је пронађен препис „Посвете праху оца Србије”, који је урадио Милорад Медаковић док је боравио са Његошем у Бечу у вријеме штампања *Горскої вијенца*. Тај препис је 1951. године пронашао Перо Шоћ у Архиву Српске академије наука и уметности, при чему је утврдио разлике у односу на одштампану верзију ових стихова.¹⁶ Иза њега детаљно је то урадио и Александар Младеновић 1972. године у филолошкој расправи „Графијске, правописне и друге одлике ’освете’ у *Горском вијенцу*”.¹⁷ Иначе, рукопис *Горскої вијенца* пронађен је 1889. године у „бечкој царској библиотеци”, а сачувано је у њему укупно 1528 стихова, задњи стих гласи: „кад могаше облагати дужда”.¹⁸ Знамо да читав одштампани *Горски вијенац* има 2819 стихова. Наравно, присутне су и разлике у распореду пјесамa кола, а познато је да у сачуваном аутографу рукописа нема шесте пјесме кола. Ево како је ту чињеницу прокоментарисао Милан Решетар у једном од својих каснијих издања *Горскої вијенца*. У издању *Горскої вијенца* из 1847. године „прво коло доиста пјева о старој српској држави и Косову, друго о Иван-бегу Црнојевићу, треће о његовом сину потурици Скендер-бегу, четврто о Боју на Вртијелци (г. 1685), пето о освојењу Херцегновог г. 1687, док се у шестоме славе јунаци који први ударише на домаће Турке”. Испод овога је у подножној напомени Решетар указао и на разлике у навођењу кола у односу на аутограф рукописа *Горскої вијенца*: „Таки је доиста ред у првоме издању *Горскоїа вијенца*, али у рукопису је првих пет кола (до шестога рукопис не допире), ишао овим редом а на истим мјестима: прво (*Бої се граји*), четврто (*Три сергара*), пето (*Нови праге*), треће (*Јбуџа клејва*), друго (*Чаща мега*), па су тек доцније написани повише њих бројеви 1 до 5 и то баш оним редом којим су пак кола наштампана у првом издању”.¹⁹ Накнадно је 1982. године најпотпунији опис сачуваних дијелова рукописа *Горскої вијенца* урадио Јевто М. Миловић, када је објавио и факсимил тог рукописа.²⁰ При томе је направио детаљна

¹⁶ Перо Шоћ, „Посвета *Горскої вијенца*”, *Зборник радова Института за проучавање књижевности*, Београд, 1951, стр. 317–325.

¹⁷ Александар Младеновић, „Графијске, правописне и друге одлике ’Посвете’ у *Горском вијенцу*”, *Годишњак Филозофскої факултета у Новом Саду*, књ. XV/1, Нови Сад, 1972, стр. 143–169.

¹⁸ Опширније о томе код Милана Решетара, „Рукопис *Горскої вијенца*”, пог. у књизи: *Целокупна дела Пејтра Пејтровића Њејоша*, књига прва *Већа дела*, у редакцији Милана Решетара, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1926, стр. 338.

¹⁹ Милан Решетар, „Живот и рад Петра Петровића Њејоша”, предг. у књизи *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Њејоша, осмо издање с коментарима Милана Решетара, Издање Светислава Б. Цвијановића, Београд, 1923, стр. Л.

²⁰ Јевто М. Миловић, *Рукопис Горскої вијенца Пејтра II Пејтровића Њејоша*, посебна издања, књига 13, Одјељење умјетности, књига 3, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1982.

упоређивања сачуваних дијелова рукописа са првим издањем из 1847. године и дошао до сличних закључака, као и претходно Милан Решетар, да је Његош у самој штампарији уносио измјене и корекције у рукопис дјела. „Издање *Горској вијенца*, што га је приредио за штампу сâм пјесник, одступа од оригиналног рукописа. То значи да ово издање није, у свему, приређено према сачуваном оригиналном рукопису”.²¹

1.3. Указујемо на она издања која су изашла послје 1847. године. Најприје се осврћемо на издање из 1860. године које је без икаквих измјена прештампано у новосадској „Епископској књигопечатњи”. Наведена су и два имена – Ива Врбице и Тома Мицковића из Црне Горе, као особа које су „прештампале” ово дјело. Интересантно је напоменути да су ова двојица „приређивача” направили одређене измјене у односу на издање из 1847. године, тако што су списак „Лица” ставили на почетак дјела, па тек онда иде „Посвета праху оца Србије”. Треће издање *Горској вијенца* одштампано је у Београду 1867. године, у штампарији Николе Стефановића, а као приређивач, тј. онај који је „точно прештампао” дјело, наведен је Јеремија Обрад Караџић. Иако је наведено да је „точно прештампао” дјело, Јеремија Караџић се ипак упустио у неке недозвољене исправке у језику локалних српских говора са црногорског простора и замјењивао их је стандардним језичким фразама. На крају овога издања објављен је и списак пренумераната из бројних градова, од Београда, Крушевца и Књажевца, Неготина, Параћина, Ћуприје; али и из мањих мјеста, као што су Кожетин (из Округа крушевачког), Карлово код Кикинде, Жежевица код Чачка, а ту су као пренумеранти присутни и монаси из манастира Благовјештенија. Од страних градова, издвајамо само Берлин, те имена двојице наших студената – студента философије, Стевана Поповића, као и студента права, Вукашина Петровића, који су били претплатници овога издања *Горској вијенца*. Љубишино поменуто издање изашло је у Задру 1868. године на латиничном писму, али не и на његовој фонетској верзији већ на рогобатној комбинацији фонетске и етимолошке употребе појединих графема (нарочито је то ружно изгледало у навођењу слова *đ* у облику дифтонга *gj*). У Београду је 1870. године објављено још једно издање *Горској вијенца* у штампарији Николе Стефановића, овога пута дјело је без измјена објавио Милош Милисављевић, али је прибјегао одређеним ортографским интервенцијама, као што је изостављање преддуковских графема и увођење слова (*j*). Указујемо и на ново издање *Горској вијенца* објављено 1876. године у Бечу, у штампарији „Јерменског намастира”, са недопустивим интервенцијама у језику, те са „тумачењем неколико речи” (стр. 119–124). Још једно издање *Горској вијенца* изашло је 1881. године у Панчеву, у „Књижари браће Јовановића”, оvdје се, како наглашава Милан Решетар, „ишло више него ли у иједном другом издању за тим да се затре сваки траг црквеноруском и

²¹ Исто, стр. 5.

црногорскому изговарању (па опет је сачувано -x у генитиву множине!)”.²² Указујемо и на издање „Књижаре браће Поповића” у Новом Саду, 1885. године, са „тумачењем неколико речи” на крају књиге, као и са бројним штампарским пропустима и грешкама у тексту дјела. Иза тога су браћа Поповићи објавила још једно издање *Горскої вијенца* 1889. године, овога пута на латиници, са рјечником непознатих ријечи, као и са знатно графички поправљеним текстом и исправљеним грешкама из пређашњег издања. Решетарово издање изашло је у Загребу 1890. године, са исцрпним предговором, са коментарима стихова, као и са обимним рјечником непознатих ријечи. Убрзо иза тога, у Београду 1892. године, Министарство просвете, прештампало је Решетарово издање *Горскої вијенца*, са скраћеним текстом уводне студије. У међувремену су, последице првог и другог Решетаровог издања, до краја XIX вијека, браћа Поповићи у Новом Саду још два пута су прештампали оно „своје издање” (1892, 1901). У истом интервалу су једно издање урадили у Панчеву 1896. године, браћа Јовановићи.

2. Појава Љубишиног издања *Горскої вијенца*, у латиничном писму, Матице далматинске, у Задру „Тиском народног листа”, 1868. године, карактеристична је по томе што је урађена дјелимична фонетска транскрипција дјела, као и по томе што су урађене поједине недопустиве интервенције у језику, а Љубиша је урадио и бројне коментаре испод појединих стихова. Важно је на почетку напоменути чињеницу да на насловној страни Љубиша у свом издању *Горскої вијенца* не користи Његошеве иницијале, већ пуним именом и презименом Петар Петровић Његуш потписује име аутора, а испод имена додаје титулу „владика црногорски”. Важно је напоменути и то да у поднаслову *Горскої вијенца* не користи оригиналну одредницу „Историческо собитије при свршетку XVII вијека”, већ одредницу „Хисторички догађај при свршетку седамнаестог вијека”. Као што видимо, појам „собитије” преводи на недопустив начин у „догађај”, а да при томе не ради ни досљедњу фонетску транскрипцију па „догађај” пише нефонетском латиницом као „dogagjaj”, а још драстичније то изгледа у навођењу Карађорђевог имена као „Karagjorgje”.

У уводном обраћању читаоцима, које је лоцирано и датирано „у Будви о Божићу године 1866”, Љубиша наглашава да је „*Горски вијенац* драмски повјесни спјев”, да је први пут изашао 1847. године у Бечу „печатњом Мекитариста”, а да је иза тога „по други пут био препечатан 1860 у Новом Саду”. Љубиша открива и разлоге због којих се определијелио за ово издање. Зато што је ова књига „врло мало позната у Далмацији, прво јер је оба пута печатана ћирилицом, коју чита скоро само православи народ”, а друго јер

²² Милан Решетар, „Живот и рад Петра Петровића Његоша”, предг. у књизи *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша, осмо издање с коментарима Милана Решетара, нав. дјело, стр. LV.

се „обријетко и скупо може набавити”. То је разлог зашто се Љубиша у овом издању определио за „тумачење тешких ријечи, такође и повјесна изјашњења мјесних догађаја”.²³ Љубиша исказује и своју намјеру да прештампа, уз помоћ Матице далматинске, на сличан начин и друга владинина дјела, како би нашу омладину упознао са „овим неумрлим народнијем пјесником”. Тиме открива и несумњиве патриотске намјере које су биле у духу развијања тадашње политике јединства православних Срба и католика у Јадранском приморју.

Иза тога, Љубиша наводи кратку Његошеву биографију, у којој потенцира чињеницу да је рођен у Његушима 1813. године у владарској породици Петровић-Његош, да се завладичио и примио господарство 1830. године, што је само дјелимично тачно јер је Његош као што знамо завладичен три године касније у Петрограду, да му је учитељ био тадашњи гласовити пјесник Симо Милутиновић Сарајлија, као и то да је на Цетињу 1834. године обновио „народну печатњу”. Љубиша у својој забиљешци погрешно наводи да је *Луча микрокозма* објављена у Београду 1836. године, а знамо да је то било девет година касније (1845). Указује на Његошево пријатељство са Вуком Стефановићем Караџићем, који га је посаветовао „да се окани туђега класичизма, и да почне писати у народном духу, сабирајући обичаје, начине говора, пословице и распросуту народну повјесницу, чега има обилно у Црној Гори”.²⁴

На крају уводног обраћања читаоцима, Љубиша се поново враћа тексту *Горској вијенца* и наглашава како се „старао да изнађе оне стихове *Посветије праху оца Србије*, што је при првоме издању укинула цензура”, али да „упркос сваком труду није успио да их пронађе па дјело опет излази онако недопуњено и осакаћено”.²⁵ Овај завршни коментар је у складу са тадашњим вјеровањем како су означена празна мјеста (тачке на мјесту предвиђених стихова) у овој уводној пјесми упућеној Карађорђу Петровићу, била заиста написана, те како су посљедица накнадног изостављања непосредно пред само штампање дјела. У композиционом погледу, Љубиша је поштовао оно што је урађено у првом издању *Горској вијенца*, издвојио је као посебне цјелине „Посвету праху оца Србије”, као и „Лица” која су присутна у дјелу, док су сви остали стихови, који приказују прву (на Ловћену) и другу скупштину глаvara (на Цетињу), а на крају и „Бадњи вече и Ново љето” дати у континуитету и без било каквих графичких издвајања у посебне цјелине.

2.1. Посебне текстолошке увиде заслужује разматрање Љубишиних коментара, који су написани испод појединих стихова *Горској вијенца*, а карактеришу их честе грешке или недоследна или сасвим непотребна и ба-

²³ *Gorski vijenac* : historički događaj pri svršetku sedamnaestog vijeka / sačinio Petar Petrović Njeguš ; prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem S. [Stefan Mitrov] Ljubiša. – [Zadar] : Matica Dalmatinska, 1868 (U Zadru : Tiskom Narodnoga lista), nav. djelo, III.

²⁴ Isto, str. IV.

²⁵ Isto, str. IV.

нална објашњења неких општепознатих ријечи или ствари. Осврћемо се нешто детаљније само на стихове из уводне „Посвете праху оца Србије”. Одмах указујемо на чињеницу да је Љубиша при томе направио недопустиву текстолошку интервенцију и умјесто да графички, тачкицама, означи мјеста на којима су могли да се налазе стихови, како је то урадио Његош, прибјегао коментарима како је „ovdje zbrisano nekoliko stihova” или „i ovdje je zbrisano nekoliko stihova” и сл. Указујемо и на неке Љубишине коментаре испод стихова „Посвете”. Нпр. испод стиха „U nj se osam blizanaca u jedan mah iznjihase”, наведено је сасвим непотребно објашњење да су „близанци” „jednorodjeni”. Истовремено, већ у наредном стиху „Iz kolvke Belonine, i na zemlji pokazaše”, није дао објашњење ко је Белона, како би упознао читаоце да се ради о „римској богињи рата”. У седмом стиху „I zemlju jim za poprište, da se bore, naznačio”, даје непотребно објашњење појма „поприште” и наглашава да је то „пољана, бојиште”. У тринаестом стиху „Al' heroju topolskome, Karagjorgju besmrtnome”, непотребно је наведено да је „херој” ријеч грчког поријекла и да означава „јунака”. У четрнаестом стиху: „Sve prepone na put bjehu, k cilju dospje velikome”, ријеч „препоне” погрешно тумачи као „препирке”. У седамнаестом стиху: „Evo tajna besmrtnika: dade Srbu stalne grudi”, појам „сталне груди” погрешно је протумачен као „политичка самовлада”. У двадесет петом стиху „Pokoljenja djela sude, što je čije daju svjema”, непотребно је ријеч „покољења” објашњена као „родови”. У тридесет шестом стиху „Al' heroje ka' požarske, divotnike i plemiće”, потпуно погрешно објашњава као „Пожаревачку нахију у Србији”, а заправо се мисли на руског кнеза Пожарског који је својим херојством 1612. године ослободио Русију од пољске окупације.

Међу осталим погрешним коментарима у даљем тексту *Горској вијенци*, овом приликом издвајамо још само један и то можда и најкрупнији Љубишин превид, када је за „бабу пророчицу”, у двије хиљаде сто првом, двије хиљаде сто другом и двије хиљаде сто трећем стиху, за коју је наведено да је дошла из Бара, прокоментарисано да је Бар „grad u Epiru (*Antivari*)”.²⁶

Нећемо се детаљније упуштати у даље навођење проблематичних Љубишиних коментарисања стихова у *Горском вијенци*, али ћемо свакако указати и на неке за читаоце корисне и информативне коментаре, којих има такође доста у овом издању. Наводимо осамдесет пети и осамдесет шести стих: „Čas proklinjem lanski po sto puta, // U kojime Turci ne smakoše”, испод којих је Љубиша дао сљедећи коментар: „Godine 1701. Zečani ograde crkvu, i isprose od paše skadarskoga da dopusti vladici Danilu da ju posveti. Kad vladika dogje u Podgoricu, Turci ga vežu i bace u tamnicu, pak ga paša poslije podugog vremena oslobodi na otkup za 3000 dukata”.²⁷

2.2. Ово Љубишино издање изазвало је појаву расправе „Примједбе на коментар *Горској вијенци*”, коју је написао Нићифор Дучић. Критика је усмје-

²⁶ Isto, str. 107.

²⁷ Isto, str. 7.

рена прије свега на коментаре које је урадио Стефан Митров Љубиша, због чега и носи наведени наслов, а објављена је први пут у листу *Србија* у Београду 1870. године.²⁸ Дучић не спори да је Љубишина „намјера родољубива” када жели да латиничним издањем приближи овај „брилијант српске књижевности” нашој „хрватској браћи”, али сматра да Љубиша није том задатку „потпуно одговорио”, јер је „неке ријечи, као и цијеле реченице и стихове, што је зачудо, коментирао, које не требају коментара; неке сасвим погрешно истумачио; а неке теже и важније без коментара пропустио”.²⁹ Међутим, имајући у виду ове три врсте недостатака, Дучић се пита кога је Љубиша уопште имао у виду када је почео да пише коментаре *Горској вијенца*. Ако их је намијенио научницима, онда му је труд био излишан, јер они дјело разумију и без коментара, а ако их је намијенио широј публици, онда је циљ промашио јер је „оставио мноштво ријечи, реченица и цијелих стихова без коментара”.³⁰ Напомињемо да су у новије вријеме написане двије филолошке расправа, Јелисавете Суботић³¹ и Радмила Маројевића³², посвећене овом сегменту Дучићевог текстолошког истраживања.

Дучићева анализа је управо тако и организована. Најприје је указао на оне бројне ријечи које је Љубиша тумачио а да није било потребе за тиме. Указујемо на неке карактеристичне примјере. Љубиша је синтагму „осам близанаца” из Његошевог стиха „У њ’ се осам близанац у један мах изњихаше”, коментарисао тако што је објашњавао да близанци значе „једнорођени”. По Дучићевом тачном запажању то је било потпуно излишно јер је појам „близанац” сам по себи познат у народним говорима на нашим просторима. У Његошевом стиху „Од Дунава до сињег мора” дао је тумачење „Од Дунава до Јадранскога мора”, што је по Дучићевом мишљењу било потпуно непотребно јер је у народним говорима „сиње море” била општепозната фраза, којој није потребан никакав коментар. У Његошевом стиху „да чистимо земљу од некрсти” дао је објашњење да је „некрст” значео „исламизам”. Дучић наглашава да је то не само сувишан него је и погрешан коментар. „Под ријечју ’некрст’ разумије се турство или Турци, а ’исламизам’

²⁸ Опширније о томе у расправи: Горан Максимовић, „Аримандрит Нићифор Дучић између историографије и књижевности”, предг. у књизи: *Нићифор Дучић*, прир. Горан Максимовић, Едиција „Српски писци у Босни и Херцеговини”, књига 11, Матица српска – Друштво чланова у Републици Српској, Бањалука, 2021, стр. 9–34.

²⁹ Нићифор Дучић, „Примједбе на коментар *Горској вијенца*”, *Нићифор Дучић*, прир. Горан Максимовић, Едиција „Српски писци у Босни и Херцеговини”, књига 11, Матица српска – Друштво чланова у Републици Српској, Бањалука, 2021, стр. 443.

³⁰ Исто, стр. 444.

³¹ Јелисавета Суботић, „Неколико напомена уз Дучићеве Примједбе на коментар *Горској вијенца*”, *Научни састај слависта у Вукове дане*, књига 18/2, Београд, 1991, стр. 263–269.

³² Радмила Н. Маројевић, „Сто педесет година Љубишиног издања *Горског вијенца*. (Нићифор Дучић критичар, Стефан Митров коментатор: Pro et contra)”, *Књижевно дјело Сивефана Миширова Љубише у свом времену и данас (1878–2018)*, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2019, стр. 81–167.

значи: лијепи, избрани (закон).³³ У Његошевом стиху „Без муке се сабља не сакова”, Љубиша је „сабљу” истумачио као „мач”, а на све то Дучић даје сљедећи коментар: „У нашему народу свака зна да ’сабља’ није ’мач’; и да су то двије различне ствари, иако су за један исти посао намијењене; ни једну ни другу није потребно тумачити.”³⁴

Дучић је указао и на бројне ријечи које је Љубиша погрешно истумачио у својим коментарима *Горској вијенци*. Указујемо на неке најочигледније примјере. У Његошевом стиху „Ал’ хероје, ка’ Пожарске, дивотнике и племиће”, Љубиша је презиме рускога кнеза Пожарског који се прославио у ратовима против Пољака 1612. године, протумачио као „Пожаревачку нахију у Србији”. Његошове стихове „Но прђија младе Теодоре”, који се односе на византијску принцезу из XIV вијека, Љубиша је у свом коментару довео у везу са римским царем Јустинијаном и његовом женом Теодором, који су живјели у VI вијеку. Ријеч „ченђеле” у Његошевим стиховима „Да Бог да им скапа на ченђеле”, Љубиша је протумачио да Турци тако бацају хришћане „на чавле” да скапају и да то зову „ченђеле”. Дучић је на то дао свој коментар да „ченђеле” нису никакви „чавли” већ су то „гвоздене кукe” на које су Турци „вјешали и мучили хришћане, а највише Србе.”³⁵

У посебној цјелини своје расправе Дучић је указао и на оне ријечи и стихове *Горској вијенци* које Љубиша није тумачио, а свакако је требало да то учини јер би тиме читаоцима олакшао њихово разумијевање. Указујемо на неколико очигледних примјера. У Његошевом стиху „Из колевке Белонине” неизоставно је требало објаснити да је Белона потекла из римске митологије и да је означавала „богињу рата”. У Његошевом стиху „Гадно име Пизоново” свакако је требало објаснити да је Пизон био римски конзул за времена владавине императора Августа, а затим и Тиверија. У Његошевом стиху „Откуд паћи вјери прихватисмо” требало је објаснити да је „паћ” турцизам који значи „чисто, лијепо”.³⁶

На крају расправе, Дучић наглашава да се упустио у овај посао како би помогао читаоцима „да повуку бразду између онога што је правилно и онога што је погрешно истумачено”. Истовремено је ова расправа опомена и самом Љубиши да мора много озбиљније и са много више знања приступати коментарисању нових издања Његошевих дјела. Утолико прије што се Љубиша препоручио Матици далматинској да пренесе и друга Његошева дјела из ћирилице у латиницу. Зато Дучић и закључује расправу оцјеном да Матица далматинска умјесто похвале мора преузети одговорност „што је наштампала о својему трошку књигу с таким и толиким погрешкама.”³⁷

³³ Нићифор Дучић, „Примједбе на коментар *Горској вијенци*”, нав. дјело, стр. 446.

³⁴ Исто, стр. 447.

³⁵ Исто, стр. 453.

³⁶ Исто, стр. 454.

³⁷ Исто, стр. 456.

Независно од свих наведених пропуста на које смо указали у претходним пасусима, кроз наша и кроз навођење критичких ставова Нићифора Дучића, морамо нагласити велики значај појаве Љубишиног издања *Горскої вијенца*, зато што се практично радило о првом приређеном и коментарисаном издању овога дјела, као и због тога што је то издање практично отворило све касније текстолошко-приређивачке приступе и овоме и другим Његошевим дјелима: од Милана Решетара и његових десетак издања *Горскої вијенца* у распону од 1890. до 1940. године, па до Радосава Бошковића и Вида Латковића, Николе Банашевића, Слободана Томовића, Александра Младеновића и Радмила Маројевића.

3. Појава Решетаровог издања, у Загребу, 1890. године, представља најпотпуније дотадашње приређивање за штампу *Горскої вијенца*, што је условило и бројна каснија прештампавања његовог издања, са допунама текста предговора и додатним поправкама коментара појединих стихова, те са проширивањем лексичког корпуса приликом тумачења непознатих или мање познатих ријечи у овом Његошевом дјелу. Решетарова каснија издања изазвала су и бројне критичке коментаре. Указујемо на коментаре Павла Поповића, нарочито у студији *Горски вијенац* (Мостар, 1900), као и на текст Симе Пандуровића који је изашао поводом седмог Решетаровог издања *Горскої вијенца* 1920. године у листу *Мисао* (број 22, 15. новембар 1920). Прво Решетарово издање *Горскої вијенца* карактерише чињеница да је у форми прозних исказа покушао да опише она празна мјеста (тачкице умјесто стихова), у уводној „Посвети праху оца Србије”. Решетар се при томе руководио неким претпоставкама из студије Милорада Медаковића *П. П. Њеџош, њоследњи владајући владица црногорски* (Нови Сад, 1882), као и Медаковићевим свједочењем да су се на тим празним мјестима налазили стихови посвећени Милошу Обреновићу, па да их је Њеџош у самој штампарији изоставио јер је у међувремену изнова био покварио односе са тада свргнутим књазом Србије. Нешто слично је касније тврдио и Милан Ћ. Милићевић (*Коло*, 1889). Међутим, Решетар је последице разматрао и узео у обзир друге ставове и свједочења (Стефан Митров Љубиша, Вук Врчевић, Милан Шевић), тако да је у потоњим издањима *Горскої вијенца* одустао од те прозне конструкције и нагађања шта се налазило на мјесту празних стихова посвете, а умјесто тога је испоштовао Њеџошеву вољу и ставио исто графичко рјешење какво се налазио у првом издању дјела из 1847. године.

Решетарово прво издање *Горскої вијенца* има укупно 248 страна, а карактеришу га исцрпна уводна студија о Њеџошевом животу и раду (стр. I–LVIII), садржајни коментари испод стихова који су дати у форми подножних напомена, а на крају књиге урађен је и рјечник непознатих ријечи (стр. 229–246). Када је ријеч о Њеџошевом животу и раду, интересантно је напоменути да је Решетар навео 1811. као годину пјесниковог рођења. Указује на

Његошево школовање код монаха Јосифа Троповића у Боки которској, а затим је од 1827. године његов учитељ на Цетињу био тада гласовити пјесник Симо (стварно: Симеон) Милутиновић Сарајлија. Када је Његош након смрти свога стрица Петра I Петровића Његоша 1830. године ступио на престо, Решетар напоредо посматра политичке и пјесничке прилике које су пратиле младог владуку. Издваја Његошево путовање 1833. године у Петроград на завладичење. Наглашава да је приликом повратка из Петрограда у Бечу купио штампарију и обновио традицију штампарства на Цетињу тако што је објавио 1834. године своју прву пјесничку књигу *Пустинњак цетињски*. Иза тога је приказано и друго путовање у Русију 1837. године, као и каснији боравак у Бечу 1847. године када је објавио *Горски вијенац*. Било је то и вријеме прожето бројним унутрашњим и спољашњим политичким потресима, међу којима је највећи догађај био Бој на Грахову (1836), који је остао упамћен по погибији девет Петровића, међу којима је био и рођени Његошев брат, Јоко, као и брат потоњег књаза Данила, Стеван Петровић. Ништа мање драматични догађаји одиграли су се 1843. године, када је Његош након изненадног турског напада изгубио два острва у Скадарском језеру, Лесендру и Врањину. Велике потресе изазвала је и побуна дијела племена Црмничана (1847), а потом и крупни историјски догађаји, попут револуционарне 1848–1849. године и сл.

Решетар указује и на друга Његошева дјела, попут *Луче микроkozма* и *Шћејана Малої*, а помиње и кратке лирске пјесме, као што је „Црногорац к свемогућем Богу”. Подробно је описао и Његошев импозантан физички изглед, љепоту лика, разговјетност и бистрину мисли. При томе се позива на стране путнике који су оставили записе о црногорском владару, попут италијанског доктора Биазолета који је 1838. године боравио на Цетињу, а књигу о томе је објавио у Трсту 1841. године, као и енглеског путника Гарднера Вилкинсона који је 1844. године био у Црној Гори, а књигу записа о том боравку објавио је 1849. године. Решетар описује Његошев изглед и на основу умјетничких слика и литографија, а посебно издваја портрет који је 1833. године у Петрограду начинио руски сликар Моргунов. Као најпознатију међу литографијама издваја ону коју је урадио Анастас Јовановић у Бечу 1851. године.

Кад говори о Његошевом дјелу, највише пажње, сасвим разумљиво, Решетар је посветио *Горском вијенцу*, али није заборавио да разјасни и неспоразум око ауторства Мажуранићевог спјева *Смрти Смаил-аџе Ченџи(ју)ћа*. При томе је указао на чињеницу да је свему томе дао „повода” један исказ Љубомира Ненадовића из путописа *Владика црногорски у Италији или Писма из Италије*, који је написан 1851. године, а објављен тек 1868. године. Позивајући се на студију руског аутора Лаврова у књизи *Петар II Петровић Његош* (Москва, 1887), а поготово на пронађени аутограф рукописа Мажуранићевог спјева, Решетар сматра да се ово питање може сматрати ријешеним и да је неупитно Мажуранићево ауторство.

Кад је ријеч о *Горском вијенцу*, Решетар се осврће и на одабир наслова дјела. При томе наглашава да је Његош својеручно навео три наслова *Извијање искре – Извиискра – Извиџа искра*, а онда их је прецртао и најпослије написао *Вијенац ђорски*. У једном каснијем тексту, из 1926. године, у коме се такође позабавио рукописом *Горској вијенца*, Решетар је изнио претпоставку о још једном потенцијалном наслову који је фигурирао у рукопису овога дјела, то је *Архибудни дан*.³⁸ Касније је Саво Вукмановић изнио претпоставку да је ту Његош написао „Архибадни данъ”.³⁹ Решетар је нагласио и то да у композиционом погледу *Горски вијенац* чине три цјелине: „Први дио је скупштина очи Тројичина дне на Ловћену (од стиха 1 до стиха 197), други је скупштина о маломе Госпођину дне на Цетињу (од ст. 198–2437), а трећи су Божић и Ново љето (од ст. 2438–2819).”⁴⁰ Указано је и на то да је *Горски вијенац* по спољашњем облику драма, а три његова дијела „могу се узети као три главна и потребита дијела једне драме: први је дио – скупштина очи Тројичина дне – експозиција, други – скупштина о маломе Госпођину дне – перипетија, а трећи – Божић и Ново љето – катастрофа”.⁴¹ Нејасно је сасвим зашто је Решетар умјесто термина „расплет”, употребио овај израз „катастрофа”. Прије би се могло казати да се за Црногорце из времена владике Данила радило о „тријумфу” борбе за слободу, а „катастрофа” би се могла односити на „потурице”. Решетар је указао и на могуће аналогije у *Горском вијенцу* између лика владике Данила и пјесника Његоша.

За разумијевање историјског контекста дјела, Решетар се позива на *Историју Црне Горе* Димитрија Милаковића (Задар, 1856), а за само разумијевање Његошевог живота, као и текста *Горској вијенца*, важну улогу је одиграла и велика студија Светислава Вуловића „Петар Петровић Његош” (*Годишњица Чујићеве задужбине*, 1877), као и допуна те студије у тексту „Још по нешто за биографију Петра II Петровића Његоша” (*Годишњица Чујићеве задужбине*, 1885). У каснијим Решетаровим издањима *Горској вијенца* текст предговора је допуњен и сазнањима из монографије Лазара Томановића *Петар II Петровић Њеџош као владалац* (Цетиње, 1896), као и познатом студијом Павла Поповића *О Горском вијенцу* (прво издање, Мостар, 1900; друго прегледано издање, Београд, 1923). Иначе, након првог издања Поповићеве студије услиједила је и полемика са Миланом Решетаром, за коју у кратком предговору другог издања своје студије Павле Поповић наглашава

³⁸ Милан Решетар, „Рукопис *Горској вијенца*”, *Сѣражилово*, Нови Сад, 26. април 1892, стр. 267; касније прештампано под истим насловом у књизи: *Целокујна дела Петра Петровића Њеџоша*, књига прва: *Горски вијенац, Луча микрокозма, Шћейан Мали*, у редакцији Милана Решетара, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1926, стр. 342.

³⁹ Саво Вукмановић, „О оригиналном рукопису *Горској вијенца*”, *Гласник Цетињској музеја*, књига II, Цетиње, 1969, стр. 161.

⁴⁰ Милан Решетар, „Живот и рад Петра Петровића Његоша”, нав. дјело, стр. XLII–XLIII.

⁴¹ Исто, стр. XLIV.

да је „данас постала беспредметна”, те да је због тога изоставио из другог издања своје књиге.⁴²

На крају предговора, Решетар се осврнуо и на двадесетак дотадашњих издања *Горској вијенца*, на сценске адаптације *Горској вијенца*, као и на преводе овога дјела на стране језике. Представио је дијелове превода *Горској вијенца* на италијански језик у Фиренци 1878. године у редакцији Јакова Чудине, као врло успјешан означио је превод на њемачки језик, објављен у Бечу 1885. године (редактор Јаков Кирсте), а посебно је указано на слабости руског превода који је урадио Лукјановски, а који је изашао у Москви, 1887. године.

Решетарова појашњења стихова била су веома исцрпна и пажљиво написана. То се одмах види у коментарима испод стихова „Посвете праху оца Србије”, у којима су дати прикази личности „осам близанацах” (француског императора Наполеона, аустријског надвојводе Карла, аустријског ђенерала Шварценберга, пруског ђенерала Блихера, енглеског ђенерала и државника, кнеза Велингтона, руског ђенерала Суворова и српског војводе Карађорђа). Решетар читаоцима појашњава и ко су били Борис Годунов и Пизон, ко је био кнез Пожарски, а не изоставља ни митске јунаке Ареја, грчког бога рата, Егиста и сл. У коментару који је дао испод каталога „Лица” која се појављују у *Горском вијенцу*, Решетар појашњава поједина имена, указује на њихово племенско поријекло или на братске и рођачке везе, али не заборавља да укаже и на „заборављена” лица која се појављују и говоре на сцени *Горској вијенца*, а нема их у попису лица: „Међу лицима што говоре заборављен је Вук Марковић (ст. 357–358), па ’војник’ (ст. 2049–2050), ђаци (ст. 2440–42), ђаче (ст. 2548 и д. 20707 и д.) и момче (ст. 2083 и д.), а ’нијема’ су лица Вук Бориловић и три владичине слуге (два Новака и барјактар Пима, в. ст. 2529 и 2642), што се спомињу у прози пред ст. 2583, један калуђер у прози послјије ст. 2617 и два момка у прози послјије ст. 2647”.⁴³ Интересантни су коментари дати испод стихова у којима се птице кукавице називају „шћери Лазарове”, на основу народног предања да су се након Косовског боја Лазареве кћери „претвориле у кукавице те кукају за оцем”.⁴⁴

Нећемо се посебно освртати на Решетарове коментаре, у првом и каснијим издањима *Горској вијенца*, који су изазивали полемичне реакције Павла Поповића, Станислава Винавера и др. Усмјерићемо пажње на оне поједине примјере који су по нашем мишљењу добро урађени или су отворили простор да будући тумачи и коментатори стихова овога дјела могу допунити и унаприједити те коментаре. Нпр. чувени исказ владике Данила „ко на брдо ак’ и мало стоји,/ више види но онај под брдом”, Решетар појашњава ријечима „да владика нешто даље види од осталих главара (па стога

⁴² Павле Поповић, „Ка другом издању”, *О Горском вијенцу*, друго, прегледано издање, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1923, стр. 5.

⁴³ Милан Решетар, нав. дјело, стр. 11.

⁴⁴ Исто, стр. 23.

неће да се одлучи да нападне домаће Турке, јер предвиђа опасност која одагле пријети Црној Гори).⁴⁵ Стихови из истог исказа владике Данила „враг ђаволу доћи у сватове/ те свијећу српску угасити”, прокоментарисани су на сљедећи начин: „злу ће се придружити друго зло: невоља што имамо потурица у земљи, придружиће се друга што ћемо се због њих међу собом клати (исп. народну пословицу ’коме враг, томе и ђаво’)”.⁴⁶ Стихове из монолога владике Данила, кад говори „међу свима као да је сам”, „ђе је зрно клицу заметнуло,/ онде нека и плодом почине,/ је ли инстинкт ал’ духовни вођа?/ овде људско запире познање”, Решетар објашњава на сљедећи начин: „гдје зрно проклија, ондје нека и дâ плод свој: у којој се земљи и вјери човјек роди, за њу нека и ради, све своје силе нека њој посвети. Него та љубав за домовину и вјеру је ли само унутрашњи нагон, у којему нема свијести, или је то само уредило духовно биће које свијетом управља? На то питање човјек не умије да одговори”.⁴⁷

Решетар је са успјехом прокоментарисао и чувену алузију коју у стиховима изговара кнез Бајко: „Сад ми паде на ум она прича/ кад онога из јаме вадише/ – пò му лица црно пò бијело”, тако што доводи у везу ове стихове са народном причом о „злој жени”. Стихове из писма владике Данила, које отписује Селиму-везиру, „трагови су многи до пећине”, Решетар тумачи као изврсну пјесничку алузију кроз упоређивање са текстом Езопове басне „Лав и лисица”. На виспрен начин је протумачио и чувени исказ војводе Драшка, који након повратка из Млетака, одговара стиховима који су засновани на фигури литоти, на питање главара како је изгледао „принцип”, тј. млетачки дужд: „да не бјеше под оним именом,/ не шћаше се бојат од урока”. Решетар то овако коментарише: „да се није звао (и да није био) млетачки дужд, не би се имао ни бојати урока, јер га не би могао нико с ичега другога урећи (тако је иначе незнатан човјек)”.⁴⁸ Почетне стихове тужбалице сестре Батрићеве, Решетар је објаснио назнаком да „нариче за Батрићем Перовићем, којег Торовић убије у Заљути у Цуцама, па му однесе главу у Травник”. Све то појашњава и епском пјесмом број 2 из *Олдегала српској*, а наглашава да ту „несрећу бијаше у сну наслутио дјед му Бајко” у *Горском вијенцу* (ст. 1366–1372).⁴⁹

На крају ћемо се осврнути и на Решетаров коментар стихова о „баби пророчици” која је дошла међу Црногорце из Бара, „међу нама – из Бара се каже”. Претходно смо помињали ове стихове кад смо говорили о погрешном Љубишином коментару и довођењу овога града и поријекла „бабе пророчице” са грчким Епиром. Решетар не помиње погрешку Стефана Митрова Љубише, али даје сљедеће прецизно појашњење ових стихова: „Бар (тад.

⁴⁵ Исто, стр. 39.

⁴⁶ Исто, стр. 40.

⁴⁷ Исто, стр. 44.

⁴⁸ Исто, стр. 94.

⁴⁹ Исто, стр. 103.

Antivari) је градић при мору међу Боком Которском и ријеком Бојаном; сада је у Ц. Г. а до 1878. г. бијаше у Турској Арбанији”.⁵⁰ Вриједи поменути у овом сажетом прегледу, како је Решетар помињање „Страхињића”, у познатом монологу игумана Стефана, искористио да уради читаву једну малу студију о могућем идентитету овога јунака. Користи при томе сазнања из епске пјесме *Бановић Страхиња*, а затим се осврће на историјске изворе и доводи га у везу са Ненадом Страхињићем, који је за владавине Душана Силног био велможа у Требињу. Указује и на претпоставке историчара Љубомира Ковачевића који је мислио да се можда ради о Ђурађу Балшићу Стратимировићу и сл.

„Рјечник” који је на крају *Горској вијенца* урадио Милан Решетар веома је драгоцјен, а посебно је усмјерен на појашњење оних ријечи које нису биле уврштене у Вуков *Српски рјечник* (посебно су означене звјездицом) или су присутне у том рјечнику, али су мање биле познате у унутрашњим крајевима гдје је живио српски народ. Број уврштених ријечи се временом мијењао и проширивао у сваком новом издању *Горској вијенца*, али можемо констативати да је укупно било обухваћено више од четири стотине ријечи. Издвајамо неке ријетке примјере: „Тандариха, биће од тур. (перс. арап.) *tendarahat*, почивање”, „надебљати, надебљам, послити се, узобијестити се”, „месија, од сиријскога *messias* ’помазаник’, помазани краљ, поглавица”⁵¹ и др.

Сва наведена сажета запажања о овим Решетаровим приређивањима и коментарима *Горској вијенца* потврђују тачну констатацију: „Милан Решетар је први прави његошолог. Он је десет пута критички објављивао *Горски вијенца* у посебним издањима (с опширним предговором, коментарима и рјечником), једном *Лучу микрокозма* у посебном издању [Решетар 1923], једном *Мање њесме* у посебној књизи, с хронолошким пописом Његошевих дјела, а сву Његошеву поезију у двије књиге државног издања”⁵².

4. Указивање на околности под којима се појавило прво издање *Горској вијенца*, у Бечу 1847. године, као и преглед најзначајнијих издања овога дјела у другој половини XIX вијека, показује да у првој деценији након пјесникове смрти (Његош је преминуо 19. октобра 1851. по старом календару, по новом календару у XIX вијеку је то био 31. октобар, а сада 1. новембар), није било знатнијег интересовања, али да се то промијенило након прештампавана издања у Новом Саду 1860. године, у „Епархијској књигопечатњи”, а поготово након појаве Љубишиног издања у Задру 1868. године, у издању Матице далматинске. Љубишино издање је важно зато што се ту одиграо и први текстолошко-приређивачки приступ, са коментарима, што је изазвало

⁵⁰ Исто, стр. 120.

⁵¹ Исто, стр. 161–174.

⁵² Радмило Маројевић, „Милан Решетар као текстолог Његошевих дјела (Луча микрокозма, Пјесна шеста)”, *Његош и његошолози*, Институт за српску културу – Никшић, 2023, стр. 34.

и полемички критички осврт Нићифора Дучића 1870. године. Након тога је услиједило више од двадесет прештампавања првог издања *Горској вијенца*, без озбиљнијих приређивачких интервенција, највише у „издавачким књижарама” браће Јовановића у Панчеву и браће Поповића у Новом Саду. Суштинску прекретницу у приређивачко-текстолошком приступу издањима текста *Горској вијенца* учинио је Милан Решетар и појава његовог издања у Загребу 1890. године, зато што је у том првом и каснијих десетак његових издања до 1940. године, урађена исцрпна уводна студија о Његошевом животу и раду, као што су дати и веома озбиљни коментари стихова, те рјечник мање познатих или непознатих појмова који су били присутни у тексту овога Његошевог дјела. Решетарово издање је у потпуности отворило један нови и другачији приступ штампању Његошевих дјела, изазвало је појаву бројних студија и полемика, а изнад свега је поставило темеље свим каснијим издањима *Горској вијенца* у двадесетом и на почетку двадесет првог вијека.

ЛИТЕРАТУРА

- ЈОВАНОВИЋИ 1881^а: *Горски вијенац*. Историјско збитије при почетку XVIII. вијека. Сачинио Петар Петровић Његуш владика црногорски. Панчево: Наклада књижаре браће Јовановића, [1881], 1–64. (Народна библиотека браће Јовановића. Горски вијенац. I. Свеска 25).
- ЈОВАНОВИЋИ 1881^б: *Горски вијенац*. Историјско збитије при почетку XVIII. вијека. Сачинио Петар Петровић Његуш владика црногорски. Панчево: Наклада књижаре браће Јовановића, [1881], 65–122 + 6 (*Тумачења некојих ријечи*). (Народна библиотека браће Јовановића. Горски вијенац. II. Свеска 27).
- ЉУБИША 2023: Стефан Митров Љубиша. *Коментаријарисано издање Горској вијенца Пејира II Пејровића-Њејоца*. Приредио и предговор написао Радмило Маројевић. Будва: ЈУ Народна библиотека Будве – Подгорица: Ободско слово – Београд: Штампар Макарије, 2023, 201–351 (*Gorski vijenac. Historički dogagajaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš vladika crnogorski. Prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša. Izdala o svom trošku Matica Dalmatinska. U Zadru: Tiskom Narodnoga Lista. 1868. [Репринт приредио Радмило Маројевић]*). (Посебно издање уз Сабрана дјела Стефана Митрова Љубише). Види и: Љубиша 1868/2017.
- ЉУБИША 1868/2017: *Gorski vijenac. Historički dogagajaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš vladika crnogorski. Prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem S[tefan Mitrov] Ljubiša. Izdala o svom trošku Matica Dalmatinska. U Zadru: Tiskom Narodnoga Lista, 1868; Fototipско izdanje: Muzeji i galerije Budve, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević”, 2017.*
- МАРОЈЕВИЋ 2019: *Сїо његесеј ѿдина Љубишиној издања Горској вијенца. (Нићифор Дучић кријичар, Сїефан Мийров коментаријар: Pro et contra) / Радмило Н. Маројевић. – Књижевно дјело Стефана Митрова Љубише у свом времену и данас (1878–2018). Подгорица: 2019, стр. 81–167. [Резиме на руском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови, књ. 151. Одјељење хуманистичких наука, књ. 11).*

EDITIONS OF GORSKI VIJENAC IN THE 19TH CENTURY

S u m m a r y

The textual analysis of the most important editions of the *Gorski vijenac* in the 19th century was done in the essay. Among to the first edition in Vienna from 1847, special attention is directed to the edition of Stefan Mitrov Ljubiša in Zadar from 1868, as well as to the edition of Milan Rešetar in Zagreb from 1890. The basic characteristics of the *Gorski vijenac* manuscript were also pointed out. The announcements of the first edition of *Gorski vijenac* in the journal *Podunavka* were shown, as well as the first critical reviews of the book after it came out of print, also in the newspaper *Podunavka*. Analytical attention is also focused on Nićifor Dučić's critical reactions to Ljubiša's edition of *Gorski vijenac*, in the journal *Serbia* (1870). The review and overall analysis of the editions of *Gorski vijenac* in the 19th century, which are more than twenty reprinted editions and two editions with comments, showed the great interest of the publisher and the audience in this work by Njegoš, which will represent a good assumption for the subsequent intensive publishing and textual the reception of the work in the twentieth century.

Keywords: *Gorski vijenac*, textology, manuscript, first edition, reprinted editions, annotated editions, reception.

Проф. др Рагослав Љ. Ераковић

ИЗДАЊА ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА ОД 1901. ДО 1950. ГОДИНЕ

Овај рад заснован је на резултатима детаљне дијахронијске и синхронијске анализе издања *Горскої вијенца* објављених између 1901. и 1950. године. Издања Његошевог најславнијег песничког дела тумачена су према (хронолошком) редоследу којим су постала доступна читалачкој публици, а не према априорно детерминисаним вредносним критеријумима, попут књижевноисторијске релевантности одређеног приређивачког подухвата или степена политичко-идеолошке (зло)употребе Његошеве песничке заоставштине, што је посебно дошло до изражаја приликом обележавања стогодишњице објављивања првог издања *Горскої вијенца*. У овова раду биће, између осталог, анализирани узроци и последице, херменеутичких колико и етичких, изазова с којима су се суочавали приређивачи *Горскої вијенца*, посебно у ситуацијама када су њихове научноистраживачке компетенције биле обрнуто сразмерне степену личне политичке подобности.

Кључне речи: Петар Други Петровић Његош, *Горски вијенац*, књижевни канон, прва половина двадесетог века, приређивачи, издавачи, књижевна периодика, књижевна полемика.

Као што је наведено већ у наслову овог текста, наш рад је утемељен на резултатима дијахронијске и синхронијске анализе издања *Горскої вијенца* објављених између 1901. и 1950. године. Захваљујући томе што је Организациони одбор научног скупа *Издања Горскої вијенца* благовремено и благоразумно утврдио хронолошке оквире предложених тема, одлучили смо да сва издања из прве половине двадесетог века представимо према редоследу којим су постала доступна читалачкој публици. Уводни сегмент нашег рада зато је посвећен скромно опремљеном издању најпознатијег литерарног остварења ловћенског Прометеја, објављеном у Новом Саду 1901. године (Петровић Његош 1901). Наравно, ниједна потрага за конкретним сведочанствима о позитивној рецепцији Његошевог поетског опуса – посебно у периоду који обухвата две последње деценије деветнаестог и прву деценију двадесетог века – не може бити означена као научнорелевантна ако је пре-

небрегнута улога Штампариие браће Поповића у дистрибуцији и популаризацији *Горској вијенца*. Међутим, мишљење Милана Решетара о наведеном издавачком подухвату новосадске штампариие било је неповољно у мери коју не може разјаснити претпоставка да је углађеног Дубровчанина саблазнила киргерасовска предузимљивост Кирила и Ђорђа Поповића, пошто су њих двојица продавали не само књиге него и грађевински материјал (вероватно није ни неопходно да истичемо како су две циглане обезбеђивале пословно свестраној браћи много већу зараду од штампариие). Милан Решетар је своје бројне замерке – у вези са (нестручним) начином на који су Поповићи припремали за штампу најпознатије Његошево дело – први пут јавно саопштио већ 1890. године, окрививши их да су одговорни за објављивање најгорег издања *Горској вијенца* (Решетар 1890: 71). На основу тога што су његове примедбе из 1905. године (Решетар 1905: XIV) идентичне оним из 1890. године (Решетар 1890: 72), можемо закључити да двојица новосадских издавача нису предузели никакве мере како би унапредили квалитет публикације која им је доносила зараду, што индиректно потврђује и податак да су у периоду између 1885. и 1901. године објавили три издања *Горској вијенца* (Решетар 1905: XIV). Према томе, основано је претпоставити да су Кирило и Ђорђе Поповић, приликом објављивања трећег издања *Горској вијенца* (Петровић Његош 1901), много више страховали од промене трговачких маржи него од професорског гнева Милана Решетара.

Када је у питању анализирано издање из 1901. године, сматрамо да његову негативну реакцију нису изазвале (само) многобројне штампарске грешке које су – понекад и на комичан начин – нехотично дезинтегрисале семантички смисао Његошевих гномских исказа. Знаменитог бечког професора много више је изненадило непоштовање интелектуалне својине, односно чињеница да су у наведеном издању објављена одређена тумачења *Горској вијенца* за која браћа Поповићи нису прибавили ауторску сагласност Милана Решетара (Rešetar 1904: XV; Rešetar 1905: XIV). Начин на који је Милан Решетар манифестовао своје (оправдано) незадовољство приређивачким „омашкама” Штампариие браће Поповића, омогућава нам да закључимо како се загребачка и задарска верзија тринаестог издања *Горској вијенца* (Petrović Njegoš 1904; Petrović Njegoš 1905) не разликују искључиво по томе што загребачко садржи слике Менција Клементa Црнчића. Наиме, Милан Решетар је у задарском издању много оштрије критиковао двојицу новосадских издавача зато што нису поштовали његова ауторска права, при чему се није уздржао ни од тога да свој љутити исказ оконча „опомињућим” ускличником (Rešetar 1905: XIV).

Мада нема доказа да му је то била намера, он је на тај начин ускратио својим, временом све бројнијим, критичарима могућност да му замере због тога што је 1909. додатно обогатио своју ионако импресивну библиографију, тако што је загребачку верзију тринаестог издања по први пут представио

као четрнаесто, а задарску као засебно петнаесто издање *Горскої вијенца* (Решетар 1909: LVII–LVIII), при чему је себе сребрјаковски елегантно ослободио од одговорности за штампарске грешке, пребабивши сву кривицу на загребачку и задарску штампарију (Решетар 1909: LVII). Ово сведочанство анегдотског карактера о приређивачевом уступању „заслуга” за све пропусте, причињене приликом штампања два издања *Горскої вијенца* (Petrović Njegoš 1904; Petrović Njegoš 1905), потврђује тачност наше претпоставке како је неспремност Милана Решетара да разјасни сопствене грешке проузроковала непотребну забуну око утврђивања укупног броја издања Његошевог дела, нарочито оних објављених у периоду између 1860. и 1909. године. На пример, Милан Решетар, по свему судећи, није имао 1890. године сазнања о постојању издања *Горскої вијенца* из 1870. године (Петровић Његош 1870). Он је овај податак, две године касније, унео у „биоградско” издање (Решетар 1892: XX), не пруживши том приликом својим читаоцима објашњене у вези са мистериозним поступком текстолошке транс супстанцијације, којим је девето издање Његошевог дела (Решетар 1890: 72), претворено у десето (Решетар 1892: XX), иако је због сличних, најчешће нехотичних, приређивачких омашки јупитеровски гневни Милан Решетар прогласио браћу Поповиће за најгоре издаваче *Горскої вијенца*.

Захваљујући дугогодишњем студиозном истраживању живота и рада Петра Другог Петровића Његоша, Милан Решетар је крајем прве деценије двадесетог века уживао репутацију поузданог тумача *Горскої вијенца*. Дакле, у тренутку када му се београдски издавач Светислав Б. Цвијановић обратио с предлогом да приреди ново издање најчитанијег Његошевог дела, његова научна каријера је била на врхунцу. Међутим, он се управо тада суочио са великим морално-етичким изазовом, који је могао озбиљно да угрози његов мукотрпно стицани углед у академској заједници. Да подсетимо, током припрема за објављивање шеснаестог издања *Горскої вијенца* (Петровић Његош 1909), њега су сензационалистичком извештавању наклоњени београдски и цетињски новинари представили својим читаоцима као фалсификатора историјских података о одговорности кнеза Милоша за Карађорђево убиство. Према тумачењу констернираног Милана Решетара, „простачке” и „подле” новинарске оптужбе (Решетар 1909: LIV) биле су засноване на злонамерној гласини да ће у новом издању *Горскої вијенца* бити објављена вешто кривотворена верзија *Посвеште њрачу оца Србије*, прилагођена династичким интересима Карађорђевића (Решетар 1909: LIV).

Као што је познато, Милан Решетар је посветио велику пажњу енигматичним апоријама у *Посвешти њрачу оца Србије* већ у предговору деветом (десетом) издању *Горскої вијенца* (Решетар 1890: 1–5), претпоставивши да су оне настале као последица Његошеве неспремности да се упусти у директан политички сукоб са прогнаним али и даље веома утицајним Милошем Обреновићем. Имајући у виду то да је он први пут образложио своје мишљење

о узроцима (наводне) аутоцензуре 1890. године – односно у тренутку када нико није могао ни да наслути трагичан крај династије Обреновић – разумљиво је зашто су га толико погодиле паланачки злурале оптужбе да се „улагује краљу Петру Карађорђевићу” (Решетар 1909: LIV). Ако бисмо били приморани да издвојимо један конкретан доказ о непријатностима којима је тада био изложен бечки „карађорђевићевац”, онда бисмо се неизоставно определили за непотписани уводни чланак из *Цетињској вјесника*, објављен 27. августа 1908. године ([Чобелић, Лазар] 1908: 1). Представивши себе као бескомпромисног заштитника интелектуалне заоставштине „славнога српског пјесника и Господара Црне Горе Петра II Петровића Његоша” ([Чобелић, Лазар] 1908: 1), аутор „анонимног” новинског прилога је оптужио бечког *доцента* (мој курзив, оп. а.)¹ да је употребио *Горски вијенац* као „ситну монету за подмиривање нечистих рачуна и ружних намјера!” ([Чобелић, Лазар] 1908: 1). На крају овог цицварићевски таблоидног чланка, одлучно је затражено од Милана Решетара да остави на миру песников свети прах и да не прља више „крвавим рукама” (sic!) *Горски вијенац* ([Чобелић, Лазар] 1908: 1). Срећом по српску књижевност и многобројне генерације будућих његошолога (београдских колико и цетињских), Милан Решетар није оставио Његоша на миру, тако да је богато опремљено шеснаесто издање *Горској вијенца* убрзо постало доступно свим српским читаоцима, без обзира на њихову политичко-идеолошку и династичку (не)опредељеност.²

Иако је Милан Решетар у предговору наредном издању *Горској вијенца* (Петровић Његош 1912) експлицитно назначио да се оно „мало у чему” разликује од претходног (Решетар 1912: VII), не смемо занемарити његову опаску да му је приликом уношења одређених исправки помогла критичка оцена Драгутина Костића, објављена у двадесет и другој књизи *Српској књижевној власника* (Решетар 1912: VII). Пошто је Милан Решетар веома ретко наводио детаљне библиографске податке о цитираним радовима многобројних тумача његових приређивачких заноса и пркоса, дужни смо да истакнемо како се његова ауторска белешка односила на текст Драгутина Костића из 1909. године (Костић 1909: 458–467). Угледни сарадник *Српској књижевној власника* је проблемски класификовао деветнаест нужних „допуна и попуна” које је, барем према његовом мишљењу, требало обавезно унети у наредно

¹ Милан Решетар је постао ванредни професор на Универзитету у Бечу 1903. године, а у тренутку када је избила (не)очекивана полемика око *Посвеће праху оца Србије*, он је већ имао звање редовног професора, стечено након што је наследио (sic!) катедру од својег пензионисаног таста, Ватрослава Јагића.

² Само годину дана касније, новосадска Штампарија учитељског деоничарског друштва „Натошевић” објавила је ново издање *Горској вијенца* (Петровић Његош 1910) које ни по једном научно-стручном критеријуму не може бити означено као репрезентативно, посебно када се узме у обзир да је на полеђини ове публикације објављен и оглас за „шалу и игру у четири чина” Јулија Розена *Еј људи што се не женише*, што је наслов који би се вероватно допао Његошевој „ћудљивој” јунакињи, Ружи Касановој.

издање Његошевог песничког дела (Костић 1909: 462). Потпуно очекивано, резултати анализе шеснаестог издања *Горскої вијенца* нису навели Драгутина Костића да посумња у научноистраживачке компетенције приређивача, нити нам иједан сегмент његовог обимног „реферата” (Костић 1909: 458) омогућава да претпоставимо како су ауторове критичке примедбе биле „контраминирани” тада актуелним новинским извештајима о наводном политичком опортунизму зета Ватрослава Јагића. Напротив, Драгутин Костић му је одао признање због зналачки урађеног посла (Костић 1909: 458), чиме је Милану Решетару била пружена велика лична сатисфакција, у моменту када се (поново) суочавао са оптужбама да његове малициозне интерпретације Његошевог стваралаштва угрожавају слободарске традиције Црне Горе ([Чобелић, Лазар] 1909: 2).

Поводом стогодишњице песниковог рођења и тачно педесет и пет година након обнове рада Државне штампарије, Црна Гора је, коначно, добила прво издање *Горскої вијенца* (Петровић Његош 1913 [а]). За разлику од многобројних „јевтиних” публикација (Костић 1909: 458), које су почетком двадесетог века објављивали Штампарија браће Поповић (Петровић Његош 1901) и Књижарница Томе Јовановића [и Вујића] (Петровић Његош 1910; Петровић Његош 1922; Петровић Његош 1924; Петровић Његош 1928; Петровић Његош 1934), ова књига представља једно од најлепших и најлуксузније опремљених издања *Горскої вијенца*. Издавачка књижара А[нтон] Рајнвајна била је специјализована за широк спектар модерних штампарских и графичко-дизајнерских услуга³, тако да је резултат амбициозно замишљеног издавачког подухвата цетињског штампара и хотелијера био више него репрезентативан, упркос томе што је обележавање стогодишњице Његошевог рођења о(п)стало у сенци ратних збивања из 1912. и 1913. године. Изузмемо ли речник мање познатих речи и израза, који није оригинално ауторско дело (Петровић Његош 1913 [а]: 127), ово издање не садржи било какве допунске информације о животу и стваралаштву нашег славног романтичарског песника. Због тога смо приморани да констатујемо је како много скромније опремљено херцеговачко издање (Петровић Његош 1913 [б]) научно релевантнији

³ На полеђини јубиларног издања *Горскої вијенца*, књижара Антона Рајнвајна објавила је комерцијални оглас, у којем је понуђен великих број књижарских и штампарских услуга, укључујући израду дописних карата, посетница, па чак и позивница за свадбе, што је драгоцен прилог проучавању историје приватног живота у Црној Гори. Искористићемо прилику да додамо како чикашко издање *Горскої вијенца* (Петровић Његош [1915]) може послужити као ништа мање поуздано сведочанство о драматичним социјално-економским, па чак и демографским променама, кроз које је пролазила Песникова кршевита домовина крајем деветнаестог и почетком двадесетог века. Прецизније, наша исељеничка заједница у Сједињеним Америчким Државама је почетком двадесетог века постала бројна и друштвено респектабилна, у мери која оправдава одлуку Ивана Паландачића (John Palandech), реномираног чикашког издавача родом из Луштице, да објави књижевно дело које је чувало свест о националном идентитету колико и личне успомене исељеника на породицу и завичај.

извор података о новим читањима *Горској вијенца* на почетку двадесетог века.⁴

Предговор за ово издање написао је Марко Цар (Цар 1913: 5–15), а његов херменеутичарски дар се недвосмислено испољио у есејистички елегантној анализи канонског дела српске књижевности, инспирисаног црногорском Вартоломејском ноћи из 1702. године (Цар 1913: 9). Како смо у претходном сегменту нашег рада подсетили на чињеницу да је прво црногорско издање *Горској вијенца* припремано за штампу у тренутку када је поражена Турска заувек изгубила право да управља судбином балканских народа, нећемо пропустити ни прилику да укажемо на чињеницу како је Марко Цар у епилогу предговора закључио да зидање нове куће на Косову не би ни било могуће без Његошевог камења (Цар 1913: 14).⁵ Двосмислени карактер његове тенисоновски усхићене изјаве постаје схватљив тек када узмемо у обзир чињеницу да у хабзбуршкој верзији фукоовског паноптикона не би прошао незапажено „пригодни” предговор, у којем се величају победе србијанске и црногорске војске у Првом балканском рату. Тиме је, према нашем мишљењу, потврђена исправност теоријске претпоставке о тексту као кондензатору културног памћења (Лотман 2004: 26).

Тринаест месеци након што су аустроугарски зли волшебници оскрнавили Његошев гроб, Урош Џонић је завршио предговор за ново издање *Горској вијенца* (Петровић Његош 1917). Нажалост, данас је веома тешко разумети с каквим се искушењима свакодневно суочавао приређивач циришког издања *Горској вијенца*, проузрокованим ратом и животом у избеглиштву. У томе нам делимично може помоћи једино његово библиофилски минуциозно објашњење у вези са недоступношћу стручне литературе (Џонић 1917: 3), услед чега му је на располагању било једино пет година раније објављено издање *Горској вијенца* (Петровић Његош 1912). Морамо признати да је за нашу анализу био значајан и садржај напомене одштапане на дну прве странице предговора, која упућује на закључак да је циришка публикација прерађена верзија последњег предратног београдског издања *Горској вијенца*, намењена „широј публици” (Џонић 1917: 3). Приређивачев допунски коментар у вези са читалачком публиком није се односио на становнике окупиране

⁴ Херцегновски издавач Јован Секуловић је у *Најомени* уз ово издање *Горској вијенца* искрено упозорио читаоце да је књига, због смањења штампарских трошкова, објављена „мал’ те не гола” ([Секуловић] 1913: 3).

⁵ Предговор уз прво послератно херцегновско издање *Горској вијенца* (Петровић Његош 1921) садржи дискретно сведочанство о неподношљивој лакоћи с којом се Марко Цар прилагодио новонасталим политичким околностима. Наиме, његов лирски интонирани опис наше обновљене куће (Цар 1913: 14), допуњен је „државотворним” исказом да су у српском дому пронашли заклон браћа Хрвати и Словенци (Цар 1921: 14–15). Ова анегдота булгаковљевског карактера, о политичком опортунизму угледног књижевника, омогућава нам да лакше схватимо због чега пргави и правдољубиви банатски Одисеј Милош Црњански никада није прикривао своју нетрпељивост према, многобројним (не)заслуженим почастима обасутом, академику Марку Цару.

отаџбине већ на избегле српске држављане, који су од 1916. пребивали на територијама под управом Француске Републике (након повлачења преко Албаније, Урош Џонић је по налогу српске владе такође био послат у Француску, како би тамо предавао нашим ђацима). Посматрано из савремене културноисторијске перспективе, самокритичан став Уроша Џонића према сопственом приређивачком раду није могао умањити симболичко-катарзичку улогу „ратног” издања *Горскої вијенца* у очувању нашег духовног и националног идентитета, угроженог некрофилним настојањима окупационих власти да по сваку цену сломе пркосни дух Песниковог народа.

Након завршетка Првог светског рата и формирања аустријске државе, Милан Решетар је био приморан да се пресели у Загреб. Стога је схватљива његова пригодна изјава екскламативног карактера да је ново издање *Горскої вијенца* – односно седмо које је он приредио током периода дугог тридесет година (1890–1920) – објављено у „уједињеној и ослобођеној Југославији!” (Решетар 1920: LVI). Распоред поглавља и начин на који је организован њихов садржај потврђују тачност претпоставке да је прво „југословенско” издање идентично оном предратном из 1912. године (Петровић Његош 1912), изузев неколико коментара који су прерађени и допуњени на основу сугестија Владимира Ћоровића и Драгутина Костића (Решетар 1920: [III]). Веома је интересантно да се број компетентних тумача дугогодишњег приређивачког рада Милана Решетара непрестано умножавао након Првог светског рата. На пример, осмо издање је било предмет помне анализе импресивног броја припадника наше научне и књижевне елите, попут Светозара Матића, Трифуна Ђукића, Љубомира Стојановића, Риста Ковијанића, Николе Банашевића, Илије М. Јелића и Симе Пандуровића (Решетар 1928: [III]). Мада нам је историјат његове полемике с уредничког *Цетињскої вјесника* омогућио да стекнемо јаснију представу о томе како је неуморни апологета Његошевог књижевног стваралаштва реаговао на недобронамерне критике, ниједан од тумача његовог вишедеценијског приређивачког подухвата није толико разљутио Милана Решетара као Сима Пандуровић.

Њихова трогодишња расправа била је иницирана приказом седмог издања *Горскої вијенца* (Петровић Његош 1920), који је Сима Пандуровић у новембру 1920. године објавио у београдском часопису *Мисао* (Пандуровић 1920: 1693–1700). Тридесетседмогодишњи аутор *Посмртних њочасици* (Пандуровић 1908) тада је уживао углед не само талентованог песника него и лудичног књижевног критичара, што му је за кратко време обезбедило позицију истакнутог сарадника *Мисли*. Ослањајући се на сопствено стваралачко и херменеутичарско искуство, он је поделио приређивачке пропусте Милана Решетара у три групе: грешке настале уношењем коментара који су излишни, грешке изазване одсуством коментара тамо где су преко потребни и, коначно, недовољно јасна или нетачна разјашњења одређених стихова (Пандуровић 1920: 1694). Негативни аксиолошки експеримент Симе Панду-

ровића окончан је констатацијом да у седмом издању *Горској вијенца* има „врло несретних, неуспелих или слабих објашњења” (Пандуровић 1920: 1699), чиме је савременим читаоцима *Горској вијенца* ускраћена могућност упознавања са естетском и философском вредношћу великог песничког дела (Пандуровић 1920: 1700). Ипак, ова пандуровићевски рационална класификација уочених грешака никако није могла бити главни узрок жустре „научне” дискусије јер су, на пример, Драгутин Костић (Костић 1909: 458–467), Владимир Ћоровић (Ћоровић 1913: 89–92) и Љубомир Стојановић (Стојановић 1923: 331–334; 394–397) строже од Симе Пандуровића критиковали текстолошко-интерпретацијске трансгресије Милана Решетара.

Разрешење ове дилеме потражили смо у резултатима упоредног ишчитавања „инфамног” приказа Симе Пандуровића и полемички интонираног одговора Милана Решетара, објављеног у *Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор* (Решетар 1921: 135–138). На почетку својег ауторског текста, приређивач *Горској вијенца* се ослонио на медитерански жовијалну досетку како би читаоце новопокренутог научног часописа упозорио на то да га је Сима Пандуровић недавно „пандурски прорешетао” (Решетар 1921: 135). Али, костићевско козерско експериментисање са каламбурима није могло прикрити чињеницу да је Милана Решетара тешко погодила тврдња сарадника *Мисли* како се једном песнику не може десити већа несрећа од тога да његова поетска дела тумачи филолог (Пандуровић 1920: 1696). Након овакве волтеровски ироничне оцене његовог дугогодишњег научноистраживачког рада, љутити Милан Решетар је, сасвим очекивано, одбацио с подједнаким негодовањем критичке примедбе и добронамерне сугестије Симе Пандуровића, замеривши при томе својем неистомишљенику што је „онако по мало балкански” (Решетар 1921: 138) тољагом навалио на човека који је посветио тридесет година живота тумачењу *Горској вијенца*.

Поета се уздржао од реплицирања Филологу, тако да је њихов спор настављен после двогодишње паузе, односно тек након што се Милан Решетар неопрезно препустио уживању у фалстафовски самообмањујућим реминисценцијама на сукоб у којем је „тријумфално” разобличио интелектуалну инфериорност Симе Пандуровића. Да будемо сасвим прецизни, Милан Решетар је потенцијалне читаоце и тумаче осмог издања *Горској вијенца* подсетио на свој чланак из 1921. године, у којем је доказао да је „Пандуровићева критика пјеснички неоснована и филолошки погрешна” (Решетар 1923: [III]). Одговор Симе Пандуровића био је кратак и врло оштар (Пандуровић 1923: 1453), док се присуство скерлићевски ауторитативног тона у његовом обраћању Милану Решетару може објаснити чињеницом да је управо тада преузео од Ранка Младеновића дужност уредника *Мисли*. Новостављени уредник београдског часописа је оптужио приређивача осмог издања *Горској вијенца* за пргаву нетрпељивост и старачку усићеност, при чему је његова тобожња неспремност да прихвати добронамерне сугестије

објашњена винаверовски дрском опаском да је Милан Решетар „човек који споро капира” (Пандуровић 1923: 1453).⁶ Поета је и у овом тексту прибегао духовитим инвективама, тематски врло сличним оним које су две године раније разљутиле Филолога. Наиме, Сима Пандуровић је у закључном сегменту својег *уредничког* (мој курзив, оп. а.) прилога изразио наду да ће Милан Решетар до стотог издања *Горског вијенца* усвојити све примедбе својих критичара и да ћемо тада коначно добити „дефинитивно прокоментарисано” издање Његошевог дела (Пандуровић 1923: 1453).

Колико год да је био британак одговор Симе Пандуровића, било би погрешно претпоставити да се то неповољно одразило на статус Милана Решетара у ондашњој академској заједници. Убрзо након окончања ове непријатне расправе, он је постао члан државног одбора (секције) за штампање целокупних дела Петра Другог Петровића Његоша, формиране поводом свечаног обележавања преноса његових посмртних остатака на Ловћен. Милан Решетар је, у договору са Павлом Поповићем и Павлом Стевановићем, обећао да ће припремити за издавање Његошев целокупни песнички опус. Међутим, ово издање није било резултат његовог самосталног приређивачког рада јер се одбор – услед државно-церемонијалних припрема за организацију главног догађаја на Цетињу – суочио са проблемом „краткоће времена” (Решетар 1926: 337), стога је Павле Стевановић преузео на себе део унапред утврђених обавеза Милана Решетара. О томе колико је био кратак рок за припремање рукописа прве књиге целокупних дела, најбоље сведочи податак да је Милан Решетар, према сопственом признању, завршио поговор 10. септембра 1925. године (Решетар 1926: 337), свега 11 дана пре него што су Песникови земни остаци свечано враћени у обновљену капелу на Ловћену.

Најдаровитији припадници млађе генерације проучавалаца Његошевог опуса – попут бриљантног лингвисте Данила Вушовића – нису били обесхрабрени невољним признањем Милана Решетара да су се уважени чланови одбора за штампање целокупних Његошевих дела суочили са великим бројем проблема, који нису могли бити разрешени, барем не у кратком року, чак ни уз издашну помоћ државе. Пет година након што је на београдском Филозофском факултету одбранио докторску дисертацију под насловом *Прилози проучавању Његишева језика*, Данило Вушовић је прихватио понуду издавача Јована Шарановића да буде редактор *Целокупних дјела Пејтра Другог Пејровића Његиша* (Петровић Његош 1935). Талентовани ученик Александра Белића био је, без сваке сумње, превише скроман у оцени резултата сопственог редакторског рада (Вушовић 1935: 655–657; Вушовић

⁶ Случај комедијант је на неочекиван начин разрешио ову нетактичну расправу о когнитивним способностима приређивача *Горског вијенца*. Наиме, четрдесетогодишњи Сима Пандуровић је управо 1923. године пензионисан због слабог здравља, док је „старачки усићен” Милан Решетар још увек био у радном односу на загребачком универзитету, када је објавио девето (претпоследње) издање Његошевог најпознатијег дела (Петровић Његош 1928).

1936: VII–X),⁷ нарочито када се узме у обзир да је друго издање *Цјелокућних гјела Пејтра Друјої Пејровића Њејоша* било допуњено поглављем под насловом *Њејошева дела њо хронолошком регу њосџанка* (Вушовић 1936: XI–XXVIII).⁸ Наведени исход мукотрпног научноистраживачког рада краткокеог Данила Вушовића пружио је савременом проучавању заоставштине великог песника ништа мање снажан подстицај од свеобухватне библиографије радова о Његошовом животу и стваралаштву, коју је његов подједнако даровити вршњак Божидар Ковачевић саставио и објавио, у виду засебне напомене, уз издање *Горскої вијенца* из 1940. године (Ковачевић 1940: XXXIX–LXV).

Прустовски меланхолични Милан Решетар није почетком 1939. године био заокупљен (минорним) разликама између деветог и десетог издања *Горскої вијенца* већ (не)поузданим успоменама на пријатељске дебате с покојним Љубомиром Стојановићем. Након што је децидирано саопштио да је десето издање (Петровић Његош 1940) настало као резултат његовог последњег читалачког сусрета са Његошевим делом, он се потрудио да објасни зашто је толико ценио управо једног од најстрожих критичара својег вишедеценијског приређивачког рада (Решетар 1940: LXIII). Тиме је још једном доказао да је искрено уважавао аргументоване научно-стручне примедбе својих неистомишљеника. Седамдесетдеветогодишњи Милан Решетар је привео крају рад на десетом издању *Горскої вијенца* у Фиренци, 11. априла 1939. године (Решетар 1940: LXIII). Тачно две године касније, германски враг „су седам бињишах” је окупирао његову домовину.

Немачке окупационе власти су у јуну 1941. отеле *Издавачко и књижарско прегузеће Геца Кон* од његовог законитог власника, који је ликвидирао у јесен 1941. године (Старчевић 2011: 26–27). За новог управника предузећа био је постављен нациста-библиофил Адолф Мостбек, методични пљачкаш имовине београдске јеврејске заједнице. Највреднија издања *Геце Кона* затим су транспортована у бечку Националну библиотеку, а преостала покретна и непокретна имовина нашег најбољег међуратног издавачког предузећа је 1942. године „уступљена” колаборационистичкој издавачкој кући *Јуџоисџок*. На бестидној пљачки засновано предузеће је брзо прерасло у главну издавачку фирму на територији недићевске Србије. Према замисли сарадника

⁷ Приликом прикупљања грађе за овај рад, користили смо примерак првог издања *Цјелокућних гјела Пејтра Друјої Пејровића Њејоша* који је Данило Вушовић покљонио своме професору, Александру Белићу. Књига се чува у фонду Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић”.

⁸ Упркос неспорном научном значају резултата приређивачког и редакторског рада Данила Вушовића, основано је претпоставити да је 1936. године много већу пажњу југословенске јавности привукла вест из *Полиџике*, под више него индикативним насловом *За ојкладу у десет динара, новосадски џимназисџа, њојео је цео „Горски вијенац”, с речником и коменџаром (суџрадан је доџао у џколу, џив и здрав)* ([Миленовић; Тановић] 1936: 8). Нажалост, неименовани новосадски дописник престоничког листа није успео да сазна ко је био издавач конзумираног издања *Горскої вијенца*, тако да ћемо се уздржати од пандуровићевски ироничних напомена, у вези с тешко сварљивим објашњењима Милана Решетара.

окупатора и њихових нацистичких налогодаваца, *Јуџосџџок* је био задужен да штампа и пропагира оне писце чија су дела могла допринети очувању расно чисте српске културе, коначно избављене од погубних утицаја југословенства, болшевизма и масонерије, односно свега оног што је наводно угрожавало српско национално и духовно биће. Стога је већ у децембру 1941. године било најављено да ће *Јуџосџџок* покренути едицију *Срџска књџџа* у оквиру које је, према замисли Владимира Велмар-Јанковића, требало да буде штампано „сто књџџа које би сваки Србин требао да прочита” (Стојановић 2012: 83). Овај „подухват чистих националних снага да се Србима поново подигне вера у своје моћи и вредности” ([М. П.] 1941: 5) предводио је угледни предратни публициста Живко Милићевић. Његови најважнији сарадници били су Сима Пандуровић, Урош Џонић и, наравно, Трифун Ђукић, приређивач два „окупацијска” издања *Горскоџ вијџџџа* (Петровић Његош 1941; Петровић Његош 1944). Привилегована позицијџа *Горскоџ вијџџџа* у оквиру ове едиције није могла оправдати гебелсовске етичке калкулације Ратка Парџџџанина и Владимира Велмар-Јанковића, тако да овај издавачки подухват заслужује да буде упамћен као еклатантан пример двадесетовековне политичке злоупотребе стваралаштва Петра Другог Петровића Његоша.

У завршном сегменту нашег рада, представићемо неколико најзначајнијих југословенских приређивачких подухвата реализованих у оквиру свечаног обележавања стогодишњице првог издања *Горскоџ вијџџџа*, при чему ћемо посветити додатну истраживачку пажњу „дискретним” траговима орвеловског новогвора, у тумачењима еминентних проучавалаца Његошевог најславнијег песничког дела. Насупрот већини осталих, револуционарним заносом наводно обузетих, послератних приређивача *Горскоџ вијџџџа*, Антун Барац није дозволио да научне заслуге класно неосвећеног дубровачког витеза буду умањене или чак препуштене заборау. Он је своју тврдњу да заоставштина Милана Решетара представља „основ сваком даљем раду, коме је сврха, да се Његош што више приближи читаоцу” (Варас 1947: 160) поткрепио напоменом да ће Матица хрватска штампати издање *Горскоџ вијџџџа* (Petrović Njegoš 1947 [a]) засновано на оном које је Милан Решетар приредио 1926. године (Петровић Његош 1926). Сагледамо ли лични допринос Антуна Барца изучавању *Горскоџ вијџџџа* из савремене истраживачке перспективе, основано је претпоставити да је он својим тумачењима песништва Петра Другог Петровића Његоша и Ивана Мажуранића антиципирао научноистраживачки значај компаративних анализа канонских остварења јужнословенских књижевности.

Загребачка *Просвџџџџа* је исте године објавила ћириличну и латиничну верзију *Горскоџ вијџџџа* (Petrović Njegoš 1947 [б]; Петровић Његош 1947 [б]). Предговор за ово издање је написао Владимир Поповић. За разлику од Антуна Барца, он је очигледно имао јасну представу о тада актуелном хоризонту очекивања идеолошки бескомпромисних читалаца и тумача наше књижев-

ности, попут Радована Зоговића и Милована Ђиласа. Не одустајући ни у једном сегменту својег „превреднујућег” текста од агитпроповског читавања непостојећих слојева значења у Његошево поетско-епско дело, он је егзалтирано закључио да су Тито и његови хероји испунили песникове профетске снове о будућој слободи јужнословенских народа, створивши „грађевину најживље стварности, истине, слободе и љепоте” (Поповић 1947: 24).⁹

Цетињско издање *Горскої вијенца* настало је као резултат заједничког рада Вука Павићевића, Јована Вукчевића, Јевта Миловића и Вида Латковића (Петровић Његош 1947 [в]). Уместо објављивања (индивидуалног) ауторског текста у виду предговора или поговора, што је било приређивачко решење које су одабрали сви остали издавачи „свечарских” издања Његошевог дела, чланови цетињског Одбора за прославу стогодишњице *Горскої вијенца* определили су се за публикавање заједничког саопштења ([Павићевић, Вуко и др.] 1947: 3–4). Претпостављамо да нам је управо због коауторског карактера овог флоскулама обремененог текста – у којем је већа пажња посвећена величању народнослободилачке борбе него прослави стогодишњице објављивања првог издања *Горскої вијенца* – било веома тешко да се отмено утиску како је коначна верзија саопштења била „лекторисана” у надлежном партијском комитету, а не у штампарији „Обод”. Ипак, ово издање је приређено на подједнако стручан начин као и сва остала из 1947. године, што је свакако била заслуга Вида Латковића, а не црногорских партијских функционера који су, убрзо након ове прославе, почели да припремају планове за изградњу паганског маузолеја на Ловћену.

Предговор сарајевском издању *Горскої вијенца* (Петровић Његош 1947 [г]) такође није лишен манифестација „спонтаног” читалачког задовољства, проузрокованих спознајом о херменеутичарским вештинама интелектуално свестраног Милована Ђиласа (Назечић 1947: 14–15). Међутим, текст Салка Назечића под насловом *Поводом стогодишњице „Горскої вијенца”* заслужује да буде идентификован као најкомпетентније написан рад о Његошевом животу и стваралаштву, објављен поводом свечаног обележавања великог догађаја из историје српске књижевности (Назечић 1947: 9–28). Према нашем дубоком уверењу, научна релевантност његове акрибичне и аргументоване анализе тематско-мотивске структуре *Горскої вијенца* долази до потпуног изражаја тек када луцидна промишљања даровитог ученика Павла Поповића упоредимо са дијалектичким вратоломијама Радована Зоговића, који је сматрао да само марксистичка књижевна критика може утврдити вредност Његошевог песничког дела (Зоговић 1948: 27).

⁹ Редакторске напомене Ђузе Радовића садрже скроман број информација о начину на који је приређено *Просвјешно* издање *Горскої вијенца* (Petrović Njegoš 1947 [б]; Петровић Његош 1947 [б]). У његовим напоменама је много више простора заузела критика предратне реакционарне власти, односно романтичарски надахнута демонизација „противнародних и ненародних управљача”, који наводно нису дозвољавали да *Горски вијенац* постане „општенародна својина” (Радовић 1947: 47).

Потпуно у складу с његовом тадашњом, несумњиво привилегованом, позицијом у партијској номенклатури, *Јуџословенска књиџа* је издање *Горској вијенца* са предговором његошолога-револуционара објавила чак три пута, у року од годину дана (Petrović Njegoš 1947 [д]; Петровић Његош 1947 [д]; Петровић Његош 1948). Што се тиче његовог методолошко-аналитичког приступа једној од највећих тема у нашој књижевној историографији, идеолошки ригидно конципиран текст *Њеџошева џоема о борби и слободи* (Зоговић 1948: 11–36) суштински се не разликује од стаљинистичког реферата о резултатима борбе за нову социјалистичку културу, који је Радован Зоговић саопштио на Петом конгресу Комунистичке партије Југославије 1948. године (Палавестра 2012: 95; Пековић 1986: 55–57). Због тога недовољно упућеног савременог читаоца не би требало да изненади његова ждановљевски методична дисквалификација „реакционарних” српских научника, филозофа и теолога, попут Бранислава Петронијевића и Николаја Велимировића (Зоговић 1948: 27; 32–33), чија тумачења *Горској вијенца* нису подржавала теорију Радована Зоговића о Његошу као аутору књижевног дела које је обезбедило државотворни легитимитет архитектама социјалистичког друштвеног поретка. Као што је познато, Радован Зоговић је након поменутог Петог конгреса Комунистичке партије Југославије одбио да се одрекне кремаљског хазјајина, што никако није могло проћи некажњено, чак ни у случају многозаслужног аутора *Пјесме о биоџрафији груџа Тиџа*. Само неколико месеци након што је *Јуџословенска књиџа* објавила треће издање *Горској вијенца* с предговором Радована Зоговића (Петровић Његош 1948), он је за своје партијске саборце постао ништа мање политички неподобан тумач Његошевог песништва од Бранислава Петронијевића или Николаја Велимировића.

На основу свега претходно наведеног, надамо се да је наш рад у задовољавајућој мери разјаснио узроке и последице, херменеутичких колико и етичких, изазова с којима су се суочавали приређивачи *Горској вијенца* током прве половине двадесетог века, посебно у ситуацијама када су њихове научноистраживачке компетенције биле обрнуто сразмерне степену личне политичке подобности, et vice versa.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Barac, Antun. Napomene i objašnjenja. U: Petar Drugi Petrović Njegoš. *Gorski vijenac: u spomen stogodišnjice prvog izdanja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1947, 159–198.
- BARAC 1947: *Gorski vijenac* / P. P. Njegoš. U spomen stogodišnjice prvog izdanja. [Priredio: Antun Barac]. Zagreb: Matica hrvatska, 1947.
- Вушовић, Данило. Поговор. У: Петар Други Петровић Његош. *Цјелокујна дјела Пејџра Пејџровића Њеџоџа*. Београд: Народна култура, 1935, 655–657.
- Вушовић, Данило. Предговор. У: Петар Други Петровић Његош. *Цјелокујна дјела Пејџра Пејџровића Њеџоџа*. 2 изд. Београд: Народна култура, 1936, VII–X.

- Вушовић, Данило. Његошева дела по хронолошком реду постанка. У: Петар Други Петровић Његош. *Цјелокућна дјела Пејтра Пејтровића Њејоша*. 2 изд. Београд: Народна култура, 1936, XI–XXVIII.
- Ковачевић, Божидар. Напомене; [Библиографија]. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац: историјско-собијније њри свршејку XVII вијека*. Београд: Задруга Професорскога друштва, 1940, XXXIX–LXV.
- Костић, Драгутин. [Књижевни преглед: Горски Вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша]. *Српски књижевни гласник* XXII/6 (1909): 458–466.
- Лотман, Јуриј. *Семјосфера: у свејту мишљења: човек, текст, семјосфера, историја*. Нови Сад: Светови, 2004.
- [Миленовић, Миомир; Тановић, Јован]. За опкладу у десет динара, новосадски гимназиста, појео је цео „Горски вијенац”, с речником и коментаром (сутрадан је дошао у школу, жив и здрав). *Полијтика* XXXIII/9995 [18. март] (1936): 8.
- Назечић, Салко. Поводом стогодишњице „Горског вијенца”. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Сарајево: Свјетлост, 1947, 9–28.
- [Павићевић, Вуко и др.]. О овом издању: [Предговор Одбора за прославу стогодишњице Горског вијенца]. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац: [1847-1947]*. Цетиње: Обод, 1947, 3–4.
- Палавестра, Предраг. *Послератна српска књижевност 1945-1970 и њена историја*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Пандуровић, Сима. *Посмртне њочаси*. Мостар: Штампарско-умјетнички завод Пахера и Кисића, 1908.
- Пандуровић, Сима. Горски Вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Седмо издање с коментаром Милана Решетара. Издање С. Б. Цвијановића, Београд, 1920. *Мисао* II/4 (1920): 1693–1700.
- [Пандуровић, Сима]. Осмо издање Горског Вијенца. *Мисао* V/3 (1923): 1453.
- Пековић, Ратко. *Ни рат ни мир, Панорама књижевних њолемика 1945–1965*. Београд: Филип Вишњић, 1986.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац: историјско-собијније њри свршејку XVII вијека*. Београд: Штампарија Николе Стефановића, 1870.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [увод и коментар М. Решетара]. Загреб: Дионичка тискара, 1890.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [увод и коментар М. Решетара]. Биоград: Државна штампарија краљевине Србије, 1892.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац*. Нови Сад: Штампарија браће М. Поповића, 1901.
- Petrović Njegoš, Petar Drugi. *Gorski vijenac* [protumačio M. Rešetar]. Zagreb: Knjižara L. Hartmana, [1904?].
- РЕШЕТАР 1904: *Gorski vijenac* vladike crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša. Protumačio ga Milan Rešetar. Trinaesto [= четрнаесто] izdanje. [Треће издање с коментаром Милана Решетара]. Sa slikama Kl[ementa] Crnčića. Zagreb: Knjižara L. Hartmana, [1904].
- РЕШЕТАР 1905: *Gorski vijenac* Vladike Crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša. Protumačio ga Milan Rešetar. Trinaesto [= петнаесто] izdanje. [Четврто издање с коментаром Милана Решетара]. U Zadru: Hrvatska knjižarnica, 1905.
- Petrović Njegoš, Petar Drugi. *Gorski vijenac* [protumačio M. Rešetar]. Zadar: Hrvatska knjižarnica, 1905.

- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [с коментаром М. Решетара]. Биоград: Књижара С. Б. Цвијановића, 1909.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац*. Београд: Књижара Томе Јовановића, 1910.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац: историјски догађај њри свршејћку XVII вијека*. Нови Сад: Штампарија учитељског деоничарског друштва „Натошевић”, 1910.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [с коментаром М. Решетара]. Биоград: Издање Књижарнице С. Б. Цвијановића, 1912.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [с коментаром М. Решетара]. Београд: Књижара С. Б. Цвијановића, 1912.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [1. црногорско изд. у славу стогодишњице рођења (1813–1913)]. Цетиње: Издавачка књижара А. Рајнвајна, 1913.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [ново издање са уводном ријечи од М. Цара]. Херцег Нови: Издање књижаре Јов. Секуловића, 1913.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац*. Чикаго: Књижара и штампарија Паландачић, [1915].
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац*. Женева: Библиотека југословенске књижевности, 1917.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац*. Београд: Сарајево, [192?].
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [с коментаром М. Решетара]. Београд: С. Б. Цвијановић, 1920.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [предговор М Цара]. Херцег Нови: Издање књижаре Јов. Секуловића, 1921.
- Petrović Njegoš, Petar Drugi. *Gorski vijenac* [predgovor M. Cara]. Herceg Novi: Izdanje Knjižare Jov. Sekulovića, 1922.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац: историјски догађај њри свршејћку XVII вијека*. Београд: Издавачка књижарница Томе Јовановића и Вујића, 1922.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [с коментаром М. Решетара]. Биоград: С. Б. Цвијановић, 1923.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац: историјски догађај њри свршејћку XVII вијека*. Београд: Књижарница Томе Јовановића и Вујића, 1924.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац; Луча микрокозма; Шћейан Мали* [у редакцији М. Решетара]. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1926.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац*. Св. 1 [Брајево писмо, за слепе спремио В. В. Рамадановић]. Земун – Александрово: Нова светлост, 1927.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац*. Св. 2 [Брајево писмо, за слепе спремио В. В. Рамадановић]. Земун – Александрово: Нова светлост, 1927.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац: историјски догађај њри свршејћку XVII вијека*. Београд: Т. Јовановић и Вујић, 1928.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [с коментаром М. Решетара]. Биоград: С. Б. Цвијановић, 1928.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац: историјски догађај њри свршејћку XVII вијека*. Београд: Књижарница Томе Јовановића и Вујића, 1934.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац: историјски догађај њри свршејћку XVII вијека* [за позорницу прерадио С. Перуновић]. Београд: Просвета, [1934].

- Петровић Његош, Петар Други. *Цјелокуйна дјела Пејтра Пејтровића Њејоша* [у редакцији Д. Вушовића]. Београд: Народна култура, 1935.
- Петровић Његош, Петар Други. *Цјелокуйна дјела Пејтра Пејтровића Њејоша*. 2 изд. [у редакцији Д. Вушовића]. Београд: Народна култура, 1936.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [предговор М. Цара]. Херцег Нови: Издање Књижаре Јов. Секуловића, 1939.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [с коментаром М. Решетара]. Београд: Државна штампарија, 1940.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац: историјско саопштење његовој свршејку XVII вијека* [прир. Б. Ковачевић]. Београд: Задруга Професорског друштва, 1940.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [предговор и коментар Т. Ђукића]. Београд: Југоисток, 1941.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [предговор и коментар Т. Ђукића]. Београд: Југоисток, 1944.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац*. Београд: Просвета, 1947.
- Petrović Njegoš, Petar Drugi. *Gorski vijenac: u spomen stogodišnjice prvog izdanja* [priredio A. Barac]. Zagreb: Matica hrvatska, 1947.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац: 1847-1947* [предговор В. Поповића; редакција и коментар Ђ. Радовића]. Загреб: Просвјета, 1947.
- Petrović Njegoš, Petar Drugi. *Gorski vijenac: 1847-1947* [pogovor V. Popovića; komentar Đ. Radovića]. Zagreb: Prosvjeta, 1947.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац: [1847-1947]* [објашњења саставио В. Павићевић; рјечник Ј. Вукчевић]. Цетиње: Обод, 1947.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [предговор и коментари С. Назеичића]. Сарајево: Свјетлост, 1947.
- Petrović Njegoš, Petar Drugi. *Gorski vijenac: [1847-1947]* [predgovor R. Zogovića]. Beograd: Jugoslovenska knjiga, 1947.
- Petrović Njegoš, Petar Drugi. *Gorski vijenac: [1847-1947]* [predgovor R. Zogovića]. Beograd: Jugoslovenska knjiga, 1947.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [предговор Р. Зоговића]. Београд: Југословенска књига, 1947.
- Петровић Његош, Петар Други. *Горски вијенац* [предговор Р. Зоговића]. Београд: Југословенска књига, 1948.
- Поповић, Владимир. Његош и наше вријеме. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац: 1847-1947*. Загреб: Просвјета, 1947, 7–43.
- [М. П.]. Покретање библиотеке „Српска књига”. *Ново време*, I/199 [21. децембар] (1941): 5.
- Радовић, Ђуза. Напомене уз ово издање. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац: 1847-1947*. Загреб: Просвјета, 1947, 47–51.
- Решетар, Милан. [Увод и коментар]. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Загреб: Дионичка тискара, 1890, [I– II]; 1–80.
- Решетар, Милан. Предговор; Садржај Горског Вијенца, језик, издања и пријеводи. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски Вијенац*. Биоград: Државна штампарија краљевине Србије, 1892, VII–VIII; IX–XXII.
- [Решетар, Милан ?]. [Петар Други Петровић Његош]. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Нови Сад: Штампарија браће М. Поповића, 1901, III–V.

- Rešetar, Milan. Sadržaj Gorskoga Vijenca, jezik, izdanja i prijevodi. U: Petar Drugi Petrović Njegoš. *Gorski vijenac*. Zagreb: Knjižara L. Hartmana, [1904?], V–XVI.
- Rešetar, Milan. Sadržaj Gorskoga Vijenca, jezik, izdanja i prijevodi. U: Petar Drugi Petrović Njegoš. *Gorski vijenac*. Zadar: Hrvatska knjižarnica, 1905, III–XVI.
- Решетар, Милан. Предговор; Живот и рад Петра Петровића Његоша. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Биоград: Издање књижаре С. Б. Цвијановића, 1909, [VII]; IX–LIX.
- Решетар, Милан. Предговор; Живот и рад Петра Петровића Његоша. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Биоград: Издање књижаре С. Б. Цвијановића, 1912, [VII]; IX–LXX.
- Решетар, Милан. Предговор; Живот и рад Петра Петровића Његоша. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Биоград: Издање књижаре С. Б. Цвијановића, 1920, [III]; V–LVIII.
- Решетар, Милан. К тумачењу Горскога вијенца. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* I/1 (1921): 135–138.
- Решетар, Милан. Предговор; Живот и рад Петра Петровића Његоша. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Биоград: Издање књижаре С. Б. Цвијановића, 1923, [III]; V–LIX.
- Решетар, Милан. [Поговор и објашњења]. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац; Луча микроkozма; Шћейан Мали*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1926; 337–355.
- Решетар, Милан. Предговор; Живот и рад Петра Петровића Његоша. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Биоград: Издање књижаре С. Б. Цвијановића, 1928, [III]; V–L II.
- Решетар, Милан. Живот и рад Петра Петровића Његоша: [Напомена]. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Београд: Државна штампарија, 1940, IX–LXIII.
- Секуловић, Јован. Напомена. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Херцег Нови: Издање књижаре Јов. Секуловића, 1913, 3–4.
- Старчевић, Велимир. *Књига о Геци Кону*. Београд: Просвета, 2011, 26–27.
- Стојановић, Александар. *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.
- Стојановић, Љубомир. Горски Вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Осмо издање с коментаром Милана Решетара. Издање С. Б. Цвијановића, Београд, 1923. *Просветни Гласник* XL/5–6 (1923): 331–334; 394–397.
- Ђоровић, Владимир. Горски Вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Шесто издање с коментаром Милана Решетара. У Београду 1912. Издање С. Б. Цвијановића [оцене и прикази]. *Лейопис Машице српске* LXXXVIII/291 (1913): 89–92.
- Цар, Марко. Петар Петровић-Његош. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Херцег Нови: Издање књижаре Јов. Секуловића, 1913, 5–15.
- Цар, Марко. Петар Петровић-Његош. У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Херцег Нови: Издање књижаре Јов. Секуловића, 1921, 5–15.
- [Чобелић, Лазар]. [Уводни чланак]. *Цейињски Вјесник* I/18 [25. август] (1908): 1.
- [Чобелић, Лазар]. Решетарово издање „Горског Вијенца”. *Цейињски Вјесник* II/12 [11. фебруар] (1909): 1–2.
- Џонић, Урош. Петар II Петровић Његош (живот и рад). У: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Женева: Библиотека југословенске књижевности, 1917, 3–19.

THE MOUNTAIN WREATH EDITIONS FROM 1901 TO 1950

S u m m a r y

This study is based on the results of a detailed analysis of *The Mountain Wreath* editions published between 1901 and 1950. The editions of Njegoš's most famous poem were construed chronologically, as per the time when they became available to the readers, and not as per a priori determined valuing criteria, such as literary-historic relevance or the grade of political-ideological (mis)use of Njegoš's poetic heritage, which was especially obvious during the marking of the centennial of publishing of the first edition of *The Mountain Wreath* (1947). This study shall also give, among other things, the analysis of the causes and consequences of (professional, ethical and existential) challenges which the editors of *The Mountain Wreath* faced, especially in the situations when their scientific-researching competences were inversely proportional to the grade of their personal political suitability.

Key words: Petar II Petrović Njegoš, *The Mountain Wreath*, literary canon, the first half of XX century, editors, publishers, periodical literature, literary polemic.

Проф. др Душко Певуља

ИЗДАЊА ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА ОД 1951. ДО 2000. ГОДИНЕ

У раду се описују најважнија издања *Горског вијенца* Петра Петровића Његоша штампана у другој половини двадесетог вијека. Главна пажња усмјерена је на одређујуће издавачке, културолошке, просвјетне и националне моменте у полувијековном издавачком презентовању највећег пјесничког дјела српске књижевности. Издвојене су најзнатније едисије у којима се појављивао велики спјев, затим појединачна издања, њихови приређивачи и аутори коментара. Наглашавање или пригушивање изразитог националног карактера *Горског вијенца* наметнуло се као важан предмет испитивања, преко кога је могућно сагледати како судбину аутора и његовог дјела тако и језика, културе и народа чије је *Горски вијенац* знамење.

Кључне ријечи: Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, издавач, приређивач, едисија, култура, национални садржај.

1.

У години у којој је обиљежавана 150-годишњица *Горског вијенца*, истакнути српски филолог Радмило Маројевић објавио је књигу *Горски вијенац: изворно читање*. У њеној уводној биљешци аутор истиче и сљедеће: „Дочекали смо 1997. годину потпуно неспремни. Немамо критичко издање *Горског вијенца*. Немамо потпуни лексикографски опис језика Његошевог ремек-дјела [...] Немамо критички обрађен збирни коментар *Горског вијенца*. Немамо описан стих *Горског вијенца* са становишта модерне версологије. Непотпуно је и фрагментарно изучен језик Његошевог пјесничког дјела. Немамо редовни библиографски попис радова из његошологије. Немамо (тачније: нисмо имали) Његошев гласник, периодичну публикацију посвећену Његошу, његовом пјесничком опусу, његовој историјској улози, његовој епоси.”¹

¹ Радмило Маројевић, *Горски вијенац: изворно читање*, Никшић: Никшићке новине – Београд: Унирекс, 1999, стр. 7.

Ове ријечи није написао малодушни критизер, већ марљиви истраживач који је свјестан да се озбиљност једне националне филологије мјери и бројем критичких издања дјела њених највећих књижевних стваралаца. Радмило Маројевић ће у годинама које су услиједиле након књиге *Горски вијенац: изворно чишање* сам урадити институтске послове, свестрано обрадити скоро читав опус највећег српског пјесника. Године 2005. објавио је *Горски вијенац* са критичким издањем, текстологијом, редакцијом и коментаром, на преко хиљаду страница густо штампаног текста. Потом су услиједиле Маројевићева критичка издања и осталих Његошевих дјела.

Чини се да бројна издања *Горској вијенца* у другој половини двадесетог вијека, затим књиге, студије и текстови написани у виду и форми пратећих додатака, не могу да оспоре истину садржану у констатацији којом смо започели овај рад.

2.

Када је ријеч о издавачкој презентацији опуса Петра II Петровића Његоша у другој половини двадесетог вијека, онда посебно треба издвојити петнаест издања његових цјелокупних дјела, објављиваних од 1952. до 1984. године. Прво издање *Горској вијенца* и допунски тираж првог издања (1952. и 1957. године) објавила је Просвета из Београда. Друго издање Његошевих цјелокупних дјела појавило се 1967. године и јубиларног је карактера, штампано поводом 150 година од пјесниковог рођења. Поред Просвете, издавачи су били и Обод са Цетиња и Свјетлост из Сарајева. Треће и наредних дванаест фототипских издања (закључно са 1984. годином), плод су саиздавачког подухвата Просвете и Обода. У првом издању *Горски вијенац* чини посебни том, док је трећи том наредних четрнаест издања ових цјелокупних дјела обухватио два Његошева дјела: *Горски вијенац* и *Лучу микрокозма*. Текст *Горској вијенца* приредили су за штампу Радосав Бошковић и Видо Латковић, док је биљешке и објашњења написао Латковић. У посљедњем издању из 1984. године, текст најпознатијег Његошевог дјела заузима 122 (89–131), а коментари 83 странице (231–314). У приређивачкој биљешци под насловом „О *Горском вијенцу* и досадашњим тумачењима појединих места у спеву”, која претходи објашњењима, Видо Латковић наводи неколике драгоцене појединости о најважнијим издањима дјела и најпознатијим коментаторима. Текст се завршава опрезном констатацијом: „У сваком случају овај коментар *Горској вијенца* представља резултате свих досадашњих напора (до којих је писац могао доћи) да се поједина места у спеву протумаче.”²

² Петар Петровић Његош, *Горски вијенац / Луча микрокозма*, Београд–Цетиње, 1984, стр. 229.

Као лектирно дјело *Горски вијенац* је веома често објављиван у оквиру едиција намијењених ђацима на различитим нивоима школовања. Дјело је у четири наврата штампано у *Књизи о Његошу* (1966, 1968, 1970, 1971), коју је зналачки приредио Војислав Ђурић. У невеликој напомени на крају овог издања, Ђурић каже: „Састављач ове књиге при избору текстова имао је на уму младог читаоца, између тринаест и петнаест година, који се први пут упознаје са Његошем. Зато је изабрао најчитљивије текстове о Његошу, а од Његошевих дела *Горски вијенац*, неколико писама и једну песму – опет оно што је најприступачније младом читаоцу. Састављач се колебао да ли да скрати *Горски вијенац*, или да га дâ у целини, па се одлучио за ово друго, сматрајући да ће и млад читалац, ако уложи већи напор, моћи да схвати суштину размишљања владике Данила и игумана Стефана, која представљају најтеже делове пева и која би се најпре морала изоставити.”³

Ова књига примјер је како треба приређивати дјела великих писаца као школска издања водећи рачуна о намјени и могућностима прилагођавања настави књижевности. У цитираном дијелу напомене којом је пропратио *Књиу о Његошу*, види се шта је Ђурић одабрао из пјесниковог опуса. Занимљивији је и приређивачки оправданији први дио ове књиге-зборника у којем су донесени одломци из текстова неких од најистакнутијих тумача Његошевог дјела. Ђурић је направио добру равнотежу између текстова претежно биографског карактера и оних у којима је тежиште на интерпретативном. Најважнији моменти из Његошевог животописа приказани су кроз зналачки одабране фрагменте из књига Вука Карацића, Љубомира Ненадовића и Исидоре Секулић; одломци интерпретативног карактера тематски су везани за *Лучу микрокозма* (Видо Латковић), Његошеву поезију (Војислав Ђурић) и анализу најупечатљивијих ликова *Горској вијенца*, владике Данила и игумана Стефана (Павле Поповић). У поглављу „Странци о Његошу”, Ђурић се определијелио за свједочанства и записе Хенрија Лејарда, Едварда Левича Митфорда, Чарлса Лема и Гарднера Вилкинсона, преузете из дјела Љубомира Дурковића Јакшића *Енглези о Његошу*. На почетку *Књиге о Његошу* налази се дио о *Горском вијенцу* из *Историје нове српске књижевности* Јована Скерлића. Привидно, први и други дио ове корисне књиге нису у сагласју јер су само три одломка посвећена Његошевим дјелима која су уврштена у овај избор. Међутим, очигледна је намјера састављача да сачини један портрет великог пјесника и тако омогући и боље познавање његове личности и практично свеукупног дјела, али и да га не сведе на оно на шта се у школским програмима – најчешће неизбјежно и претежно оправдано – случај са великим писцима: на ђачке лекције саображене са поједностављеним наставним плановима и програмима.

³ *Књига о Његошу*, приредио Војислав Ђурић, Београд, 1968, стр. 196.

Најутицајнија едиција у другој половини двадесетог вијека, она која је више деценија обликовала национално књижевно памћење и моделовала књижевноисторијску свијест српскога народа, позната је под називом „Српска књижевност у сто књига”. Издавачи ове едиције, замишљене да представи српску књижевну баштину, мимо традиције њеног приказивања у најзнатнијим историјама српске књижевности, биле су двије националне институције, Матица српска и Српска књижевна задруга. За двије књиге у којима је презентовано Његошево дјело предговор је написао Војислав Ђурић, који је *Горском вијенцу* и *Лучи микрокозма* придружио (у првој књизи) и избор из пјесничког опуса пустињака цетињског (редакцију текстова у обје књиге обавио је Владан Недић). Избор је праћен занимљивом уводном студијом „Његошева поетика” у којој је Ђурић анализирао бројна мјеста из Његошевих пјесмотвора у којима се на особен начин разматрају и разумијевају проблеми пјесничког стваралаштва, посебно „задатка песниковог и могућности песникових”. Ђурић је, наравно, обухватио и друге појединости о проблему и смислу умјетничког стварања јер је Његош био пјесник који пјесничко стварање није одвајао од мисли о његовој суштини и смислу, како је уосталом обрађивао и друге теме, од антрополошких до метафизичких: „Тако огроман регистар мисли и осећања, који се креће од најнепоштедније критике до најопојнијег заноса, нема ниједан други наш песник. Његошева критика – у безбројним видовима и нијансама – обухватила је и космичке и људске услове постојања”.⁴

Након много афирмативних квалификација изнесених о великом пјеснику, Ђурић на крају свога текста пише: „Његошеве теме, мисли и осећања имају, очевидно, у највећој мери општенародни и општечовечански значај. Његов песнички поступак [...] представља највиши степен савршенства, јер је исто толико сликарски колико и музички, јер су песничке слике грађене колико бојом и рељефом толико и звуком речи, тако да се пластичност осећа као звучност и звучност као пластичност”.⁵ А одмах затим неочекивано, супротно претходно реченом, закључује: „Но због тога Његошева поезија не може се потпуно превести ни на један језик и зато није светска онолико колико би да је наш језик светски.”⁶ Иако овдје није посве јасно у ком значењу је употребљен термин „светска”, Његошева поезија, по својим смисаоним и поетским својствима представља универзалну, општечовјечанску – па према томе и свјетску – вриједност. Величина језика и његова распро-

⁴ Војислав Ђурић, „Његошева поетика”, у: Петар Петровић Његош, *Пјесме / Луча микрокозма / Горски вијенац*, Нови Сад – Београд, 1969, стр. 38 (друго издање, прво је изишло 1964).

⁵ Исто, стр. 42.

⁶ Исто.

страњеност не одређују карактер и калибар нечега што је немогуће ограничити, што се препоручује својом неограниченошћу.

Занимљиво је да су Његошева дјела у овој редакцији донесена практично без коментара и нужних објашњења, без којих су незамислива. Сажете напомене о појединим дјелима, које је написао Владан Недић, збирно износе мање од десет страница. Неке од њих су испод нивоа великог пјесника, колекције и приређивача књиге. На примјер, седамнаести стих *Горској вијенца*: „Ево тајна бесмртника”, овако је „објашњен”: „Ево где је тајна бесмртникова”.

У најтрајнијој и најрепрезентативнијој едицији српске књижевности и културе, Колу Српске књижевне задруге, *Горски вијенац* је први пут објављен 1973. године (Коло 66, књига 442). Наредних двадесет година, прештампан је још шест пута. Критичко издање дјела с коментаром приредио је Никола Банашевић. Вишеструко је занимљива ова редакција гласовитог дјела. У њеном предговору Банашевић се осврће на главна издања *Горској вијенца* и дотадашње коментаре, више се задржавајући на оним најважнијим. Свјестан замашности посла који је урадио, Банашевић закључује: „Коментар *Горској вијенца* неће бити задуго у потпуности довршен. Он ће бити стално прошириван новијим начином прилажења том спеву. Обраћаће се и даље пажња тачном значењу појединих речи и реченица, а откриће се још понеки необјашњени или недовољно протумачени стих. Сем тога, коментар неће бити потпун ако се на многим местима не скрене пажња на идејну и уметничку страну спева и не истакне особеност Његошевог песничког израза, повезана ритмом и мелодијом његових десетераца. Није довољно рећи шта је песник рекао него и како је нешто изразио, и, уколико је могуће, како се његова песничка идеја рађала и развијала. Песникова се величина неће умањити ако се укаже и на неки недостатак или несавршенство његовог најбољег спева. Коментар *Горској вијенца* треба да многом читаоцу помогне да скрати своја трагања, да боље продре у садржину спева и да се присније саживи с Његошевом поезијом”.⁷

Текст Његошевог главног дјела у овом издању износи 134 странице (3–137), а коментар скоро двоструко више, 260 страница (141–400). Већ из ове чињенице се види колики напор је учинио Никола Банашевић. Овдје наведене његове ријечи откривају нам свијест о изазовном послу коментарисања стихова *Горској вијенца*. Тачно је примијећено да се смисао Његошевих стихова не може докучити док се они ваљано не прочитају. Једновремено, није их могућно текстолошки прочитати ако се нема на уму њихов смисао. Овом вриједном издању *Горској вијенца*, једном од најзначајнијих од његовог првог објављивања 1847. године, недостаје студија у којој би се освијетлили моменти у којем дјело настаје и које призива те подвукао на-

⁷ Никола Банашевић, „О издању *Горској вијенца*”, у: Петар Петровић Његош, *Горски вијенац*, Београд, 1973, стр. XXIII.

ционални садржај и карактер. Поред свега осталог, на то је обавезивала и едиција у оквиру које се дјело појавило. Очеvidно, у југословенском контексту српске културе друге половине двадесетог вијека то није било пожељно, а очигледно ни могућно.

5.

Горски вијенац је објављен и у првом колу чувене библиотеке „Реч и мисао”, издавачке куће Рад из Београда, у препознатљивој опреми и формату. Дјело је штампано уз коментар и рјечник Милана Решетара. На крају овога издања налази се кратак текст Трифуна Ђукића, чији завршни пасус снажно и убједљиво истиче национални карактер и значај Његошевог спјева. Вриједи тај дио у цјелости цитирати: „У овом делу, које је посвећено оцу Србије Карађорђу, Његош је дао величанствену поему *историческої збиїтїи-ја*, такорећи *ейойеју срїске ейойеје*, дело широко национално, али по својим високим квалитетима исто тако и универзално, као ретко које дело у светској књижевности. У том спеву ловћенски цин – ’духом и тијелом издигнут изнад милиона других’ – дао је и своју личну песму, ’свој роман’. Карактеришући своју земљу и њене јунаке, он је кроз њих давао себе. И можда никада једна историјско-национална драма није у себи дала толико личног песниковог обележја, као што је то дао *Горски вијенац*. Оно што је његов творац, као велики родољуб и носилац народног завета, имао у души, оно чиме га је сама природа издигла на висину са које се ’повише нешто од других види’ и његове умне видике осветљавало више него видике других људи, и најзад све оно у чему су сагоревале и сагореле тајне његовог интимног живота – све је то нашло места, посредно или непосредно. *Горски вијенац*, велика национална драма, уистину је осећање драме самог Његоша”.⁸

Друкчији национални садржај *Горском вијенцу* намијениће издавачко предузеће Рад из Београда у својим важним и у настави књижевности утицајним колекцијама „Југословенски писци” и „Дом и школа”. Аутор предговора за ова издања *Горскої вијенца*, Милија Станић, национални смисао дјела тумачи потпуно другачије од Трифуна Ђукића. Ево главног одломка Станићевог текста из којег се то бјелодано види: „Његош је свакако најснажнији и најмисаонији југословенски песник. *Горски вијенац* није велико дело само по томе што је у њему у суштини тачно одражен историјски ход наших народа, што је у њему генијално насликана борба наших народа против завојевача и поробљивача. Он је велико уметничко дело и по томе што представља богату ризницу узвишених мисли, које нису ништа друго до сажето, синтетизовано приказано богато искуство, друштвена стварност

⁸ Трифун Ђукић, „Његош и *Горски вијенац*”, у: Петар Петровић Његош, *Горски вијенац*, Београд, 1960, стр. 158.

црногорског и других наших народа. Он је велико дело и по томе што је све то изнесено у снажним, чистим, као у мрамору исклесаним десетерачким стиховима. Ту величину употпуњује, даље, богато врело дивне поезије, изванредно снажног и живописног сликања појава, догађаја и људи, затим богата галерија омирски лепих ликова, храбрих бораца и заточеника слободе и поштења. Нада све, *Горски вијенац* остаје као једна од најистакнутијих књига борбе за слободу, а против ропства и тлачења људи”⁹

Предговарач овог издања *Горског вијенца* великом дјелу приписује све оно што оно није, а одриче српски национални садржај који чини његову окосницу и најдубљи смисао. Спјев је југословенски, црногорски, својина свих наших народа, израз њихове борбе за слободу и против поробљивача, само што се не каже које борбе и којих поробљивача. Ова десемантизација огледни је примјер суспендовања српског националног садржаја из најсрпскијег књижевног дјела написаног на српском језику и потврда југословенског кретања српске културе у којој је пригушивано оно што је утемељује и што јој даје репрезентативна обличја.

Још један примјер, поред безбројних који се могу навести, означава кретање српске културе путем беспризорног изостављања њених матичних садржаја. Наравно, не случајно, опет се тиче Његоша, али и великог Иве Андрића, који је најприснију духовну сродност са творцем *Горског вијенца* учестало истицао. У есејистичкој књизи Иве Андрића *Умјетник и његово дело*, из 1976. године, уз гласовити текст „Његош као трагични јунак косовске мисли”, може се прочитати и сљедећи коментар: „У време када је Андрић писао своје радове о Његошу почела је у српској међуратној књижевности да се повампирује косовска митологија, која је у времену пред Први светски рат одиграла велику улогу у романтичарском заносу једне генерације што је живела често од фикција и њих је сама стварала. Идеја о косовском миту била је у том тренутку романтичарска фикција, али се касније изобличила. Стога се намеће потреба да се разграничи Андрићева визија косовске трагедије од вербалног *митологисања* које је карактеристично за то време. Без сваке сумње је да Андрићева литерарна евокација косовског мита и драматизација Његошеве судбине као рефлекса одређене историјско-психолошке подлоге води корене из времена пре Првог светског рата и да у њој има извесног патоса својственог томе времену и тој тада најмлађој генерацији. Исто тако је јасно да је Андрићев есеј *Његош као трагични јунак косовске мисли* настао у време једне *кампање* која је имала националистичке основе [...]. Андрић својим писањем о Његошу и косовској трагедији пориче патетичну митологију и националистички мит на исти начин на који су је у првим данима након Првог светског рата порицали писци тзв. модернистичке оријентације. За њих је поетизована предратна митологија била лаж, јер су иза

⁹ Милија Станић, „О Његошу”, у: Петар Петровић Његош, *Горски вијенац*, Београд, 1954, стр. 29.

свега видели трагику људскости и људске мисли. И Андрић им се у томе придружује.”¹⁰

Угледни приређивачи Андрићевих сабраних дјела као да су тражили оправдање за објављивање једног од најбољих његових текстова и најзначајнијих који су о Његошу до данас написани. У том необједљивом домишљању, идеолошки изразито обојеном, кривотворе се и Андрићев текст и његов однос према претходнику којег је посвојио за свога најближег духовног сродника.

6.

Под насловом *Пусџињак џеџињски*, као четврта књига првог кола библиотеке „Ex libris”, издавачке куће Слово љубве из Београда, објављен је избор из цјелокупног пјесништва Петра II Петровића Његоша. Избор је сачинио и предговор написао пјесник Матија Бећковић. У ово издање ушли су избори из Његошеве поезије и преписке, умјешно изабрани дијелови из *Луче микрокозма* и *Шћејана Малој* те интегрални текст *Горској вијенца*. Ријеч је о добро осмишљеној едицији, утемељеној дјелом деспота Стефана Лазаревића, у редакцији Миодрага Павловића. Избор из Његошевог дјела, графички, форматом, укупном опремом, један је од најљепших који је објављен у другој половини двадесетог вијека. Ипак, оно што ову књигу чини посебном је предговор Матије Бећковића под насловом „Над Његошевим рукописом”. Претежнији дио Бећковићевог текста у знаку је својеврсног пјесничког дијалога са Његошем, сусрета пјесника са пјесником. Матија Бећковић је загледан у сачувани рукопис *Горској вијенца* (од 1. до 1528. стиха). Над њим су застајали многи књижевни историчари, његови тумачи, будући да омогућава увид у оно у шта никад није могуће поуздано проникнути, у стваралачки поступак једнога класика. Његошеве исправке и поправке, потврђују да и највећи нису без стваралачких немира и да се заиста „без муке пјесна не испоја”. Бећковић пише: „На најспонтанијим стиховима, који су део наше свести и које је, као да су клесани у камену, немогуће другачије замислити, види се сва мука писања и тајна рађања свакога слова.”¹¹ Вриједи овдје навести још један примјер овога стваралачког „дијалога”: „Славни почетак *Горској вијенца* накнадно је дописан, а по прилици и написан [...]. Био је почео стихом: ’црни дане, а црна судбино’, што је прави почетак, али за тужбалицу. Онда је дописан увод који је нашу заветну муку сместио у оквире судбине Европе.”¹² Бећковићев текст у богатој рецепцији

¹⁰ Иво Андрић, *Уметник и његово дело*, Београд–Загреб–Сарајево–Љубљана–Скопје, 1976, стр. 311–312.

¹¹ Матија Бећковић, „Над Његошевим рукописом”, у: Петар Петровић Његош, *Пусџињак џеџињски*, Београд, 1979, стр. 5.

¹² Исто, стр. 4.

Његошевог опуса заузима истакнуто мјесто иако је то до сада ријетко наглашавано. Потврђује се оно што се прећутно зна, али нерадо понавља: о највећима поуздано могу писати само велики, скоро искључиво само они који су неким својим својством дорасли изазовним „сучељавањима”. Блистав примјер пуноће дијалога двојице српских великана јесте књига *Религија Њеџеова* владике Николаја Велимировића, која је била и остала незаобилазни моменат у регистру читања и тумачења Његошеве пјесничке и религијске мисли. Матија Бећковић се, на срећу, не ограничава само на сачувани аутограф најгласовитијег дјела српске књижевности, како би се помислило на основу наслова његовог предговора књизи *Пусићинак цетињски*. Означава се – понављамо то – оно што се ријетко чинило у другој половини двадесетог вијека: национални значај *Горској вијенца*: „Кад не би постојао рукопис, веровао бих да *Горски вијенац* није нико написао, већ да је одувек постојао. А све велике песме постоје пре него што су записане, старије од себе и својих твораца. *Горски вијенац* сам могао замислити без нас, али нас без *Горској вијенца* није ми могуће ни замислити, ни објаснити”.¹³

7.

У другој половини двадесетог вијека *Горски вијенац* Петра Петровића Његоша објављен је преко стотину и четрдесет пута (рачунајући нова и обновљена издања). Готово сви главни југословенски издавачи штампали су ово дјело. Просвета, Нолит, Српска књижевна задруга, Рад из Београда; Матица српска из Новог Сада; Дечје новине из Горњег Милановца; Обод са Цетиња, Графички завод и ЦИД из Подгорице; Матица хрватска, Вјесник и Просвјета из Загреба; Свјетлост из Сарајева; Младинска књига из Љубљане. Све наведене издавачке куће и институције публиковале су Његошев спјев у својим најважнијим едицијама.

Приређивачи *Горској вијенца*, аутори предговора и пратећих текстова и студија, састављачи коментара и објашњења су филолози, лингвисти, историчари књижевности са читавог некадашњег југословенског простора (укључујући и оне чији су радови прештампавани из ранијег периода): Милан Решетар, Видо Латковић, Радосав Бошковић, Ристо Ј. Драгићевић, Ђуза Радовић, Војислав Ђурић, Владан Неђић, Милија Станић, Перо Слијепчевић, Душко Арежина, Никола Банашевић, Матија Бећковић, Јован Деретић, Голуб Добрашиновић, Салко Назечић, Димитрије Калезић, Крсто Миловановић, Драго Ђупић, Александар Младеновић, Војислав Никчевић, Јован Стриковић и други.

* * *

¹³ Исто, стр. 1.

Судећи према броју издања, *Горски вијенац* је у другој половини двадесетог вијека имао статус једног од најчешће прештампованих дјела српске књижевности. Као лектирна књига ово дјело је живјело у свијести читалаца на читавом некадашњем југословенском простору. Посебно је драгоцјено што је у нареченом периоду нарастао и коментар *Горског вијенца* који је омогућавао потпунији и тачнији увид у смисао Његошеве пјесничке ријечи. У тумачењима која су била саставни дио опреме овога дјела, по правилу није наглашаван његов национални смисао, иако је ријеч о књизи која представља магистралну редакцију косовске завјетне мисли, утемељујуће компоненте српског националног идентитета. Умјесто тога, Његошев спјев, без икаквог упоришта у његовом садржају, означавао је као југословенски или као својина свих народа и народности друге Југославије. То смо у овоме раду, чији карактер је изразито прегледни, настојали да докажемо на неколико показних примјера.

Изненађујуће је што се то битније није промијенило ни у посљедњој деценији двадесетог вијека, када је југословенска држава престала да постоји. Показало се да је полувјековно дејство једне идеологије битно утицало на српску културу и србистику. Ипак, почетком двадесет и првог вијека, заслугама Радмила Маројевића, добићемо критичка издања готово свих Његошевих дјела, што разумијевамо као научни допринос али и важан национални знак. У нашем вијеку појавиће се и књига Мила Ломпара *Његошево пјесничко наследство*, у редовном Колу Српске књижевне задруге, која, након евидентног вишедеценијског замора у нашој његошологији, на мериторан начин тумачи пјесничку мисао Петра Петровића Његоша.

Duško Pevulja

EDITIONS OF *THE MOUNTAIN WREATH* FROM 1951. TO 2000.

S u m m a r y

The paper describes the most significant editions of Petar Petrović Njegoš's *The Mountain Wreath* printed in the second half of the twentieth century. The main focus is on determining crucial editorial, cultural, educational and national aspects in the fifty-year publishing presentation of the greatest poetic work of Serbian literature. The most significant editions of the great poem are highlighted, followed by individual editions, their editors and commentaries. Emphasizing or suppressing the pronounced national character of *The Mountain Wreath* has emerged as an important subject of inquiry, through which it is possible to understand the fate of the author and his work as well as the language, culture, and people whose *The Mountain Wreath* is a symbol.

Keywords: Petar II Petrović-Njegoš, *The Mountain Wreath*, publisher, editor, edition, culture, national content.

Др Душко Бабић

ИЗДАЊА ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА У 21. ВЕКУ

У овом раду направљен је пресек најважнијих издања *Горској вијенца* у 21. веку, разврстаних по сродности издавачких приступа и домета. Показана је широка скала облика у којима се ово дело јављало – од неинвентивних прештампавања текста без икаквих попутних текстова до научно-популарних и критичких издања. На тај начин, аутор је желео да отвори нову перспективу за сагледавање статуса овог песничког дела у савременом тренутку српске књижевности, просвете, културе и идентитетске свести, те да на темељу понуђених увида предочи неопходност адекватних напора за отварање нових рецепцијских могућности за приближавање *Горској вијенца* млађим нараштајима, у нашем времену.

Кључне речи: Горски вијенац, издања, 21. век, проучавање, језик, млади нараштаји, дух времена.

Према подацима у бази COBISS, *Горски вијенац* је у 21. веку имао 135 издања, рачунајући и поновљена. У просеку, то је око седам издања по години. Чини се да у том погледу са њим не може да се мери ни једно друго дело написано на српском језику. То, само по себи, јасно говори у којој мери је *Горски вијенац* присутан у нашој књижевности, култури и просвети, 175 година након објављивања. Кренемо ли даље, трагом овог податка, видећемо да су се та издања јављала на свим географским просторима где живи Његошев народ – најчешће у Београду, Новом Саду и Подгорици, али и у Пироту, Аранђеловцу, Ваљеву, Херцег Новом, Цетињу, Никшићу, Требињу, Источном Сарајеву, Трстенику... Међу издавачима су најугледније установе, са дугом традицијом и културним значајем – Матица српска, Српска књижевна задруга, Завод за уџбенике... све до малих и невидљивих издавача, који су се последњих деценија намножили на нашим просторима. Овај пресек би се могао употпунити и другим показатељима – разноврсношћу формата, опреме, садржине и сл. – и све би, споља гледано, указивало на то да присуство *Горској вијенца* у нашој култури не слаби како се одмичемо од године његовог настанка.

Међутим, одмах на почетку, морамо се запитати: да ли је импозантан број издања *Горској вијенца* у прве две деценије 21. века, резултат наше *нарасле њошребе* за читањем и промишљањем овог дела, или су у игри и неки други, прозаичнији, тј. лукративнији разлози? И још једно питање, које се наслања на претходно: да ли је ово непрегледно мноштво/шаренило издања најпознатијег песничког дела српске књижевности донело и адекватан допринос његошологији, односно, да ли је проширило и обогатило разумевање и тумачење *Горској вијенца*? У овом раду, покушаћемо, између осталог, да одговоримо и на та питања.

Ако пажљиво прегледамо библиографију са издањима *Горској вијенца* у 21. веку¹, лако ћемо утврдити да већина њих представља пуко *њрешиамѡвање дела*, без пратећих текстова – предговора/поговора, напомена, коментара, речника. У тим издањима, најчешће, нема потписаног приређивача, а није било ни разлога, па ни оправдања за то, јер никаквог приређивачког рада ту углавном и нема. Уз текст дела, обично је додавана слика песника, понекад географска карта Црне Горе из Његошевог времена, факсимил насловне странице аутографа и сл. Дакле, само оно што није тражило никакав приређивачки напор и што није захтевало какво-такво познавање Његошевог дела. При томе, није од мале важности ни чињеница да објављивање није захтевало обезбеђивање ауторских права, што је, само по себи, погодно за издаваче, поготово оне мале који се боре да опстану. Све ово, барем донекле, објашњава чињеницу да су као издавачи *Горској вијенца* у 21. веку потписани анонимни аматери и полуаматери, али и „крупни играчи” у издаваштву, који су скупоченим издањима привлачили библиотеке и пасиониране (не)читаче луксузних издања. Као илустрацију наводимо издање из 2016. године,² у лепој опреми, на преко 1100 страна, где је објављено целокупно Његошево песничко стваралаштво, два прозна покушаја („Житије Мрђена Несретниковића”, „Сан на Божић”), фрагменти из „Биљежнице” и изабрана писма, без било каквог пратећег садржаја. Непотписани приређивач није нашао за потребно да макар наведе изворе из којих је преузео текстове дела, поготово краћих песама и писама, код којих је, осим текстова, преузео и готова приређивачка решења. Тако у делу где се налазе краће песме лако откривамо да је у потпуности преузето издање Његошевих *Пјесама* из 1982, које је приредио Радован Лалић.³ Ово, наравно, није усамљен пример: деловање на самој граници пиратерије овде је било више правило него изузетак.

Највећи број овако приређених издања *Горској вијенца* намењен је основним и средњим школама, што се лако види већ и по називима издавача

¹ Сви подаци о издањима *Горској вијенца* у овом раду дати су на основу Библиографије коју је сачинила Слађана Субашић поводом научног скупа *Издања „Горској вијенца”*, одржаног у Матици српској, 13. новембра 2023. године.

² МИВА BOOKS, Београд – Народна књига, Подгорица.

³ Петар Петровић Његош, *Пјесме*, Обод, Цетиње – Просвета, Београд, 1982.

и едиција у којима је објављиван.⁴ Ко год је читао *Горски вијенац*, зна колико је тешко разумети његов језик, идеје, афористичке мисли, асоцијације, симболе, историјске и митолошке реминисценције... без коментара и појашњења. Ученику који се први пут сусреће са овим делом то је посебно тешко, па се читање претвара у узалудан напор, који се, по логици ствари, завршава одустајањем. То важи и за сваког другог „обичног читаоца” без стручних знања из разних области утканих у стихове *Горској вијенца* – историје, филозофије, религије, филологије, фолклористике, етнологије... Посебну препреку за разумевање овог дела представља Његошев језик, чију основу чини народни говор Зете, пун дијалекатских особености у лексици и морфологији, обогаћен честом употребом руских и славеносрпских речи и облика. Зато је додавање коментара и објашњења у издањима *Горској вијенца* постало уобичајена пракса, читава једна мала наука у науци – његошологији.⁵

Да ли се у наше време нешто променило, односно, да ли је данас лакше читати *Горски вијенац* него у ранијим временима? Одговор је очигледан: што смо даље од времена настанка *Горској вијенца*, његов језик је све мање разумљив савременом урбаном читаоцу, чији је вокабулар „интернетизован” и упрошћен, сасвим одсечен од колоритности и слојевитости језика којим се користио „пустињак цетињски”. Један од ретких изворних коментатора *Горској вијенца* у 21. веку, Александар Младеновић, исправно примећује да се број стихова „који се раније нису морали коментарисати”, а данас морају, непрестано увећава што смо даље од времена настанка овог дела (Младеновић 2001).

Међу новијим издањима *Горској вијенца*, налазимо и неколико илустрованих, што је новина у односу на ранија времена. Има ту подоста шаренила на граници кича, али и богато опремљених књига, са лепим ликовним прилозима, који могу бити корисни при читању *Горској вијенца*: обичном читаоцу могу отворити неке путеве приближавања свету дела, а код оних који већ знају напамет многе стигове *Горској вијенца* могу појачати и изоштрити читалачки доживљај. Издвајамо овде дивот-издање Удружења за неговање Његошевог дела, из 2000. године, са 55 квалитетно урађених колорних илустрација, међу којима је највише оних из циклуса сликара Петра Почека. У кратком уводном тексту „Његошу на крају миленијума”, приређивач Никола Дамјановић даје преглед ликовних обрада *Горској вијенца* и образлаже потребу за објављивањем репрезентативног илустрованог издања. Леп ути-

⁴ Библиотека „Лектира”, Дерета, Београд, 2000; Библиотека „Средњошколац”, Школска књига, Нови Сад, 2001; Школска књига, Нови Сад, 2004; Библиотека „Књига за школу”, Евро, Београд, 2005. и др.

⁵ Први коментар *Горској вијенца* сачинио је Стефан Митров Љубиша, уз четврто издање овог дела (прво латинично), објављено у Задру 1868. Од тада до данас, свој допринос у том послу дали су многи проучаваоци Његошевог дела, домаћи и страни: Нићифор Дучић, Јохан Кирсте, Светислав Вуловић, Милан Решетар, Љубомир Стојановић, Божидар Ковачевић, Трифун Ђукић, Ђуза Радовић, Вуко Павићевић, Салко Назечић, Антун Барац, Ристо Драгићевић, Видо Латковић, Никола Банашевић, Радмило Маројевић, Александар Младеновић...

сак оставља и издање из 2013. године – *Горски вијенац: ликовно чишћање* (Партенон, Београд), илустровано сликама Пеђе Драговића.

Овде треба поменути и појаву првог *Горској вијенца* у облику стрипа.⁶ Ликове и ситуације спева у цртеже су преточили Геза Шетет и Миодраг Ивановић, што је, само по себи, био захтеван подухват, вредан пажње. И поред низа приговора који се могу упутити цртачким решењима, утисак је да би *Горски вијенац* у овом облику могао бити од користи деци која први пут улазе у свет Његошевих јунака. У сваком случају, овакво издање иде у сусрет захтевима времена и промењеним читалачким навикама деце која расту у цивилизацији спектакла.

Другу групу издања *Горској вијенца* у 21. веку чине она у којима се види већи и осмишљенији приређивачки труд, где читалац није остављен сам са текстом. У њима налазимо пратеће текстове – предговоре, коментаре, објашњења мање познатих речи, хронолошке прегле и сл. Оваквих издања у овом периоду има тридесетак, а само је неколико оних у којима су текстови са *новим тумачењима и коментарима*. У осталима су преузети текстови из ранијих издања. Најчешће су коришћени коментари и напомене Вида Латковића – 9 пута, преузети из Његошевих Сабраних дела, из 1982. године.⁷ Српска књижевна задруга је 2010. објавила *Горски вијенац* у цепном формату, са помало заборављеним коментарима Ђуза Радовића, што је, по нама, представљало корисну допуну Латковићевим коментарима. За савремене читаоце који нису упућени у богату историју коментарисања стихова *Горској вијенца*, а таквих је највише, било би корисно да су добили издања са коментарима и других ауторитета из ове области – Милана Решетара, Божицара Ковачевића, Николе Банашевића...

Уз коментаре и објашњења, у неколико случајева, издања са старим коментарима опремљена су и предговорима професора Јована Деретића, углавном прилагођеним верзијама текста из његове *Историје српске књижевности* који се односе на Његоша, а понегде и избором из критика о *Горском вијенцу* и Његошу – Исидоре Секулић, Пере Слијепчевића, Анице Савић Ребац, Вука Павићевића...

У мноштву некреативних прештампавања и преузимања старих тумачења, јавља се и неколико издања са потпуно новим приступима у приређивању и тумачењу *Горској вијенца* и Његошевог дела у целини, за које се са сигурношћу може тврдити да представљају допринос његошологији и читању најзначајнијег Његошевог дела.

Ту, пре свега, мислимо на критичко издање *Горској вијенца*, у редакцији и са коментарима проф. Радмила Маројевића, први пут објављеног 2005.

⁶ Форма Б, Београд, 2021.

⁷ *Горски вијенац*, Обод, Цетиње – Просвета, Београд, 1982.

(Цид, Подгорица), а касније поновљеног и допуњеног неколико пута (2018, 2021). Одмах по појављивању, стручна јавност је ово издање поздравила као „риједак научни подвиг” и „немјерљив дипринос” не само његошологији него и српској филологији уопште (Певуља: 140). На преко хиљаду страна великог формата, слило се вишегодишње Маројевићево проучавање *Горској вијенца* из његових ранијих радова, пре свих из књиге *Горски вијенац – изворно чиићање* (1999) и енциклопедијско знање из разних области, какво захтева коментарисање овог дела – текстологије, филологије, лингвистике, историје, књижевне историје, етнологије, фолклористике, религиологије... На свакој од тих равни Маројевић је, негде мање негде више, дао свој допринос разумевању *Горској вијенца*, нијансирајући и допуњујући тумачења претходника, не либећи се да са њима ступи у полемички однос, понекад, чини се, сувише оштар. Ипак, нема сумње да ће „Маројевићево издање” *Горској вијенца* будућим проучаваоцима бити драгоцено, пре свега, у области текстологије. Тај део књиге, сам за себе, представља једну замашну научну студију, подељену у четири поглавља, у којима су дате ономастичка, семантичка, фразеолошка и текстолошка реконструкција. Тако Маројевић, до најситнијих појединости ставља под лупу топониме, антропониме, етнониме, значења речи и фразеологизама, фонетска и фонолошка питања, места у тексту која су изазивала недоумице.

Из мноштва могућих примера Маројевићевих текстолошких анализа, издвајамо, као илустрацију, тумачења два места из текста *Горској вијенца*. Прво је стих под редним бројем 2293: „... без поретка најдубља наука”⁸, из монолога Игумана Стефана. „Тачку спорења” Маројевић налази у састављеном/растављеном писању речи *без ѿорейка*, односно у томе да ли је овде реч о генитивном облику сложенице *бесѿоредак* или предлошко-падешкој конструкцији *без ѿорейка*. Разрешавајући ову дилему, он даје исцрпан преглед начина бележења овог стиха кроз историју приређивања *Горској вијенца* – са растављеним (Љубиша, Решетар, Латковић, Јовановић...) и састављеним (Ђукић, Вушовић, Пешикан...) писањем „спорне речи”. Развијајући читаву научну расправу на преко 50 страна, Маројевић доказује да је исправно састављено писање речи, извлачећи такав закључак на основу значења не само једног стиха него целог периода (од 2280. до 2293. стиха), а све у складу са „науком” Игумана Стефана о свету као беспоретку и борби непрестаној. Други пример односи се на стих 861. из реплике Војводе Батрића: „... часне двоје постах да постите”. Овај стих је једно од најзагонетнијих места у *Горском вијенцу*, јер није јасно на која два поста се мисли и зашто су поменути два а не сва четири. У детаљној текстолошкој анализи, Маројевић доказује да облик *ѿосѿах* није множински него двојински облик, извлачећи из тога закључак да овде и није реч о *вище ѿосѿова* него о *једном ѿосѿу из два дела*.

⁸ Стихови из *Горској вијенца* наведени у овом раду узети су из издања: Обод, Цетиње – Просвета, Београд, 1982.

Текстолошку аргументацију поткрепљује историјском, ослањајући се на изворе у којима стоји да је још у II. веку Васкршњи (Часни) пост раздвајан на Четрдесетницу и Страсну недељу (Маројевић 2005: 502–503). Загонетка о „двоје постах” из наведеног стиха можда ни овим није коначно разрешена, али је Маројевићево објашњење најтемељније и најуверљивије од свих која су се до сада јављала у коментарима *Горској вијенца*. Тако је и са многим другим местима којима се Маројевић бавио: она ће, сигурно, остати трајан допринос његошологији и поуздан оријентир свима који ће се са научним претензијама бавити проучавањем *Горској вијенца*. Склон спорењима и рушењима „канонизованих” приступа, Маројевић је и сам понудио нека, најблаже речено, дискутабилна решења, какво је рецимо оно да „Посвета праху оца Србије” није саставни део *Горској вијенца* и да је треба посматрати као засебан књижевни текст. Због тога је у свом критичком издању анализу „Посвете” дао на крају, као прилог.

Нешто пре Маројевићевог критичког издања, појавило се издање *Горској вијенца* са предговором и коментарима Александра Младеновића (Чигоја штампа, Београд, 2001), које сам приређивач квалификује као научно-популарно. Коју годину после тога (ЦАНУ, Подгорица, 2005), Младеновић ће, на темељу овог сачинити обогаћено, критичко издање, и објавити га као другу књигу у склопу Његошевих сабраних дела. У прегледном, систематично осмишљеном предговору, Младеновић прати генезу настанка *Горској вијенца* од аутографа и тзв. „чистог преписа” на основу којег је слаган текст у Штампарији јерменског манастира, преко правописа, штампарских грешака, текстолошких напомена, начина растурања првог тиража, поклоњених и потписаних примерака, историјата објављивања... све до реконструисања узлазне линије ширења утицаја *Горској вијенца* у нашој књижевности, култури и колективној меморији. Свој став о томе он темељи на мишљењу Љубомира Ненадовића по којем „популарност *Горској вијенца* нису подигле књижевне критике него народ сам” (Младеновић 2001: 143). Са ужим херменеутичким опсегом и скромнијим научним амбицијама у односу на Маројевићево, издање које потписује Александар Младеновић, ипак, представља драгоцену новину у приближавању *Горској вијенца*, како широкој читалачкој публици, тако и његовим проучаваоцима.

У малобројну групу издања која доносе нове углове и приступе објављивања *Горској вијенца* као и Његошевог дела у целини, свакако иде и књига под редним бројем 30 Антологијске едиције „Десет векова српске књижевности” Издавачког центра Матице српске (2010). Избор из Његошевих дела начинио је Миро Вуксановић по утврђеним критеријумима – са предговором, приређивачким напоменама, тумачником, хронологијом, избором из критике и селективном библиографијом. Средишње место у књизи приређивач даје *Горском вијенцу*, уз који иду: *Луча микроkozма*, *Лажни*

цар *Шћејан Мали*, избор из поезије и преписке и Тестамент. Као и сваки сличан издавачки подухват, и овај је изазвао подељена мишљења – од похвала за целу едицију и за начин на који је у њој заступљен Његош до приговора на нека приређивачка решења, пре свега на то што је *Лажни цар Шћејан Мали* дат у одломцима.

Међу 135 издања *Горској вијенца* у 21. веку налазимо и седам латиничних, не рачунајући преводе са двојезичним текстом – пет их је објављено у Црној Гори и два у Београду. Једно од њих је драгоцено фототипско издање (Будва, 2017) поменутог „задарског издања” из 1868. године. Међу латиничним издањима највише пажње привлачи оно у којем је текст *Горској вијенца* прилагођен правопису црногорског језика (Графо-ВГрафо-Бале, Подгорица, 2010). Прилагођавање је обавио извесни Божидар Илијин Миличић. У књизи нема никаквих напомена и објашњења, али је на последњој корици дат извод из рецензије Новака Килибарде, у којем читамо и то да се „ovog časnog posla” редактор прихватио да би у новом, „поправљеном” облику, *Горски вијенац* добио „најрпунји и најргоднији oblik” Његошевог песничког језика. Вршећи „овај часни посао”, редактор је направио стотинак измена изворног текста, а међу њима су и облици неколико речи написаних „црногорским правописом”, које Његош, како рече Килибарда, „nije mogao u svom rukopisu *Gorskog vijenca* označiti adekvatnim slovima s и z”: тако је „stih 2751 – *da posejče Turke izjelice*, u Miličićevom izdanju *Gorskog vijenca* povratio se u prirodni jezik crnogorski, odnosno Vuku Mandušiću kojemu je pjesnik povjerio rečeni stih da ga izgovori. Taj stih sada glasi: *da posečem Turke izelice*” (Килибарда 2010). Ово није једино насиље које је у Црној Гори извршено над *Горским вијенцем*. Треба рачунати са тим да неће бити ни последње.

Кад једним погледом обухватимо све што је напред речено, кристалише се неколико општијих закључака:

Бројност издања *Горској вијенца* у прве две деценије 21. века, као и појава нових облика, прилагођених данашњем времену, говори о његовом широком присуству у нашој књижевности, култури и просвети, у нашем колективном бићу уопште. Заправо, изнова се потврђује оно што је одавно познато: *Горски вијенац* је више од обичне књиге – приручник идентитета, историје, судбине. Књига из које учимо *ко смо* и која чини да *будемо њо шћо јесмо*. Зато и не треба посебно објашњавати зашто је толико пута био објављиван, у разним облицима. Али, није тешко приметити да је све то рађено стихијски, без видног утицаја културних и просветних институција, које би морале да воде бригу о томе – министарстава, института, универзитета, САНУ... При томе, мислимо, пре свега, на институције Србије као матичне државе српског народа, али и на институције Црне Горе и Републике Српске. Његошево дело у целини, а посебно *Горски вијенац* који одавно није само књижевна вредност највишег реда него и културно-идентитетски амблем српског на-

рода, мора бити предмет посебне државне бригае. Тога, нажалост, још увек нема.⁹ У прилог овој тврдњи иде и чињеница да још увек нема критичког издања Његошевих дела, а појава критичког издања *Горској вијенца*, о чему је напред било речи, плод је напора и ентузијазма појединца, а не неке националне институције.

У непрегледном мноштву новијих издања *Горској вијенца*, лако је видети снижавање приређивачких стандарда, пре свега у ономе што је кључно за читање и тумачење овог дела, а то је опремање текста неопходним попутним текстовима. Зашто је тако? Зашто су издавачи објављивање *Горској вијенца* најчешће сводили на прештампавање текста? Несумњиво, зато што је тако јефтиније, па су у томе гледали прилику да нешто зараде и преживе на крцатом, неуређеном тржишту књиге. Али, ово, свакако, није једини разлог одустајања од опремања *Горској вијенца* неопходним објашњењима. Без залажења у нијансе и у разна потпитања, чини нам се да је оваква пракса подстицана и духом времена, у којем се, на разне начине, промовише површност, необавезност и незнање, а дестимулише удубљивање, промишљање, темељно и креативно читање. То се, наравно, не односи само на *Горски вијенац*. Живимо у „времену спектакла”, изложени терору визуелних информација (информација, а не знања!), кад се све што захтева напор, уложено време и посвећеност, гура у страну и замењује оним што нам брзо и лако омогућава да будемо обавештени и информисани. Зашто би се у таквом амбијенту неко трудио да „тешка места” у књижевним делима објашњава и тумачи? Све то је, наравно, морало имати утицаја како на издавачке приступе *Горском вијенцу*, тако и на његову рецепцију у нашем времену.

Тумачење и коментарисање загонетних места у *Горском вијенцу* има дугу и богату традицију. Број и научни углед појединаца који су се тиме бавили у протеклих 160 година, сведочи о томе колико је то било важно и неопходно. Да ли је данас другачије? Односно, да ли је данас лакше читати *Горски вијенац* него, рецимо, пре сто година? Дуго присуство *Горској вијенца* у нашим школским програмима и у нашој култури уопште, свакако је учинило да је познавање идеја, представа, ликова... из овог дела постало ствар опште културе. Све то је, на разне начине, доступно и на друштвеним мрежама, страницама и порталима. На први поглед, то је добро јер проширује „простор сусретања” између дела и широких читалачких слојева. Али, питање је колика је стварна корист од тог „проширивања простора”, ако у свему томе нема дубинског урањања у Његошеве мисли. *Горски вијенац* треба читати и ишчитавати и – учити наизуст, како су некада од нас тражили наши наставници. Да би се његове истине интегрисале са нашим знањем и памћењем. Главна препрека за то (осим духа времена) јесте архаичан и

⁹ То се јасно показало 2013. године, када се обележавала двестота годишњица Његошевог рођења. Пропуштена је прилика да се после турбулентних десетлећа, принудних деоба и сеоба, народ сабере око дела и имена који имају огромну интегративну снагу.

слојевит језик *Горској вијенца*. Свакој новој генерацији тај језик је све тежи и даљи. То се посебно односи на децу рођену у 21. веку, која су расла уз интернетизовани англо-српски, препун неологизама, туђица и конструкција страних српском језику. Због тога би требало осмислити напоре да се приступи изради посебних школских издања *Горској вијенца*, са објашњењима, коментарима и тумачењима примереним узрасту ком су намењена. *Горски вијенац* није једино дело из наше културне баштине које на тај начин треба приближавати младима, али је једно од првих које захтева такав напор. То је само један од начина да се одржи жива, делатна веза између нових нараштаја и темељних дела националне књижевности и културе.

ЛИТЕРАТУРА

- Kilibarda, Novak. Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Grafo-Bale, Podgorica, 2010.
- Латковић, Видо. „О *Горском вијенцу* и досадашњим тумачењима појединих места у спеву”, у: Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, Обод, Цетиње – Просвета, Београд, 1982.
- Маројевић, Радмило. Критичко издање *Горској вијенца* о 150-ој годишњици Његошеве смрти, Цид, Подгорица, 2005.
- Младеновић, Александар. Предговор у књизи: Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, Чигоја штампа, Београд, 2001.
- Његош, Петар II Петовић. *Горски вијенац*, Обод, Цетиње – Просвета, Београд, 1982.
- Певуља, Душко. „Критичко издање *Горској вијенца*”, у: *Повраћац србистички*, Бања-лука, 2015, стр. 140–146.

Duško Babić

EDITIONS OF *THE MOUNTAIN WREATH* IN THE 21ST CENTURY

S u m m a r y

This paper provides an overview of the most important editions of *The Mountain Wreath* in the 21st century, categorized by the similarity of editorial approaches and scope. A wide range of forms in which this work has appeared is demonstrated – ranging from uncreative reprints of the text without any accompanying material to scientific-popular and critical editions. In this way, the author aims to open a new perspective for understanding the status of this poetic work in the contemporary moment of Serbian literature, education, culture, and identity awareness, and to present, based on the offered insights, the necessity of adequate efforts to open new possibilities of reception for bringing *The Mountain Wreath* closer to younger generations in our time.

Keywords: *The Mountain Wreath*, editions, 21st century, study, language, younger generations, spirit of the time.

Проф. др Зорица Несџоровић

ПРЕВОДИ ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА

Описује се хронологија превођења *Горској вијенца* и доноси предлог њене периодизације. На основу постојеће традиције тумачења анализирају се дијахронија, начин и степен заступљености *Горској вијенца* на појединим језицима, осветљавају личности његових преводаца и реконструишу геополитички, културолошки и филолошки контекст појаве превода тог Његошевог дела на стране језике. Указује се на паратекстуалне делове превода, њихове ауторе и улогу коју имају у рецепцији превода. Историја превођења *Горској вијенца* доводи се у везу са развојем његошологије.

Кључне речи: Петар II Петровић-Његош, *Горски вијенац*, преводи *Горској вијенца*, периодизација превођења *Горској вијенца*, преводиоци *Горској вијенца*.

„Превосење није била лака ствар. Низ места, различно тумачених и од рођених Срба, задавао је преводиоцу много тешкоћа. Исто је тако отежавала посао нужност прилагођавања епском десетерцу, који има сталан одмор иза четвртог слога. Превод мора бити што вернији, али притом ипак писан у духу језика на који се преводи. Нужност прилагођавања овим двама правилима приморала је преводиоца на неке компромисе: на нешто слободнију интерпретацију неких мање јасних места, а и на задржавање неких најкарактеристичнијих израза оригинала.” (Батовски, нав. према ГЕОРГИЈЕВИЋ 1932: 138)

Више је разлога због којих излагање о преводима *Горској вијенца* започињемо наведеним речима. Најпре стога што оне припадају једном од педесет пет библиографски евидентираних у овом раду преводаца чудесног Његошевог драмског спева¹ који су од његовог првог издања из 1847. па све

¹ Према нашим истраживањима библиографских података који су нам били на располагању а који су нужно били и непотпуни и селективни из разлога које ћемо образложити у даљем тексту рада, за потребе нашег рада евидентирали смо најмање 58 преводаца *Горској вијенца*. Они су издвојени као преводиоци појединачног издања било дела у целини,

до 2023. године уградили стихове владике Рада у културе народа света. Током 176 година живота тог дела њиховом заслугом обликована је једна књижевна мапа света на којој је 2819 стихова *Горској вијенца* проговорило снагом двадесет светских језика. Освајање подручја светске културе исписало је судбину једне књиге која је потврдила свој значај и као појединачно књижевно дело и као уметничко остварење по којем се српска култура препознаје у светским оквирина.

Када их 1932. године у предговору свог превода *Горској вијенца* испишује слависта др Хенрик Батовски, први и – колико је нама у овом тренутку познато – до сада и једини преводилац тог Његошевог дела у целини на пољски језик, он маркира три кључна појма која одређују сусрет сваког преводиоца са Његошевим драмским спевом. То су (1) тешкоћа превођења вишеструких значењских слојева лексема и фразеологизама Његошевог песничког језика, (2) десетерачки стих којим је дело примарно испевано и (3) примораност преводиоца на компромис између онога што се преводом мора очувати и што се преводом мора постићи. Трећи појам израз је универзалног искуства превођења подигнут на раван максиме о својеврсној Прокрустој постели коју преводилачка уметност треба да надрасне. Јер, иако глас Батовског допире из тридесетих година XX века, непуних сто година одвојен с једне стране од првог издања *Горској вијенца*, а с друге од садашњег тренутка, он изражава сталне и до данас непроменљиве изазове превођења Његошевог дела, изазове који су обележили како време његовог настанка, тако и наредне векове његовог постојања. Шта више, наведена три кључна појма врло често су били параметри по којима је вреднована успешност неког превода *Горској вијенца*. Ни они се током 176 година живота тог Његошевог драмског спева нису променили.

На основу библиографских података доступних преко КОБИС система и Републике Србије и Републике Црне Горе, најпре смо урадили прелиминарну радну верзију библиографије превода *Горској вијенца*. Поред тога што је прелиминарна, она је нужно и управо стога и непотпуна услед могуће недоступности података о појединачним издањима будући да КОБИС бележи издања чији примерци постоје у фондовима библиотека који су тим системом обухваћене и, што је у случају одређеног броја библиотека присутно, примерака који су електронски обрађени односно унети у електронску

било неког његовог одломка, и у стиху али и у прози, каткад и у виду слободног превода, с тим што је у неколико примера на преводу радило више преводилаца одједном, тимски. Наводимо њихов број према језицима на које су то Његошево дело преводили од његовог првог издања до данас, чији је редослед дат према азбучном реду. *Горски вијенац* су до сада превела на албански језик 3 преводиоца, на бугарски 3, на енглески 5, на есперанто 1, на италијански 6, на јапански 2, на кинески 1, на мађарски 2, на македонски 1, на молдавски 1, на немачки 3, на пољски 1, на румунски 1, на руски 8, на словеначки 4, на украјински 1, на француски 8, на чешки 4, на шведски 1 и на шпански 2. Наравно, број преводилаца *Горској вијенца* је сигурно већи а овде се евидентирају само они који су узети у обзир за потребе нашег увода у проучавање историје превођења *Горској вијенца*.

базу. То значи да у такозваним лисним каталозима неких библиотека које су у КОБИС систему, могу постојати забележени примерци одређених издања који се налазе у фонду али нису електронски обрађени. Она је такође нужно и селективна јер је примарно бележила преводе *Горској вијенца* у целини, изузев када су у питању поједини први преводи *Горској вијенца* на одређене језике (италијански, енглески, бугарски, руски) јер су у том случају нотирани и преводи одломака објављених у студијама, периодици, хрестоматијама и/или школским издањима. Исти разлози због којих је радна верзија наше прелиминарне библиографије превода *Горској вијенца* непотпуна, стоје и у позадини њене селективности као последице немогућности да за потребе израде овог рада напишемо сва издања појединачних превода од првог издања Његошевог драмског пева до данас.

Радује чињеница да ћемо захваљујући темељном и посвећеном раду Слађане Субашић, библиографа Библиотеке Матице српске, чија је стручност вишеструко посведочена, добити ажурирану респектабилну ретроспективну библиографију издања *Горској вијенца* која обухвата и прва издања превода тог Његошевог дела у целини на неки од 20 страних језика. Њу смо имали привилегију да користимо у њеној радној верзији будући да је, захваљујући љубазности Слађане Субашић, њене ауторке и академика Мира Вуксановића, потпредседника Његошевог одбора Матице српске и главног уредника *Њеџошевој зборника*, она сваком учеснику скупа *Издања „Горској вијенца“* достављена пре његовог одржавања, на чему им се најсрдачније захваљујемо. На тај начин смо већ у првој фази припреме својих излагања добили преко потребан поуздан водич кроз област коју је требало да представимо. Истовремено смо се током писања рада консултовали са колегицом Субашић којој смо захвални за несебичну помоћ у утврђивању постојећих и сазнавању нових података о издањима превода Његошевог драмског пева.

Пред нама је неколико изазова који свој заједнички именитељ имају у ширини теме и изразито обимном корпусу који је њоме обухваћен. Јер, на основу радне верзије библиографије издања превода *Горској вијенца*, резултата научног скупа *Превођење „Горској вијенца“ на сйране језике* објављених у истоименом зборнику (уредник Ново Вуковић, Научни скупови, књига 56, Одјељење умјетности, књига 19, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2001), анализа рецепције Његошевог драмског пева из 1847. године у културама других народа и вредновања појединачних превода у њиховим приказима, критикама и студијама који су им посвећени, овом приликом желели бисмо најпре да предочимо да наш рад може бити тек и само пролегомена истраживања наше теме. Јер, по изузетној обимности и разноврсности грађе коју обухвата, она је несумњиво пројектног типа.

Разумевајући значај нашег истраживања у оквирима увода у проучавање превода *Горској вијенца*, наша намера није само да укажемо на то на

које је све језике *Горски вијенац* превођен, наведемо колико је издања његових превода било, опишемо резултате библиографије превода тог дела, нити пак да анализирамо успешност превода те чудесне 'књиге над књигама' српске културе. О прва три циља много тога може рећи библиографија која ће бити штампана у оквиру овог зборника, а друго умногоме надилази наше научне и стручне компетенције. Па ипак, увод у проучавање превода *Горској вијенца* није могућ без уважавања библиографских података јер они сеизмографски бележе кретање те књиге кроз време, као што би свакако било незахвално говорити о његовој целовитости без уважавања постојећих анализа и вредновања неких од најзначајнијих превода *Горској вијенца* на стране језике.

Стога је наша основна тежња да у овом раду – на основу нама доступних библиографских података о преводима *Горској вијенца* и традиције проучавања његовог превођења – назначимо нужност истраживања следећих аспеката наше теме: (1) хронологија превођења *Горској вијенца* – опис њеног тока и предлог његове периодизације, издвајање вектора њеног кретања и динамике развоја; (2) присутност *Горској вијенца* у страним културама с посебним освртом на контрастивну анализу заступљености *Горској вијенца* на појединим језицима (словенским, германским, романским, угрофинским...); (3) личности преводилаца и аутора пропратних текстова за издања превода с намером да се укаже на нужност разумевања вишеслојности присуства књиге као што је Његошев *Горски вијенац* у страним културама; (4) особености превођења *Горској вијенца* посматране у дијахронији – прештампавање, места објављивања, (не)променљивост преводилаца и (5) паратекстуални делови превода *Горској вијенца* (предговори, поговори, напомене различитог садржаја...). Сваки од наведених домена може постати тема засебног истраживања. Ми ћемо на основу анализе узорка формираног преко доступних података наше прелиминарне селективне библиографије превода *Горској вијенца* указати тек на неке од елемената наведених аспеката које смо у нашем сусрету са темом препознали као важне и/или занимљиве.

Анализа библиографских података о преводима *Горској вијенца* добија свој пуни значај тек уколико постане ослонац разумевању судбине једне књиге у оквирима страних култура. Јер, управо сви неведени пресеци могу дати неке одговоре на питања на које је све стране језике *Горски вијенац* превођен, колико дуго то дело траје на појединим језицима, у којим временима је интересовање за њега јачало, а у којима је било слабијег интензитета, шта је обликовало снажење или опадање његовог присуства у другим културама, ко су били његови преводиоци и на који начин су приступали његовом превођењу, на какву су рецепцију у домаћој и страниј науци о књижевности наишли поједини преводи, у којим су градовима света, Европе, некадашњег југословенског простора и данашње Србије преводи штампани и какве промене се у том смислу примећују од 1847. до данас, које процесе

у рецепцији српске културе, књижевности и језика подстиче динамика присуства *Горској вијенца* у страним срединама...

Ти пресеци указују да су категорије ВРЕМЕ, КЊИГА И ЧОВЕК симболички обликотворне за дијахронију превода *Горској вијенца* – њеног садржаја, периодизације, вектора развоја, личности које су је обележиле, начина на који се књига представља страниј култури на чији је језик преведена (напомене о тексту, речник, напомене о писцу, тумачење дела, објашњења културно-историјских околности његовог настанка, времена и простора одигравања радње и др.). Посматране и у контексту живота *Горској вијенца* на страним језицима, оне изнова доказују да то Његошево дело претрајава кроз време и, што је врло важно напоменути, занимање за њега не престаје иако је тренутак његове појаве од нас удаљен безмало два века. На овом месту ћемо само кратко указати и на чињеницу да у разумевању појаве неког издања превода *Горској вијенца* треба имати на уму и да ли интересовање за постојање тог превода потиче из стране или матичне средине. Јер, рецепција тог дела у страним културама увек је мотивисана најмање двоструко. С једне стране, разлози интересовања страних култура за *Горски вијенац* проистичу из оних карактеристика које маркирају његов положај у српској култури. То дело је важно као репрезент Петра II Петровића-Његоша, најузвишенијег песника српског језика, његовог живота и рада, судбине и подвига, затим једног поднебља, његове историје и културе, као и српског језика и књижевности уопште. Истовремено, оно је привлачно и по универзалности својих идејних исходишта и антрополошке димензије која надраста границе и историјских времена и географских простора. Наведени фактори су важни подједнако и када се превод дела припрема и штампа у страниј средини и када оно настаје као подршка широј и заснованој рецепцији тог дела коју циљано развија његова матична средина (такав је, на пример, рад Његошеве задужбине која је крајем XX и почетком XXI века остварила читав низ издања репрезентативних превода Његошевих дела на стране језике (енглески, италијански, јапански, немачки, француски, шведски и шпански језик) и штампала их у Београду). С друге стране пак, постоји низ разлога који интензитет интересовања за то Његошево дело обликују у складу са векторима културне политике страних земаља а и са личним преференцијама његових преводилаца (професионалним, научним, стручним, естетским, језичким али и идеолошким, политичким, философским, религијским...). Јер, некада су преводи *Горској вијенца* настали као резултат пројеката, чији су носиоци институције или организације, и/или издавачких планова, а некада као прегнуће појединаца који су сам чин превођења Његошевог драмског спева и његовог објављивања доживљавали као личну мисију каткад и заветног карактера.

За потребе „читања” наше прелиминарне селективне библиографије превода *Горској вијенца*, векторе развоја интересовања за то Његошево дело

која су резултирала његовим превођењем на стране језике, разматрали смо кроз смену следеће 4 етапе својеврсне историје његовог превођења: (1) 1847–1900; (2) 1901–1945; (3) 1946–2000 и (4) 2001–2023. Наведена периодизација је примарно функционалног карактера јер је осмишљена с намером да се у временским интервалима промотри на којим језицима, када и с којом учесталостју односно како су се (нов превод или прештампавање постојећег) од 1847. до данас јављали преводи *Горској вијенца*. Ипак, она је нужно постала много више од установљавања четири раздобља у просеку од 50 година јер њихове спољашње границе обележавају историјски догађаји који су променили судбину света и умногоме одредили и обим и начин рецепције књижевности балканских народа, посебно српске усмене и писане речи у свету (Револуција 1848/1849; Први светски рат; Други светски рат; установљавање југословенске државе и метаморфозе њеног државног и политичког уређења током XX века...).

I. 1847–1900

Првенчад – од одломка ка целини, од прозе ка стиху

Историја превођења *Горској вијенца* отпочела је непосредно по његовом објављивању 1847. године. Свој живот на страним језицима *Горски вијенац* је започео у прози и кроз одломке и то на италијанском и енглеском језику. Ти његови први преводи појавили су се већ по његовом изласку из штампе (1847, 1848, 1849), док су се његови први целовити преводи појавили готово тридесет година након његовог првог издања на српском језику. Јер, у последњим деценијама XIX века појавили су се први преводи *Горској вијенца* на немачки (1886), руски (1887), бугарски (1891) и чешки језик (1895; 1897), сви сем трећег као превод дела у целини.

У првом периоду *Горски вијенац* је преведен на шест страних језика – један романски (италијански), два германска (енглески и немачки језик) и три словенска (руски, бугарски и чешки језик). На овом месту желимо кратко да напоменемо да смо у навођењу превода у појединачним периодима историје превођења *Горској вијенца* имали на уму време њиховог објављивања а не настајања. Ово наводимо имајући на уму податак да је – судећи према појединим истраживачима – у последњој деценији првог периода настајао и први превод *Горској вијенца* на шведски језик. Међутим, будући да је он објављен 1913. године, о њему ће бити речи у оквиру другог, а не првог периода историје превођења овог Његошевог дела. Истовремено, питање о години штампања оног превода на чешки језик који је завршен 1895. одредило је да тај превод размотримо у оквиру овог периода а не наредног којем би према процењеној години штампе (1902) могао припасти.

Према досадашњим резултатима истраживања проучавалаца ове теме, на њеном почетку стоје преводи једног одломка донети у прози на итали-

јанском и на енглеском језику. Уколико на питање којем ће преводу припасти првенство по хронологији одговоримо имајући на уму време његовог штампања, онда са сигурношћу можемо навести превод првог монолога Владике Данила (ГВ: 1–88)² који је на италијанском језику сачинио свештеник Иван Франчески (Giovanni Franceschi) и 1847. објавио на крају свог кратког али изузетно детаљног и по увидима веома значајној приказа Његошевог *Горској вијенца*, штампаног на страницама два јунска броја задарског листа *Далмација (Dalmazia)*³. С друге стране пак, уколико то питање размотримо с освртом на време настајања а не објављивања тих превода, онда бисмо упоредо са њим могли посматрати и превод једног дела истог тог одломка (ГВ: 1–28) који је, како наводе истраживачи, урадио Ендрју Арчибалд Пејтн (Andrew Archibald Paton), „највјероватније већ у пролеће 1847. године” (ЂУКАНОВИЋ 2001: 87) и 1849. објавио у свом делу *Брга и острва Јаграна (Highlands and Islands of the Adriatic)*, у којем је описао своје путовање по Далмацији и Црној Гори.⁴

Проучаваоци првих превода из Његошевог *Горској вијенца* на италијански и енглески језик – сваки у својим појединачним истраживањима – описују занимљив лични однос првих преводаца на те језике. Јер, место њиховог сусрета било је управо дело младог Владике Рада које је нетом било изашло из штампе и које их је обојицу фасцинирало својом уметничком лепотом и мудрошћу свога творца. Тако проучаваоци превода *Горској вијенца* на енглески језик истичу: „Zahvaljujući pomoći zadarskog opata G. Frančeskija (Franceschi) jednoga od najboljih slavista u Dalmaciji,⁷ Pejtn je preveo prvih 28 stihova *Gorskoga vijenca*.⁸” (ЂУКАНОВИЋ 2001 : 88) и закључују: „Pejtnov

² На овај начин у тексту означавамо одломке из *Горској вијенца* односно након сигле за наслов дела ГВ доносимо бројеве првог и последњег стиха у одломку.

³ G. Franceschi, *Gorski vienac. Istoričesko sobitie pri sversetku 17 vieka socinenie P. P. N. Vladike Cernogorskoga u Becu Slovima s. o. o. Mekitarista 1847*, Dalmazia, III (1847), br. 23 (10.06), 182–183; br. 24 (17.06), 189–190.

⁴ У напоменама свог рада „Преводјење *Горскоја вијенца* на енглески језик” Бојка Ђукановић даје информативну биографску белешку о Пејтну у којој између осталог наводи: „Endrju Arčibald Pejtn (Andrew Archibald Paton, 1811–1874), Škotlandanin, naučnik i diplomata, dobar poznavalac Bliskog Istoka; obišao je Siriju, Egipat i skoro sve istočno evropske zemlje, proučavajući način života, običaje, a i političku situaciju. Opisao je i objavio rezultate svojih proučavanja. Godine 1843. postavljen je za konzula u kneževini Srbiji. Od 1846. godine radio je za englesku ambasadu u Beču, sa zadatkom da ispituje пристаништа на Јадрану која су pripadala Austriji. Godine 1858. naime novan je za vicekonzula u Grčkoj, da bi već iduće godine bio premješten u Liban, a 1862. dolazi za konzula u Dubrovnik. / Pejtn je krajem 1846. godine dolazio na Cetinje, ali tu nije našao Njegoša, jer je on u to vrijeme bio u Beču. S Njegošem se susreo u Splitu u proljeće 1847. godine, kada se Njegoš vraćao iz Beča u Crnu Goru.” (ЂУКАНОВИЋ 2001: 87)

⁵ У фусноти 7 аутор текста наводи: „Opat G. Frančeski, koji je Pejtnu pomogao pri izboru i prevodu stihova iz monologa vladike Danila, napisao je i prvi opširan prikaz *Gorskog vijenca*, koji je objavljen na italijanskom jeziku u listu *La Dalmazia* (Zara, 1847, III, br. 23–24), a potom odmah preveden na srpski jezik i štampan u *Podunavci* za 1847. (br. 26–28).” (ЂУКАНОВИЋ 2001: 88) У фусноти 8 аутор цитира првих 28 стихова из првог монолога Владике Данила (ГВ: 1–28), на српском језику а у фусноти 9 доноси Пејтонов превод тих стихова на енглески језик.

prevod značajan je ne samo kao prvi pokušaj da se ovo djelo prevodi na engleski jezik, već je to prvi prevod stihova iz *Gorskog vijenca* na jedan strani jezik.” (Исто: 89) Истовремено, проучаваоци превода *Горскої вијенца* на италијански језик сусрет Франческија и Пејтна као првих преводаца стихова *Горскої вијенца* описују на следећи начин:

„Zanimljiv je podatak da je Ivan Frančeski izvjestan broj stihova *Gorskog vijenca* preveo i na engleski jezik, stavivši ih na raspolaganje engleskom putopiscu Pejtnu (Andrew Archibald Paton) koji je Crnu Goru posjetio 1846. godine. Ne zatekavši Njegoša na Cetinju, Englez je na povratku imao priliku da crnogorskog vladiku susretne u Splitu. Frančeskijevu englesku parafrazu dijela monologa vladike Danila Endrju Pejtn objavio je u svom djelu *Researches on the Danube and the Adriatic*, Leipzig, Brockhaus, 1861, vol. I, 199–200 (II izdanje: London, Trubner and Co., 1862). Ур.: Јевто Миловић, *Englez A. A. Paton o Njegošu*, Stvaranje, 1951, sv. 7–8, 495–497.” (KILIBARDA 2001: 110)

Без обзира на то да ли је Франчески „Пејтну помогао при избору и преводу стихова из monologa vladike Danila ” или је првих 28 стихова „preveo i na engleski jezik, stavivši ih na raspolaganje engleskom putopiscu Pejtnu”, описана епизода о првим преводима *Горскої вијенца*, посматрана у контексту потоњег развоја превођења тог Његошевог дела на стране језике, симболички антиципира два велика изазова свих преводаца који су током наредних векова бдили над стиховима *Горскої вијенца*. Јер, први преводи *Горскої вијенца* су прозни преводи кратких одломака што истовремено изражава и тежину превођења Његошевог десетерца, и готово непреводивост значењске и језичко-стилске слојевитости Његошевог поетског дела. Објављујући прозни превод на енглески језик, сам Пејтн примећује: „Bukvalan prevod poput ovoga, kao i prevrnuti kaput, može izazvati osmjeh; ali meni su ljudi koji su čitali originalni rukopis govorili da je on sav pisan snažnim jezikom, sa obiljem metafora koje se ponekad uzdižu do genijalnosti, mada ga ovdje kvare neke suvišnosti kakve su bile moda i kod naših Elkana Setl u sedamnaestome vijeku [...]” (нав. према ЂUKANOVIĆ: 89)⁶.

Посматрана у дијакроничној превођења *Горскої вијенца*, рана појава наведених превода вишеструко је занимљива. Оба превода на италијански језик била су фрагментарна односно нису доносила превод дела у целини већ његових одломака. Међутим, док је први штампани превод донео монолог Владике Данила (ГВ: 1–88) у прози, докле је други четири месеца касније, односно у октобру 1847, донео преводе из дела на италијански језик али у стиху. Први италијански превод Његошевог дела у целини биће објављен на почетку наредног, другог периода (1902. године)⁷. У првом периоду италијански језик ће бити први и једини романски језик на којем ће живети стихови Владике Рада.

⁶ Бојка Ђукановић уз наведени превод Пејтновог коментара оставља фусноту у којој доноси текст коментара у оригиналу и упућује да се налази на стр. 200 у следећем извору: Andrew Archibald Paton, *Highlands and Islands of the Adriatic*. London: Chapman and Hall, 1849.

⁷ Pietro Petrovich – Njegus, *Il serto della Montagna: quadro storico del secolo XVII*, traduzione dal serbo Giovanni Nikolic, Prem. stab. tip. gentile, Fabriano 1902.

Од три словенска језика (руски, бугарски и чешки) два ће донети превод дела у целини (руски и чешки) од чега ће се на чешком језику у размаку од две године јавити два нова превода различитих преводилаца. Истовремено, превод *Горскої вијенца* на руски језик који је изашао испод руке Лукјановског, по виђењу многих истраживача, 'неспретно', дуго ће остати и први целовити превод на тај језик јер ће се нов руски превод тог типа појавити тек 1948, односно у трећем периоду историје превођења *Горскої вијенца*. Од германских језика Његошев драмски спев преведен је на централне језике те групације, енглески и немачки, с тим што је немачки превод 1886. донео Његошево дело у целини, док се први интегрални енглески превод *Горскої вијенца* у целини појавио у наредној етапи, 1930, осамдесетак година након енглеског превода у прози првих 28 стихова тог Његошевог дела.⁸

Италијански преводиоци Његошевог *Горскої вијенца* из овог периода високо су ценили његове уметничке домете. Њихово интересовање за Владиду Рада и његово дело мотивисано је геополитичким приликама које су владале у медитеранском подручју, односно политичким и културним везама које су Аустрија и Италија успостављале са Црном Гором. Оба превода одломака из *Горскої вијенца* наишла су на заинтересованост јавности како због личности Петра II Петровића-Његоша тако и због културног и политичког значаја који су ондашњи листови на чијим су се страницама појавили имали на Приморју. Док је први превод у листу *Далмација (Dalmazia)* више илустрација веома значајног приказа Његошевог дела који је, како смо раније навели, управо стога и прештампан у преводу на српски језик у *Подунавци*, дотле је други у више наставака и различитих листова имао и коментар уредништва као својеврсну белешку о преводиоцу и значају његовог преводилачког подвига, какав је, на пример, онај из пера Пачифика Валустија, уредника листа *Osservatore Triestino*, који је пратио објављивање првог одломка из *Горскої вијенца* у Ћудинином преводу на његовим страницама у броју од 17. октобра 1847.

„Један изображен млади Далматинац госп. Јаков Ћудина подузео је да преведе у талијанском стиху трагедију црногорског Владике и ми предвиђамо добро тај његов потхват, јер ће се сигурно у Италији хтјети читати ово његово дјело. Далмација, гдје се племена и језици славенски и талијански укрштавају, повезују, мора да буде тло на којему треба да се упознају такођер и двије културе. У дужности је Далматинаца да предузму ову задаћу посредника, јер с једне и с друге обале Јадрана материјалне и интелектуалне везе не могу него да порасту у будућности, и биће дужност захвалности иницијаторима овог дјела времена. Италија, која је радо примила превод Томазеа, Пелегриниа и у свим најновијим публикацијама о илирским стварима и славенским уопште биће захвална Ћудини за овај дар који јој он чини. Он, који се сада налази у Трсту, гдје изгледа да се посвећује одгоју дјецe, дао је нашем листу четврто (!)

⁸ *The Mountain Wreath of P. P. Nyegosh, Prince-Bishop of Montenegro, 1830–1851*, rendered into English by James W. Wiles, with an introduction by Vladeta Popović, G Allen & Unwin, London 1930.

коло трагедије Владике, с насловом „Serto della Montagna”, које доносимо овдје испод нашим читаоцима”⁹).”⁹ (нав. према Берић 1951: 109–110)

Истраживачи бележе да је први преводилац, свештеник Иван Франчески (1811–1862) био „rodом из Омиша, професор задарске гимназије и уредник тога економско-књижевнога недјелјника намењеног образовном свијету у Далмацији”. (KILIBARDA 2001: 109) О личности другог преводиоца, Јакову Ћудини (1826–1900), истраживачи бележе да је „поријеклом Србин, рођен [...] у Филипјакову код Задра [...]. Гимназијске науке завршио је у Сплиту. Немајући средстава за даље универзитетске студије нашао је пријем и заштиту код Франческа Дал Онтара и Пачифика Валусту у Трсту.” (Берић 1951: 109), да је од 1847. радио као професор „илирског језика” и књижевности у Наутичко-трговачкој академији у Трсту, да је тај посао изгубио јер је током револуције 1848. био „осумњичен због својих симпатија за републиканску владу у Венецији, а због шиканације аустријске полиције морао је да побегне у Италију” а када се након амнестије вратио у Трст, места на наведеној академији за њега више није било. „Ћудина након тога одлази на студије права у Италију, гдје је постигао и докторат. [...] Највећи дио свога живота, [...], провео је у Сплиту као јавни биљежник.” (Исто).

Проучаваоци Ћудининог превођења *Горској вијенца* на италијански језик бележе да је први превод одломка из тог Његошевог дела Ћудина објавио у 125. броју листа *Osservatore Triestino* од 17. октобра 1847. Били су то стихови петог Кола у *Горском вијенцу* (ГВ: 1210–1226). У наредним бројевима истог листа Ћудина је штампао још пет одломака у преводу на италијански језик и то у бројевима 132 (3.11), 144 (1.12) и 154 (24.12) за 1847. годину и бројевима 5 (12.1) и 18 (5.3) за 1848. годину. Према истраживањима Павла Поповића о Ћудининим преводима одломака из *Горској вијенца* на италијански језик, која наводи Берић, сазнајемо да они садрже: „коло V (Нови граде), коло II (Чашу меда), део појаве Драшкове (Бјеше игре), други монолог игуманов (Ја сам проша), коло VI (Бјеше облак), коло I (Бог се драги); сваки одломак у по једном од бројева”. (Берић 1951: 110) Томе Берић додаје: „Ћудина је дакле, као што сам могао утврдити, превео стихове: 1210–1226, 563–602, 1531–1557, 2486–2520, 2622–2647 и 198–268.” (Исто). Берић истовремено истиче да су „неки од тих одломака објављени [...] и по другим листовима у Далмацији” као што су задарски лист *La Gazzeta di Zara* у бројевима 88 од 8.11. (ГВ: 1210–1226), 89 од 11.11. (ГВ: 563–602) и 103 од 30.12. (ГВ: 2486–2520) за 1847. годину, и бројевима 8 од 27.1. (ГВ: 2622–2647) и 60 од 16.11. (ГВ: 198–268) за 1848. годину. Лист *La Dalmazia Costituzionale* у свом 13. броју (10.8) за 1848. годину доноси превод шестог Кола (ГВ: 2622–2647) а *Osservatore Dalmato* преводи стихова петог Кола (ГВ: 1210–1226)

⁹ У пратећој фусноти Берић, према чијем тексту наводимо цитат, даје следеће објашњење: „Наведено према задарском листу „Gazzeta di Zara” бр. 88 од 8 новембра 1847.” (Берић 1951: 110)

и песме Мустај кадије (ГВ: 1855–1873) у броју 194 који је изашао 5.12.1851. године, као и преводе стихова другог Кола (ГВ: 563–602) у броју 163 од 12.10.1853. У литератури се помиње више каснијих прештампавања наведених и превођење неких нових одломака из Његошевог драмског спева у делима која је Ћудина штампао 1878. и 1882.¹⁰

Први период историје превођења *Горској вијенца* показује да је најснажније интересовање за то Његошево дело испољено непосредно након његовог објављивања и у последњих петнаестак година XIX века, односно од 1886. до 1897. године. Јер, крај века донео је ширу рецепцију књижевног дела Владике Рада на таласу геополитичке контекстуализације интересовања за балканске народе и њихову културу. Тада се у историји превођења *Горској вијенца* појављују први преводи тог дела у целини (на немачком, руском и чешком језику). Занимљиво је да је на крају XIX века *Горски вијенац* добио своје прве преводе на неком словенском језику и то најпре на руском (у одломцима и у прози али и као целина у стиху, оба исте 1887. године), затим на бугарском у одломцима (1891) и на чешком (два различита превода дела у целини од различитих преводилаца, из 1895. и 1897. године).

На почетку ове етапе првог периода стоје преводи одломака из *Горској вијенца* на италијански језик и први превод Његошевог драмског спева у целини на немачки језик који су објављени 1886. године. Тако је – према резултатима досадашњих истраживања – немачки језик био први језик на који је *Горски вијенац* преведен у целини, с тим што превод није донео и стихове *Посвеће Праху оца Србије*.

Први превод *Горској вијенца* на немачки језик урадио је Јохан Кирсте (Johann Otto Ferdinand Kirste, 1851–1921). Превод је објављен 1886. године у Бечу као круна Кирстеовог вишегодишњег рада.¹¹ Из напомена које о животу тог Аустријанца, даровитог и вредног класичног филолога и слависте,

¹⁰ Наведене библиографске податке о Ћудиним преводима одломака из *Горској вијенца* доносимо према тексту Душана П. Берића „Неколико података о првом преводу „Горског вијенца” на италијански језик”. Истовремено желимо да укажемо да Берић помиње да је Ћудина у књигама *Canti del popolo slavo* која је објављена у Фиренци 1878. и *Storia del Montenegro (Crnagora) da tempi antichi fino a nostri*, штампаној у Сплиту 1882. године, „допунио и преиначио поједине одломке, и уз извјесна објашњења донио садржај „Горског вијенца” са уметањем преведених одломака у прози и стиху.⁸⁾” Том приликом у пратећој напомени 8 Берић први пут помиње Ивана Франческија када наводи: „Приказ са садржајем „Горског вијенца” дао је Giovanni Franceschi под насловом „Crtica. Gorski vienac. Istoričesko sobitie pri sveršetku 17 vieka. Sočinenie P. P. N. Vladike Cernogorskoga, U Veču Slovima s. o. o. Mehitarista 1847” у листу „La Dalmazia” у бр. 23 и 24 од 10 и 17 јуна 1847 (стр. 182–183, 187–199). На страни 189–190 Франчески је дао у слободном преводу монолог владике Данила (стих 1–88) [...]” (Берић 1951: 111). На основу те фусноте и наслова Берићевог текста јасно је да Берић на Франческијев слободан превод монолога Владике Данила није гледао као на први превод Његошевих стихова вероватно стога јер је био слободан и у прози. О овим Ћудиним издањима видети више и у Килибарда 2001: 121–122.

¹¹ *Der Bergkranz* (die Befreiung Montenegros), historisches Gemälde aus dem Ende des siebzehnten Jahrhunderts von Petar Petrović Njeguš, zum ersten Male aus dem serbischen in das deutsche Übertragen von J. Kirste, Verlag von Carl Konegen, Wien 1886.

доктора филозофије са реномеом у научним круговима свог времена, наводе проучаваоци превођења Његошевог дела на немачки језик,¹² сазнајемо да је објавио више прилога из словенске филологије у чувеном Јагићевом часопису *Archiv für slavische Philologie*, али и у *Сїпражилову* које је 1880. и донело прве вести о његовом раду на превођењу стихова *Горскої вијенца*. За разлику од првих превода *Горскої вијенца* на италијански језик чије се решење за превод наслова тог Његошевог дела није задржало у каснијим преводима, Кирстеов превод наслова потврдили су и сви потоњи преводиоци *Горскої вијенца* на немачки језик (Катарина Јовановић 1939. и Алојз Шмаус 1963. године).

На основу постојећих бројних радова о првом преводу Његошевог драмског спева на немачки језик могуће је извести неколико закључака о улози коју је он имао у своме времену, али и у историји превођења тог дела на стране језике. Њега је урадио научник, специјалиста у области класичне филологије и славистике који је поред истраживања језика гајио и интересовање за књижевност. О томе сведоче развијени паратекстуални делови који превод прате а који ће у историји превођења *Горскої вијенца* бити од великог значаја за његову рецепцију у страним културама. Кирсте је сачинио кратак предговор, 138 фуснота [„Gotovo polovina fusnota su napomene u vezi sa određenim ličnostima, a ostale napomene se tiču geografskih lokacija i običaja. Manji dio napomena je o istorijskim događajima.” (DONAT 2013: 98)] и детаљно тумачење девет појмова [„Alp, Hajduken, Hexen, Klageweiber, Kukuk, Patronatstag, Schulterblatt, Wehrgeld, Weihnachtsscheite (mora, hajduci, vještice, narikače, ptica kukavica, krsna slava, gledanje u pleće, krvnina i bratski mito, badnjak).” (ИСТО)] Преводиоца је упућивао и на секундарне изворе (Вуков *Рјечник* и Јагићев *Archiv für slavische Philologie*) у намери да свом читаоцу олакша разумевање текста, вероватно и у научном његовом истраживању. У том светлу треба разумети и његове консултације са дворским саветником Миклошићем у Бечу, Јагићем, Вуловићем, Стојановићем и Врховцем на којима им упућује захвалност. Поред научних и уметничких преференција преводиоца које су га свакако могле мотивисати да се посвети Његошевом делу, у литератури се истиче да су и геополитички разлози ширења аустроугарске власти на Балкану могли подупрети Кирстеов подухват. „Prvi prevod je štampan oko 10 godina nakon Berlinskog kongresa, gde su velike sile rešavale istočno pitanje i kad je Austro-Ugarska na račun „bolesnika na Bosforu” dobila protektorat nad bivšom turskom provincijom Bosnom i Hercegovinom, odn. kad je Crna Gora postala prvi sused Austro-Ugarske.” (LIČEN 2001: 79)

¹² Податке о Кирстеовом преводу доносимо према: Marina Ličen, „Šmausov prevod Njegoševog *Gorskog vijenca*”, у: *Превођење „Горскої вијенца” на стране језике*, уредник Ново Вуковић, Научни скупови, књига 56, Одјељење умјетности, књига 19, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2001, стр. 80–85. и Neda Donat, „Njemački prevod *Gorskog vijenca* od Johana Kirstea i njegovi odjeci u naučnoj i stručnoj javnosti na njemačkom govornom području”, *Исїоријски записи*, година LXXXVI, 3-4/2013, стр. 95–104.

Први превод *Горској вијенца* у целини, истовремено представља одраз развоја и јачања научних области славистике средином друге половине XIX века. О томе сведоче бројни пратећи елементи његове појаве – научна физиономија његовог преводиоца, начин на који је свом послу приступио, његове консултације које је поводом свог рада на преводу водио са неким од водећих имена славистичке науке (Јагић, Миклошић, Стојановић), израда паратекстуалних делова превода (уводне напомене, напомене о гласовима и графички, објашњења историјских, географских, културолошких аспеката дела, речник појмова, ослањање на литературу (Вуков *Рјечник*)¹³...). Наведени елементи биће у наредном периоду историје превођења *Горској вијенца* подигнути на раван обрасца тако да се немачки превод може сматрати претечом научног издања превода *Горској вијенца* као модела који је доминантан модел превођења тог дела у XX веку. Треба истаћи да су тај модел превода након немачког превода развијали и други преводиоци Његошевог драмског спева у последње две деценије XIX века, као и да су многи међу њима не само знали за Кирстеов превод, већ им је он у одређеној мери служио и као методолошки образац.

Додатни значај Кирстеовог превода *Горској вијенца* проистиче из његове ране рецепције у српској науци и култури. У том смислу посебно место припада Светиславу Вуловићу као аутору више радова о Петру II Петровићу Његошу, штампаних у распону од 1877. до 1886. године, од којих су неки монографског и библиографског типа. У свом последњем раду о Његошу тај велики професор Велике школе и њен ректор, члан Српског ученог друштва и Српске краљевске академије, представља Кирстеов превод *Горској вијенца* на немачки језик. Био је то први у низу приказа тог превода у нас који је значајан и по томе што је у њему Вуловић отворио бројна важна питања из области његошологије као што су она о значају превођења с једне и успе-

¹³ Миљан Мојашевић о томе закључује: „Онај ко буде писао студију о немачким преводима *Горској вијенца* имаће доста посла и са, изгледа, разноврсним и полемичким одзивима српских историчара књижевности на Кирстеово превођење и коментарисање. Деловима коментара у којима се користио *Рјечником* Вука Караџића пружа Кирстеов превод изврсну грађу за тему и о Вуку Караџићу код Немаца: наравно неупоредиво богатију од ове о Његошу. [...] Коментарима и посебним чланцима у Напоменама, на крају превода: о мори, вештицама, тужбалицама, слави, божићним обичајима и сл., Кирсте је отишао у описивању обичаја много даље него што је то било потребно за коментар *Горској вијенца*. Овде Његош доноси Немцима доста од Вука, и Вукова традиција прати и овде Његоша упадљиво јако. Патријархални свет Црне Горе приказан је са упадљивим симпатијама. У том погледу Кирсте је један од Геземанових претходника. Овим додатком је превод добио у значају за историју немачко-југословенских литерарних релација, поготову у начину настављања вуковско-гримовске традиције код Немаца.” (Мојашевић 1995: 344–345) Наведеном бисмо додали и оцену значаја Кирстеовог превода коју је дао Страхиња Костић: „Кирстеов превод, настао у време када је почињало немачко интересовање за нашу књижевност која се одвојила од народне поезије и пошла модернијим путевима, може у целини изгледати застарело и превазиђено; али аустријском научнику треба одати признање које му припада не само као првом преводиоцу, него и као стручњаку који је ударио темеље модерном коментарисању Његошевог спева.” (Костић 1965: 40)

шности превода с друге стране, као и неопходности постојања паратекстуалних делова који прате текст дела (белешка о писцу, коментари и објашњења која би према Вуловићевом мишљењу била драгоцене и већини српских читалаца).

Појава италијанског превода нових стихова из *Горској вијенца* 1886. праћена је и једном занимљивошћу. Уколико имамо на уму место објављивања неког превода приметимо да је, колико је нама познато, реч о првом преводу *Горској вијенца* на неки страни језик који је штампан у неком гласилу домаће периодике онога времена. У питању је превод тужбалице сестре Батрићеве (ГВ: 1913–1963) који је урадио Чезаре Тондини де Кваренги и објавио у листу *Глас Црнојорца* за 1. јул 1886. године. (XV/1886, бр. 26).

Први словенски језик на који је преведен *Горски вијенац* је руски. У врло разгранатој а по резултатима изузетно значајној традицији проучавања присуства *Горској вијенца* у руској култури, увек се наглашава улога знаменитог слависте Петра Алексејевича Лаврова и његове монографије *Петр II Петрович Нејош Владыка Чернојорский и еџо лиџературная дејџельносџ* која је објављена у Москви 1897.¹⁴ „У првој обимној студији о животу и делу Петра II Петровића Његоша Лавров ће између осталог тумачити ово најчувеније Његошево дело и превести га прозом, а ипак је и једно и друго остварио врло успешно, иако га није превео у целини.” (Човић 1995: 426) Иако *Горски вијенац* није превео у целини, иако су његови преводи били у функцији тумачења тог дела, иако је Његошеве стихове преточио у прозу, Лавров је, према суду бројних истраживача ове теме, остварио неупоредиво бољи резултат у рецепцији Његошевог драмског пева од препева Лукјановског који се појавио исте године у истом граду без обзира на то што је тај други превод донео препев *Горској вијенца* у целини и у стиху.¹⁵ Јер, „[...] превод деђи дело, он га је уједно тумачио, а тумачеђи – преводио” (Човић 1995: 428). Први руски превод *Горској вијенца* у целини и у стиху прате врло неповољне оцене домаћих и страних стручњака које се кређу у распону од „ужасан” до „потпуно неупотребљив” (о томе више у Човић 1995: 428). Па ипак, библиографија превода *Горској вијенца* показује да ће тај превод бити и први и једини превод Његошевог драмског пева у целини на руском језику све до трећег периода у историји његовог превођења. Јер, руска култура ће тек после Другог светског рата бити богатија за за три нова превода *Горској вијенца* – из 1948. Михаила Александровича Зенкевича, из 1988. Јурија Поликарповича Кузнецова и из 1996. Александра Александровича Шумилова (с предговором Радмила Маројевића), чиме се, за сада, завршава линија превођења *Горској вијенца* на руски језик. За проучаваоце Његошевог дела и

¹⁴ П. А. Лавров, *Петр II Петрович Нејош Владыка Чернојорский и еџо лиџературная дејџельносџ*, Москва, 1897.

¹⁵ *Горный венец поэма въ стихахъ Петра Петровича Нејоша*; переводъ съ сербскаго Лукьяновскаго, Типографја Л. Метцль, Москва, 1887.

историје његовог превођења на руски језик значајан је информативни и прегнантно изведени предговор који је за Шумиловљев превод *Горскої вијенца* на руски језик урадио Радмило Маројевић. Јер, поред прецизно изведене хронологије превођења Његошевог спева на руски језик како у целини, тако и у одломцима, тај његошолог указује и на значај тих превода имајући поред осталог на уму и разумевање синтаксичко-интонационе структуре стиха *Горскої вијенца* за процес његовог успешног превођења. Шта више, управо стих којим је *Горски вијенац* преведен може постати својеврсно огледало рецепцијског хоризонта тог дела у култури на чији се језик преводи.¹⁶

Бугарски језик био је други словенски језик на којем су се појавили стихови *Горскої вијенца*. У културу тог јужнословенског народа Његошев драмски спев стигао је захваљујући труду Петра Иванова који је 1891. године у Видину штампао свој препев његових делова под насловом *Извлѣчение изъ „Горский вѣнец“*.¹⁷ „Како се види из наслова, превод није обухватио читаво дело: од 2819 стихова (без *Посвѣте ѣраку оца Србије*), препевано је 1820. Избачене су неке мање значајне за бугарског читаоца сцене, које нису биле директно повезане са циљем овог превода.” (МАКЕВИЋ 2018: 81) Истраживачи ове теме бележе да је наведени превод наишао на негативне критике бугарске научне јавности која је – за разлику од српске критике која је била много повољнија по превод – доводила у питање успешност његових филолошких и уметничких аспеката а признавала испуњење национално-просветитељских циљева. (Исто) Првим преводом *Горскої вијенца* на бугарски језик, изашлим испод руке једног ’публицисте, песника и преводиоца’ који је српски језик научио током школовања на београдској Богословији (уп. МАКЕВИЋ 2018), отпочело је превођење тог Његошевог дела у бугарској култури. А оно је, како истраживачи бележе, увек било мотивисано променама њене културолошке парадигме па се тако његови преводи јављају „[...] у периоду коначног формирања нације током последњих деценија 19. века (*Извлечение из Горски венец* (1891) – преводилац П. Иванов (1847–1927)³ [Даље скраћено ПИ.]); 40-их година 20. века за време успостављања социјализма и марксистичке идеологије (*П. П. Неџош. Горски венец* (1949) – преводилац Д. Пантелеев (1901–1993)⁴ [Даље скраћено Д.П.]); почетком 21. века у условима демократских промена и постмодернистичке оријентације бугарске

¹⁶ „Док претходни преводи Горског вијенца остају само у историји, препјеву Јурија Кузњецова и Александра Шумилова остају и у историји и у поезији. Настали скоро у исто вријеме, они се могу посматрати као два модела преводилачке интерпретације текста и као антиподи у пјесничкој полемици о руским ритмичким еквивалентима Његошевог (и српског епског) десетерца. И, наравно, као највиши израз двију различитих пјесничких традиција у преношењу наших фолклорних и фолклором инспирисаних поетских остварења. Најзад, и као прави изазов за теорију књижевног превођења и компаративну поетику, у којима се заједно и посматрају (Маројевић 1989; Човић 1994, 231-245; Човић 1995).” (МАРОЈЕВИЋ 1996: 24)

¹⁷ *Извлѣчение изъ „Горский вѣнец ойѣ Пейѣр II Пейѣрович Неџоша Владика Чрноѣорски*, на български прѣвелѣ П. Иванов, Скоропечатница Т. Х. Тошевѣ, Видин, 1891.

културе (*Петър II Петровић Неџош. Горски венец* (2013) – преводац Андреј Романов)⁵ [Даље скраћено AP.]” (ИВАНОВА 2016: 32)

На крају првог периода у историји превођења *Горској вијенца* појављују се његови преводи на чешки језик. Финале XIX века у размаку од две године – 1895. и 1897. – доноси два различита превода тог Његошевог дела и то на трећи словенски језик по реду у хронологији његовог превођења, која потписују два различита преводиоца. Трећи превод, до сада и последњи, биће објављен средином друге половине XX века (1963).

Одредити који је превод *Горској вијенца* на чешки језик први значи одредити се да ли ћемо се – на основу до сада доступних података – у том случају руководити годином завршетка рада на преводу или годином његовог објављивања.¹⁸ Карл Крживи (Karel Křivý) је свој превод *Горској вијенца* завршио 1895. године. То можемо закључити на основу његовог датирања предговора за прво штампано издање тог превода за који не постоји податак о години штампе.¹⁹ О години штампе сазнајемо из драгоцене обимне студије Отокара Колмана (O. Kolman „Dva české překlady Njegošova *Horského Věnce*”, *Slavia* VI. 394–454 i 709–741), јер је у њеној другој фусноти на првој страници иза библиографског податка тог превода, тај чешки слависта забележио следеће: „Překlad datován není a na můj dotaz sdělilo mi nakladatelství, že vyšel asi r. 1902. Dřívější majitel nakladatelství zemřel a přesné záznamy o vydávání mor. bibliotéky po něm nezůstaly.” На основу његовог ангажмана да од – како наводи – издавача сазна када је превод штампан, појавила се 1902. година као могућа година изласка из штампе тог превода.

Чешки превод Његошевог драмског пева објављен 1897. у едицији Чешке академије урадио је Јан Худец (1856–1940) којем многе јужнословенске књижевности дугују превод неких од својих најзначајних дела на чешки језик.²⁰ Досадашња истраживања ове теме показују да је и Худецов превод

¹⁸ Овом приликом најсрданије се захваљујемо Слађани Субашић из Библиотеке Матице српске на изузетној колегијалној помоћи и драгоценим консултацијама захваљујући којима смо разјаснили одређене аспекте датирања прва два чешка превода и имали на располагању референтну грађу у вези са сва три чешка превода.

¹⁹ У библиографској јединици овог превода Љубомир Дурковић-Јакшић у својој *Библиографији о Њеџошу* (Београд: Просвета, 1951, 182–183) наводи: „Horský věnec. Historický obraz z počátku XVIII století. Od Petra Petroviče Njeguše, Vladyky Černošorského. Přeložil a poznámkami opatrž Karel Křivý. Ve Velikém Meziříčí- <1895>. Nakladatelství Saška a Frgala Knihkupectví [ve Velkém Meziříčí] 18 X 12; 154 стр. [Saškova Moravská bibliotéka. Dílo XCIV]. (Предговор (стр. 5–6) је датиран на дан св. Апостола словенских 1895. Колман Отокар напомиње да је превод објављен око 1902. (*Slavia*, Praha, 1927/28, VI, 394), док Павле Поповић (О Горском вијенцу. Б. 1923, 218–219) и Милан Решетар (Горски вијенац. Б. 1940, LIX–LX) су мишљења да је објављен 1895. [...].” НАПОМЕНА: превод је већ привукао пажњу истраживача и својим поднасловом који се разликује од подналова оригинала као што је случај и у издању *Горској вијенца* које је 1882. штампала Наклада Књижаре Браће Јовановића из Панчева.

²⁰ Petr Petrovič Njegoš, *Horský věnec : dejepisná udalost z konce XVII. století*, přeložil a objasnil Jan Hudec, J. Otto, V Praze, 1897.

наслоњен на први превод *Горскої вијенца* на немачки језик као преводачки узор, премда је преводац поменуо више превода тог дела и на друге стране језике. Истовремено, истраживачи показују да је Худец као филолог с пуно истраживачке посвећености приступио превођењу. Уколико попут многих других проучавалаца који су се пре нас бавили овом темом прихватимо Колманово сведочење о 1902. као могућој години изласка из штампе превода који је 1895. завршио Карл Крживи, онда би Худецов превод, будући да је штампан 1897. могао понети атрибут првог штампаног превода *Горскої вијенца* на чешки језик, док би, следствено томе превод чији је предговор датиран са 1895. а који је урадио Карл Крживи био први урађен превод *Горскої вијенца* на чешки језик.²¹

II. 1901–1945

Установљавање научног превода као модела издања превода *Горскої вијенца*

Прва половина XX века донела је прве преводе *Горскої вијенца* у целини на бројним језицима – италијанском (1902), мађарском (1902), словеначком (1907), шведском (1913), француском (1917), енглеском (1930) и пољском језику (1932). Лепеза језика на којем почињу да живе стихови Његошевог драмског спева, у овом периоду историје његовог превођења богатија је за један германски (шведски), један романски (француски) и два словенска језика (словеначки, пољски). Истовремено, у првој половини XX добијамо и први превод Његошевог дела на неки угрофински језик (мађарски). На тај начин уочи Другог светског рата *Горски вијенац* је био преведен на 11 светских језика од чега на 5 словенских (руски, бугарски, чешки, словеначки, пољски), 3 германска (енглески, немачки, шведски), 2 романска (италијански, француски) и 1 угрофински језик (мађарски). Половина укупног броја језика на које ће до данас то Његошево дело бити преведено пређена је већ тада. У укупном протоку времена од првог превода *Горскої вијенца* на неки страни језик до данас, у другом периоду је остварен највећи број првих интегралних

²¹ Истраживање ове теме постаје још занимљивије када се доведе у везу са размишљањима неких аутора о могућностима да је Худец много раније завршио свој превод у односу и на годину његовог изласка из штампе, и на годину у којој је Крживи завршио свој превод, и на годину штампања Кирстеовог превода на немачки језик о чему се истраживачи могу обавестити како у наведеној студији О. Колмана у којој се он осврће на једно такво размишљање Ивана Шајковића (уп. Иван Шајковић, „Petr Petrovič Njegoš, *Horský věnec* *dejepisná událost z konce XVII. století*, přeložil a objasnil Jan Hudec, *Sborník světové poesie*, vydává česká Akademie Císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, číslo 46. Nakladatelství J. Otto knihtiskárna v Praze, Стр. 169. 8⁰⁰”, Дело, XV (1897), стр. 146–148.), тако и у предговору трећег превода *Горскої вијенца* на чешки језик (уп. Petar Petrovič Njegoš, *Horský věnec* [přeložili Josef Hiršal a Oton Berkopec], Státní nakladatelství krásné literatury a umění, Praha, 1963).

превода овог Његошевог спева на неки страни језик (укупно 7) и то у трајању од 44 године. Трећи период историје превођења *Горској вијенца* (1946–2000), иако плодан по броју првих превода дела у целини на неки страни језик, трајао је дуже од другог. У том периоду појавиће се 5 првих интегралних превода Његошевог дела али у распону од 54 године.

Динамика превођења *Горској вијенца* током првих 40 година XX века обележена је континуитетом, равномерношћу и појачаним интензитетом на својим рубним тачкама како према периоду који јој у историји превођења *Горској вијенца* претходи тако и према оном који за њом следи. Јер, посматрано по њеним декадама, нема ниједног десетлећа од почетка века до Другог светског рата да се није појавио неки превод Његошевог драмског спева. Истовремено, у свакој од декада другог периода из штампе је изашао бар један први целовити превод тог дела. Тако се у распону од 1901. до 1910. појављују три прва интегрална превода Његошевог дела и то на италијанском и мађарском језику 1902. године, као и на словеначком 1907. У другој декади (1911–1920) штампана су два превода и то оба прва на неком језику и оба прва интегрална – шведски превод излази уочи Првог светског рата, 1913, а француски током његовог трајања, 1917. Трећа декада која траје од 1921. до 1930. обележена је појавом новог превода на мађарски језик (1929) али и првим интегралним преводом на енглески језик (1930). Четврта декада периода (1931–1940) поред нових превода на италијански и немачки језик који излазе уочи Другог светског рата, 1939, доноси и први превод на пољски језик. Нема података о томе да су током Другог светског рата објављени неки преводи *Горској вијенца*.

Истовремено, посматран у целини, други период је дао и по два превода на неки од језика који се управо током њега придружују породици светских језика на којима живи *Горски вијенац* (мађарски језик). Интензивирање процеса превођења илуструје и појава нових превода на оне језике на које је *Горски вијенац* већ превођен па се тако у другом периоду јављају два нова превода на италијански језик, први интегрални превод дела на енглески језик и нов превод на немачки језик. На овом месту желимо да подсетимо да у статистичке пресеке укључујемо превод *Горској вијенца* који су у одређеном периоду штампани. Ово напомињемо стога што се у трећој декади другог периода историје превођења овог Његошевог дела јавља још један превод на италијански језик који је изашао испод руке Петра Касандрића. Тај, по мишљењу проучавалаца најуспешнији превод *Горској вијенца* на италијански језик, настајао двадесетих година XX века и завршен 1926. године, остао је рукопису док га није 1999. приредио и објавио Никша Стипчевић.²²

²² *Петра Касандрића превод „Горској вијенца“ Пејтра II Пејровића Њејоца*, приредио и предговор написао Никша Стипчевић, уредник Предраг Палавестра, САНУ, Одељење језика и књижевности, Посебна издања, књ. 641, САНУ, Београд, 1999. О преводу, његовом настанку и карактеристикама в. више у пратећем предговору Никше Стипчевића под насловом „Петра Касандрића превод *Горској вијенца*”, стр. 1–27.

Равномерност и континуитет интересовања за превођење *Горској вијенца* на стране језике у овом периоду као и његово јачање у његовој и првој и четвртој декади, природна су последица оних кретања у културним политикама средина на чије је језике у том раздобљу ово Његошево дело преведено. Прва половина XX века обележена је многобројним историјским догађајима који су променили геополитичку слику света. У временима великих искушења и страдања, „мали народи” промишљали су свој положај у ’великој причи света’. Многи словенски народи успостављали су и јачали своје међусобне везе. Славистичка наука била је у свом златном добу. У том периоду свој развој започиње и његошологија. У међуратном периоду интензивирао је рад на проучавању Његошевог живота и рада. А оно је подразумевало и текстолошки приступ његовим делима и рукописној грађи, што је резултирало појавом нових издања Његошевих дела, и истраживања језика, и анализа књижевне структуре његових дела, њихове поетике и песничког језика, извора и утицаја. У замаху позитивистичког метода истраживања али и филолошких, религијских, културолошких, импресионистичких интерпретација његовог дела, када настају бројне студије о Његошу – његовом животу и делима у контексту српске, јужнословенске, европске књижевности и културе – остварила су се и нека од најзначајнијих имена његошологије као науке (Милан Решетар, Павле Поповић, Данило Вушовић...).

Може се рећи да се у другом периоду историје превођења *Горској вијенца* сусрећу (1) општи културно-политички токови историјског кретања судбине српског народа који ово Његошево дело као репрезента српске културе чине посебно занимљивим другима, (2) успон славистике која га као класика српске књижевности поставља у сам центар интересовања страних слависта и (3) убрзани развој домаћих студија о Његошу чија су главна тежишта истраживање песникове биографије и дела, а пре свих *Горској вијенца*. На тај начин преводиоци тог Његошевог *историјског догађаја* добијају, с једне стране, подстрек, а с друге – потпору у својој преводиличкој мисији.

У овом периоду додатно је оснажена научна физиономија преводилаца *Горској вијенца*. Или се бар томе тежило. Тај процес врло сликовито предочава дијакхронија превода Његошевог драмског пева на италијански језик, можда више него историја превођења овог дела не неки други страни језик. Чињеница да су у првој половини XX века настала три превода *Горској вијенца* на италијански језик, сагледана у оквиру дијакхроније превођења *Горској вијенца*, постаје много више од обичног статистичког податка. Јер, без обзира на то што је у трећем периоду историје превођења *Горској вијенца* један од три превода који је први пут штампан у другом периоду, прерађен и поправљен и штампан 1960. године, други период је на изванредан начин завршетак линије превођења *Горској вијенца* на тај романски језик, иначе први страни језик на који су преведени стихови Његошевог великог дела.

На почетку другог периода објављен је превод Ђованија Николића (Pietro Petrovich – Njegus, *Il serto della Montagna: quadro storico del secolo XVII*, traduzione dal serbo Giovanni Nikolic, Prem. stab. tip. gentile, Fabriano 1902), а на крају онај који потписује Умберто Урбани (Pietro II Petrović – Njegoš, *Il serto della Montagna: quadro storico della fine del secolo XVII*, versione di Umberto Urbani; commento di Milan Rešetar, Garzanti, Milano 1939). Између тих штампаних издања трајао је подвижнички рад Петра Касандрића на преводу *Горскої вијенца*, који је завршен 1926. али је остао у рукопису. Трећи период историје превођења *Горскої вијенца* донеће прерађен и поправљен превод Умберта Урбанија, штампан 1960. године (Pietro II Petrović – Njegoš, *Il serto della Montagna: quadro storico della fine del secolo XVII*, versione di Umberto Urbani; commento di Milan Rešetar, Rebellato, Padova 1960) и приређен рукопис Касандрићевог превода (*Пејџра Касандрића љревод „Горскої вијенца” Пејџра II Пејџровића Њејоша*, приредио и предговор написао Никша Стипчевић, уредник Предраг Палавестра, САНУ, Одељење језика и књижевности, Посебна издања, књ. 641, САНУ, Београд, 1999.)

Милан Решетар саопштава следеће о италијанским преводима *Горскої вијенца*:

„Цијели је *Горски Вијенац* први пут превео и издао Иван Николић (*Il Serto della Montagna*, Fabriano 1902) – врло слободно и врло слабо; доста је казати да Николић није никако превео око 360 стихова а додао око 250 својих, а у стиху 157 од грађа стравичнога начинио је грађ Стравицу! (неп. приказ проф. Ј. Нађа у Јагићеву *Archiv*-у XXVIII, 418–421). Сигурно је тај неуспјели покушај потакао познатога одличног преводиоца наших народних пјесама на талијански језик, сада већ пок. Петра Касандрића, да и он преведе цијели *Горски Вијенац*. Он је на томе годинама с великом љубави и врло савјесно радио, па се је послје његове смрти нашао пријевод готов за штампу, с уводом и коментаром написаним од такође већ пок. Јосипа Берсе, али је нажалост остао у рукопису, јер се није могао за њ наћи издавач.” (РЕШЕТАР 1940: 186)

Циљано наводимо суд Милана Решетара о италијанским преводима *Горскої вијенца* насталим у другом периоду историје његовог превођења. Јер, његова су издања *Горскої вијенца* обележила рецепцију тог Његошевог дела и у нашој и у страниј средини а његови коментари и предговор често били превођени и објављивани као паратекстуални делови превода. Истовремено, Решетарова издања *Горскої вијенца* која је он приредио навођена су као извор превода а његови текстови као литература којом су преводиоци разрешавали своје недоумице и доносили и своје коментаре Његошевог текста.

У свом приказу Урбанијевог превода из 1939. године Решетар жали за тим што је Касандрићев превод остао у рукопису. Како разумети тај жал уколико имамо на уму да се управо име Милана Решетара налази на корицама Урбанијевог превода као аутора коментара који прате његов превод? Решетар свој приказ Урбанијевог превода пише мотивисан управо наведеном чињеницом јер, како на једном месту свог приказа наводи: „Ја дакле с овим

Урбанијевим пријеводом и издањем немам никаква посла; нарочито истичем да ја Урбанијев рукопис нисам апсолутно никада ни видио, осим што сам му помагао, како он лојално признаје на стр. XVII, да исправније преведе неколико појединих стихова.” (Исто: 187) Занимљиво је да поред непосредне критике Урбанијевог превода, Решетар његове добре стране истиче тако што их – посредно – доводи у везу са мањкавостима које је имао Николићев превод који му претходи:

„Сам пријевод је врло савјестан и вјеран, то јест г. Урбани је добро пазио да преведе све што је у оригиналу а да не умеће ништа од свога. Он је надаље добро настојао да стих одговара стиху, те је збиља и постигао да и његова *Dedica* броји 38 стихова као Владичина *Посвеџа*, а и његов *Serto della Montagna* 2819 стихова колико и Владичин *Горски Вијенац*.” (Исто: 188)

Решетар истиче да је ’превод добар али да није увек и тачан’, да је на појединим местима ’храпав и тежак’ а посматран у целини стилистички неуспео. На његове слабости указује доводећи их у везу са бољим решењима која је остварио Касандрић:

„Г. Урбани савјесно је настојао да вјерно пренесе у талијанско рухо облик и садржај *Горскоја Вијенца*, али нажалост није добро успио ни у једном ни у другом погледу. [...] Не мислим да је г. Урбани оправдао свој избор оним што каже на стр. XXI и XXII, никако пак није тачно да је Касандрић узео десетерац тал. пјесника *Carducci* – он је узео Владичин и наш народни десетерац редовно с његовом цезуром и његовим акцентима. Зато, кад Талијанцу не смета српска душа и црногорски предмет *Горскоја Вијенца*, тада му не може сметати ни његов десетерац, само треба да је овај правилно грађен, а тада мора његов ритам и мелодија исто тако дјеловати и на Талијанца, као што дјелује на нашега човјека. И тако, ако је и пријевод добар, *Горски Вијенац* мијења само језик, али задржава садржај и облик оригинала, а то је сигурно велика предност што се данданас код свакога пријевода понајвише тражи и увијек много цијени.” (Исто: 187–188)

Готово да нема италијанисте који припада српској култури да на неки начин не дели Решетарово мишљење о Касандрићевом преводу *Горској вијенца*: „А кад је тако, треба збиља жалити што се није радије издао Касандрићев пријевод. Ја тај пријевод познајем, те знам да је и вјеран и тачан и састављен с дубоким познавањем и нашега и талијанскога језика.” (Исто: 190)

Други период у историји превођења *Горској вијенца* донео је и први интегрални француски превод овог Његошевог дела који је урадила Дивна Вековић (1886–1944). Његову појаву прати више врло важних особина које свој значај имају у дијакронији како превођења *Горској вијенца* на француски језик тако и уопште узев. Јер, то је први превод Његошевог драмског спева који је урадила нека жена. Њена улога у представљању српске културе француској средини још увек чека темељна истраживања иако су већ неки кораци на том путу начињени. У постојећим чланцима о њеном животу и раду наводи се да је била и прва жена лекар у Црној Гори, своје завичају из

којег је кренула у Париз на студије медицине као стипендиста књаза Николе. На основу података о њеном животу и раду може се закључити да је своје родољубље и оданост српском роду вишеструко потврдила својим делима у основним доменима својих професионалних усмерења и љубави. Јер, историчари бележе њене хуманитарне активности у Првом светском рату за које је вишеструко одликована а славистика њене преводе и рад на француско-српском речнику. Преводећи *Горски вијенац* у јеку Првог светског рата (превод је сачињен 1915. а штампан 1917), Дивна Вековић је остварила велики допринос бољем познавању јунаштва српског народа које је Француска управо тада непосредно посведочавала. Издање „обухвата 162 странице, Предговор Анрија де Рењеа (Henri de Regnier), члана Француске академије (V–X), Напомену преводитељке Дивне Вековић (XI–XII), Посвету праху оца Србије (XIII–XV) и Лица (XVI). Објављено је у двадесет примјерака на јапанској хартији нумерисаних од 1 до 20. Издавачи су Берге и Левро (Berger–Levgault).” (ГЕРЕРСДОРФЕР 1985: 111) Проучаваоци тог превода истичу да је његова научна рецепција, поготово домаћа, донела низ негативних критика (Банашевић, Лесковац...), али да је страна била благонаклонија имајући пре свега на уму значај његове појаве за француско-српске везе. „Занимљиво је да писац предговора за француско издање Анри де Рењеје (Henri de Régnier) има пуно похвала за превод Дивне Вековић и истиче да она ’елегантним и савесним преводом *Горској вијенца* пружа француској публици прилику, коју ће ова похитати да искористи, да се упозна са једним од најпопуларнијих дела српске књижевности.’” (Матић 2001: 99)

Културе народа које говоре германским језицима у другом периоду историје превођења *Горској вијенца* обогачене су првим преводима овог Његошевог дела у целини на шведски и енглески језик и новим преводом на немачки. Међу њима посебно место припада првом преводу *Горској вијенца* на шведски језик јер је то уједно – колико наша досадашња истраживања показују – једини превод тог Његошевог дела у целини на тај језик.²³ Њега је сачинио Алфред Јенсен (1859–1921), угледни слависта и универзитетски професор, врстан познавалац руске, пољске и јужнословенских књижевности и преводилац више дела њихових кључних представника међу којима су Пушкин, Мицкјевич, Његош, Мажуранић, Ашкерц...

Први интегрални превод на енглески језик потписује Џејмс Вајлс (James W. Wiles) а предговор Владета Поповић: *The Mountain Wreath of P. P. Nyegosh, Prince-Bishop of Montenegro, 1830–1851, rendered into English by James W. Wiles, with an introduction by Vladeta Popović*, G Allen & Unwin, London 1930. У првој години његовог издања излази још једно, приступачније по цени и

²³ [Petar II Petrović Njegoš], *Montenegros ärekrans, tva sydslaviska hjältedikter*, övers. Av Alfred Jensen, Aug. Rietz' Bokhandel, Stockholm, 1913. Његошева задужбина прештампала је наведеног превода 2000. године: Petar II Petrović Njegoš, *Montenegros ärekrans*, övers. Av Alfred Jensen, sammanställd av Nikola Damjanović, Föreningen för främjandet av Njegoš' verk, Belgrade, 2000.

пластифицирано. Оба садрже увод Владете Поповића, предговор преводиоца, увод у дело за посвећенијег читаоца и додатке а друго и преводиочев кратки предговор другом издању. Посматран унутар дијакхроније превођења *Горској вијенца* на енглески језик, Вајлсов превод *Горској вијенца* највише је прештампаван од свих превода овог Његошевог дела на енглески језик (1968, 1970, 1978, 1997, 1998, 2000, 2003, 2007, 2013, 2014, 2015, 2016, 2018). До промена је долазило само у пратећим текстовима у зависности од места издавања (Лондон, Торонто, Београд, Подгорица), издавача, повода издавања и типа публикације. „Džejms Vajls dobro je poznao srpsku kulturu i bio je veliki prijatelj srpskoga naroda. Boravio je u Srbiji više godina; najprije 1913. kao predavač engleskoga jezika na Beogradskom univerzitetu, a potom kao upravnik Britanskog i inostranoga biblijskoga društva za Jugoistočnu Evropu.” (ЂУКАНОВИЋ 2001: 90) Време ангажмана на Универзитету у Београду донело је сусрет са Његошевим делом и колегом Владетом Поповићем, англистом чији ће предговор штампати у издању свог превода *Горској вијенца*. Иако се Вајлсовом преводу, према мишљењу проучавалаца, могу упутити бројне замерке – као уосталом и свим првим преводима *Горској вијенца* у целини – посебне оне које се односе на превођење десетерца и значењске вишеслојности, не треба заборавити да он стоји на крају оне стазе коју је преводилац с муком, напором, посвећеношћу и упорношћу прелазио још од 1913. односно свог првог сусрета са *Горским вијенцем*.

Нов немачки превод *Горској вијенца*, други по реду у хронологији његовог превођења на немачки језик, потписала је Катарина А. Јовановић (1869–1954), друга по реду жена преводилац тог драмског свеа у целини. И њој је, као и Дивни Векарић, матерњи језик био српски, језик оригинала дела који је превела.

„Катарина А. Јовановић, ћерка Анастаса Јовановића, а и сестра чувеног архитекте, и литерарно образована жена, са којом се угасила та знаменита породица, у Швајцарској, чинила је много за културу свог народа, са којим није прекидала везе до краја дугог живота. Требало би да остане у памћењу историје свога народа и немачко-југословенских културних веза највише по своја два превода на немачки: *Горској вијенца* и Косовског циклуса српских народних песама. Тај превод *Горској вијенца* је својеврстан чин оданости Његошу једне веома образоване Српкиње, попут Исидоре Секулић или Анице Савић-Ребац. То је био репрезентативан културни чин и због личности преводиоца са јаким интелектуалним везама и у Швајцарској и у ондашњем Београду.” (МОЈАШЕВИЋ 1995: 345)

Превод Катарине А. Јовановић штампан је у Лајпцигу уочи Другог светског рата, 1939. године (*Der Bergkranz, ein historisches Gemälde von Petar Petrović-Njegoš, übersetzt von Katharina A. Jovanovits, mit einem Geleitwort von Pavle Porović, Felix Meiner, Leipzig [1939].*) У оквиру другог периода историје превођења *Горској вијенца* њиме се у процесу превођења дела Владике Рада на светске језике уводи мисао једног од водећих његошолога, Павла Поповића,

о Горском вијенцу будући да је он писац предговора за наведено издање немачког превода. Уједно, колико је нама познато, био је то и једини превод у којем је неки паратекстуални део потписао Павле Поповић.

Појава првог превода *Горскої вијенца* на мађарски језик прилог је непосреднијем упознавању мађарске културе са писцем и делом који су репрезенти српске културе. Заслуге за то припадају преводиоцу Веселину Ћисаловићу (1873–1945) чији је превод објављен 1902. (*Hegyek koszorúja*, (Montenegro dicsősége), dramatizált eposz, írta II Petrovics Nyegos Péter, a költő halálának ötvenedik évfordulója alkalmából szerb eredetiből fordította Gyiszálovics Veszelin, Ivkovic Gy. könyvnyomdája, Ujvidék 1902) а прештампан 1929. (*Hegyek koszorúja*, drámai költemény, írta II Petrović Njegoš Péter, szerb eredetiből fordította Djisalović Veselin, „Natošević”, Novi Sad 1929). Преводилац је познат по свом раду на речницима, пре свих *Мађарско-српском речнику* и *Речнику сѣраних речи у српском језику* (оба објављена први пут 1914. у Новом Саду) и уџбеницима. Рођени Сомборац који се у Будимпешти обрео као питомац Текелијанума на студијама философије, класичне филологије и педагогије и стекао докторат 1897. године, свој радни век посветио је унапређењу образовног система и раду школских установа. Истовремено, објавио је више научних дела из области философије и права, као и превода и лексикографије.²⁴

Корпус словенских језика на које је преведен *Горски вијенац* у другом раздобљу историје његовог превођења проширио се за још два – словеначки и пољски. Први је изашао на почетку, а други на крају прве половине XX века. Док први представља зачетак једне плодне традиције превођења Његошевог дела након које су уследила још три његова превода на словеначки језик, дотле је други за сада први и последњи превод тог дела на пољски језик. Оба су превода израз струјања у својим матичним срединама. Први настаје као плод приближавања словенских народа радом њихових Матица. Други пак представља изузетно важно прегнуће да се српска култура представи пољској у којој је рецепција њених најзначајнијих књижевних и културних вредности била можда и најслабије развијена у односу на познавање култура неких других јужнословенских народа. „Његош у Пољској није досада био нимало познат.”, пише Крешимир Георгијевић у приказу првог превода *Горскої вијенца* на пољски језик који је урадио др Хенрик Батовски, угледни слависта (Petar II Petrović Njegoš, *Górski wieniec, wydarzenie dziejowe z końca XVII stulecia*, preveo Henryk Batowski, Dom Książki Polskiej, Warszawa 1932) указујући тако на његов прворазредан значај. Превод се појавио као трећа књига у едицији Biblioteka Jugosłowiańska коју је уређивао Јулије Бенешкић. „Превод је рађен према Решетарову издању и коментарима, а пред-

²⁴ Све податке о животу и раду Веселина Ћисаловића наводимо према његовој биографији у: Милан Степановић, Атила Пфајфер, *150 година Гимназије у Сомбору*, Гимназија „Вељко Петровић”, УГ „Норма”, Сомбор, 2022, стр. 345–347.

говор према Решетаровој расправи о животу и раду Његошеву.” (ГЕОРГИЈЕВИЋ 1932: 136) И овај превод тако потврђује да су преводиоци другог периода историје превођења *Горској вијенца* свој ослонац налазили у Решетаровом текстолошком и књижевноисторијском раду. Истовремено, колико је нама познато, он у страну рецепцију текстова из области његошологије први пут уводи Бранка Лазаревића јер се након преводиоачевог увода доноси скраћени превод његове студије о *Горском вијенцу* објављене у књизи *Три највише јуџословенске вредности. Народна њесма – „Горски вијенац” – Иван Мешћировић* (Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1930).

Управо су паратекстуални делови – њихова бројност, обимност, али и повремена неадекватност, некритичност и површност – а не сам превод дела, били разлог критика које су упућиване првог преводу *Горској вијенца* на словеначки језик – *Gorski venec* vladike černogorskoga Petra II. Petrovića-Njeguša, iztomačil ga Milan Rešetar; opremil z zemljepisnim, zgodovinskim in estetsko-kritičnim uvodom Rajko Perušek, Slovenska matica, Ljubljana, 1907.²⁵ Јер, са жељом да словеначке читаоце упуту у географске, историјске, политичке, језичке и етнографске оквире појаве *Горској вијенца*, преводилац Рајко Перушек је „у својој ревности отишао одвећ далеко”:

„Он је на 13 страна дао кратак географски преглед Црне Горе, на 99 страна кратку историју Црне Горе, на 20 страна, на основу Вукова Рјечника, описао обичаје и живот Српског Народа (бадњак, Божић, хајдук, крсно име, крвнина, кукавица, мора, гатање у плеће, покајнице, нарикаче, вештица, вукодлак) и приказао живот Краљевића Марка на основу народног предања. Најмање је остало места за оно, чему је требало дати највише места, за литерарно-историски приказ и естетичну оцену *Горскоја Вијенца* – тек 9 страна.” (Остојић 1908: 75)

У скупини појмова које Перушек објашњава ослањајући се на Вукове етнографске записе који стоје као објашњења у његовом *Рјечнику*, препознајемо одјек оних појмова које је аутор првог превода *Горској вијенца* на немачки језик у првом периоду историје превођења *Горској вијенца* на исти начин објаснио. Јер, Перушеков списак појмова понавља све појмове које је Кирсте издвојио (изузев *брајски мийџо*) и додаје још три – *Божић*, *покајнице* и *вукодлак*. И у позадини овог превода, као његов извор и ослонац, стоји Решетарово издање *Горској вијенца* и његови коментари. На основу рецепције првог словеначког превода може се много сазнати о начину на који се у првој половини XX века гледало на улогу превода и циљеве преводилаца: „Писац је, очигледно, свој превод Његошева дела употребио као згуду, да Словенце свестрано упозна са Црном Гором и Србима. Морамо изјавити, да у оваком поступку не налазимо много укуса.” (Исто: 76)

²⁵ „Превод самога текста је брижљиво и тачно изведен. Преводилац се држао строгог текста. Преводио је стихове у истој мери, и стих по стих, ни domeћући ни додајући, тако да је изашло и у преводу, као и у оригиналу 2819 стихова. Словеначки читалац ће имати тачно преведене мисли Његошеве.” (Остојић 1908: 76)

Процват новог историзма и културолошких студија који обележава почетак XXI века показује колико би, на пример, данашњем читаоцу једног таквог превода, богатог најразличитијим паратекстуалним деловима којима дело служи као предлогак за сазнавање разноврсних неknјижевних контекста његове појаве, односно као извор за потпуно неуметничке аспекте његове теме, он био потпуно прихватљив и актуелан.

III. 1946–2000

Кругови рецепције на таласима установљавања и метаморфоза југословенске државе у другој половини XX века

По окончању Другог светског рата процеси превођења *Горској вијенца* добијају нови замах јављањем (1) првих превода на неке од језика народа поратне југословенске државе, (2) првих, али и нових превода на неки од језика оних народа који су живели у државним заједницама по друштвеном и државном уређењу блиским поратној Југославији, као и (3) првим и новим преводима на неке од најзначајнијих светских језика.

Трећи период у историји превођења *Горској вијенца* наплодотворнији је по броју издања која су се током њега појавила. На основу наших библиографских истраживања – уз сав опрез у извођењу закључака проистекао из свести о њиховој нужној селективности – забележили смо четрдесетак издања *Горској вијенца* од 1946. до 2000. године. Нема ниједне декаде тог периода да током ње није објављено од 5 до 8 издања тог Његошевог дела. Међу њима су (1) издања првог превода дела у целини на неки страни језик (македонски – 1947, албански – 1952, молдавски – 1956, украјински – 1967, есперанто – 1970, румунски – 1978 и шпански – 1987); (2) поновљена, допуњена и/или поправљена издања превода на неки страни језик који су објављени у претходном периоду историје превођења Његошевог дела (енглески, италијански, пољски и шведски језик) и (3) прештампана издања оних превода *Горској вијенца* на неки страни језик који су се први пут појавили у трећем периоду, без обзира на то да ли је реч о првим или новим преводима на неки страни језик (македонски, словеначки, албански, мађарски, немачки, енглески и руски језик).

Дијахронија превођења *Горској вијенца* у трећем периоду показује да су преводи тог Његошевог дела на словенске језике учесталији од 1946. до 1970. године, док се од 1981. до краја периода чешће јављају они на германске језике. Доминација словенских превода током прве половине трећег периода ослоњена је на појави првог превода *Горској вијенца* на македонски и украјински језик и нових превода овог Његошевог дела на словеначки, руски, бугарски, пољски и чешки језик. Фреквентност штампања македонског и словеначког превода у извесној мери условљена је статусом *Горској вијенца* у образовној и културној политици поратне Југославије. Јер, сви процеси

развоја нове Југославије након Другог светског рата били су прекриљени императивом јачања братства и јединства њених народа и народности. Стога су наставни планови и програми на свим нивоима образовног система у свим републикама те државе мотивисали превођење *Горској вијенца* на македонски, словеначки и албански језик.

Управо на том таласу настао је и први превод *Горској вијенца* на албански језик који су урадила двојица преводилаца – Есад Мекули и Зеф Некај – и објавили у Приштини 1952. године.²⁶ У каснијим издањима превода тог Његошевог дела на албански језик, након двадесет (1973) и тридесет година (1981), као преводилац наводи се само Есад Мекули, иначе у то време познати песник, преводилац дела српске и југословенске књижевности на албански језик и посленик у култури поратне Југославије. У последњој декади друге половине XX века појавио се нови превод *Горској вијенца* на албански језик, штампан у Подгорици 1997, који је урадио Зарија Брајовић.

Стихови *Горској вијенца* су се на македонском језику први пут јавили 1947. године.

„Непосредним поводом да се шире и осмишљеније крене у превођења Његоша на македонски језик послужила је 100-годишњица појаве „Горског вијенца”. Први македонски часопис на македонском језику „Нов ден” у свом првом [б]роју за 1947. годину доноси три фрагмента из „Горског вијенца” и то: „Тужбалицу сестре Батрићеве”, „Сан Вука Мандушића” и реч „Војводе Драшка о венецијанским судовима”. Сва три одломка препевао је Блаже Конески, чиме је означен почетак непосредног Његошевог присуства у нашем књижевном и културном простору”, истиче Милан Ђурчинов (Ђурчинов 1995: 352).

За проучаваоца историје превођења *Горској вијенца* од значаја је податак да је Блаже Конески, историчар књижевности и лингвиста, књижевник и преводилац, радио на преводу овог Његошевог дела „у времену тек остварене кодификације македонског књижевног језика” (Исто: 353). Након превођења појединих одломака из *Горској вијенца*, Конески је превео дело у целини и тај превод штампао 1947. године.²⁷ „Препев Конеског направљен је, како истиче сам аутор, према десетом српском издању, у редакцији Милана Решетара (Београд, 1940). Тиме су назначене све предности, али и тешкоће при његовом превођењу.” (Исто: 353) Истраживачи бележе да је рецепција његовог превода *Горској вијенца* била изузетно афирмативна и да је допринела његовом учесталом прештампавању (1955, 1959, 1964, 1974. и 1986). Данас, непуних осам деценија након његове појаве, видимо да је захваљујући успешности преводилачке мисије Конеског, тај превод претрајао кроз време и остао једини превод *Горској вијенца* на македонски језик.

²⁶ P. P. Njegosh, *Kunora e maleve*, përkëthyen Esad Mekuli e Zef Nekaj, „Mustafa Bakija”, Prishtinë 1952.

²⁷ *Горски венец од Владикаџина црногорски Пејтар Пејтровиќ Њеџиц*, превел Блаже Конески, Државно книгоиздателство на Македонија, Скопље, 1947.

Корпус превода *Горскої вијенца* на словеначки језик у трећем периоду добија своја два нова остварења. Први превод излази 1947. на таласу прославе стогодишњице првог издања Његошевог драмског спева и њега потписује Алојз Градник (1882–1967). Тај познати словеначки песник чији су стихови превођени на бројне европске језике, увео је у словеначку културу бројне књижевнике света преведећи њихова дела на словеначки језик – међу њима и Петра II Петровића-Његоша. Градников превод *Горскої вијенца*, објављен два пута – 1947. и 1965. – у издањима Државне заложбе Словеније у Љубљани,²⁸ тадашњег централног словеначког издавача, праћен је уводом и напоменама које је урадио слависта Мирко Рупел. Непуних двадесет година касније, у издању Младинске књиге, појавило се издање новог превода *Горскої вијенца* на словеначки језик који је урадио Андреј Арко, такође писац и преводилац.²⁹ Издање је опремљено обимним преводиочевим напоменама о Његошевом животу и раду и тексту *Горскої вијенца*.

Трећи период историје превођења *Горскої вијенца* донео је први превод овог Његошевог дела на украјински језик који је објављен 1967. године.³⁰ С тим преводом *Горски вијенац* је преведен на укупно 7 словенских језика.

У кругу словенских језика на које је превођен *Горски вијенац* у трећем периоду посебно место припада руском језику. Јер, историја превођења овог Његошевог дела постала је богатија за чак три нова руска превода: из 1948. Михаила Александровича Зенкевича,³¹ из 1988. Јурија Поликарповича Кузнецова³² и из 1996. Александра Александровича Шумилова.³³ Будући да прва половина XX века протиче без објављивања превода *Горскої вијенца* на руски језик – било већ постојећег, било новог, сасвим је разумљиво што је друга половина XX века донела нове руске преводе. У изузетно богатој литератури о преводима *Горскої вијенца* на руски језик наведени преводи су анализирани у контексту традуктологије, лингвистике, версификације, лексикологије... како појединачно, тако и упоредно.³⁴ Посматрани у прото-

²⁸ Petar Petrović Njegoš, *Gorski venec*, poslovenil Alojz Gradnik, uvod in opombe napisal Mirko Rupel, ilustriral Riko Debenjak, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1947; Petar Petrović Njegoš, *Gorski venec*, [poslovenil Alojz Gradnik], Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1965.

²⁹ Petar Petrović Njegoš, *Gorski venec*, [prevedel, spremno besaedo in opombe napisal Andrej Arko], Mladinska knjiga, Ljubljana, 1983.

³⁰ Петро Негош, *Гірський вінець*, переклав з сербохорватскої Олесь Жолдак, Дніпро, Київ, 1967.

³¹ Петр Негош, *Горный венец*, перевод с сербского Мих. Зенкевича, Государственное издательство художественной литературы, 1948.

³² Петр Негош, *Горный венец*, [перевод Ю. Кузнецова], Самозванец Степан Малый / [перевод В. Корнилова], перевод с сербохорватского под редакцией О. Кутасовой, [предисловие и примечания О. Кутасовой; иллюстрации художника В.В. Носкова], Художественная литература, Москва, 1988.

³³ Петр II Петрович-Негош, *Горный венец*, перевод с сербского и комментарии, Унирекс, Подгорица, 1996.

³⁴ У том смислу од велике помоћи у разумевању особина и значаја наведених превода *Горскої вијенца* на руски језик могу бити радови Милане Радић Дугоњић, Ларисе Раздобутко

ку времена, они су илустративан пример прираста квалитета превода неког дела на једном језику и напора који стручњаци (слависти, лингвисти, преводиоци) чине да сваки нови превод буде што је могуће ближи идеалном преводу неког дела.

Основне особине рада руских преводилаца из трећег периода историје превођења Његошевог драмског спева истраживачи најчешће сагледавају у протоку времена од Лавровљевог прозног превода 1897. до данас и закључују: „сваки наредни се користио искуствима претходника: Зенкевич – негативним искуствима Лукјановског, Кузнецов – Зенкевичевог, а обојица – позитивним искуствима прозног превода Лаврова.” (Човић 1995: 429). Према мишљењу научне јавности атрибут најуспешнијег руског превода *Горскої вијенца* понео је последњи превод Његошевог дела на руски језик који је сачинио Александар Шумилов.

Веома важна компонента у разумевању значаја наведених превода у другој половини XX века јесу њихови обимни паратекстуални делови који сведоче о спремности преводилаца за изузетно захтеван и изазован процес превођења дела какво је *Горски вијенац*. Док је у издању из 1948. Зенкевич и преводилац и аутор напомена и предговора, дотле је издање из 1988. донело превод *Горскої вијенца* Јурија Кузнецова и превод *Шћейана Малої* Корнилова, а напомене и предговор Олге Дмитриевне Кутасове. Треће издање, из 1996, које је за разлику од претходна два објављена у Москви, штампано у Подгорици, донело је превод и напомене Александра Шумилова и предговор Радмила Маројевића, проучаваоца језика и метрике Његошевих дела који је урадио и њихова критичка издања.

Током трећег периода историје превођења *Горскої вијенца* добијамо и други од укупно три превода овог Његошевог дела на бугарски језик. Њега је урадио Димитри Пантелеев и објавио 1949. у Софији. У својој упоредној анализи сва три превода *Горскої вијенца* на бугарски језик, Најда И. Иванова указује на занимљив смер бугарске преводилачке праксе Његошевог дела након обележавања стогодишњице његовог првог издања који тежи максималној информативности, сазнајној функцији и уклопљености у норму бугарског језика:

„Али с друге стране се у њему налази знатан број противуречности у погледу семантичке структуре и система ликова у оригиналу, при чему се изворник тривијализује и прилагођава укусу савременог масовног читаоца. [...]”

Из предговора је очигледно да преводиочев приступ није изолован од тезе о реалистичком методу Његоша коју је 40-их година 20. века бугарска књижевна критика прихватила под утицајем „нове интерпретације” Његошевог стваралаштва, утврђене у вези са прославом стогодишњице Горског вијенца у Југославији. Због превладавања информативне и ограничавања естетске

Човић, Бранимира Човића и Радмила Маројевића објављени у зборнику радова *Превођење „Горскої вијенца” на стране језике*, уредник Ново Вуковић, Научни скупови, књига 56, Одјељење умјетности, књига 19, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2001.

сложености текста, читалац знатно проширује своје представе о култури и историји Црне Горе и Србије, али не би могао стећи утисак да је Његош генијалан стваралац.” (ИВАНОВА 2016: 46)

Након првог превода *Горскої вијенца* на мађарски језик Веселина Ћисаловића, који је у првој половини XX века два пута штампан, друга половина прошлог века донела је нов мађарски превод тог Његошевог дела. Њега је урадио реномирани преводац Золтан Чука за кога проучаваоци истичу да је као писац и преводац много допринео јачању српско-мађарских културних веза. Јер, поред тога што је покренуо бројне часописе и написао *Историју књижевности јуџословенских народа* (Будимпешта, 1963), Чука је на мађарски језик превео нека од најзнатнијих дела српске књижевности из различитих етапа њеног развоја као што су она Вука Стефановића Караџића, *Горски вијенац* Петра II Петровића-Његоша, Андрићев роман *На Дрини ћуџрија*, Нушићеву комедију *Госпођа министарка* и др. Након свог првог издања, његов превод *Горскої вијенца* прештампан је неколико пута (1976, 1977) као двојезично издање за које је предговор урадио универзитетски професор Велибор Глигорић.

Корпус превода *Горскої вијенца* на романске језике у трећем периоду историје његовог превођења обogaћен је са три нова језика на које је то Његошево дело први пут преведено. Тако су поред италијанског и француског, стихови *Горскої вијенца* одјекнули на молдавском (1956)³⁵, румунском (1978)³⁶ и шпанском језику (1987)³⁷. Према нашим досадашњим истраживањима наведени први преводи су за сада и једини који на тим језицима постоје. Веома је важно нагласити да се у том периоду, поред поправљеног издања Урбанијевог превода (Падова, 1960), први пут појављује издање Касандрићевог превода *Горскої вијенца* који је завршен још 1926. године, али је остао у рукопису. Тим издањем је потврђен статус Касандрићевог превода као најбољег превода тог Његошевог дела у историји италијанског превођења његових стихова.

Историја превођења *Горскої вијенца* у свом трећем периоду обogaћена је једним новим преводом на немачки језик и са више нових превода на енглески језик. Рецепција Његошевог живота и рада у немачкој култури је новим преводом Владичиног централног свеа ушла у једну нову етапу. Јер, тај превод, објављен 1963. године, и немачка и српска култура дугују Алојзу

³⁵ Петры Негош, *Кунуна мунцилор*, традучере К. Кондря, Едитура де стат а Молдовеи, Кишинев, 1956.

³⁶ [Petar Petrović] Njegoš, *Cununa munșilor*, în românește de Dumitru M. Ion, cuvînt înainte de Titus Vijeju, Albatros, București 1978.

³⁷ Pedro Petrović Njegoš, *La guirnalda de la montaña*, traductores Jorge Razmilić Vlahović, Andrija Rajević Bezmalinović, J. Razmilić Vlahović, Santiago de Chile, 1987.

Шмаусу (1901–1970)³⁸, једном од најбољих познавалаца српског језика, књижевности и културе:

„У превођење *Горској вијенца* Шмаус је уградио деценије живота, богатство филолошких знања, зачујујуће не само знање, него и осећање српскохрватског језика, и књижевнонаучну обавештеност и – даровитост. То је превод у ком је све то потчињено напору да се оригинал пренесе што тачније; више од тога: и поетски што адекватније. [...]

Шмаус је свакако врхунац немачког, успешног бављења Његошем, а у том његовом бављењу његов превод *Горској вијенца* са уводном студијом. Шмаус не преводи Његоша у легенду него улаже велики интелектуални напор да га тумачи, да помогне да се он разуме: историјски, књижевноисторијски и поетски.” (МОЈАШЕВИЋ 1995: 347–348)

У другој половини XX века корпус превода *Горској вијенца* у целини на енглески језик постаје богатији за два нова превода. Први, објављен 1985. у Отави, потписује Дан Мркић³⁹, а други, штампан годину дана касније 1986. у Ирвину у Калифорнији, публикује Васа Д. Михаиловић⁴⁰. Након Вајлсовог превода из 1930. који је током трећег периода историје превођења *Горској вијенца* прештампан више пута (1968, 1970, 1978, 1997, 1998, 2000), каткад уз нове пропратне текстове уместо оног Владете Поповића који је пратио његово прво издање, појава два нова превода уноси промене у начину на који се приступа језику превода. Јер, како указују проучаваоци:

„Jezik *Gorskoga vijenca* može da zazvuči arhaično modernome čitaocu. Vasa D. Mihailović, savremeni prevodilac *Gorskoga vijenca*, međutim, mišljenja je da je ovo djelo zvučalo sasvim prirodno Njegoševim savremenicima; te da, kada se jedno takvo djelo prevodi na neki strani jezik, savremenom čitaocu, ne postoji ni razloga ni potrebe da se prevodi jezikom koji je pripadao nekom drugom dobu. Takvo viđenje problema upravo je bilo to što je podstaklo Mihailovića da uradi novi prevod *Gorskoga vijenca*. [...] Prevod je, dakle, rađen u savremenoj jezičkoj varijanti iz prevodiočevoga uvjerenja da nema razloga 'da se modernome čitaocu na engleskom jeziku uskrati ljepota, jasnoća i svježina originala.' Prevod *Gorskoga vijenca* u savremenoj varijanti engleskoga jezika, međutim, u velikoj mjeri ostavlja isti utisak koji bi ostavio u savremenoj varijanti srpskoga jezika. Da li bi se istovjetnom poet-

³⁸ Petar II. Petrović Njegoš, *Der Bergkranz*, Einleitung, Übersetzung und Kommentar von A. Schmaus, München : Otto Sagner ; Belgrad : Prosveta, 1963. О високој мери коју је Алојз Шмаус поставио својим превођењем и тумачењем Његошевог дела, Миљан Мојашевић надахнуто бележи: „Од свих Немаца који су се бавили Његошем као преводиоци и истраживачи, имао је Владика највише среће са Алојзом Шмаусом. Четрдесет година се протезало Шмаусово превођење *Горској вијенца*. Још дуже је трајало његово истраживачко бављење Његошевим делом. / Не знам у историји југословенске германистике никога ко се у толикој мери креативно сродио са књижевношћу и културом немачког народа колико је то постигао Шмаус према српској књижевности и култури, и то највише управо преко Његоша и народне поезије.” (МОЈАШЕВИЋ 1995: 347)

³⁹ Petar Petrović Njegoš, *Mountain laurel / Gorski vijenac*: based on historical events toward the end of the seventeenth century, translated from the Serbian by D. Mrkich, Commoner's Publishing Society, Ottawa 1985.

⁴⁰ P. P. Njegoš, *The Mountain Wreath*, translated and edited by Vasa D. Mihailovich, Irvine : Ch. Schlacks J.R., 1986.

skom snagom doimao početni stih *Vidi vraga su sedam binjišah*, i njegova savreema varijanta, recimo, *Pogledajte đavola sa sedam ogrtača*. Ovo poređenje upućuje nas na činjenicu da ono što je najdragocjenije, a što se najčešće gubi u prevodu, jeste osobeni duh jednoga vremena, jednoga podneblja i jednoga naroda, ovjekovječen osobenim jezičkim izrazom naravno.” (ĐUKANOVIĆ 2001: 91)

У том смислу је од важности податак да је након првих издања из 1986. и 1989. године, Михаиловићев превод *Горскої вијенца* приредио англиста и универзитетски професор Вујадин Милановић (1997,⁴¹ 2012, 2017). Михаиловићев превод је више пута прештампан и у традицији превођења *Горскої вијенца* на енглески језик на прелазу из XX у XXI век јавља се истовремено са Вајлсовим преводом који се и даље прештампавала.

Превод *Горскої вијенца* на есперанто из 1970. године⁴² представља један занимљив оглед који своје упориште има у универзалности порука тог Његошевог дела која стоји у позадини одлуке да се сачини таква врста превода. Чињеница да је учињен покушај да његови стихови буду преточени на један хибридни језик који настаје са жељом да повеже све људе света, представља својеврсно симболичко признање вредности *Горскої вијенца* као наслеђа светске културе.

IV. 2001–2023

Ширење круга језика на који је *Горски вијенац* преведен и установљавање историје превођења

Почетак XXI века је донео потребу да се осветле токови историје превођења *Горскої вијенца* и утврде кључни преводи тог Његошевог дела на централне језике света. Природно је да су то као свој допринос проучавању Владикиног живота и рада препознале оне институције чија је то основна мисија. У том смислу прелаз из XX у XXI век обележен је серијом издања превода Његошевог *Горскої вијенца* на стране језике које је објавила Његошева задужбина из Београда, и то на енглески, италијански, јапански, немачки, француски, шведски и шпански језик. Био је то снажан подстицај проучавању тог драмског спева у светском контексту јер су се у оквиру једне едисије уз пропратне текстове његошолога (Алојза Шмауса, Јована Деретића...) и компаративиста (Владете Поповића, Мирке Зоговић...) појавили неки од најзначајнијих превода на одређене језике (Јенсенов превод на шведски,

⁴¹ Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, са паралелним преводом Васе Д. Михаиловића на енглески језик, приредио Вујадин Милановић; Petar II Petrović Njegoš, *The Mountain Wreath*, Translated into English by Vasa D. Mihailovich, Professor of Slavic Languages, University of North Carolina, Chapel Hill (USA), Second Revised Edition, Edited by Vujadin Milanović, University of Belgrade, Српска Европа, Београд, 1997.

⁴² Petro Petrovic Njegos, *La Montara krono*, esperantigis Svetislav S. Petrović, Obod, Cetinje 1970.

Шмаусов превод на немачки, Касандрићев превод на италијански, превод Размилић–Влаховића и Рајевић–Безмалиновића на шпански, Вајлсов превод на енглески језик) као и нови преводи, штампани први пут у оквиру те едиције (француски, јапански).

Избор најрепрезентативнијег превода *Горскої вијенца* у традицији његовог превођења на неке европске језике (италијански, енглески, немачки) има и одређену вредносну димензију, а доношење два нова превода ревитализујућу. Јер, нов француски превод *Горскої вијенца* наша култура добија готово непуних деведесет година након првог и у том тренутку и јединог превода овог Његошевог дела на француски језик. И као што је трећи период, средина и друга половина XX века, донео три нова руска превода *Горскої вијенца* након полувековне паузе која их је делила од првог руског превода, тако је првих двадесетак година XXI века донело чак пет нових превода на француски језик након готово вековне паузе од првог француског превода. Поред наведеног превода, у последњих двадесетак година објављени су и преводи Биљане Јаневске (Ваљево, 2008; двојезично издање), Антоана Сидотија и Кристијана Шеминада (Antoine Sidoti et Christian Cheminade, Париз, 2010), Владимира Андре Цејовића и Ан Рену (Vladimir André Cejović et Anne Renoue, Париз, 2011), Бориса Лазића (Ново Милошево, 2018). На тај начин је француски језик – колико је нама у овом тренутку познато – једини у лепези језика на који је *Горски вијенац* превођен на којем је готово свако ново издање било и нови превод тог Његошевог дела.

Библиографска истраживања показују високи степен присутности издања *Горскої вијенца* на романским и германским језицима у последњих двадесетак година. У групи романских језика најучесталија су издања на француском чиме је тај језик узео примат над италијанским као језиком на којем је *Горски вијенац* имао веома велики број издања у претходним периодима. У групи германских језика забележено је десетак издања *Горскої вијенца* од чега само једно на немачком а остала на енглеском језику. Током последњих двадесетак година најмање је било издања *Горскої вијенца* на словенским језицима. Поред прештампавања превода на македонски језик, појавила су се и два нова превода, и то на бугарски и на словеначки језик која чекају на своју критичку рецепцију.

Четврти период живота стихова *Горскої вијенца* на страним језицима донео је и преводе на језике источне Азије – кинески (Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Unireks, Podgorica, Beograd 2019) и јапански (Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac. Istoričesko sobitije pri svršetku XVII vijeka / Jama no Hanava*, preveli Kazuo Tanaka i Hiroši Jamasaki, Njegoševa zadužbina, Beograd 2003; Njegos Petar Petrovic, *Yama no hanawa; Shōuchū no hikari*, [preveli] Kazuo Tanaka, Hiroshi Yamasaki, Genkishobō, Tōkyō 2020). О идеји и напорима да се уради први превод *Горскої вијенца* на јапански језик топло лирско сведочење оставио је Хироши Јамасаки-Вукелић, један од двојице преводилаца.

Истовремено, оно је било и омаж другом преводиоцу Казуо Танаки и његовој великој љубави према Његошевом делу. На једном месту тог сећања читамо:

„Ако је идеал преводиоца да се верно пренесу вредности оригинала, онда би било пожељно да његова личност буде потиснута у позадину. У том смислу, преводилачка судбина је слична оној иконописца. Као што је Танака записао у уводном коментару нашег превода, „хтели смо да код читалаца створимо илузију да је спев написан на јапанском, на Цетињу за Његошева времена, а да смо тај рукопис случајно пронашли, извршили неопходну редакцију и објавили га”. Илузију, дакле, да то није превод и да нема преводилаца! За преводилаштво уопште постоји изрека: „Неверна лепотица, верна ругоба”. Ако желиш да превод буде леп на твом језику, неизбежно је извесно одступање од изворног текста, а ако желиш да превод буде веран оригиналу, онда он може испасти ружан. Хтели смо да докажемо да то није (увек) тачно и да је могућна верна лепотица.” (ЈАМАСАКИ-ВУКЕЛИЋ 2010: 115–116)

Верујемо да су сви преводиоци *Горској вијенца* чија имена и подвиг часно исписују историју превођења тог Његошевог дела желели да докажу исто.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕРИЋ, Душан П. Неколико података о првом преводу „Горског вијенца” на италијански језик. *Историјски записи* год. 4, књ. 7, св. 1/3 (1951): 108–113.
- ВУЛОВИЋ, Свет[ислав]. *Њећушев „Горски вијенац” у немачком преводу*: Прештампа-но из „Самоуправе”. Београд, 1886. (Претходно објављено у: *Самоуправа*, Београд, 18. јуна 1886, I, бр. 40, 1–2; 19. јуна 1886, I, бр. 41, 1–2; 20. јуна 1886, I, бр. 42, 1–3; 22. јуна 1886, I, бр. 43, 1–2; 17. јула 1886, I, бр. 64, 2–3; 19. јула 1886, I, бр. 66, 1; 20. јула 1886, I, бр. 67, 1; 22. јула 1886, I, бр. 69, 1; 24. јула 1886, I, бр. 71, 1; 27. јула 1886, I, бр. 73, 1–2).
- ГЕОРГИЈЕВИЋ, Крешимир. Пољски превод *Горској вијенца*. *Српски књижевни гласник* XXXVI/2 (1932): 135–138.
- ГЕРЕРСДОРФЕР, Вера. Први француски пријевод Његошевог *Горској вијенца*. *Гласник Одјељења уметности* I, 6 (1985): 111–129.
- ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, Љубомир. *Библиографија о Њећушу*. Београд: Просвета, 1951.
- БУРЧИНОВ, Милан. Дело Петра II Петровића Његоша у македонском књижевном и културном простору. *Петар II Петровић Њећуш: личност, дело и вријеме* (ур. Чедо Вуковић). Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, 1995, 351–358.
- ИВАНОВА, Најда И. Механизми преобликовања система ликова у бугарским преводним интерпретацијама *Горској вијенца* Петра II Петровића Његоша. *Serbian Studies Research*, vol. 7, no. 1 (2016): 31–49.
- ЈАМАСАКИ-ВУКЕЛИЋ, Хироши. Узлет на Ловћен, у космос... О превођењу на јапански дела Петра Петровића Његоша – *Горски вијенац и Луча микроkozма*”. *Рече ми реч*. Вуковар: Друштво за српски језик и књижевност у Хрватској, 2010, 112–120.
- КОСТИЋ, Страхиња. Његошев *Горски вијенац* на немачком. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XXXI, св. 1–2 (1965): 26–40.

- МАКЕВИЋ, Милош. Бугарски преводи „Горског вијенца” (са освртом на културолошко-социolingвистички аспект превода). *Савремена истраживања језика и књижевности*, год. IX, књ. 2, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2018, 81–85.
- МАРОЈЕВИЋ, Радмило. Горски вијенац – руски препјев. Петр II Петровић-Негош. *Горњи венец*. Перевод с србског и коментариј А. Шумилова. Составитељ и автор Предисловия Р. [Радмило] Мароевич // Петар II Петровић Негош. *Горски вијенац*. Прев. А. А. Шумилов. Приређивач и аутор Предговора Р. [Радмило] Маројевић. Подгорица: Унирекс, 1996: 17–24.
- МАТИЋ, Љиљана. Његошев *Горски вијенац* у француском преводу Дивне Вековић. *Превођење „Горског вијенца” на сѝране језике* (ур. Ново Вуковић). Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, 2001, 97–106.
- MIERZWA, Jan. Petar Petrović–Njegoš, „*Gorski Wieniec*”, wydarzenie dziejowe z końca XVII stólecia, ze studjum krytycznym Branka Lazarevića, przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył *Henryk Batowski*. Warszawa-1932, Dom Książki Polskiej, Spółka Akcyjna. Str. 161 + 3 + 1 gycina. (Biblioteka Jugosłowiańska, tom III.)”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 12, св. 2–3 (1932): 224–236.
- МОЈАШЕВИЋ, Миљан. Његош код Њемаца (Од Вука Караџића до Алојза Шмауса). *Петар II Петровић Њеѝош: личности, дјело и вријеме*. Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, 1995, 339–350.
- ОСТОЈИЋ, Тихомир. *Petar II. Petrovića–Njeguš, Gorski venec* vladike černogorskega – – Iztomačil ga *Milan Rešetar*; Prevel v slovenščino pesnitev in tolmač ter opremil z zemljepisnim, zgodovinskim in estetsko–kritičnim uvodom *Rajko Perušek*. V Ljubljani 1907 (Изашло као IV свезак Preveda iz svetovne književnosti Slovenske Matice). Стр. 299 у 8⁰. *Лейѝошс Матѝице срѝске*, год. LXXXIV, књ. 249, св. 3 (1908): 75–77.
- РЕШЕТАР, М. Pietro II Petrovic Njegoš, *II Serto del l a Montagna...* versione di Umberto Urbani, Milano, 1939. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 19, св. 1–2 (1940): 186–190.
- СТЕПАНОВИЋ, Милан. ПФАЈФЕР, Атила. *150 година Гимназије у Сомбору*. Сомбор: Гимназија „Вељко Петровић” Сомбор, УГ „Норма”, 2022.
- ЧОВИЋ, Бранимир. О превођењу „Горског вијенца” на руски језик. *Петар II Петровић Њеѝош: личности, дјело и вријеме* (ур. Чедо Вуковић). Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, 1995, 422–442.
- ШАЈКОВИЋ, Иван. Petr Petrović Njegoš, *Horský věnec* dejepisná událost z konce XVII. století, přeložil a objasnil Jan Hudec, Sborník světové poesie, vydává česká Akademie Císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, číslo 46. Nakladatelství J. Otto knižtiskárna v Praze, Стр. 169. 8⁰. *Дело*, XV (1897): 146–148.
- DONAT, Neda. Njemački prevod *Gorskog vijenca* od Johana Kirstea i njegovi odjeci u naučnoj i stručnoj javnosti na njemačkom govornom području, *Историјски записи*, LXXXVI, 3-4 (2013): 95–104.
- ДУКАНОВИЋ, Војка. Превођење *Gorskoga vijenca* на енглески језик. *Превођење „Горског вијенца” на сѝране језике* (ур. Ново Вуковић). Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, 2001, 87–95.
- KILIBARDA, Vesna. О Njegošu i *Gorskom vijencu* na italijanskom jeziku u XIX vijeku. *Превођење „Горског вијенца” на сѝране језике* (ур. Ново Вуковић). Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, 2001, 107–123.

KOLMAN 1927–1928: Otakar Колман. Dva české překlady Njegošova „Horského Věnce“, *Slavia* VI, 1927, 394–454; 1928, 709–741.

LIČEN, Marina. Šmausov prevod Njegoševog *Gorskog vijenca*. *Превођење „Горскої вијенца” на сїрпане језике* (ур. Ново Вуковић). Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2001, 80–85.

Zorica Nestorović

TRANSLATIONS OF *THE MOUNTAIN WREATH*

S u m m a r y

On the basis of bibliographic research of the translation of Petar II Petrović Njegoš's *The Mountain Wreath* from its first edition until today, a proposal for the periodization of the history of the translation of Njegoš's work is established. The author singles out the following four periods (1) 1847–1900 – The first years – from a passage to a whole, from prose to verse, (2) 1901–1945 – Establishing a scientific translation as a model for the edition of the translation of the *The Mountain Wreath*, (3) 1946–2000 – Circles of reception on waves of establishment and the metamorphosis of the Yugoslav state in the second half of the 20th century and (4) 2001–2023 – Expanding the circle of languages into which *The Mountain Wreath* was translated and establishing the history of the translation. The mentioned method of periodization exceeds its functionality if you bear in mind the historical events that marked each of the mentioned four periods – The Revolution of 1848/1849; First and Second World War; the establishment of the Yugoslav state and the metamorphosis of its state and political organization during the 20th century... Within the above-mentioned periodization, the appearance of the first and new translations of *The Mountain Wreath* from some of the 20 world languages, the personalities of the translators of Njegoš's work, and the significance of the paratextual parts of the translation are highlighted. The layers of meaning of the work, the form of its verse, and the necessity to preserve the authenticity of the work and its language and to achieve the comprehensibility of the translation were pointed out as the three basic challenges of translating *The Mountain Wreath* from 1847 to the present day.

Keywords: Petar II Petrović Njegoš, *The Mountain Wreath*, translations of *The Mountain Wreath*, periods of translating *The Mountain Wreath*, translators of *The Mountain Wreath*.

Слађана Субашић

ПОГЛЕД БИБЛИОГРАФА НА ЊЕГОШЕВ ГОРСКИ ВИЈЕНАЦ

Пре приступања изради било које персоналне библиографије, библиограф-истраживач мора да се замисли над неколико чињеница и одговори на неколико питања. Да ли је аутор кога проучава актуелан, колики је његов утицај (неки воле да кажу и импакт) на друге ауторе, културну и духовну заједницу и колико је његово дело значајно проучаваоцима и истраживачима, тј. да ли ће библиографија бити коме од користи.

На прво питање одговор је да је Његош предак свих нас, да је уцртан у генетски код и да су његови стихови актуелни и у данашњем свету. Свако од нас је барем једном у животу „со сијао” или се „спуштавао” низ неко уже, а у одсудним тренуцима, када нада ишчили и очај запрети, храбрио себе стиховима „бој не бије свијетло оружје, већ бој бије срце у јунака”, користећи притом ове изразе као своје рођене.

Одговор на друго питање (оно о импакту и утицају) видимо кроз целу српску књижевност и покушаје приближавања Његошевом делу. Његове трансформације и утицаје и на друге сфере уметности, екранизације, озвучавања, осликовања. Горски вијенац се чита готово два века. Генерације читалаца труде се да одгонетну смисао, да проникну у све слојеве. Мисли преноси језик, а он је понекад загонетан, понекад далек, понекад неразумљив или архаичан. Све речи из *Горској вијенца* нашле су се у двотомном речнику Михаила Стевановића и сарадника под насловом *Речник језика Пејтра II Пејтровића Њејоша*, издатог 1983. у Београду, Титограду и Цетињу, као и другог речника под насловом *Фреквенцијски речници Горској Вијенца и Луце микрокозма*, Здравка Вукчевића, објављеног у Подгорици, 2005.

Одговор на треће питање био је тема научног скупа *Књије о Њејошу*, одржаног у Матици српској, 13. новембра 2017, у организацији Његошевог одбора Матице српске, и ту су се наши истакнути књижевници, теоретичари и историчари књижевност бавили оним што су други писали о Његошу. А било их је кроз историју подоста. Том приликом настала је и селективна

библиографија *Књиџе о Њеџошу*, која није имала за циљ да окупи све што је икада написано о Њеџошу, јер би то захтевало вероватно штампање још једне књиџе *Зборника*, већ оно најзначајније, штампано у посебним публикацијама о Њеџошу до 2017. године. У библиографију су укључена само прва издања, као и она допуњена и проширена, а поновљена, доштампана или писана другим писмом нису пописана. Приређивач *Библиографије* ослонио се на Узајамни електронски каталог Републике Србије (COBISS.SR) и каталоге других библиотека. Као основа за овај рад коришћена је и библиографија *Посебна издања о Њеџошу* (1851–2013) Добрила Аранитовића. Библиографија је урађена у Библиотеци Матице српске и има 326 библиографских јединица, а објављена је 2018. у *Њеџошевом зборнику Матице српске*, заједно са осталим радовима са Скупа. И овај зборник, као и све претходне, приредио је Њеџошев одбор Матице српске.

Библиографија *Горској вијенца* као почетак размишљања о *Горском вијенцу* и његовом животу у историји и култури почела је најосновнијим пребројавањем у Електронском каталогу Библиотеке Матице српске и Узајамном електронском каталогу Републике Србије. Ово је заједничка библиографска база највећих и најзначајнијих српских библиотека, која сведочи о томе шта све те библиотеке имају у свом фонду. Формула за претраживање била је: наслов – *Горски вијенац*, аутор – Петар Петровић Њеџош, временски оквир – до 2023, ограничен на монографске публикације. Релативно једноставан упит који је дао у први мах преко 400 година. Анализом онога што смо добили, схватили смо да су неке јединице „сувишне” (звучни записи на грамофонским плочама и другим носачима звука, партитуре, либрета, позоришни програми, стрипови, ДВД публикације...) Нека издања из деветнаестог и са почетка двадесетог века због оштећења или карактеристика повеза дуплирана су у испису, а код неких новијих једноставно су направљени дупликати пре спајања сваког појединачног система у систем узајамне каталогизације. Дакле, да би испис постао библиографија, библиограф мора да ради попут археолога на терену: да копа у дубину и ширину, открива слој по слој, пажљиво чита наслове, године издања, издаваче, приређиваче, броји стране, упоређује повезе, открива привезе, писма публикације. Библиографске јединице почињу да причају причу о времену у коме су настале, како су настале и којим поводом, ко их је обликовао, коме су намењене. Можемо да се запитамо о свим елементима библиографског описа. Не само да пребројимо књиџе, поређамо хронолошки, већ и измеримо у висину и ширину, растумачимо језике којима су писане, погледамо како су опремљене и ко се постарао да изгледају баш тако како су у том и том издању представљене свету.

Прво издање *Горској вијенца*, које у свом фонду чува и Библиотека Матице српске у пет примерака штампано је у Бечу 1847. године словима Ч.О.О. Мехитариста, има 124 стране, 1 лист с портретом владике Данила, висину

хрпта 26 cm и сачувано је у кожном повезу. Дубровчанин, лингвиста и филолог, српски академик Милан Решетар, објављивао је *Горски вијенац* у посебним издањима с опширним предговором, коментарима и речником. Тим послом се бавио четрдесетак година. *Горски вијенац* са његовим коментарима, речником или предговором штампан је у Загребу у Дионичкој тискарни 1890. и у Књижари Лава Хартмана 1904, у Београду у Државној штампарији први пут 1892, а затим и 1926, 1928 и 1940. Издања са Решетаровим коментарима штампана су и у Задру у Хрватској књижарници 1905, код С. Б. Цвијановића у Београду од 1909. до 1928. Коментари Милана Решетара појављују се и у словеначком преводу *Горској вијенца* Рајка Петрушека, објављеном у Словенској мatici у Љубљани 1907, као и у италијанском преводу Умберта Урбанија, штампаном у Милану 1939.

Највише издања *Горској вијенца* је штампано ћирилицом, али преко 50 издања на језику оригинала је штампано латиницом. Најпознатије је прво латинично издање штампано у Задру у издању Матице далматинске из 1868. а њега је „пренио с ћирилице на латиницу с тумачењем С. Љубиша”. Међу осталим латиничним издањима у старије се убраја издање Књижаре Л. Хартмана из Загреба и још једно из Задра издавача Хрватске књижарнице. Двадесетих година прошлог века штампано је латинично издање и у Херцег Новом, а четрдесетих година у Загребу и Београду. Педесетих и шездесетих година *Горски вијенац* је штампан латиницом и у Београду, и у Загребу и у Сарајеву, а седамдесетих и осамдесетих углавном у Загребу и Сарајеву са понеким издањем из Београда, или на пример Горњег Милановца. Од 2009. године све чешће су штампана издања *Горској вијенца* латиницом у Црној Гори (Подгорици, Будви), али и заједничка издања београдских и подгоричких издавачких кућа.

Критичко издање *Горској вијенца* приредио је Никола Банашевић, а издато је 1973. у Српској књижевној задрузи на преко 400 страна, следеће је уредио Радмило Маројевић са поднасловом текстологија, а објавио је 2004. у Подгорици ЦИД. Књига је штампана на 1004 стране. И Црногорска академија наука и умјетности је објавила критичко издање 2005. и њега је уредио Александар Младеновић на 375 страна.

Горски вијенац штампан је и Брајевим писмом намењеном слепим и слабовидим особама. У библиографској бази можемо да пребројимо око 15 оваквих издања, штампаних 1927, 1936, 1951, 1966 и 1971. Због карактеристика Брајевог писма *Горски вијенац* је морао да буде подељен у две или три свеске, како би се књигом лакше руковало.

Већ је поменуто да је *Горски вијенац* објављиван на више начина и у разним формама. Иако се у будућој библиографији неће наћи неки од тих облика битно је да поменемо да је *Горски вијенац* и на грамофонским плочама, у форми стрипа са деловима текста из најпознатијег српског епа, ЦД-овима, ДВД-овима, али и као део дигиталних колекција.

Када се исцрпе локална и узајамна база као извори података или књиге које можемо да видимо или држимо у руци (библиографском терминологијом – *de visu*), библиографи завирују и у базе других библиотека, штампане библиографије и каталоге, изворе доступне на интернету. Замоле често колеге из других библиотека да буду њихове очи и руке, прегледају издања која имају у својим фондовима, фотографишу их и пошаљу да се виде или упореде. Из најразличитијих извора посредно и непосредно сазнали смо да је *Горски вијенац* преведен на немачки, руски, бугарски, чешки, енглески, француски, кинески, италијански, мађарски, молдавски, пољски, македонски, румунски, есперанто, шпански, шведски, албански, украјински, словеначки, јапански језик. Издање на шпанском штампано је у Аргентини, издања на немачком у Аустроугарској и Немачкој, на енглеском у Великој Британији, Канади и САД, на француском у Француској и Швајцарској, а поред Италије, и у Швајцарској је штампано издање на италијанском језику.

У локалном и узајамном каталогу наилазимо и на двојезична издања *Горској вијенца*. Године 1976. у Новом Саду штампано је прво двојезично издање на српском и мађарском језику, од 1978. до 2022. неколико издања са текстом упоредо на српском и енглеском језику, као и три издања са паралелним текстовима на српском и француском од 2008. до 2021. године. Двојезично издање *Горској вијенца* на српском и руском језику објављено је 1996.

Издања *Горској вијенца* штампана су у око стотину различитих едисија. Свакако су најпознатије међу њима *Целокујна дела Пејџра Пејџровића Њејоша* штампана у Београду у Државној штампарији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у две књиге. *Горски вијенац* је штампан у потколлекцији ове едисије под називом *Већа дела*, 1926. Ту су и *Целокујна дјела П. П. Њејоша* штампана у 9 књига од 1951. до 1955. у издању београдске Просвете. *Горски вијенац* је штампан у књизи 3, 1952. *Целокујна дела Пејџра Пејџровића Њејоша* штампана најпре Београду, Цетињу и Сарајеву 1964, а од 1974. у Београду и Цетињу као *Целокујна дела Пејџра П. Пејџровића Њејоша* објављена су у 15 издања од 1967. до 1984. године, *Сабрана дјела Пејџра П. Пејџровића Њејоша* објављена су у Подгорици и Цетињу 2001, *Сабрана дјела у седам књига* објављена су у Подгорици 2006. Међу првим едисијама у којима је штампан *Горски вијенац* су *Народна библиотека Браће Јовановића, Библиотека за народ*, издање у Бечу Стевана Ђурчића 1876. У истоименој библиотеци, али у Херцег Новом *Горски вијенац* је штампан од 1913 до 1939. Његошево најпознатије дело штампано је и у *Библиотеци Реч и мисао, Библиотеци Просвета, Малој књијници Мајнице хрвајске*, библиотеци Српске књижевне задруге, у оквиру *Поновљених издања Српске књижевне задруге у дивој ојреми*, затим у *Библиотеци Српска књижевност у сјо књига* 1964, а у новије време у *Анџолојјској едисији Десеј векова српске књижевности*, у књизи број 30, објављеној 2010. године у Издавачком центру Матице српске.

Од појединачних књига која не носе назив *Горски вијенац*, али га у себи садрже издвајамо *Цјелокујна дјела Пејтра Пејровића Њејоша* у редакцији Данила Вушовића, издање штампано 1935, на преко 650 страна, књигу под насловом *1847*, штампану у Београду 1997, или ону из *Анџололојске едиције Десет векова српске књижевности* која носи име писца као наслов, а у себи, поред осталих Његошевих дела, садржи и *Горски вијенац*. Ту су и књиге под насловом *Дела* штампане 2016. прво у Земуну, затим у Београду и Подгорици, и 2017. у Београду, све три на 1118 страна. Године 2018. у Пироту су штампана *Изабрана дела* на 1051 страни, *Одабрана дела* у издању Лагуне на 676 страна 2020. и *Одабрана дјела* у издавачким кућама Штампар Макарије из Београда и Ободско слово из Подгорице на 514 страна 2021.

Кад смо већ набројали значајна издања *Горској вијенца*, пребројали стране, језике на којима је штампан, едиције у којима је објављиван, ред је да их представимо по величини, тачније према висини хрпта. Најмањи *Горски вијенац* је српско-мађарско двојезично издање из 1977. које је штампао Форум из Новог Сада и „висок” је само 7 cm. Међу „малишанима” се налази и *Горски вијенац* ; *Луча микрокозма* цетињског Обода из 1981, које је високо 8 cm. Када би их поређали даље по висини уочили би да јубиларно издање *Горској вијенца* штампано 1986. у Титограду има 10 cm и садржи и факсимил рукописа и репринт првог издања. Издање Д. Јокановића из 1996. „високо” је 12 cm, колико има и издање из Ниша, 2001, Подгорице, 2002, или из Београда, 2003.

Међу „диновима” су *Горски вијенац*, јубиларно издање, Титоград, Београд на 319 страна, висине 40 cm, у тиражу од 499 примерака из 1985. и попут свог већ поменутог омаленог рођака од 10 cm, такође јубиларног, садржи и факсимил рукописа и репринт првог издања. Ту је и илустровано дивот издање Удружења за неговање Његошевог дела из 2000. на 233 стране, висине 35 cm, подједнаке висине је и *Горски вијенац* на јапанском, издање Његошеве задужбине из Београда из 2003, на 219 страна. Године 2013. *Горски вијенац* је ликовно прочитао Предраг Драговић у београдској издавачкој кући Партенон. Ово издање штампано је на 92 стране и високо је 31 cm.

У библиофилском смислу занимљиво је издање *Горској вијенца* које садржи упоредо фототипско издање из 1847. године и савремено издање, у кожном повезу-кутији, а објављено је у Подгорици, издавач је ЦИД и како му и приличи део је колекције *Библиофилска издања*. Издање са сликама Пере Почека са приштампаним енглеским преводом објављено је у Београду 1998. и има 321 страницу, високо је 18, а широко 25 cm. *Рукопис Горској вијенца Пејтра II Пејровића Њејоша*, приредио је 1982. Јевто М. Миловић, а објавила Црногорска академија наука и умјетности у сарадњи са Народном књигом и издавачком кућом „Вељко Влаховић” из Београда. Ова публикација садржи факсимил рукописа Његошевог дела на 33 листа.

Од већих српских, југословенских или у новије време градова суседних држава, а у којима се говорило некад српскохрватским или хрватскосрпским језиком, данас српским или неким другим језиком из региона *Горски вијенац* је највише пута објављен у Београду (око 250), на другом месту је Подгорица (рачуна се и Титоград) са око 52 издања, Цетиње око 42, Нови Сад 32, уз напомену да су Нови Сад и Панчево победници у категорији највише пута објављеног *Горској вијенца* у 19. веку. У Сарајеву је *Горски вијенац* објављен око 27 пута, а у Загребу 18.

Горски вијенац је највише пута штампан двадесетих година прошлог века (у преко 190 издања), затим осамдесетих, а интересовање ни у новом миленијуму не јењава (објављен је близу 150 пута). Највећи број издања забележен је, очекивано, у годинама Његошевих јубилеја.

Што се тиче превода, *Горски вијенац* је најчешће објављиван на енглеском, затим на немачком, италијанском и руском језику. Ово Његошево дело је годинама део школске лектире за ученике основне и средње школе. Таква издања су штампана код многих издавача, у више поновљених издања и у колекцијама лектира за осми разред основне школе, односно за други разред средње.

Поглед на *Горски вијенац* из библиографског угла, може да буде подстицај неком новом сагледавању у научном смислу, јер циљ нашег посла јесте да дамо путоказ истраживачима и осигурамо да имају поуздан ослонац у библиографски уређеним подацима.

У закључку овог саопштења, без претензије и смелости да се бавимо суштином Његошевог дела и његовим тумачењем, библиографским аршинама мерено чини се да Његошево дело „довијека живи” и да се имало „рашта и родити”.

СЛАЂАНА СУБАШИЋ
БИБЛИОГРАФИЈА ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА
(1847–2023)

Библиографија Издања *Горскої вијенца* урађена је у Библиотеци Матице српске. Настала је поводом истоименог научног скупа, одржаног 13. новембра 2023. у Матици српској, у организацији Његошевог одбора. Основ за ову библиографију био је испис из електронског каталога Библиотеке Матице српске и Узајамног каталога Републике Србије, који је пре Скупа био припремљен и предат излагачима. Накнадним увидом, свако појединачно издање наведено у испису је додатно проверено и библиографски обрађено или допуњено са књигом у руци (*de visu*), а консултовани су и сви доступни извори. Ова библиографија имала је за циљ да окупи издања *Горскої вијенца* на једном месту, али да их ограничи на она штампана у целости, у монографским публикацијама. Одступање од овог правила је учињено код превода *Горскої вијенца* на руски и бугарски у XIX веку, јер су штампани као монографске публикације и преведени готово у целости, па је приређивач библиографије сматрао да би за истраживање и науку било корисно да се уврсте у грађу. У библиографију су укључена прва издања, као и она значајна из угла приређивања, издавања, коментара или пратећих текстова. Уз свако прво издање, где је то могло бити прецизно и поуздано утврђено, дат је податак о броју и годинама наредних издања. Јединице су у већини случајева додатно објашњене напоменама, поготово оним који се тичу коментара, објашњења или предговора уз *Горски вијенац*.

Сва издања која су урађена из посредних извора, без увида у саму публикацију или њену дигиталну копију, означена су звездом у подручју материјалног описа, иза ознаке за димензију књиге. Приређивач библиографије је у свом раду вођен саветима академика Мира Вуксановића. Професор Радмило Маројевић помогао је да се разреше недоумице и библиографске јединице допуне прецизним и поузданим подацима, а професор Зорица Несторовић несебично је поделила открића која се тичу превода *Горскої вијенца*. Поред каталога Библиотеке Матице српске и Узајамног електронског каталога Републике Србије (COBISS.SR), коришћени су и каталози иностраних националних библиотека, као и штампане библиографије и научни радови објављени код нас или у свету.

ИЗДАЊА ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА библиографија

Издања на српском језику

1847

1. Горскій віенаць : историческо событіе при свршетку XVII віека / сочиненіе П. П. Н. владыке черногорскога. - У Бечу : Словима Ч. О. О. Мехитариста, 1847. - [8], 116 стр., [1] лист с портретом владыке Данила ; 26 cm

1860

2. Горскій віенаць : историческо событіе при свршетку XVII віека / сочиненіе П. П. Н. владыке черногорскога. - [Прештампали Иво Врбица и Томо Мицковић изъ Црне Горе]. - У Новомъ Саду : Брзотискомъ Епископске књигопечатнѣ, 1860. - [8], 116 стр. ; 24 cm

1867

3. Горскій віенаць : историческо событіе при свршетку XVII віека / сочиненіе П. П. Н. владыке черногорскога. - 3. изд. / точно прештампао Єремия Обрад. Караџић. - У Београду : У штампарији Николе Стефановића, 1867. - [8], 116, [3] стр., [1] лист с ауторовом сликом ; 23 cm

1868

4. Gorski vijenac : historički događaj pri svršetku sedamnaestog vijeka / sačinio Petar Petrović Njeguš vladika crnogorski ; prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša. - U Zadru : Matica dalmatinska, 1868. - VII, [1], 141 str. ; 20 cm

1870

5. Горски вијенац : историческо собитије при свретаку XVII вијека / сочиненије П. П. Н. владыке черногорскога. - Београд : Штампарија Николе Стефановића, 1870. - 124 стр. ; 17 cm
§ 2. изд. 1871.

1876

6. Горски вијенац : историјски догађај при свршетку XVII. вијека / сачинио Петар Петровић Његуш. - У Бечу : Штампарија Јерменског намастира, 1876. - 124 стр. ; 16 cm. - (Библиотека за народ / издаје Стеван Ђурчић ; књ. 1)
Тумачење неколико речи у овој књизи: стр. 119-124.

1882

7. Горски вијенац : историјско збитије при почетку XVIII. вијека / сачинио Петар Петровић Његуш. - Панчево : Књижара браће Јовановића, 1882. - 122, [6] стр. ; 16 cm
§ 2. изд. 1896.

1885

8. Дјела П. II Петровића Његоша. - Панчево : Књижара браће Јовановића, 1885. - [3], 119, 184, 67, 122, [6], 148 стр. : ауторова слика ; 16 cm
Садржи и: Горски вијенац.
9. Горски вијенац : историјски догађај при свршетку XVII. вијека / сачинио Петар Петровић Његуш. - У Новоме Саду : Српска књижара Браће М. Поповића, 1885. - 144 стр. ; 20 cm
Тумачење неколико речи у овој књизи: стр. 140-144.
§ Штампано више издања 1885-1901.

1890

10. Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша / увод и коментар написао Милан Решетар. - Загреб : Дионичка тискара, 1890. - [2], 248 стр. ; 20 cm
Стр. [1-2]: Напомена / Милан Решетар. - Увод: стр. 1-80. - Рјечник: стр. 231-246.

1892

11. Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша / протумачио га Милан Решетар. - 11., државно, изд. - У Биограду : Државна штампарија Краљевине Србије, 1892. - XXII, 166 стр. ; 23 cm
Предговор: стр. VII-VIII. - Садржај Горскога вијенца, језик, издања и пријеводи: стр. IX-XXII. - Рјечник: стр. 151-166.

1904

12. Gorski vijenac vladike crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša / protumačio ga Milan Rešetar ; sa slikama Kl. [Klementa] Crnčića. - 13. izd. - Zagreb : Knjižara L. Hartmana, [1904?]. - XVI, 160 str. : ilustr. ; 20 cm
Napomene uz tekst. - Rječnik: str. 149-160.

1905

13. Gorski vijenac vladike crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša / protumačio ga Milan Rešetar. - 13. izd. - U Zadru : Hrvatska knjižarnica, 1905. - XVI, 163 str. ; 24 cm
Str. III-XVI: Sadržaj Gorskoga vijenca, jezik, izdanja i prijevodi. - Napomene i objašnjenja u beleškama uz tekst. - Rječnik: str. 149-162.

1909

14. Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша / с коментаром Милана Решетара. - 5 изд. - Биоград : Књижара С. Б. Цвијановића, 1909. - 166 стр. : илустр. ; 22 cm
§ 6. изд. 1912.
7. изд. 1920.
8. изд. 1923.
9. изд. 1928.

1910

15. Горски вијенац : историјски догађај при свршетку XVII. вијека / сачинио Петар Петровић-Његош. - У Новом Саду : „Натошевић”, 1910. - 114, [5] стр. : ауторова слика ; 19 cm
Тумачење неколико ријечи у овој књизи: стр. [1-5].
16. Горски вијенац владике Петра Петровића Његоша. - Београд : Књижара Томе Јовановића, 1910. - XII, 124 стр.

1913

17. Горски вијенац / Петар Петровић-Његош ; ново издање са уводном ријечи од Марка Цара. - Херцег Нови : Књижара Јов. Секуловића, 1913. - 144 стр. ; 16 cm. - (Библиотека за народ ; књ. 1)
Напомена: стр. 4-5. - Петар Петровић-Његош: стр. 5-15. - Значење неких ријечи у „Горском вијенцу”: стр. 141-144.
§ 2. изд. 1921.
3. изд. 1922. (lat.)
4. изд. 1939.
18. Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. - 1. црногорско изд. у славу стогодишњице рођења (1813-1913). - На Цетињу : Књижара А. Рајнвајна, 1913. - 135 стр., [1] лист с таблом ; 17 cm
Рјечник: стр. 127-135.

1915

19. Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. - Чикаго : Књижара и штампарија Паландачић = Chicago : Palandech's publishing house, [1915]. - XIV, 124 стр. : илустр. ; 21 cm

1917

20. Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. - Женева : Библиотека југословенске књижевности, 1917. - 155 стр., [1] лист с ауторовом сликом : илустр. ; 21 cm
Стр. 3-19: Петар II Петровић-Његош / Урош Џонић.

1922

21. Горски вијенац : историјски догађај при свршетку XVII. вијека / сачинио Петар Петровић-Његош. - Београд : Књижарница Томе Јовановића и Вујића, 1922. - 120 стр. : ауторова слика ; 18 cm
§ 2. изд. 1924.
3. изд. 1928.
4. изд. 1934.

1923

22. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Београд ; Сарајево : И. Ђ. Ђурђевић, [1923?]. - 133 стр. ; 16 cm. - (Мала библиотека ; 1-4)

„Наслов издања Горскій Віенац, историческо событіе при свршетку XVIII. віека. Сочиненіе П. П. Њ. владыке Црногорскога. У Бечу, словима г. Ч. О. О. Мехитариста 1847. Стр. 116. л. 4. На 8-ни.” → полеђина насл. листа.

1926

23. Горски вијенац ; Луча Микрокозма ; Шћепан Мали / Петар Петровић Његош ; у редакцији Милана Решетара. - [Државно изд.]. - Београд : Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1926. - 355 стр., [2] листа с таблама : факс. ; 21 см. - (Целокупна дела Петра Петровића Његоша. Већа дела ; књ. 1)
Ауторова слика. - Поговор и објашњења: стр. 337-355.

1927

24. Горски вијенац [Брајево писмо] : историческо событіје при свршетку XVII віека : сочиненіје П. П. Н. владыке црногорскога. Св. 1 / за слепе спремио Вељко В. Рамадановић. - Земун-Александрово : „Нова светлост”, 1927. - 122 стр. ; 34 см
25. Горски вијенац [Брајево писмо] : историческо событіје при свршетку XVII віека : сочиненіје П. П. Н. владыке црногорскога. Св. 2 / за слепе спремио Вељко В. Рамадановић. - Земун-Александрово : „Нова светлост”, 1927. - 128 стр. ; 34 см

1931

26. Віенацъ горскій / Петар Петровић Његош ; уметничка обрада књиге Ј. Бласника. - Љубљана : Ј. Бласник, [1931]. - [44] стр. : факс. ; 46 см
Факс. рукописа.

1934

27. Његошев Горски вијенац / за позорницу прерадио С. [Станко] Перуновић. - Београд : Просвета, [1934?]. - XLVIII, 86 стр. : слика аутора ; 23 см
Стр. III-XLVIII: Предговор / С. Перуновић.

1935

28. Цјелокупна дјела Петра Петровића Његоша / у редакцији Данила Вушовића. - Београд : Народна култура, 1935. - VII, 657 стр., [8] листова с таблама (од тога 1 пресавијен) : факс. ; 23 см
Поговор: стр. 655-657.
Садржи и: Горски вијенац.
§ 2. допуњено изд. 1936.

1940

29. Горски вијенац : историческо собитије при свршетку XVII вијека / сочиненије Петра Петровића Његоша. - Београд : Задруга Професорскога друштва, 1940. - LXV, 197 стр. : ауторове слике ; 19 см. - (Луча ; 37-38)
Стр. VII-XXXVII: Његош / Божидар Ковачевић. - Библиографија: стр. XL-LXV.

30. Горски вијенац владике црногорскога Петра Петровића Његоша / с уводом и коментаром Милана Решетара. - 10. изд. - Београд : Државна штампарија, 1940. - LXIII, 159 стр. : ауторова слика ; 20 см. - (Одабране стране југословенских писаца)

Живот и рад Петра Петровића Његоша: стр IX-LXI. - Рјечник: стр. 145-159. - Напомене и библиографске референце уз текст.

1941

31. Горски вијенац / П. П. Његош ; предговор и коментар Т. [Трифуна] Ђукића. - Београд : Југоисток, 1941. - 190 стр. ; 17 см. - (Српска књига ; 2)
Његош песник: стр. 5-13. - Коментар: стр. 133-178. - Речник: стр. 179-190.
§ 2. изд. 1944.

1947

32. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Београд : Просвета, 1947. - 140 стр. ; 20 см
33. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; са коментаром С. [Салка] Назечића. - Сарајево : Свјетлост, 1947. - 178 стр. : илустр. ; 20 см
„У спомен стогодишњице првог издања 'Горског вијенца' 1847-1947" → прелим. стр. - Стр. 9-28: Поводом стогодишњице „Горског вијенца” / С. Н. - Коментар: стр. 145-178.
34. Горски вијенац : 1847-1947 / П. Петровић Његош ; [предговор] Његош и наше вријеме Владимир Поповић ; редакција и коментар Ђуза Радовић. - Загреб : Просвјета, 1947. - 237 стр., [3] листа с таблама ; 20 см
Ауторова слика. - Његош и наше вријеме: стр. 7-43. - Коментар: стр. 175-237.
§ Исте године штампано и лат. изд.
35. Gorski vijenac : [1847-1947] / P. P. Njegoš ; predgovor Radovana Zogovića ; [tekst priredio za štampu Vido Latković]. - Beograd : Jugoslovenska knjiga, 1947. - 187 str. : ilustr. ; 28 cm
Njegoševa poema o borbi i slobodi: str. 11-36. - Rječnik: str. 183-[188].
§ 2. izd. 1948. (ćir.)
36. Gorski vijenac : u spomen stogodišnjice prvog izdanja / P. P. Njegoš ; [priredio Antun Barac]. - Zagreb : Matica hrvatska, 1947. - 206 str. : autorova slika ; 21 cm
Napomene i objašnjenja: str. 159-198. - Rječnik manje poznatih riječi: str. 199-206.
37. Горски вијенац Петра II Петровића Његоша : [1847-1947] / [редактор Видо Латковић ; објашњења саставио Вуко Павићевић ; рјечник Јован Вукчевић]. - Цетиње : Обод, 1947. - 158 стр. : факс. ; 19 см
Ауторова слика. - „Издање Одбора за прославу стогодишњице Горског вијенца” → насл. стр. - Стр. 3-4: О овом издању / Одбор за прославу. - Објашњења историјских појмова и географских назива: стр. 137-149. - Рјечник: стр. 150-158.

1951

38. Горски вијенац [Брајево писмо] : историческо событије при свршетку XVII вјека : сочиненје П. П. Н. владыке црногорскога. Св. 1. - Земун : Дом слепих, 1951. - 122 стр. ; 36 см

39. Горски вијенац [Брајево писмо] : историческо событје при свршетку XVII вијека : сочиненје П. П. Н. владыке црногорскога. Св. 2. - Земун : Дом слепих, 1951. - 128 стр. ; 36 см

§ Према издању из 1927.

1952

40. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [текст приредили за штампу Радосав Бошковић и Видо Латковић ; биљешке и објашњења написао Видо Латковић]. - Београд : Просвета, 1952. - 225 стр., [2] листа с таблама : илустр. ; 20 см. - (Цјелокупна дјела П. П. Његоша ; књ. 3)

Биљешке и објашњења: стр. 137-225.

§ Доштампано изд. 1957.

1954

41. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Цетиње : Народна књига, 1954. - 131 стр. ; 17 см

42. Горски вијенац : историческо собитје при свршетку XVII вијека / Петар Петровић-Његош ; [коментар и речник Милана Решетара]. - Београд : Рад, 1954. - 220 стр., [1] лист с ауторовом сликом ; 17 см. - (Југословенски писци ; 5)

Стр. 5-29: О Његошу / Милица Станић.

1955

43. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; приредио Видо Латковић. - Београд : Нолит, 1955. - 201 стр. : ауорова слика ; 17 см. - (Школска библиотека ; 71-72)

Стр. 3-12: Белешка о Горском вијенцу / В. Л.

§ 2. изд. 1958.

3. изд. 1960.

1957

44. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [текст приредили за штампу Радосав Бошковић и Видо Латковић ; биљешке и објашњења написао Видо Латковић]. - Београд : Просвета, 1957. - 238 стр. ; 17 см

Предговор: стр. 5-16. - Биљешке и објашњења: 147-[239].

§ Лат. изд. 1957.

1959

45. Горски вијенац / Петар Петровић-Његош. - Титоград : Графички завод, 1959. - XXIX, 236 стр., [27] листов са таблама (од тога 2 пресавијена) ; 20 см. - (Библиотека југословенских писаца)

Стр. V-XXI: Поводом овог издања „Горског вијенца” / Јагош Јовановић. - Стр. XXIII-XXIX: Како је приређен текст овог издања / Ристо Ј. Драгићевић. - Стр. 121-166: Прилози уз ово издање / написао Ристо Ј. Драгићевић. - Стр. 169-203: Коментар / саставио Милан Решетар. - Стр. 205-212: Неколико допуна уз Решетаров коментар / Ристо Ј. Драгићевић. - Стр. 215-229: Рјечник / израдио Милан Решетар.

46. Gorski vijenac : istoričesko sobitije pri svršetku XVII vijeka / Petar Petrović Njegoš ; [komentar i rečnik Milana Rešetara]. - Beograd : Rad, 1959. - 157 str. ; 18 cm. - (Biblioteka Reč i misao ; kolo 1, knj. 12)
 Komentar: str. 106-138. - Rečnik: str. 139-154. - Str. 155-[158]: Njegoš i „Gorski vijenac” / T. [Trifun] Đukić.
 § Štampano 5 izd. 1959-1965.

1962

47. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; с предговором Милана Решетара. - Цетиње : Обод, 1962. - 181 стр. ; 17 cm
 Живот и рад Петра Петровића Његоша: стр. 3-51.
48. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš ; [redaktor Đuza Radović]. - Beograd : „Branko Đonović”, 1962. - 246 str. ; 17 cm. - (Knjiga za svakoga. Omiljeni pisci / redaktor Miodrag S. Lalević ; kolo 2, knj. 28)
 Str. 5-21: Predgovor / Đuza Radović. - Rečnik manje poznatih reči i izraza: str. 231-242. - Str. 243-246: Napomene uz ovo izdanje / Đ. R.
 § 2. izd. 1963.
49. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš. Smrt Smail age Čengijića / Ivan Mažuranić. - Beograd : Kultura, 1962. - 252 str. ; 17 cm. - (Kultura : školsko štivo. kolo 1 ; knj. 1)
50. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš. Smrt Smail age Čengijića / Ivan Mažuranić ; [besedili obeh del je izbral in uredil Janko Jurančič]. - Ljubljana : Mladinska knjiga, 1962. - 159 str. : ilustr. ; 18 cm. - (Knjižnica Kondor : izabrana dela iz domače in svetovne književnosti ; 50)
 Tekst Gorskog vijenca na srp., komentari i objašnjenja na sloven. jeziku. - Str. 105-119: Sprema beseda / [Janko Jurančič]. - Manj znani pojmi, imena, besede in oblike: str. 121-159.

1963

51. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [текст приредили за штампу Радосав Бошковић и Видо Латковић ; белешке и објашњења написао Видо Латковић]. - Београд : Просвета, 1963. - 238 стр. ; 17 cm
 Предговор: стр. 5-16. - Биљешке и објашњења: стр. 147-[239].
52. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [текст приредили Радосав Бошковић и Видо Латковић]. - Београд : Просвета, 1963. - 205 стр. ; 19 cm. - (Библиотека Просвета ; коло 4, 78)
 Стр. 5-16: Предговор / Видо Латковић. - Биљешке и објашњења: стр. 121-[206].
 § 2. изд. 1966.
53. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [текст приредио и напомене и објашњења саставио Славко Веснић]. - Букурешт : Издавачко предузеће за књижевност, 1963. - XX, 169 стр. : ауторова слика ; 21 cm
 „Издање посвећено стопедесетогодишњици рођења” → прелим. стр. - Стр. VII-XXI: Петар Петровић Његош / Мирко Живковић. - Напомене и објашњења: стр. 143-[170].
54. Горскій віенаць : историческо событіє при свршетку XVII вієка / сочиненіє П. П. Н. владыке црногоскога. - Цетиње : Обод, 1963. - 116 стр. ; 24 cm
 Фототипско изд.: У Бечу : Словима Ч. О. О. Мехитариста, 1847.

55. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš ; priredio i pogovor napisao Vladimir Popović. - Zagreb : Matica hrvatska, 1963. - 180 str. : autorova slika ; 17 cm. - (Mala knjižnica Matice hrvatske ; kolo 2 ; 12)
Str. 123-153: Objašnjenja / Antun Barac. - Rječnik manje poznatih riječi: str. 155-162. - Petar Petrović Njegoš: str. 163-176. - Bibliografija: str. 180.

1964

56. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [приредио, предговор и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић ; коментар и рјечник Милана Решетара]. - Титоград : Графички завод, 1964. - 364 стр., [3] листа с таблама, [2] пресавијена листа с таблама : ауторова слика ; 19 cm. - (Библиотека Луча ; 8)
Предговор: стр. 7-37. - Како је приређиван текст овог издања: стр. 201-272. - Коментар Милана Решетара: стр. 275-328. - Неколико допуна Решетаровог коментара: стр. 329-340. - Стр. 343-360: Рјечник / изradio Милан Решетар.
§ 2. изд. 1965.
3. изд. 1966.
57. Горски вијенац и Луча микрокозма / Петар Петровић Његош ; [за штампу приредио В. [Видо] Латковић]. - Београд : Народна књига, 1964. - 167 стр. ; 20 cm. - (Југословенски класици)
58. Изабрана дела / Петар Петровић Његош ; [за штампу приредио В. [Видо] Латковић]. - Београд : Народна књига, 1964. - 351 стр. ; 20 cm. - (Југословенски класици)
Његошево књижевно дело: стр. 5-27. - Љубомир Ненадовић о Његошу као ученику Симе Милутиновића: стр. 301. - Писмо Вука Караџића Лукијану Мушичком о Његошу: стр. 302. - Хајнрих Штиглиц о Његошу: стр. 303-306. - Из дела Милорада Медковића о Његошу: стр. 307. - Е. Н. Ковалевски о Његошу: стр. 308. - Из дневника саксонског краља Фридриха Августа II: стр. 309-311. - Из путничких бележака Едварда Митфорда: стр. 312-313. - Из путничких бележака сер Хенрија Лејарда: стр. 314-315. - Стр. 316-321: Три сусрета с владиком Радом / [Матија Бан]. - И. Г. Кол о Његошу: стр. 322-324. - Ј. П. Ненадовић: О Његошу у Италији: стр. 325-329. - Љубомир Ненадовић о Његошевој смрти: стр. 330-332. - Србски летопис, Будим 1834, књ. 39: стр. 335. - Стр. 336-341: Горски вијенац / Ђовани де Франчески. - Стр. 342: Преглед књигописни: Коло, Загреб, 1847, књига V, стр. 92 / Станко Враз. - Стр. 343-346: Слово Петру Петровићу Његошу господару Црне Горе и Брда / Јован Суботић. - Хронологија: стр. 347-349.
Садржи и: Горски вијенац.
59. Пјесме ; Луча микрокозма ; Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [избор и предговор Војислав Ђурић]. - Нови Сад : Матица српска ; Београд : Српска књижевна задруга, 1964. - 253 стр., [1] лист с таблом : слика аутора ; 21 cm. - (Библиотека Српска књижевност у сто књига ; књ. 21)
Његошева поетика: стр. 7-40. - Речник: стр. 239-245. - Напомене: стр. 247-[254].
60. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš. - 3. izd. - Beograd : Savremena administracija, 1964. - 245 str. ; 17 cm. - (Knjiga za svakoga. Omiljeni pisci / redaktor Miodrag S. Lalević ; kolo 2, knj. 28)
Str. 5-21: Predgovor / Đuza Radović: str. 5-21. - Komentar: str. 161-229. - Rečnik manje poznatih reči i izraza: str. 231-242. - Str. 243-[249]: Napomena uz ovo izdanje / Đ. R.

1965

61. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Цетиње : Обод, 1965. - 127 стр. ; 17 cm

1966

62. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; редакција, предговор, коментар и речник Ђуза Радовић. - Београд : Нолит, 1966. - 229 стр. ; 17 cm. - (Популарна књига)

Предговор: стр. 5-20. - Речник мање познатих речи и израза: стр. 223-[230].

§ Лат. изд. 1966, 1971, 1974.

63. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš. - Sarajevo : Svjetlost, 1966. - 171 str. ; 17 cm. - (Džepna Biblioteka izabranih djela)

Rječnik: str. 159-[172].

§ 2. izd. 1970.

64. КЊИГА о Његошу / [приредио Војислав Ђурић]. - Београд : Младо поколење, 1966. - 203 стр. ; 20 cm. - (Лектира за VIII разред основне школе)

Садржи и: Горски вијенац / Петар II Петровић Његош.

§ Штампано 4 изд. 1966-1971.

1967

65. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. Смрт Смаил-аге Ченгића / Иван Мажуранић. - Загреб : Просвјета, 1967. - 331 стр. ; 20 cm. - (Библиотека „Просвјета“ ; коло 6, књ. 31)

Коментар: стр. 139-200. - Стр. 203-221: Петар Петровић Његош / Ђуза Радовић. - Стр. 223-225: Напомене / Ђуза Радовић. - Рјечник мање познатих ријечи и израза: стр. 309-331.

66. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар Петровић Његош ; [текст приредили за штампу Радосав Бошковић, Видо Латковић ; белешке и објашњења написао Видо Латковић]. - Београд : Просвета ; Цетиње : Обод ; Сарајево : Свјетлост, 1967. - 373 стр., [4] листа с таблама ; 20 cm - (Целокупна дела Петра Петровића Његоша ; књ. 3)

„Јубиларно издање припремљено поводом стопедесетогодишњице Његошевог рођења 1813-1963“ → прелим. стр. - Белешке и објашњења: стр. 219-373.

§ Штампано 15 изд. 1967-1984.

В. јед. 77

1968

67. Горски вијенац : историческо собитије при свршетку XVII вијека / Петар Петровић Његош ; [коментар и речник Милана Решетара ; предговор Милије Станића]. - Београд : Рад, 1968. - 225 стр., [1] лист с ауторовом сликом ; 17 cm. - (Југословенски писци)

О Његошу: стр. 5-25. - Коментар: 160-207. - Рјечник: стр. 208-225.

1969

68. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [текст приредили за штампу Радосав Бошковић и Видо Латковић ; белешке и објашњења написао Видо Латко-

вић]. - Београд : Просвета, 1969. - 205 стр. ; 19 см. - (Библиотека Просвета ; коло 4, 78)

Стр. 5-16: Предговор / Видо Латковић. - Биљешке и објашњења: стр. 121-[206].

§ 2. изд. 1971.

3. изд. 1974.

69. Пјесме ; Луча микрокозма ; Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [избор и предговор Војислав Ђурић]. - Нови Сад : Матица српска ; Београд : Српска књижевна задруга, 1969. - 271 стр., [1] лист с ауторовом сликом ; 21 см. - (Библиотека Српска књижевност у сто књига ; књ. 18. Петар Петровић Његош ; 1) Његошева поезика: стр. 7-42. - Речник: стр. 257-264. - Напомене: стр. 265-[272].

1971

70. Горски вијенац [Брајево писмо] : у три Брајеве свеске. Св. 1 / Петар Петровић Његош. - Београд : „Филип Вишњић”, 1971. - VI, 184 стр. ; 34 см
71. Горски вијенац [Брајево писмо] : у три Брајеве свеске. Св. 2 / Петар Петровић Његош. - Београд : „Филип Вишњић”, 1971. - 212 стр. ; 34 см
72. Горски вијенац [Брајево писмо] : у три Брајеве свеске. Св. 3 / Петар Петровић Његош. - Београд : „Филип Вишњић”, 1971. - 176 стр. ; 34 см

1972

73. Горски вијенац : историческо собитије при свршетку XVII вијека / Петар Петровић Његош ; [коментар и речник Милана Решетара ; предговор Милије Станића]. - Београд : Рад, 1972. - 230 стр. ; 17 см. - (Библиотека „Дом и школа”) О Његошу: стр. 5-28. - Коментар: стр. 163-212. - Рјечник: стр. 213-230. § Штампано 6 изд. до 1978.

1973

74. Горски вијенац / П. П. Његош ; критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. - Београд : Српска књижевна задруга, 1973. - XXIII, 400 стр. ; 19 см. - (Српска књижевна задруга ; коло 66, књ. 442) О издавању Горског вијенца: стр. VII-XXIII. - Коментар: стр. 141-400. § 2. изд. 1978. 3. изд. 1983. 4. изд. 1986. 5. изд. 1988. 6. изд. 1990. - (Поновљена издања кола Српске књижевне задруге у дивот опреми) 7. изд. 1993. - (Поновљена издања кола Српске књижевне задруге у дивот опреми)
75. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš ; [predgovor Pero Slijepčević]. - Sarajevo : „Veselin Masleša”, 1973. - 267 str. ; 21 cm. - (Biblioteka Ars. Lektira) Nekoliko misli o Njegošu kao umetniku: str. 5-40. - Str. 159-265: Bilješke i objašnjenja / Vido Latković. - Bilješka o piscu: str. 267. §Štampano 5 izd. 1973-1987.
76. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš. - Sarajevo : Svjetlost, 1973. - 160 str. ; 20 cm. - (Biblioteka izabраних djela) Rječnik: str. 147-160.

1974

77. Горски вијенац ; Луча Микрокозма / Петар II Петровић Његош ; [текст приредили за штампу Радосав Бошковић, Видо Латковић (Горски вијенац) [и] Никола Банашевић и Радосав Бошковић (Луча Микрокозма) ; белешке и објашњења написао Видо Латковић (Горски вијенац), [а] белешку написао Никола Банашевић [и] објашњења написао Вуко Павићевић (Луча Микрокозма). - 3. изд. - Београд : Просвета ; Цетиње : Обод, 1974. - 377 стр., [2] листа с ауторовим сликама : факс. ; 20 cm. - (Целокупна дела Петра II Петровића Његоша ; књ. 3) Белешке и објашњења : стр. 219-376.
§ Од 3. изд. издавачи су Просвета и Обод, свако наредно изд. (од 4. до 15.) је фототипија 3. изд.
78. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [припремио за штампу, предговор написао Ристо Ј. Драгићевић ; рјечник припремио Милан Решетар]. - Титоград : Графички завод, 1974. - 224 стр., [1] пресавијен лист с геогр. картом : ауторова слика ; 21 cm
Петар II Петровић Његош : стр. 9-41. - Рјечник : стр. 203-220.
79. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš ; priredio Duško Arežina. - Zagreb : Školska knjiga, 1974. - 120 str. ; 20 cm. - (Biblioteka Dobra knjiga ; kolo 1, komplet 2)
Str. 5-12: Njegoš, njegovo vrijeme i djelo / Danilo Radojević. - Rječnik: str. 11-114. - Napomena: str. 115. - Iz literature o Petru Petroviću Njegošu: str. 116-120.
§ 2. izd. 1981.
3. izd. 1985.

1975

80. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Цетиње ; Београд : Обод, 1975. - 147 стр. ; 20 cm. - (Библиотека „Тимор“ : „Ор'о гнијездо врх тимора вије“ ; коло 1, књ. 1)
Мање познате и туђе ријечи : стр. 129-146.
81. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš. - Sarajevo : Svjetlost, 1975. - 176 str. ; 20 cm. - (Biblioteka izabranih djela)
Str. 5-20: Gorski vijenac / Salko Nazečić.
§ Štampano više izdanja 1975-1990.

1977

82. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Титоград : Републички завод за унапређивање школства, 1977. - 148 стр., [1] слика аутора ; 20 cm. - (Школска лектура : за VIII разред основне школе)
Стр. 127-148: О Његошу и Горском вијенцу / Вукале Ђерковић. - Рјечник мање познатих ријечи и израза: 115-125.

1979

83. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [текст приредио, напомене и објашњења саставио Милорад Феликс]. - Букурешт : Критерион, 1979. - 200 стр. : илустр. ; 23 cm
Стр. 5-15: Предговор / Славко Веснић. - Напомене и објашњења: стр. 167-[201].

84. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар II Петровић Његош. - [Посебно изд.]. - Цетиње : Обод, 1979. - 213 стр, [3] листа с таблама : факс. ; 8 см
Стр. I-VI: Предговор / Слободан Томовић.
§ 2. изд. 1980.
3. изд. 1981.
85. Пустињац Цетињски : избор из целокупног песништва / Петар Петровић Његош ; приредио Матија Бећковић. - Београд : Слово љубве, 1979. - 197 стр. : факс. ; 18 см. - (Ex libris ; коло 1, књ. 4)
Стр. 1-14: Над Његошевим рукописом / Матија Бећковић. - Стр. 195-197: Напомена / М. Б.
Садржи и: Горски вијенац.

1981

86. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; предговор Јован Деретић ; белешке и објашњења Видо Латковић ; хронологија Голуб Добрашиновић. - Београд : Просвета : Нолит : Завод за уџбенике и наставна средства, 1981. - 241 стр., [1] лист с ауторовом сликом ; 20 см. - (Лектира за II годину средњег усмереног образовања ; 23)
Предговор: стр. 7-32. - Белешке и објашњења: стр. 133-234. - Хронологија: стр. 235-242.
§ 2. изд. 1983.
3. изд. 1985.
87. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš. - Gornji Milanovac : Dečje novine, 1981. - 182 str. ; 20 cm. - (Venčeva školska biblioteka)
Str. 5-25: Metodički pristup za obradu „Gorskog vijenca” / Krsta B. Ljubenović. - Rječnik: str. 169-182.
§ 2. изд. 1990. (ćir.)
88. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš ; [priredio Duško Arežina]. - Zagreb : Mladost, 1981. - 160 str. ; 20 cm. - (Biblioteka Zlatno slovo)
Gorski vijenac: str. 127-160. - Rječnik: str. 117-122.

1982

89. Рукопис „Горског вијенца” Петра II Петровића Његоша / Јевто М. Миловић ; уредник Чедо Вуковић. - Титоград : Црногорска академија наука и умјетности ; Београд : Народна књига : „Вељко Влаховић”, 1982. - 183 стр. ; 25 см + 33 листа факс. рукописа. - (Посебна издања / Црногорска академија наука и умјетности ; књ. 13. Одјељење умјетности ; књ. 3)

1985

90. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [предговор Миодраг Поповић ; објашњења Радослав Петковић]. - Београд : Рад, 1985. - 217 стр. ; 15 см. - (Библиотека Дом и школа)
Стр. 5-50: Горски вијенац / Миодраг Поповић. - Стр. 181-[218]: Објашњења уз поједине стихове и речи / Радослав Петковић.
§ Штампана 3 изд. до 1997.

91. Горски вијенац / Петар II Петровић-Његош ; [уредник Бранко Павићевић]. - Јубиларно изд. - Титоград : Црногорска академија наука и умјетности : Побједа ; Цетиње : Обод ; Београд : „Вељко Влаховић”, 1985. - 319 стр. : илустр. ; 40 cm
Стр. 295-315: О историјским коријенима Горски вијенца / Бранко Павићевић ; рецензенти Радован Зоговић, Михаило Лалић.
Садржи и факс. рукописа и факс. изд. из 1847.

1986

92. Горски вијенац / Петар II Петровић-Његош. - Јубиларно миди изд. - Титоград : Побједа ; Цетиње : Црногорска академија наука и умјетности, 1986. - ; стр. ; 11 cm
„Ово издање Горског вијенца припремљено је у част стоседамдесетогодишњице пјесникова рођења.” → стр. [296]. - Фототипско изд.: У Бечу : Словима Ч. О. О. Мехитариста, 1847.
Садржи и рукопис Горског вијенца.

1987

93. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; предговор Јован Деретић ; белешке и објашњења Видо Латковић. - Београд : Просвета, 1987. - 240 стр. ; 20 cm
94. Судбина рукописа „Горског вијенца” / Живко Брковић ; [превод писама и других докумената с немачког Соња Мађар]. - Београд : Књижевна заједница „Ново дело”, 1987. - 264 стр. : факс., фотогр. ; 29 cm
Садржи и рукопис Горског вијенца, као и факс. изд. из 1847.

1988

95. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; предговор Јован Деретић ; белешке и објашњења Видо Латковић ; хронологија Голуб Добрашиновић. - Београд : Просвета, 1988. - 241 стр. : ауторова слика ; 19 cm. - (Школска лектира)
Предговор: стр. 7-32. - Биљешке и објашњења: стр. 133-234. - Хронологија: стр. 235-[242].
§ 2. изд. 1989.

1989

96. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš ; predgovor Duško Arežina, napomene, objašnjenja, rječnik Antun Barac. - Zagreb : Školska knjiga, 1989. - 153 str. ; 20 cm. - (Biblioteka Dobra knjiga)
Predgovor: str. 5-15. - Napomene: str. 147-148. - Rječnik: str. 149-153.

1990

97. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš ; [priredio Muhsin Rizvić]. - Sarajevo : Oslobođenje, 1990. - 199 str. : faks. ; 20 cm. - (Biblioteka Jugoslovenski klasici)
Objašnjenja uz posvetu „Prahu oca Srbije”: str. 115-118. - Objašnjenja uz „Gorski vijenac”: str. 119-184. - Str. 185-198: Mogućnost interpretacije „Gorskog vijenca” danas / Muhsin Rizvić. - Bilješka o piscu: str. 199.

1991

98. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Титоград : Републички завод за унапређивање васпитања и образовања, 1991. - 140 стр. ; 20 см. - (Домаћа лектира за VIII разред основне школе)
Стр. 139-143: Света капља / Раша Перић.

1993

99. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. Разговори с Његошем / Љуба Ненадовић. - Београд : Књижевне новине - Енциклопедија, 1993. - 308 стр. ; 21 см. - (Библиотека „Општа знања”)
Стр. 7-20: Његошев универзални слободоумни хуманизам изражен у Горском вијенцу / Јован К. Радуновић. - Стр. 21-58: Горски вијенац / Јован К. Радуновић. - Биљешке и објашњења: стр. 177-277. - Стр. 279-286: Етика и хероика Горског вијенца Петра Петровића Његоша / Ђорђе Вранеш.
§ 2. изд. 1995.

1994

100. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [приредио Крсто Миловановић ; коментарисао Димитрије Калезић ; илустровао Мићо Величковић]. - Београд : Народно дело, [1994]. - [160] стр. : илустр. ; 34 см

1995

101. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар II Петровић Његош. - Цетиње : [б. и.], 1995. - VII, 213 стр. : илустр. ; 11 см
Стр. I-VII: Предговор / Слободан Томовић.
102. Горски вијенац ; Луча микрокозма ; Лажни цар Шћепан Мали / Петар II Петровић Његош. - Подгорица : ЦИД, 1995. - 480 стр. : ауторова слика ; 17 см. - (Библиофилска издања. Мала едиција)
103. Дјела / Петар II Петровић Његош ; [приредио Драго Ђупић]. - Подгорица : ЦИД, 1995. - 889 стр., [1] лист с ауторовом сликом ; 25 см. - (Библиофилска издања. Велика едиција)
„Приређено према издању 'Просвете' Београд и 'Обода' Цетиње, 1974” → насл. стр. Садржи и: Горски вијенац.

1996

104. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Библиофилско изд. - Београд : Д. Јокановић, 1996. - 145 стр. ; 12 см. - (Мала књига. Класици ; 1)
„Ово издање је посвећено стопедесетгодишњици првог издања Горског вијенца 1847-1997” → полеђина насл. листа.
§ 2. изд. 1999.
105. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; приредио Александар Младеновић. - Цетиње : Обод, 1996. - 311 стр. ; 21 см. - (Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека ; 17/1)
Његошев „Горски вијенац”: стр. 7-17. - Филолошке напомене о издању „Горског вијенца”: стр. 18-39. - Објашњења уз „Горски вијенац”: стр. 164-258. - Речник уз издање „Горског вијенца”: стр. 259-300.

106. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; приредио и пропратне текстове написао Јован Деретић. - 1. изд. - Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1996. - 159 стр. ; 20 см. - (Библиотека Избор)
Петар II Петровић Његош: стр. 5-14. - Горски вијенац: стр. 129-152. - Објашњења: стр. 153-157.
§ 2. изд. 2009.
3. изд. 2013.
107. Горски вијенац / Његош ; [белешке и објашњења написао Видо Латковић]. - Београд : Гутенбергова галаксија, 1996. - 204 стр. ; 20 см. - (Ђачка библиотека ; 20)
Белешке и објашњења: стр. 119-204.
108. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар II Петровић Његош. - Славковица : АЗ, 1996. - 217 стр. ; 18 см. - (Мала библиотека ; књ. 1)
Речник мање познатих речи: стр. [219].

1997

109. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Аранђеловац : Народна библиотека „Свети Сава”, 1997. - 148 стр. : ауторова слика ; 21 см
Мање познате и туђе речи: стр. 131-148.
§ Штампано и 2002.
110. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; с предговором приредио Војислав П. Никчевић. - Јубиларно изд. поводом 150. годишњице 1. изд. - Цетиње : Црногорски ПЕН центар, 1997. - 170 стр., [1] лист са сликом владике Данила ; 23 см. - (Библиотека „Његошево перо”)
Фототипско изд.: У Бечу : Словима Ч. О. О. Мехитариста, 1847. - Горски вијенац према црногорском правопису: стр. 7-43.
111. Горски вијенац / П. П. Његош. - Приштина : Народна и универзитетска библиотека ; Београд : Арс Либри, 1997. - 156 стр. ; 17 см. - (Библиотека Јубилеји ; књ. 1)
Стр. 153-156: Поговор / Јован Деретић.
112. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Краљево : Letter, 1997. - 172 стр. : слика аутора ; 12 см. - (Мала књига. Класици ; 1)
Стр. 7-13: Предговор / Стојан Каличанин.
113. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; приредио Драго Ћупић. - Подгорица : ЦИД, 1997. - 247 стр. : ауторова слика ; 18 см. - (Библиофилска издања. Мала едиција)
„Јубиларно издање поводом првог издања - 1847.” → прелим. стр.
Садржи упоредо фототипско изд. из 1847. и савремено изд.
§ 2. изд. 1999.
114. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; приредио Јован Деретић. - Београд : Удружење за неговање Његошевог дела, 1997. - 264 стр. : илустр. ; 21 см
Стр. 7-40: Петар II Петровић Његош / Јован Деретић. - Стр. 163-264: Белешке и објашњења / написао Видо Латковић.

115. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; приредио Александар Младеновић. - Сремски Карловци ; Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997. - 211 стр. : ауторова слика, геогр. карта ; 24 см. - (Библиотека Европски класици. Српски писци)
 „Посвећено 150-годишњици изласка из штампе „Горског вијенца” (1847-1997)” → насл. стр. - Његошев „Горски вијенац”: стр. 5-29. - Речник уз ово издање „Горског вијенца”: стр. 182-204.
116. 1847. [Хиљаду осамсто четрдесет седма] : победа Вукове културне револуције / [уводна студија и биографије аутора] Слободан Ристановић. - 1. изд. - Београд : Vukan's, 1997. - 358 стр. : илустр., факс. ; 20 см
 Уводна студија: стр. 5-85.
 Садржи и: Горски вијенац.

1998

117. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Београд : Ars libri : Невен, 1998. - 130 стр. ; 20 см. - (Библиотека Књига у цепу ; књ. 5)
 Стр. 127-130: Поговор / Јован Деретић.
118. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Београд : Књига-комерц, 1998. - 124 стр. : ауторова слика ; 20 см. - (Библиотека „Књижество” ; књ. 38)
 Стр. 7-16: Предговор / Видо Латковић. - Белешка о писцу: стр. [125].
119. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Г. Милановац : Лио ; Чачак : Легенда, 1998. - 142 стр. ; 21 см. - (Библиотека Наслеђа ; књ. 5)
 О Његошевем делу: стр. 136-137. - Објашњење уз Посвету праху Оца Србије: стр. 138. - Објашњење уз Горски вијенац: стр. 139-142.
 § 2. изд. 2002
 3. изд. 2011.
120. Изабрана дела / Петар Петровић Његош ; приредио Војислав Ђурић. - Београд : Драганић, 1998. - 346 стр. ; 21 см. - (Библиотека Наследства)
 Напомене и објашњења: стр. 187-194. - Стр. 213-268: Поговор / Војислав Ђурић. - Стр. 271-338: Критичари и савременици о Петру Петровићу Његошу / Јован Скерлић, Љубомир П. Ненадовић, Вук Ст. Караџић, Исидора Секулић, Хенри Лејард, Едвард Ле[д]вич Митфорд, Чарлс Лем, Гарднер Вилкинсон, Павле Поповић, Видо Латковић, Бранислав Петронијевић, Иво Андрић. - Речник мање познатих речи и израза: стр. 195-209. - Хронологија живота и рада: стр. 343-344.
 Садржи и: Горски вијенац.
 § Штампано и 2007.

1999

121. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; приредио Стојан Каличанин. - Библиографско изд. - Београд : Антуријум, 1999. - 169 стр. : факс. ; 16 см. - (Библиотека 2001)
 „Ово издање је посвећено стопедесетогодишњици првог издања Горског вијенца 1847-1997” → полеђина факс. насл. стр. - Предговор: стр. 7-13.

2000

122. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Београд : Дерета, 2000. - 140 стр. : илустр. ; 17 см. - (Библиотека Лектира ; коло 1, књ. 2)
Стр. 5-9: Његош, владика српског песничтва / Милован Витезовић.
123. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; приредио Никола Дамјановић ; [фотограф Бранислав Стругар]. - Илустр. дивот-изд. - Београд : Удружење за неговање Његошевог дела, 2000. - 233 стр. : илустр. ; 35 см
Стр. 5-7: Његошу на крају миленијума / Н. Д. - Стр. 9-41: Петар II Петровић Његош (1813-1851) / Јован Деретић. - Стр. 169-23: Белешке и објашњења / Видо Латковић.
124. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; [поговор Матија Бећковић]. - Подгорица : Граматик, 2000. - 132 стр. ; 18 см. - (Библиотека Граматик ; књ. 1)
„Поводом 150 година од упокојења владике Петра II Петровића Његоша” → полеђина насл. листа. - Над Његошевим рукописом: стр. 120-131.

2001

125. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; приредио Милоје М. Ракочевић. - Београд : Удружење издавача и књижара Југославије, 2001. - 119 стр. ; 25 см. - (Библиотека Ремек-дела ; 39)
„Удружење издавача и књижара Југославије објављује ово дело поводом сто педесет година од смрти Петра Петровића Његоша (1851-2001)” → прелим. стр. - Белешка о песнику: стр. 117-119.
126. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Нови Сад : Школска књига, 2001. - 171 стр. ; 21 см. - (Библиотека „Средњошколац” ; књ. 13)
Стр. 5-17: Предговор / С. Н. [Слободан Новаковић]. - Речник: стр. 158-171.
§ Варијанте повеза (брош. и картон)
127. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Ниш : Sagittarius book, 2001. - 171 стр. : ауторова слика, факс. ; 12 см. - (Библиотека Минијатура ; књ. 6)
Стр. 7-8: Реч унапред / Никола Ђурђевић. - Коментар: стр. 131-151. - Речник: стр. 153-171.
128. Горски вијенац : историческо собитије при свршетку XVII вијека / Петар II Петровић Његош. - Подгорица : Октоих ; Цетиње : Светигора, 2001. - 142 стр. : ауторова слика ; 21 см. - (Сабрана дјела Петра II Петровића Његоша у седам књига / приредио Гојко Божовић ; књ. 4)
129. Горски вијенац : посвећено 150-годишњици смрти владике Петра II Петровића Његоша (1851-2001) / Петар II Петровић Његош ; приредио Александар Младеновић. - Београд : Чигоја штампа, 2001. - 243 стр. : геогр. карта ; 21 см
Његошев „Горски вијенац”: стр. 5-32. - Речник уз ово издање „Горског вијенца”: стр. 205-233. - Скраћенице: стр. 235-238. - Стр. 241-242: Напомена приређивача / А. М.
130. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар Други Петровић Његош. - Цетиње : Обод, 2001. - 207 стр. ; 21 см. - (Едиција Вјечна зубља)
Стр. 9-25: Предговор / Слободан Томовић.
131. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар Петровић Његош. - Подгорица : Mi & Va : New public, 2001. - 384 стр. ; 19 см. - (Цепна књига)

Стр. 213-223: О Горском вијенцу и досадашњим тумачењима појединих места у спеву / Видо Латковић. - Објашњења уз Посвета праху оца Србије: стр. 225-230. - Објашњења уз Горски вијенац: стр. 231-315.

2002

132. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Подгорица : Граматик, 2002. - 167 стр. ; 12 cm. - (Мала књига. Класици)
133. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Београд : Удружење независних издавача за СРЈ, 2002. - 160 стр. ; 17 cm. - (Библиотека за све узрасте ; књ. бр. 9)
Стр. 5-6: Предговор / Стеван Крстец Старчински. - Речник мало познатих речи и израза: стр. 147-160.
134. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - 1. изд. - Пожега : Епоха, 2002. - 167 стр. ; 20 cm. - (Библиотека Гама)
О писцу: стр. 167. - Објашњења уз текст. - Рјечник: стр. 147-166.
135. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; [белешке и објашњења написао Видо Латковић]. - Београд : Гутенбергова галаксија, 2002. - 205 стр. ; 20 cm. - (Библиотека Књижевни венац ; књ. 27)
Белешке и објашњења: стр. 119-193. - О Горском вијенцу и досадашњим тумачењима појединих места у спеву: стр. 195-204.
§ 2. изд. 2005.
3. изд. 2011.

2003

136. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; [илустровао Стеван Брајдић]. - Нови Сад : Ризница лепих речи, 2003. - 122 стр. : илустр. ; 21 cm
137. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Београд : Злаја, 2003. - 170 стр. ; 12 cm
Речник мало познатих речи и израза: стр. 156-170.
138. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Београд : Граматик, 2003. - 167 стр. ; 12 cm. - (Библиотека Мала књига)
139. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Нови Београд : Весмарк, 2003. - 216 стр. ; 20 cm
Објашњења уз Горски вијенац: стр. 125-216.
140. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Београд : Бео књига, 2003. - 150 стр. ; 17 cm. - (Библиотека Баштина)
Речник мање познатих речи: стр. 133-150.

2004

141. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; приредио Радмило Маројевић. - Критичко изд. - Београд : Фонд истине : БИГЗ ; [Врање] : Епархија врањска, 2004. - 285 стр. ; 21 cm. - (Српска породична библиотека ; коло 1, књ. 4)
Фототипско изд.: У Бечу : Словима Ч. О. О. Мехитариста, 1847. - Стр. 7-43: Критичко издање Горског вијенца / Радмило Маројевић. - Напомене: стр. 153-284.

142. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Нови Сад : Школска књига, 2004. - 177 стр. ; 21 см. - (Библиотека „Средњошколац” ; књ. 13)
Стр. 5-11: Предговор / Милица Купрешанин. - Стр. 173-177: Поговор / Милица Купрешанин.
§ Варијанте повеза (брош. и картон)
Штампано 7 изд. 2004-2021.
143. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Фототипско изд. - Београд : Нолит, 2004. - 203 стр. : ауторова слика ; 17 см. - (Библиотека Дар)
Стр. 5-14: Белешка о Горском вијенцу / В. Ј. [Видо Латковић]
144. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - 1. изд. - Ваљево : Merlin company ; Горњи Милановац : Прима, 2004. - 140 стр. ; 21 см

2005

145. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; приредио Александар Младеновић. - Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности, 2005. - 375 стр. : ауторова слика ; 21 см. - (Сабрана дјела Петра II Петровића Његоша : критичко издање ; књ. 2)
Стр. 195-225: Његошев „Горски вијенац”. - Речник уз ово издање Горског вијенца: стр. 227-317. - Прилог библиографији издања „Горског вијенца”: стр. 325-357.
146. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Земун : ЈРЈ, 2005. - 144 стр. ; 18 см. - (Библиотека 5+)
§ Штампано 7 изд. 2005-2014.
147. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; коментари Видо Латковић. - Београд : Евро, 2005. - 205 стр. ; 21 см. - (Библиотека Књиге за школу)
Објашњења уз Посвету праху оца Србије: стр. 115-119. - Објашњења уз Горски вијенац: стр. 121-193. - Стр. 195-199: Петар Петровић Његош / Јован Скерлић. - Белешка о пиџу: стр. 201-202. - О „Горском вијенцу”: стр. 203.
§ 2. изд. 2008.
148. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. Текстологија / [Радмило Маројевић]. - Критичко изд. / редакција и коментар Радмило Маројевић. - Подгорица : ЦИД, 2005. - 1008 стр. ; 24 см. - (Библиотека Посебна издања)
Стр. 5-33: Предговор / Радмило Маројевић. - Скраћенице: стр. 34.
149. Горски вијенац : историческо событие при свршетку XVII века / сочинение П. П. Н. владыке черногорского. - [Факс. 1. изд.]. - [Б. м. : б. и.], 2005. - [6], 116 стр., [1] лист са сликом владыке Данила ; 24 см
Фототипско изд.: У Бечу : Словима Ч. О. О. Мехитариста, 1847.
150. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар Петровић Његош. - Београд : Политика : Народна књига, 2005. - 248 стр. ; 21 см. - (Бисери српске књижевности ; књ. бр. 7)
Стр. 5-52: Његош / Јован Деретић.
151. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар II Петровић Његош. - 1. Деретино изд. - Београд : Дерета, 2005. - 248 стр. ; 21 см

152. Горски вијенац ; Луча микрокозма ; Лажни цар Шћепан Мали / Петар Петровић Његош. - Ваљево : Глас цркве, 2005. - 409 стр. ; 21 см. - (Библиотека српских писаца ; књ. 15)
153. Завичајност / Илија - Иле Арежина ; [истраживао, уредио Петар Гајановић]. - Београд : Драслар партнер, 2005. - 258 стр. : илустр. ; 24 см
Садржи и: Горски вијенац / Петар II Петровић Његош.
154. Луча микрокозма ; Горски вијенац ; Шћепан Мали / Петар II Петровић Његош ; [текст приредили Никола Банашевић, Радосав Бошковић (Луча микрокозма), Радосав Бошковић, Видо Латковић (Горски вијенац), Михаило Стевановић (Шћепан Мали) ; белешку написао [за прво дело] Никола Банашевић, белешке [за друго дело] Видо Латковић, белешке [за треће дело] Михаило Стевановић ; објашњења написао [за прво дело] Вуко Павићевић, [за друго дело] Видо Латковић, [за треће дело] Михаило Стевановић. - [16. изд.]. - Цетиње : Обод, 2005. - 495 стр. : ауторова слика ; 24 см. - (Цјелокупна дјела Петра II Петровића Његоша ; т. 2) Белешке и објашњења: стр. 69-80, 227-310, 447-489. - Напомене и библиографске референце уз текст.

2006

155. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Београд : Нова школа, 2006. - 78 стр. ; 29 см. - (Библиотека Најбољи друг ; коло 2, књ. 6)
Стр. 73-78: Белешке о творцу Горског вијенца / Мирослав Лукић.
156. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - 1. изд. - Београд : Аруна, 2006. - 104 стр. ; 17 см
157. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; [уредник Никола Марковић]. - Подгорица : Октоих : Јумедија монт, 2006. - 140 стр. ; 21 см. - (Сабрана дјела : у седам књига ; књ. 4)
158. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Београд : Новости, 2006. - 312 стр. ; 21 см. - (Библиотека Миленијум ; 8)
159. Горски вијенац [Електронски извор] : [историческо собитије при свршетку XVII вијека] / Петар II Петровић Његош. - Београд : АОС, 2006. - 1 електронски оптички диск (CD-ROM) ; 12 см
160. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар Други Петровић Његош. - Цетиње : Обод, 2006. - 216 стр. ; 21 см. - (Едиција Фреска у камену)
Стр. 5-28, 149-160: Предговор / Слободан Томовић.

2007

161. Горски вијенац ; Луча микрокозма ; Лажни цар Шћепан Мали / Петар II Петровић Његош ; приредио Драго Ћупић. - Подгорица : ЦИД, 2007. - 411 стр. : ауторова слика ; 18 см. - (Библиотека Библиофилска издања)

2008

162. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Крагујевац : Мебијус, 2008. - 198 стр. : ауторова слика ; 21 см
Речник мало познатих речи и израза: стр. 182-198.

2009

163. Горски вијенац / П. П. Његош ; коментар Ђуза Радовић. - Београд : Српска књижевна задруга, 2009. - 511 стр. ; 12 cm. - (Посебна издања)
Коментар: стр. 267-461. - Стр. 463-499: Речник мање познатих речи / Ђ. Р. [Ђуза Радовић]. - Стр. 503-511: Законик земље и човека / Д. Л. [Драган Лакићевић].
164. Gorski vijenac ; Luča mikrokozma / Petar II Petrović Njegoš. - Podgorica : Nova knjiga, 2009. - 227 str. ; 18 cm. - (Biblioteka Riznica)
§ Štampano 3 izd. 2009-2016.

2010

165. Горски вијенац / Његош. - 1. изд. - Источно Сарајево : Завод за уџбенике и наставна средства, 2010. - 163 стр. : ауторова слика ; 21 cm
Стр. 5-18: Његош, пјесник историје и српске судбине / Мирослав Јанковић. - Објашњења: стр. 153-161.
§ 2. изд. 2012.
166. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Крагујевац : Имперџа књига, 2010. - 198 стр. ; 17 cm. - (Библиотека Златни хит)
Речник мало познатих речи и израза: стр. 182-198.
§ 2. изд. 2014.
167. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Цетиње : Народни музеј Црне Горе, 2010. - 116 стр. : ауторова слика ; 21 cm
Фототипско изд.: У Бечу : Словима Ч. О. О. Мехитариста, 1847.
168. Gorski vijenac / Petar II Petrović Njegoš ; [tekst prilagodio pravopisu crnogorskog književnog jezika Vožidar Pijlin Miličić]. - Podgorica : Grafo-Bale, 2010. - 141 str. ; 22 cm
169. Петар II Петровић Његош / приредио Миро Вуксановић. - Нови Сад : Издавачки центар Матице српске, 2010. - 419 стр. ; 24 cm. - (Антологијска едиција Десет векова српске књижевности ; књ. 30)
Стр. 9-23: Насамо с Његошем / [Миро Вуксановић]. - Његошева скривена приповетка : проза из Горског вијенца: стр. 257-260. - Хронологија: стр. 333-340. - Тумачник: стр. 355-383. - Приређивачке напомене: стр. 385-398. - Стр. 401-412: О Његошу / Исидора Секулић.
Садржи и: Горски вијенац.

2012

170. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; [приредио Гојко Божовић]. - Београд : „Штампар Макарије” ; Подгорица : Октоих, 2012. - 139 стр. ; 22 cm. - (Сабрана дела Петра II Петровића Његоша) (Посебна издања)
§ Штампано 4 изд. 2012-2022.
171. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Београд : Akia Mali princ, 2012. - 186 стр. ; 17 cm
Коментар: стр. 139-164. - Речник: стр. 165-186.
§ Штампано више издања 2016-2020.

172. Одабрана дела / Петар Петровић Његош. - Пирот : Pi-press, 2012. - 410 стр. ; 22 cm. - (Великани српске књижевности)

Садржи и: Горски вијенац.

§ 2. изд. 2020.

2013

173. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; ликовно читање Предраг Драговић. - Београд : Партедон, 2013. - 92 стр. : илустр. ; 31 cm

174. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Нови Сад : Бистрица : Удружење Црногораца, 2013. - 167 стр. ; 21 cm

„Поводом двеста година од рођења песника и владике Рада II Петровића Његоша” → насл. стр. - Стр. 3-8: Његош песник / Т. [Трифун] Ђукић. - Објашњење текста: стр. 127-157. - Речник: стр. 159-165. - Стр. 166: Епохално песничко дело / Рале Нишавић.

175. Горски вијенац” : историческо событіе при свршетку XVII віека / сочиненіе П. П. Н. владыке црногоского ; [уредник Миро Вуксановић]. - Нови Сад : Библиотека Матице српске, 2013. - [8], 116 стр., [1] лист с портретом владике Данила ; 26 cm. - (Дигитализована прва издања : (у 11 књига на 1508 страна) / Петар II Петровић Његош)

176. Gorski vijenac ; Luča mikrokozma / Petar Petrović Njegoš. - Beograd : Miba books ; Podgorica : Narodna knjiga, 2013. - 377 str. ; 21 cm

Str. 209-218: O Gorskom vijencu i dosadašnjim tumačenjima pojedinih mesta u spevu / Vido Latković. - Objašnjenja uz posvetu Prahu oca Srbije: str. 219-224. - Objašnjenja uz Gorski vijenac: str. 225-317.

§ 2. изд. 2018.

3. изд. 2019.

177. ЊЕГОШ и косовски завет : 200 година од рођења Петра II Петровића Његоша / приредио Мирослав Тохол. - Приштина : Панорама, 2013. - 124 стр. : илустр. ; 27 cm

Садржи и: Горски вијенац.

2014

178. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš. - Beograd : Neven : Feniks Libris, 2014. - 144 str. ; 21 cm. - (Sabrana dela / Petar Petrović Njegoš)

179. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар II Петровић Његош. - 1. изд. - Београд : Алгоритам, 2014. - 230 стр. ; 18 cm. - (Библиотека Српска књига)

§ 2. изд. 2019.

2015

180. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; белешке и објашњења Видо Латковић ; [предговор Јован Деретић]. - 1. изд. - Београд : Evro-Giunti, 2015. - 277 стр. ; 21 cm. - (Библиотека Златно руно)

Његош: стр. 5-37. - Биљешке и објашњења: стр. 159-275.

2016

181. Горски вијенац / П. П. Његош ; коментар Ђуза Радовић. - Београд : Партенон, 2016. - 210 стр. ; 17 cm. - (Лектира Драгана Лакићевића ; 16-17) (Библиотека Лектира ; коло 3)
Коментар: стр. 125-191. - Речник мање познатих речи и израза: 193-204. - Ђуза Радовић: стр. 205. - Стр. 207-210: Законик земље и човека / Д. Ј. [Драган Лакићевић].
182. Дела / Петар II Петровић Његош. - Београд : Akia Mali princ, 2016. - 1118 стр. ; 25 cm
Садржи и: Горски вијенац.
§ 2. изд. 2017.
183. Дела / Петар II Петровић Његош. - Београд : Miba books ; Подгорица : Народна књига, 2016. - 1118 стр. ; 25 cm
Садржи и: Горски вијенац.
184. Дела / Петар II Петровић Његош. - Земун : Невен, 2016. - 1118 стр. ; 25 cm
Садржи и: Горски вијенац.
185. Одабрана дела / Петар Петровић Његош. - Београд : Ганеша клуб, 2016. - 410 стр. ; 22 cm
Садржи и: Горски вијенац.
186. Одабрана дела / Петар Петровић Његош. - Ниш : Посејдон, 2016. - 212 стр. ; 22 cm. - (Српски класици)
Садржи и: Горски вијенац.

2017

187. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Београд : Космос издаваштво ; Подгорица : Нова књига, 2017. - 142 стр. ; 22 cm. - (Библиотека Баштина)
Стр. 131-140: Петар II Петровић Његош / Јован Скерлић, Аница Савић-Ребац, Видо Латковић. - Стр. 141-142: Поговор / Редакција.
§ 2. изд. 2019.
188. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Нови Сад : Велики оријент Србије, Ложа Петар II Петровић Његош, 2017. - 126 стр. ; 22 cm
189. Gorski vijenac : historički događaj pri svršetku sedamnaestog vijeka / sačinio Petar Petrović Njeguš, vladika crnogorski ; prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem S. [Stjepan] Ljubiša. - Fototipско izd. - Budva : Muzeji i galerije Budve ; Cetinje : Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević”, 2017. - 146 str. ; 20 cm
Fototipско izd.: U Zadru : Tiskom Narodnoga Lista, 1868.
190. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар Петровић Његош. - Београд : „Филип Вишњић” : Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2017. - 221 стр. ; 20 cm
Хронологија: стр. 213-221.

2018

191. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - 1. изд. - Источно Ново Сарајево : Завод за уџбенике и наставна средства, 2018. - 163 стр. : ауторова слика ; 21 cm

Стр. 5-19: Његошев Горски вијенац - усуд жртве и искупљења / Драгана Бедов. - Објашњења: стр. 155-163.

192. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар II Петровић Његош. - Београд : „Штампар Макарије” ; Подгорица : Ободско слово, 2018. - 222 стр. ; 21 cm
§ Штампано више издања.
193. Изабрана дела / Петар Петровић Његош. - Пирот : Pi-press, 2018. - 1051 стр. ; 25 cm
Садржи и: Горски вијенац.
194. Луча микрокозма ; Горски вијенац ; Шћепан Мали : основно издање : ортографија и ортоепија / Петар II Петровић Његош ; редакција и коментар Радмило Маројевић. - Никшић : Свевиђе, 2018. - 480 стр. ; 21 cm

2019

195. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош. - Београд : Романов књига, 2019. - 210 стр. ; 21 cm. - (Библиотека Врхови ; књ. бр. 7)
196. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар Петровић Његош ; [уредница Бојана Топалов]. - Нови Сад : Бугуновић, 2019. - 207 стр. : ауторова слика ; 25 cm
§ 2. изд. 2022.

2020

197. Одабрана дела / Његош. - Београд : Laguna, 2020. - 676 стр. : ауторова слика ; 25 cm
Стр. 11-31: Његош као трагични јунак косовске мисли / Иво Андрић. - Речник туђица и мање познатих речи и израза: стр. 649-665. - Хронологија живота и рада Петра II Петровића Његоша: стр. 667-673. - Напомена издавача: стр. 675-676.
Садржи и: Горски вијенац.

2021

198. Горски вијенац / Петар Петровић Његош. - Горњи Милановац : Прима, 2021. - 127 стр. ; 21 cm. - (Библиотека Знаци времена)
Мање познате речи: стр. 118-121. - Белешка о писцу: стр. 122. - Стр. 123-126: Место Његоша и Горског вијенца у нашој књижевности у целокупном нашем духовном животу / Исидора Секулић.
199. Луча микрокозма ; Горски вијенац ; Шћепан Мали ; Ноћ скупља вијека : основно издање : ортографија и ортоепија / Петар II Петровић-Његош ; редакција и коментар Радмило Маројевић. - Подгорица : ЦИД, 2021. - 617 стр. ; 21 cm. - (Библиотека Посебна издања)
200. Одабрана дјела / Петар II Петровић Његош. - Београд : „Штампар Макарије” ; Подгорица : Ободско слово, 2021. - 514 стр. ; 21 cm
Садржи и: Горски вијенац.

2023

201. Горски вијенац ; Луча микрокозма / Петар Петровић Његош. - Београд : Book, 2023. - 205 стр. ; 21 cm

202. Дела / Петар II Петровић Његош. - Горњи Милановац : Прима, 2023. - 1127 стр. ; 24 cm
Садржи и: Горски вијенац.
203. Коментарисано издање Горског вијенца Петра II Петровића Његоша / Стефан Митров Љубиша ; приредио и предговор написао Радмило Маројевић ; [илустрације Наташа Матовић]. - Београд : „Штампар Макарије” ; Будва : Народна библиотека Будве ; Подгорица : Ободско слово, 2023. - 351 стр. : факс. ; 21 cm. - (Сабрана дјела Стефана Митрова Љубише ; књ. 6)
Прво коментарисано издање Горског вијенца: стр. 5-200. - Фототипско изд.: У Задру : Народни лист, 1868.

Преводи и двојезична издања

Албански

1952

204. Kunora e maleve / P. P. Njegosh ; [përkëthyen Esad Mekuli e Zef Nekaj]. - Prishtinë : „Mustafa Bakija”, 1952. - 132 str., [2] lista s tablama : faks. ; 24 cm
Str. V-XVIII: Njegoshi dhe veprat e tija / Sat Nokshiqi. - Mbi përkëthimin shqip të „Kunorës së malëve”: str. XIX-XXII. - Fjalorthi: str. 127-133.

1973

205. Kunora e maleve / Petër Petroviq Njegosh ; [përkthyer Esad Mekuli e Zef Nekaj]. - Prishtinë : Rilindja, 1973. - 237 str. : autorova slika ; 20 cm
Prevod dela: Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš. - Str. 7-24: Njegoshi dhe vepra e tija / Sat Nokshiqi. - Shënime: str. 171-226. - Fjalorthi: str. 229-[238]
§ Štampano više izdanja.

1997

206. Kunora e maleve / Petar Petroviq Njegosh ; [përkthyer, shkruar parathënia dhe përgatitur shpjegimet Zarija Brajoviq]. - Podgoricë : Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore, 1997. - XIII, 135 str. : autorova slika ; 24 cm
Parathënie: str. I-XIII.

Бугарски

1891

207. Горски венец : извлечение / Петър Петрович Негош ; прев. П. [Петър] Иванов. - Видин : Скоропеч. Т. Х. Тошев, 1891. - XII, 97 стр. ; 18 cm*

1949

208. Горски венец / П. П. Негош ; преводе, [предговор и бележки от] Димитър Пантелеев. - [София] : Български писател, 1949. - 136 стр. ; 21 cm
Петър Петрович Негош: стр. 5-15. - Коментар: стр. 123-136.

2013

209. Горски венец : драма / Петър II Петрович Негош ; превод от сръбски Андрей Романов. - 1. изд. - София : Ерго, 2013. - 144 стр. ; 22 cm. - (Поредица Libri legendi)

Енглески

1930

210. The Mountain Wreath of P. P. Nyegosh / rendered into English by James W. Wiles ; with an introduction by Vladeta Popović. - 1st ed. - London : G. Allen & Unwin, 1930. - 250 str., [5] listova s tablama : ilustr. ; 20 cm

Introduction: str. 11-27. - Str. 29-40: „A tale to be chanted and told” / J. W. W. [James W. Wiles]. - Translator’s introduction to the gentle reader: str. 49-57.
§ Štampano više izdanja 1930, 1968.

1970

211. The Mountain Wreath of P. P. Nyegosh (Petar II) / rendered into English by James W. Wiles ; with an introduction by Vladeta Popović. - Westport : Greenwood press, 1970. - 250 str., [2] lista s tablama : ilustr. ; 23 cm

Introduction: str. 11-27. - Str. 29-40: „A tale to be chanted and told” / J. W. W. [James W. Wiles]. - Translator’s introduction to the gentle reader: str. 49-57.

1978

212. Горски вијенац / Његош ; [translated, with notes and commentaries by James W. Wiles ; белешке и објашњења Видо Латковић]. - Toronto : Jugoslavika, 1978. - XXIII, 355 стр. ; 22 см. - (Југославика. Сер. 1, Паралелни двојезични текстови. Поезија ; бр. 2)

На спор. насл. стр.: The Mountain Wreath. - Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Стр. V-XII: Предговор / Живко Апић. - Биљешке и објашњења: стр. 232-355.

1985

213. Mountain laurel = Gorski vijenac : Based on Historical Events Toward the end of the Seventeenth Century / Petar Petrović Njegoš ; translated from the Serbian by D. [Dan] Mrkich. - Ottawa : Commoners’ Publishing Society, 1985. - 74 str. ; 22 cm

1986

214. The Mountain Wreath / P. P. Njegoš ; translated and edited by Vasa D. Mihailovich. - Irvine : Ch. Schlacks J.R., 1986. - XVII, 103, 120 str. : autorova slika ; 24 cm

Упоредо срп. текст и енгл. превод. - На стр. 1-103 текст упоредо на срп. и енгл. језику са поновљеном пагинацијом на десној стр. - Стр. VII-XVII: Introduction / Vasa D. Mihailovich.

1989

215. The Mountain Wreath / P. P. Njegoš ; translated and edited by Vasa D. Mihailovich. - [2. ed.]. - Beograd : Vajat, 1989. - XVII, 120 str. ; 20 cm

Упоредо срп. текст и енгл. превод. - На стр. 1-103 текст упоредо на енгл. и срп. језику са поновљеном пагинацијом на десној стр. - Стр. VII-XVII: Introduction / Vasa D. Mihailovich.

1997

216. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; са паралелним преводом Васе Д. Михаиловића на енглески језик ; приредио Вујадин Милановић = The Mountain Wreath / Petar II Petrović Njegoš ; translated into English by Vasa D. Mihailovich ; edited by Vujadin Milanović. - 2. поправљено изд. = 2nd revised ed. - Београд : Српска Европа = Beograd : Srpska Evropa, 1997. - XXXII, 203 стр., [2] листа с факс. : ауторова слика ; 25 см. - (Едиција „Српска европска баштина” = Library „Serbian European Heritage” ; knj. 2)

Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Стр. X-XXXI: Предговор / Васе Д. Михаиловић. - Објашњења: стр. 184-203.

217. The Mountain Wreath of P. P. Nyegosh / rendered into English by James W. Wiles ; with an introduction by Vladeta Popović. - Belgrade : Njegoš's Work Promotion Association, 1997. - 226 str. : ilustr. ; 21 cm
Introduction: str. 7-19. - Str. 21-30: „A tale to be chanted and told” / J. W. W. [James W. Wiles].
§ Štampano više izdanja.

1998

218. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; са сликама Пере Почека ; приредио [и написао текст „О лексици Горског вијенца”] Светозар Стијовић ; [Александар Младеновић написао текст „Његошев Горски вијенац”, Речник, Скраћенице ; Јован Н. Стриковић написао „Национални архетип” и „Смех игумана Стефана”]. - Београд : Графокомерц, 1998. - 321 стр. : илустр., репродукције ; 18 x 25 cm.
Насл. стр. приштампаног превода: The Mountain Wreath. - Према напмени приређивача, преводилац је Џејмс В. Вајлс. - Његошев „Горски вијенац”: стр. 5-24. - Национални архетип: (дилема владике Данила) ; Смех игумана Стефана: стр. 25-45. - О лексици Горског вијенца: стр. 207-209. - Речник уз ово издање Горског вијенца: стр. 211-233.

2000

219. Горски вијенац = The Mountain Wreath / Петар II Петровић Његош = Petar II Petrovich Nyegosh ; [rendered into English by James W. Wiles]. - Цетиње : Обод, 2000. - 295 стр. : илустр. ; 23 cm. - (Едиција Вјечна зубља)
Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Стр. 8-41: Предговор / Слободан Томовић. - Translator's notes: str. 267-289.
§ Штампано више издања.

2004

220. Mountain laurel = Gorski vijenac : an Historical Event Toward the end of the Seventeenth Century / Petar Petrović Njegoš ; translated from the Serbian by D. [Dan] Mrkich. - 7th printing. - Ottawa : Commoners' Publishing, 2004. - XI, 89 str. : ilustr. ; 22 cm, . - (Men's culture and history)
Str. VIII-IX: Njegoš's humanism / by Ivo Andrić.

2012

221. Горски вијенац / Петар II Петровић Његош ; са паралелним преводом Васе Д. Михаиловића на енглески језик ; приредио Вујадин Милановић = The Mountain Wreath / Petar II Petrović Njegoš ; translated into English by Vasa D. Mihailovich ; edited by Vujadin Milanović. - 2nd revised ed. - Београд : „Штампар Макарије” ; Подгорица : Октоих, 2012. - XXXII, 203 стр., [2] листа с факс. : ауторова слика ; 23 cm
Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Стр. X-XXX: Предговор / Васа Д. Михаиловић. - Објашњења мање познатих имена и појмова: стр. 184-192.
§ Штампано и 2013, 2017, 2022.
222. The Mountain Wreath / Petar II Petrovic Njegos. - [s. l.] : CreateSpace Independent Publishing Platform, 2012. - 142 str.*

2013

223. Горски вијенац : историческо собитије при свршетку XVII вијека = The Mountain Wreath : an Historical Happening Towards the Close of the XVII Century / Петар II Петровић Његош = Petar II Petrovitch Nyegosh ; rendered into English by James W. Wiles. - Podgorica : Унирекс : Unireks grup, 2013. - 349 стр. (од тога 72 на пресавијеним листовима) : илустр. ; 28 cm. - (Библиотека Капитална издања)
Упоредо срп. текст и енгл. превод. - „200 година од рођења Петра II Петровића Његоша = 200 years since the birth of Petar II Petrovitch Nyegosh : 1813-2013” → прелим. стр. - Стр. 18-25: Ријеч издавача / Наталија Ј. Брајковић.
Садржи и рукопис Горског вијенца.

2014

224. Горски вијенац = The Mountain Wreath / Петар II Петровић Његош = Petar II Petrovitch Nyegosh ; [prevod James W. Wiles]. - Београд : Научна КМД, 2014. - 293 стр. : ауторова слика ; 24 cm
Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Translator's Notes: стр. 261-293.

2018

225. The Mountain Wreath [Elektronski izvor] / Petar II Petrovich Nyegosh ; translated by Branislav G. Romchevich. - 1st ed. (electronic). - Beograd : B. Romchevich, 2018. - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst ; 12 cm
The author and the work: стр. 4-6. - Annotations: стр. 168-186.
§ Štampano više izdanja.

Есѵерантїо

1970

226. La Montara krono / Petro Petrovic Njegos ; esperantigis Svetislav S. Petrović. - Cetinje : Obod, 1970. - 273 str., [1] list s geogr. kartom : ilustr. ; 20 cm
Str. 9-24: La sencesa batalo... / M. P. [Miladin Perović]. - Str. 27-55: Njegos kaj lia literatura verko / S. P. [Svetislav Petrović].

Италијански

1902

227. Il serto della Montagna : quadro storico del secolo XVII / Pietro Petrovich-Njegus ; traduzione dal serbo Giovanni Nikolic. - Fabriano : Prem. stab. tip. Gentile, 1902. - 175 str. ; 17 cm

1939

228. Il serto della Montagna : quadro storico della fine del secolo XVII / Pietro II Petrović Njegos ; versione di Umberto Urbani ; commento di Milan Rešetar. - Milano : Garzanti, 1939. - XXVI, 171 str., [1] list s autorovom slikom ; 19 cm
Str. VII-XXII: Pietro II Petrović Njegos / Umberto Urbani.

1960

229. Il serto della montagna : quadro storico della fine del secolo XVII / Pietro II Petrović Njegoš ; versione di Umberto Urbani ; commento di Milan Rešetar. - Padova : Ribelato, 1960. - XXXII, 172 str. : autorova slika ; 18 cm
Str. IX-XXVII: Il serto della montagna di Pietro II Petrović Njegoš è il capolavoro della letteratura serba / Umberto Urbani.

1999

230. Petra Kasandrića prevod „Gorskog vijenca” Petra II Petrovića Njegoša / priredio i predgovor napisao Nikša Stipčević. - Beograd : Srpska akademija nauka i umetnosti, 1999. - 136 str. ; 20 cm. - (Posebna izdanja / Srpska akademija nauka i umetnosti ; knj. 641. Odeljenje jezika i književnosti, ISSN 0352-1850 ; knj. 52)
Sadrži i: Ghirlanda della montagna.

2003

231. Ghirlanda della montagna / Pietro II Petrović Njegoš ; traduzione di Pietro Kasandrić ; a cura di Nikola Damjanović ; [fotografia artistica Branislav Strugar]. - Ed. incantevole illustrata. - Belgrado : Njegoševa zadužbina : Njegoš's Foundation, 2003. - 199 str. : ilustr. ; 35 cm
Str. 5-7: A Njegoš all'inizio del millennio / N. D. - Str. 9-41: Petar II Petrović Njegoš : 1813-1851 / Jovan Deretić. - Dedicata alle ceneri del padre della Serbia: str. 169-170. - Ghirlanda della montagna: str. 171-186. - Str. 187-192: Njegoš e Italia / Mirka Zogović. - Str. 193-194: Pietro Kasandrić e la sua versione della „Ghirlanda della montagna” di Pietro II Petrović Njegoš / Nikša Stipčević.

2012

232. Il serto della Montagna [Elektronski izvor] : quatro storico della fine del secolo XVII / Pietro II Petrović Njegoš ; versione di Umberto Urbani ; commento di Milan Rešetar. - Beograd : SANU, 2012. - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst ; 12 cm
Elektronska publikacija u formatu pdf opsega 204 str. - Str. VII-XXII: Pietro II Petrović Njegoš / Umberto Urbani. - Digitalizovano u Biblioteci SANU 2012. - Knjigu objavio u Milanu 1939. Garzanti.

Јапански

1982

233. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš. - [S. l : s. n., 1982?]. - 15, 177 str. : autorova slika ; 19 cm
Tekst na jap. jeziku i pismu.

2003

234. Gorski vijenac : istoričesko sobitije pri svršetku XVII vijeka / Petar II Petrović Njegoš ; [preveli Kazuo Tanaka i Hiroši Jamasaki]. - Beograd : Njegoševa zadužbina, 2003. - 219 str. : ilustr. ; 35 cm
Tekst na jap. jeziku i pismu.

2020

235. Yama no hanawa ; Shōuchū no hikari / Njegos Petar Petrovic ; Tanaka Kazuo, Yamasaki Hiroshi. - Tōkyō : Genkishobō, 2020. - 600 str. ; 19 cm. - (Ruriyūru sōsho)
Pre vodi dela: 1. Gorski vijenac ; 2. Luča mikrokozma. - Tekst na jap. jeziku i pismu.

Кинески

2010

236. Gorski vijenac / Petar Petrović Njegoš ; [adaptacija i dizajn knjige Tijana Todorović]. - [Podgorica] : EXPO 2010 Montenegro, [2010?]. - 190 str. : autorova slika ; 18 cm*
Tekst na kin. jeziku i pismu.

2019

237. Gorski vijenac / Petar II Petrović Njegoš. - Podgorica : Unireks : Unireks grup ; Beograd : Unireks, 2019. - 177 str. ; 31 cm*. - (Biblioteka Kapitalna izdanja)
Tekst na kin. jeziku i pismu.

Мађарски

1902

238. Hegyek koszoruja : (Montenegro dicsősége) : dramatizált eposz / irta II. Petrovics Nyegos Péter ; a költő halálának ötvenedik évfordulója alkalmából szerb eredetiből fordította Gyiszálóvics Veszelin. - Újvidék : Ivkovic Gy. Könyvnyomdája, 1902. - IV, 131 str. ; 23 cm
Pár szó e műről: str. III-IV.

1929

239. Hegyek koszorúja : drámai költemény / irta II. Petrović Njegoš Péter ; szerb eredetiből fordította Djisalović Veselin. - 2. kiad. - Novi Sad : Natošević, 1929. - 127 str. ; 21 cm

1948

240. Hegyek koszorúja : (drámai költemény) / Petár Petrovics Nyegos ; szerb eredetiből fordította Csuka Zoltán. - Budapest : Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, [1948?]. - 148 str. ; 15 cm. - (Új könyvtár ; 22)
Str. 5-11: Előszó / Bóka László.

1976

241. Hegyek koszorúja / Petar Petrović Njegoš ; fordította Csuka Zoltán. - Kétnyelvű kiad. = Двојезично изд. - Újvidék : Forum, 1976. - 281 str. ; 25 cm
Na spor. nasl. str.: Горски вијенац. - Upreredo srp. tekst i mađ. prevod. - Str. 5-36: Njegoš és a Hegyek koszorúja / Velibor Gligorić ; Fehér Ferenc fordítása. - Napomene i objašnjenja u beleškama uz tekst.

1977

242. Hegyek koszorúja / Petar Petrović Njegoš ; fordította Csuka Zoltán. - Kétnyelvű kiad. = Двојезично изд. - Újvidék : Forum, 1977. - 281 str. ; 7 cm

Na spor. nasl. str.: Горски вијенац. - „A Jugoszlávai Gyűjtők Egyesületének külön kiadása” → kolofon. - Uperedo srp. tekst i mađ. prevod. - Str. 5-36: Njegoš és a Hegyek koszorúja / Velibor Gligorić ; Fehér Ferenc fordítása. - Napomene i objašnjenja u beleškama uz tekst. § 2. izd. 1978.

Македонски

1947

243. Горски венец / од Владиката црногорски Петар Петровиќ Његош ; превел Блаже Конески. - [Скопље] : Државно книгоиздателство на Македонија, 1947. - 127 стр., [1] лист с ауторовом сликом ; 20 cm

1955

244. Горски венец / П. П. Његош ; [превод Блаже Конески]. - Скопје : Култура, 1955. - 139 стр. : ауторова слика ; 20 cm. - (Школска библиотека ; коло 1, кн. 1)
Стр. 7-29: Петар Петровиќ Његош (1813-1851) / Димче Левков. - Објасненија на текстот: стр. 131-[140].
§ Штампано више издања (1959, 1964, 1974).

1962

245. П. П. Његош / приредил Димче Левков ; препев Блаже Конески. - Скопје : „Кочо Рацин”, 1962. - 143 стр. ; 19 cm. - (Школска библиотека)
Стр. 5-25: Петар Петровиќ Његош / Димче Левков.
Садржи и: Горски венец.

1986

246. Горски венец / Петар П. Његош ; [препев Блаже Конески]. - Скопје : Македонска книга : Култура : Наша книга : Мисла, 1986. - 157 стр. ; 20 cm. - (Странски и југословенски автори)
Стр. 119-131: Објасненија на текстот / според М. [Милан Решетар]. - Стр. 133-157: Петар Петровиќ Његош: (1813-1851) / Димче Левков.

2013

247. Горски венец / Петар Петровиќ Његош ; [превел Блаже Конески]. - Фототипно изд. - Скопје : Македонска академија на науките и уметностите, 2013. - XIX, 127 str. ; 21 cm
Стр. V-XVIII: „Горски венец” на македонски јазик, прочитан од временска и вредносна дистанца : по повод 200-годишнината од раѓањето на Петар II Петровиќ Његош : (1813-1851) / Катица Кулавакова. - Фототипско изд. из 1947.

Молдавски

1956

248. Кунуна мунцилор / Петры Негош ; традучере К. [Константин] Кондря. - Кишинэу: Едитура де Стат а Молдовей, 1956. - 147 стр. : ауторова слика ; 22 cm*

Немачки

1886

249. Der Bergkranz : (die Befreiung Montenegros) : historisches Gemälde aus dem Ende des siebzehnten Jahrhunderts / von Petar Petrović Njegoš ; zum ersten Male aus dem Serbischen in das Deutsche übertragen von J. [Johann] Kirste. - Wien : Verlag von Carl Konegen, 1886. - VII, [1], 122 str. ; 23 cm
Str. V-VII: Vorwort / J. Kirste. - Anmerkungen: str. 113-122.

1939

250. Der Bergkranz : ein historisches Gemälde / von Petar Petrović-Njegoš ; übersetzt von Katharina A. Jovanovits ; mit einem Geleitwort von Pavle Popović. - Leipzig : F. Meiner verlag, [1939]. - XXVIII, 168 str., [1] list s autorovom slikom ; 24 cm
Petar Petrović Njegoš: VII-XX. - Str. XXI-XXVII: Zum Geleit / K. A. J. - Ausspache: str. XXVIII.

1963

251. Der Bergkranz / Petar II. Petrović Njegoš ; Einleitung, Übersetzung und Kommentar von A. [Alois] Schmaus. - München : O. Sagner ; Belgrad : Prosveta, 1963. - XLIII, 164 str., [1] list s autorovom slikom ; 24 cm
Einleitung: str. VII-XLII. - Kommentar: str. 121-164.

1997

252. Der Bergkranz / Petar II. Petrović Njegoš ; Einleitung, Übersetzung und Kommentar von A. [Alois] Schmaus. - Belgrad : Vereinigung zur Pflege des Njegoš-Werkes, 1997. - 240 str. : ilustr. ; 21 cm
Petar II. Petrović Njegoš: str. 7-60. - Kommentar: str. 179-[241].

2003

253. Der Bergkranz : illustrierte Prachtausgabe zu Ehren des 600. Geburtstages von Johannes Gutenberg / Petar II Petrović Njegoš ; Einleitung, Übersetzung und Kommentar von A. [Alois] Schmaus ; Herausgeber Nikola Damjanović. - Belgrad : Njegoš-Stiftung = Belgrade : Njegoš's Foundation, 2003. - 199 str. : ilustr. ; 34 cm
Autorova slika. - Str. 5-7: Anlässlich des 600. Geburtstages von Johannes Gutenberg / N. D. [Nikola Damjanović]. - Alois Schmaus: str. 8. - Petar II Petrović Njegoš: str. 9-41. - Kommentar: str. 168-197.

2004

254. Tri njemačka prevoda Gorskog vijenca / Neda Donat. - Beograd : Totall Com, 2004. - 438 str. ; 21 cm
Sadrži i: Gorski vijenac = Bergkranz.

Польски

1932

255. Górski wieniec : wydarzenie dziejowe z końca XVII stulecia / Petar II Petrović Njegoš ; ze studjum krytycznem Branka Lazarevića ; przełożył, wstępem i komen-

tarzem opatrzył Henryk Batowski. - Warszawa : Dom Książki Polskiej, 1932. - 161 str., [1] list s autorovom slikom ; 21 cm. - (Biblioteka jugosłowska ; t. 3)
Petar II Petrović Njegoš: str. 5-17. - Gorski wieniec: str. 19-36. - objašnjenja: str. 154-161.

1958

256. Wybór pism / Petar Petrović Njegoš ; przełożył, opracował Henryk Batowski. - Wrocław ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1958. - CXXVI, 211 str. : ilustr. ; 18 cm. - (Biblioteka Narodowa. Seria 2 ; nr. 113)
Str. III-CXXVI: Wstęp / Henryk Batowski.
Sadrž i: Górski wieniec.

Румунски

1978

257. Cununa munților / Njegoš ; în românește de Dumitru M. Ion ; cuvînt înainte de Titus Vîjeu ; [portret de Viorel Flora]. - București : Albatros, 1978. - 193 str. ; 15 cm. - (Cele mai frumoase poezii ; 165)
Note despre un mare poet: str. 5-17.

Руски

1887

258. Горный венец : поэма в стихах Петра Петровича Негоша / пер. с серб. [Александра Григорьевича] Лукьяновского. - Москва : Тип. Метцль, 1887. - 135 стр. ; 16 см*

1948

259. Горный венец / Петр Негош ; перевод с сербского Мих. [Михаила] Зенкевича. - [Москва] : Государственное издательство художественной литературы, 1948. - 173 стр., [1] лист с ауторовом сликом ; 17 см
Стр. 3-22: Петр Негош и его поэзия / Мих. Зенкевич. - Примечания: стр. 162-[174].
§ 2. изд. 1955.

1988

260. Горный венец ; Самозванец Степан Малый / Петр Негош ; перевод под редакцией О. [Ольги] Кутасовой ; [перевод Ю. [Юрия] Кузнецова (Горный венец), В. [Владимира] Корнилова (Самозванец Степан Малый) ; предисловие и примечания О. Кутасовой ; иллюстрации В. В. Носкова]. - Москва : Художественная литература, 1988. - 365 стр. : илустр. ; 18 см
Жизнь поэта: стр. 5-38. - Примечания: стр. 325-363. - Пояснительный словарь: стр. 364-365.

1990

261. Пересаженные цветы : избранные переводы / Юрий Кузнецов; [автор предисловия В. В. Кожинов]. - Москва : Современник, 1990. - 515 стр., [1] лист с таблом ; 21 см*
Садржи и: Горный венец.

1996

262. Горный венец / Петр II Петрович-Негош ; [перевод с сербского и комментарии Александра Шумилова ; приређивач и аутор предговора Радмило Маројевић]. - Подгорица : Унирекс, 1996. - 253 стр., [1] лист с ауторовом сликом ; 24 cm
На спор. насл. стр.: Горски вијенац. - Упоредо срп. текст и рус. превод.

1997

263. Горный венец : историческое событие конца семнадцатого века / Петр Негош ; перевод Ю. [Юрий] Кузнецов ; под редакцией О. [Ольги] Кутасовой. - Белград : Общество по изучению и сохранению творчества Негоша, 1997. - 199 стр. : ауторова слика ; 21 cm
Стр. 7-40: Жизнь поэта / О. Кутасова. - Пояснительный словарь: стр. 199-200.

2022

264. Горный венец : драматическая поэма / Петр II Петрович Негош ; в переводе Юрия Кузнецова ; [дополнительные тексты О. [Олега] Мраморнова ; иллюстрации Николай Шеффер]. - Москва : Спасское дело, 2022. - 269 стр. ; 17 cm. - (Серия „Христианская поэзия“ ; кн. 4)
Стр. 3-4: Приветственное слово / Милорад Шчепанович. - Примечания: стр. 156-189. - Пояснительный словарь: стр. 190-191. - „Горный венец“ свидетельствует послесловие, Владар и владыка: стр. 192-[270].

Словеначки

1907

265. Gorski venec vladike črnogorskega Petra II. Petrovića-Njeguša / iztomačil ga Milan Rešetar ; prevel v slovenščino pesnitev in tolmač ter opremil z zemljepisnim, zgodovinskim in estetsko-kritičnim uvodom Rajko Perušek. - V Ljubljani : Slovenska matica, 1907. - 299 str. ; 20 cm. - (Prevodi iz svetovne književnosti ; zv. 4)
Kratek zemljepisni pregled Črne Gore: str. 1-13. - Kratka zgodovina Črne Gore: str. 14-113. - Uvod in „Gorski venec“: str. 114-122. - Obširnejše opazke iz Vukovega rečnika in življenjepisa Kraljevića Marka: str. 275-295. - Slovarček tujih in menj znanih besedi: str. 297-[300].

1947

266. Gorski venec / Peter Petrović Njegoš ; poslovenil Alojz Gradnik ; uvod in opombe napisal Mirko Rupel ; [knjigo je ilustriral Riko Debenjak]. - Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1947. - XVI, 187 str. : ilustr. ; 21 cm
Uvod: str. VII-XVI.

1965

267. Gorski venec / Petar Petrović Njegoš ; [poslovenil Alojz Gradnik]. - [Ljubljana] : Državna založba Slovenije, 1965. - 200 str. ; 16 cm. - (Večni sopotniki : bibliofilska zbirka)

1983

268. Gorski venec / Petar Petrović Njegoš ; [prevedel, spremno besedo in opombe napisal Andrej Arko]. - Ljubljana : Mladinska knjiga, 1983. - 161 str. : ilustr., faks. ; 19 cm. - (Knjižnica Kondor ; zv. 210)
O avtorju in njegovem delu: str. 145-157. - Iz literature o Njegošu: str. 160-161.

2021

269. Gorski venec / Petar II. Petrović Njegoš ; prevedel, spremno besedo in opombe napisal Miklavž Komelj. - Ljubljana : Beletrina, 2021. - 275 str. ; 22 cm
Kamen in iskra: str. 238-275. - O prevajalcu: str. 277.

Українски

1967

270. Гірський вінець / Петро Негош ; переклав з сербохорватської Олесь Жолдак. - Київ : Дніпро, 1967. - 146 стр., [1] лист с ауторовом сликом ; 14 cm
Стр. 3-4: Дума про свободу / Андрій Малишко. - Примітки: стр. 142-[147].

Француски

1917

271. Les lauriers de la montagne = (Gorski Viyénatz) / Pierre II Petrovitch-Niégoch ; préface de Henri de Régner ; traduit du serbe par Divna Vékovitch. - Paris : Berger-Levrault, 1917. - XV, 195 str. ; 19 cm
Str. V-X: Préface / Henri de Régner. - Str. XI-XII: Note du traducteur / Divna Vékovitch.

2004

272. Les lauriers de la montagne / Pierre II Petrovitch-Niegoch ; traduit par Novak Strougar ; réalisation Nicolas Damjanovitch ; [photographies Branislav Strugar]. - Ed. illustrée. - Belgrade : Fondation Niégoch = Njegoš's Foundation, 2004. - 195 str. : illustr. ; 35 cm
Str. 5-8: Avant-propos / Novak Strougar. - Str. 9-41: L'oeuvre de Pierre II Petrovitch Niegoch (1813-1915) / Yovan Deretitch. - Notes et commentaires: str. 169-192.

2008

273. Горски вијенац / Петар Петровић Његош ; препевала Биљана Јаневска. - Ваљево : Б. Јаневска, 2008. - 209 стр. : ауторова слика ; 21 cm
На спор. насл. стр.: Lauriers de la montagne. - Упоредо срп. текст и франц. превод.

2010

274. La Couronne de montagne : épisode historique vers la fin du XVIIe siècle = Gorski vijenac : istoričesko sobitje pri svršetku XVII veka / Pierre II Petrović Njegoš ; traduction, introduction et notes par Antoine Sidoti et Christian Cheminade. - Paris : Non Lieu, 2010. - 252 str., VI, [2] str. s tablama : ilustr. ; 24 cm
Avant-propos: str. 11-14. - Introduction: str. 15-97.

2011

275. La Couronne de la Montagne / Petar II Petrović Njegoš ; avant-propos d'Isidora Sekulić ; traduit du Serbe par Vladimir André Cejovic et Anne Renoue. - Éd. bilingue. - Paris : L'Age D'Homme, 2011. - 350 str. ; 23 cm. - (Collection Classiques slaves)
Avant-propos: str. 7-67. - Commentaires: str. 297-351.

2018

276. Les lauriers de la montagne / Petar II Petrović Njegoš ; traduit du serbe par Boris Lazić. - Novo Miloševo : Banatski kulturni centar, 2018. - 243 str. : autorova slika ; 21 cm. - (Collection Traductions)
L'interprétation njegošienne de l'histoire serbe: str. 7-34. - La vie et l'oeuvre du prince et poète Petar II Petrović Njegoš: str. 35-71. - Repères biographiques et chronologiques: str. 227-229. - Ouvrages de P. P. Njegoš traduits en français: 231-233.

2021

277. Горски вијенац = Les Lauriers de la Montagne / Петар II Петровић Његош = Pierre II Pétróvitch Niégoch ; (превод са српског Дивна Вековић) = (traduit du serbe par Divna Vékovitch) ; [приређивачи Слободанка Ивановић, Владимир Боричић]. - Беране : Центар за културу Беране, 2021. - 254 стр. : илустр. ; 24 cm
Упоредо срп. текст и франц. превод. - Стр. 10-17: Préface / Slobodanka Ivanović.

Чешки

1897

278. Horský věnec : dejepisna udalost z konce XVII století / Petar Petrović Njegoš ; přeložil a objasnil Jan Hudec. - V Praze : J. Otto, 1897. - 169 str. ; 17 cm. - (Sborník světové poesie ; č. 46)

1902

279. Horský věnec : historický obraz z počátku 18. století / Petar Petrović Njegoš ; přeložil Karel Křivý. - Velké Meziříčí : Šašek a Frgal, [1902]. - 154 str. ; 20 cm. - (Šaškova moravská bibliotéka ; dílo 94)
Str. 5-8: Předmluva / Karel Křivý. - Predgovor dat. 1895.

1963

280. Horský věnec / Petar Petrović Njegoš ; [přeložili Josef Hiršal a Oton Berkopec]. - Praha : Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1963. - 164 str. ; 17 cm. - (Světová Četva ; sv. 307) (Krásná literatura)

Шведску

1913

281. Montenegros ärekrans : två sydslaviska hjältedikter / [Petar II Petrović Njegoš] ; övers. av Alfred Jensen. - Stockholm : Aug. Rietz' Bokhandel, 1913. - 193 str. ; 31 cm
Petar Petrović Njegoš och hans skaldskap: str. 5-26.

2000

282. Montenegros ärekrans / Petar II Petrović Njegoš ; övers. av Alfred Jensen : sammanställd av Nikola Damjanović. - 2. utg. - Belgrade : Föreningen för främjandet av Njegoš'verk, 2000. - 243 str. : ilustr. ; 35 cm
Str. 5-7: Till Njegoš i slutet av årtusendet / N. D. [Nikola Damjanović]. - Str 9-11: Montenegros ärekrans : två sydslaviska hjältedikter / A-d J. [Alfred Jensen]. - Petar Petrović Njegoš och hans skaldskap: str. 12-41. - Kommentarer: str. 169-192.

Шћански

1987

283. La guirnalda de la montaña = Gorski vijenac / Pedro Petrović Njegoš ; traductores Jorge Razmilić Vlahović, Andrija Rajević Bezmalinović. - [1a ed.]. - Santiago de Chile : J. Razmilić Vlahović, 1987. - 175 str. : ilustr. ; 27 cm
Tekst uporedo na špan. i srp. jeziku. - Str. 5-6: Épica de Njegoš / Andres Sabella. - Str. 9-17: Introducción / Jorge Razmilić Vlahović, Andrija Rajević Bezmalinović. - Rječnik: str. 145-154. - Objašnjenja: str. 155-175.

2003

284. Corona de cumbres / Pedro II Petrovich Ńegosh ; traductores Jorge Razmilić Vlahović, Andrija Rajević Bezmalinović ; recopilación de Nikola Damjanović. - Belgrado : Njegoševa zadužbina = Njegoš's Foundation, 2003. - 197 str. : ilustr. ; 35 cm
Str. 5-8: Ńegosh en el nuevo milenio / N. D. [Nikola Damjanović]. - Str. 9-39: Pedro II Petrovich Ńegosh / Yovan Deretich. - Corona de cumbres: str. 170-180. - Str. 181-183: Épica de Ńegosh / Andrés Sabella.

АУТОРСКИ РЕГИСТАР

- Андрић, Иво 120, 197, 220
Апић, Живко 212
Арежина, Душко 79, 88, 96
Арежина, Илија 153
Арко, Андреј (Arko, Andrej) 268
- Бан, Матија 58
Банашевић, Никола 74, 77, 154
Барац, Антун 36, 55, 96
Батовски, Хенрик (Batowski, Henryk) 255, 256
Бедов, Драгана 191
Беркопец, Отон (Berkopec, Oton) 280
Бећковић, Матија 85, 124
Божовић, Гојко 128, 170
Бока, Ласло (Bóka, László) 240
Боричић, Владимир 277
Бошковић, Радосав 40, 44, 51, 52, 66, 68, 77, 154
Брајдић, Стеван 136
Брајковић, Наталија Ј. 223
Брајовић, Зарија 206
Брковић, Живко 94
- Вајлс, Џејмс В. (Wiles, James W.) 210, 211, 212, 217, 219, 223, 224
Вековић, Дивна 271, 277
Величковић, Мићо 100
Веснић, Славко 53, 83
Вијеу, Титус (Vijeu, Titus) 257
Вилкинсон, Гарднер (Wilkinson, John Gardner) 120
Витезовић, Милован 122
Вранеш, Ђорђе 99
Врбица, Иво 2
Вуковић, Чедо 89
Вуксановић, Миро 169, 175
Вукчевић, Јован 37
Вушовић, Данило 28
- Гајановић, Петар 153
- Глигорић, Велибор 241, 242
Градник, Алојз (Gradnik, Alojz) 266, 267
- Дамјановић, Никола 123, 231, 253, 282, 284
Дебењак, Рико (Debenjak, Riko) 266
Деретић, Јован 86, 93, 95, 106, 111, 114, 117, 123, 150, 180, 231, 272, 284
Добрашиновић, Голуб 86, 95
Донаг, Неда 254
Драгићевић, Ристо Ј. 45, 56, 78
Драговић, Предраг 173
- Ђерковић, Вукале 82
Ђисаловић, Веселин 239
Ђукић, Трифун 31, 46, 174
Ђурђевић, Никола 127
Ђурић, Војислав 59, 64, 69, 120
- Живковић, Мирко 53
Жолдак, Олес (Жолдак, Олесъ) 270
- Зенкевич, Михаил 259
Зоговић, Мирка 231
Зоговић, Радован 35, 91
Иванов, Петар (Иванов, Петър) 207
Ивановић, Слободанка 277
- Јамасаки, Хироши (Yamasaki, Hiroshi) 234, 235
Јаневска, Биљана 273
Јанковић, Мирослав 165
Јенсен, Алфред (Jensen, Alfred) 281, 282
Јовановић, Јагош 45
Јовановић, Катарина А. 250
Јон, Думитру М. (Ion, Dumitru M.) 257
Јуранчич, Јанко (Jurancič, Janko) 50
- Калезић, Димитрије 100
Каличанин, Стојан 112, 121
Карацић, Вук Стефановић 58, 120
Карацић, Јеремија Обрадовић 3

- Касандрић, Пјетро (Kasandrić, Pietro) 230, 231
- Кирсте, Јохан (Kirste, Johann) 249
- Ковачевић, Божидар 29
- Кожин, В. В. 261
- Комељ, Миклавж (Komelj, Miklavž) 269
- Кондрја, Константин (Кондря, Константин) 248
- Конески, Блаже 243, 244, 245, 246, 247
- Корнилов, Владимир Николајевич (Корнилов, Владимир Николаевич) 260
- Крстец Старчински, Стеван 133
- Кузњецов, Јуриј Поликарпович (Кузнецов, Юрий Поликарпович) 260, 261, 263, 264
- Купрешанин, Милица 142
- Кутасова, Олга Дмитријевна (Кутасова, Ольга Дмитриевна) 260, 263
- Кшиви, Карел (Křivý, Karel) 279
- Лазаревић, Бранко 255
- Лазих, Борис 276
- Лакићевић, Драган 163, 181
- Лалевић, Миодраг С. 60
- Лалић, Михаило 91
- Латковић, Видо 35, 37, 75, 77, 93, 95, 107, 114, 118, 120, 123, 131, 135, 143, 147, 154, 176, 180, 187, 212
- Левков, Димче 244, 245, 246
- Лејард, Хенри (Layard, Henry) 58, 120
- Лем, Чарлс (Lamb, Charles) 120
- Лукић, Мирослав 155
- Лукјановски, Александар Григорјевич (Лукьяновский, Александр Григорьевич) 258
- Љубеновић, Крста Б. 87
- Љубиша, Стјепан Митров 4, 189, 203
- Мађар, Соња 94
- Малишко Андриј (Малишко, Андриј) 270
- Марковић, Никола 157
- Маројевић, Радмило 141, 148, 194, 199, 203, 262
- Матовић, Наташа 203
- Мекули, Есад (Mekuli, Esad) 204, 205
- Милановић, Вујадин 216, 221
- Миличић, Божидар И. 168
- Миловановић, Крсто 100
- Миловић, Јевто М. 89
- Митфорд, Едвард Ледвич (Mitford, Edward Ledwich) 58, 120
- Михаиловић, Васа Д. 214, 215, 216, 221
- Мицковић, Томо 2
- Младеновић, Александар 105, 115, 129, 145, 218
- Мраморнов, Олег Борисович 264
- Мркић, Ден (Mrkich, Dan) 213, 220
- Назечић, Салко 33, 81
- Некај, Зеф (Nečaj, Zef) 204, 205
- Ненадовић, Љубомир 58, 99, 120
- Николић, Ђовани (Nikolic Giovanni) 227
- Никчевић, Војислав П. 110
- Нишавић, Рале 174
- Новаковић, Слободан 126
- Носков, В. В. 260
- Павићевић, Бранко 91
- Павићевић, Вуко 37, 77, 154
- Пантелеев, Димитар (Пантелеев, Димитър) 208
- Перић, Раша 98
- Перовић, Миладин 226
- Перуновић, Станко 27
- Перушек, Рајко (Perušek, Rajko) 265
- Петковић, Радослав 90
- Петровић, Светислав С. 226
- Петронијевић, Бранислав 120
- Поповић, Владета 210, 211, 217
- Поповић, Владимир 34, 55
- Поповић, Миодраг 90
- Поповић, Павле 120, 250
- Почек, Перо 218
- Радовић, Ђуза 34, 48, 60, 62, 65, 163, 181
- Радојевић, Данило 79
- Радуновић, Јован К. 99
- Размилић Влаховић, Хорхе (Razmilić Vlahović, Jorge) 283, 284
- Рајевић Безмалиновић, Андрија (Rajević Bezmalinović, Andrija) 283, 284
- Ракочевић, Милоје М. 125
- Рамадановић, Вељко В. 24, 25

- Рену, Ан (Renoue, Anne) 275
 Рење, Анри де (Régnier, Henri de) 271
 Решетар, Милан 10, 11, 12, 13, 14, 23, 30, 42, 45, 46, 47, 56, 67, 73, 78, 228, 229, 232, 246, 265
 Ризвић, Мухсин 97
 Ристановић, Слободан 116
 Романов, Андреј (Романов, Андрей) 209
 Ромчевић, Бранислав Г. 225
 Рупел, Мирко (Rupel, Mirko) 266
- Сабеља, Андрес (Sabella, Andres) 283, 284
 Савић-Ребац, Аница 187
 Сат Нокшићи (Sat Nokshiqi) в. Мекули, Есад
 Секулић, Исидора 120, 169, 198, 275
 Сидоти, Антоан (Sidoti, Antoine) 274
 Скерлић, Јован 120, 147, 187
 Слијепчевић, Перо 75
 Станић, Милија 42, 67, 73
 Стијовић, Светозар 218
 Стипчевић, Никша 230, 231
 Стриковић, Јован Н. 218
 Стругар, Бранислав 123, 231, 272
 Стругар, Новак 272
- Танака, Казуо (Tanaka, Kazuo) 234, 235
 Тодоровић, Тијана 236
 Томовић, Слободан 84, 101, 130, 160, 219
 Топалов, Бојана 196
 Тохол, Мирослав 177
- Ђулавкова, Катица (Ќулавкова, Катица) 247
 Ђупић, Драго 103, 113, 161
 Урбани, Умберто (Urbani, Umberto) 228, 229, 232
- Феликс, Милорад 83
 Фехер, Ференц (Fehér, Ferenc) 241, 242
 Флора, Виорел (Flora, Viorel) 257
- Хиршал, Јосеф (Hiršal, Josef) 280
 Худец, Јан (Hudec, Jan) 278
- Цар, Марко 17
 Црнчић, Клемент 12
- Чејовић, Владимир Андре (Cejovic, Vladimir André) 275
 Чука, Золтан (Csuka, Zoltán) 240, 241, 242
- Џонић, Урош 20
- Шеминад, Кристијан (Cheminade, Christian) 274
 Шефер, Николај (Шеффер, Николай) 264
 Шмаус, Алојз (Schmaus, Alois) 251, 252, 253
 Шћепановић, Милорад 264
 Шумилов, Александар Александрович (Шумилов, Александр Александрович) 26

РЕГИСТАР МЕСТА ИЗДАВАЊА

- Аранђеловац 109
 Београд 3, 5, 11, 14, 16, 21, 22, 23, 27, 28,
 29, 30, 31, 32, 35, 40, 42, 43, 44, 46,
 48, 49, 51, 52, 57, 58, 59, 60, 62, 64,
 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77,
 80, 85, 86, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 99,
 100, 104, 106, 107, 111, 114, 116, 117,
 118, 120, 121, 122, 123, 125, 129, 133,
 135, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 147,
 150, 151, 153, 155, 156, 158, 159, 163,
 170, 171, 173, 176, 178, 179, 180, 181,
 182, 183, 185, 187, 190, 192, 195, 197,
 200, 201, 203, 215, 216, 217, 218, 221,
 224, 225, 230, 231, 232, 234, 237, 251,
 252, 253, 254, 263, 272, 282, 284
 Беране 277
 Беч (Wien) 1, 6, 249
 Будва 189, 203
 Будимпешта (Budapest) 240
 Букурешт (București), 53, 83, 257
 Ваљево 144, 152, 273
 Варшава (Warszawa) 255
 Велке Мезиржичи (Velké Meziříčí) 279
 Вестпорт (Westport) 211
 Видин 207
 Врање 141
 Вроцлав (Wrocław) 256
 Горњи Милановац 87, 119, 144, 198, 202
 Ервајн (Irvine) 214
 Женева 20
 Загреб 10, 12, 34, 36, 55, 65, 79, 88, 96
 Задар 4, 13
 Земун 24, 25, 38, 39, 146, 184
 Источно Сарајево 165, 191
 Кијев (Київ) 270
 Кишињев (Кишинэу) 248
 Крагујевац 162, 166
 Краков (Kraków) 256
 Краљево 112
 Лајпциг (Leipzig) 250
 Лондон 210
 Љубљана 26, 50, 265, 266, 267, 268, 269
 Милано 228
 Минхен (München) 251
 Москва 258, 259, 260, 261, 264
 Никшић 194
 Ниш 127, 186
 Нови Сад, 9, 15, 59, 69, 115, 126, 136, 142,
 169, 174, 175, 188, 196, 238, 239, 241,
 242
 Ново Милошево 276
 Отава (Ottawa) 213, 220
 Падова 229
 Панчево, 8
 Париз (Paris) 271, 274, 275
 Пирот 172, 193
 Подгорица 45, 56, 78, 82, 89, 91, 92, 98, 102,
 103, 113, 124, 128, 131, 132, 145, 148,
 157, 161, 164, 168, 170, 176, 183, 187,
 192, 199, 200, 203, 206, 221, 223, 236,
 237, 262
 Пожега 134
 Праг (Praha) 278, 280
 Приштина 111, 177, 204, 205
 Сантјаго де Чиле (Santiago de Chile) 283
 Сарајево 22, 33, 63, 66, 75, 76, 81, 97
 Скопље (Скопје) 243, 244, 245, 246, 247
 Славковица 108
 Софија 208, 209
 Сремски Карловци 115
 Стокхолм (Stockholm) 281
 Титоград в. Подгорица
 Токио (Tōkyō) 235
 Торонто 212
 Фабријано (Fabriano) 227
 Херцег Нови 7
 Цетиње 8, 37, 41, 47, 54, 61, 66, 77, 80, 84,
 91, 92, 101, 105, 110, 128, 130, 154, 160,
 167, 189, 219, 226
 Чачак 119
 Чикаго 9

*Регистар сачинила
 Слађана Субашић*

ЊЕГОШЕВ ОДБОР МАТИЦЕ СРПСКЕ
Његошев зборник Матице српске
излази сваке треће године почев од 2010.

Издавач
МАТИЦА СРПСКА
Матице српске 1, Нови Сад

За издавача
Проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Стручни сарадник Његошевог одбора
Мср Милена Кулић

Лектор и коректор
Татјана Пивнички Дринић

Технички уредник
Вукица Туцаков

Припрема
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа
Сајнос, Нови Сад

Тираж
300

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
061.22(497.113 Novi Sad)(082)
821.163.41

ЊЕГОШЕВ зборник Матице српске / главни и одговор-
ни уредник Миро Вуксановић. – 2010, књ. 1– . – Нови Сад :
Матица српска. – 24 cm

Сваке треће године.

ISSN 1821-4843

COBISS.SR-ID 249785863

